

नानापद्युपो भवन्ति” इति दृढं निरूपितः । भाष्यकारैरपि शारीरकभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे तेषां दर्शनानां न सर्वथा प्रामाण्यं निरस्तम्, अपि तु तेषु तेषु अर्थेषु नास्ति तात्पर्यम्, किन्तु अस्मिन्नर्थे पर्यवसानमिति स्फुटमभिहितम् । ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ [ब्र० सू० २।१।३] इति सूत्रभाष्यं व्याकुर्वन्तो वाचस्पतिमिश्रा अपि भामत्याममुमेवार्थं दृढोचक्रुः ।

करणेऽस्मिन् कलिकालेऽल्पजीविनां नानल्पमतीनां मनुजानां समुद्धाराय बद्धपरिकरेण अरुपणमगण्यकारण्यपण्यमादधानेन नृम्य-जुरादिनिमागदुरस्सरमाग्रायेषु संक्रोष्टव्या सहस्रसतां तेषामेव श्रुतिवचसां सारमेकत्र प्रतिपिपादयिषता भगवता व्यासदेवेन निरचितानि पारमर्षसूत्राणि । तदनु समयमदिग्रा व्यासतात्पर्यमनाकलयद्भिर्वा ‘भित्तवर्धितं लोकः’ इत्याभाषकमन्वर्धयद्भिर्वा कैश्चन बोधायनादिभिराचार्यैरन्यपरत्वेन व्याख्यातेषु तेषु, मतमतान्तरप्रचारबद्धांश्चैतत्त्वमनाकलयद्भिर्लोककायतिर्बैदिकं जगति नास्ति रुप्रायतामुपनीते, अनारवं विपश्चिदपश्चिमवित्तुष्णामु सनातनीषु वैदिकबीजांषु विमिरविविलीनामुं, कर्मकाण्डेऽकाण्ड एव निरुद्धसरे, तत्त्वज्ञानरुधायामनायायाम्, आग्रायाविंशतिनि अज्ञानप्राये मुमुक्षाप्रत्यवाये नानाशदसमुदाये नितामनुपगतोऽवतार निरिज्जलोकैरुगुर्भगवान् श्रीमद्देश्वरः श्रीशङ्कराचार्यनाग्रा वैदिकं पद्यं समुद्धर्तुं संहर्तुं व्यावैदिकं विपक्षरुदम्बकम् । अतिमानुषकर्मा दिव्यधर्मा स भगवान् मृद्धोकावन्मधुरम्, मन्दाकिनौ-सन्निभमिव सुन्दरम्, इन्दुकनावद् विमलम्, मूर्धेमिव मनुग्भक्तम्, शैलमिवाचलम्, अनलमिव विपक्षप्रवृत्तगुल्फदाहकम्, अनिलमिव वादि-‘तलमनूजान्मूलकम्, प्रमग्नगम्भारपदारविजितवित्तम्, श्रुतिसिद्धान्तमग्न-तम्, ध्यामतात्पर्यानुगुणं शारीरकभाष्यमारुपयामास ।

अदृष्ट ! न हि भगवान् दार्शनिके जगति नूनं सहस्रमातुः । एतन्नुदुपपत्तादशात्मनहमानाः प्रजिगादिन ऋष्यापमाना गिरिदरीराम-दन्तिभ्यः, नापारथि तत्रैव बहिर्निर्गन्तुर्माहन्ते ।

श्रीशङ्कराचार्यमहोदयानां संचेपेष्टायमस्ति मतवादः—सकलं जगत्
सकलानि लौकिकज्ञानान्यपि वित्तधानि निरतिशयानन्दरूप आत्मैव
केवलं परमार्थवस्तु । अनाद्यनिर्वचनीयमायापटलेनावृत आत्मैव
जीवः । अविद्याया विचारमूतेनान्तःकरणेन तत्संस्कारैरनोपहितो
जीवात्मा—अन्तःकरणं यानि यानि वस्तुन्युपकल्प्य तदीयानाकारान्
विधत्ते—तेषां समेषां वस्तूनां ज्ञानं लभते । ज्ञानविषयीभूतस्य पदार्थस्य
तदीयाकारं विदधतोऽन्तःकरणास्य चोभयोरपि आविद्यकत्वेनावस्तव-
त्वाद् ज्ञानशब्देनाभिधीयमानाया अन्तःकरणवृत्तेरपि आविद्यकत्वम् ।
अविद्यायास्तत्कार्याणामन्तःकरणादीनां समेषामात्मन्यध्यास आत्मन-
श्चैतेषु सर्वेषु । अनेनान्योन्याध्यासेन सर्वैरान्तरैर्बाह्यैश्च वस्तुभिः
सहैक्यमापद्य जीवात्माऽहं कर्ता, अहं भोक्ता, स्थूलोऽहम्, अधिरोऽहम्,
कुरोऽहम्, घटमहं जानामि, पटमहं जानामीत्यादिविविधान् अनु-
भवानाम्प्रोति । मायोपहित आत्मैव मायिकं प्रपञ्चं रचयतीति ।

सोऽयमाचार्यपादैरेववैकुण्ठेन निर्दिष्टोऽर्थो भगवच्छिष्यैः श्रीसुरेश्व-
राचार्यत्रोटकाचार्यपद्मपादाचार्यादिभिः श्रीवाचस्पतिमिश्रसर्वज्ञात्ममुनि-
प्रकाशात्ममुनिविद्यारण्यमधुसूदनसरस्वतीप्रभृतिभिरन्यैश्च समर्थिकं
विपुलतामुपनीतो भृशं निवेचितः सुपरिस्फुटीकृतोऽपि सुधियामेव हृदयङ्गमो
नाल्पमतीतां तत्र लेशतोऽपि प्रवेश इति सुविदितमेव समेषां श्रिदुषाम् ।

परमनिश्रेयससाधनमूलेऽस्मिन् शास्त्रे मन्दमतीनामपि सुखेन भवतु
प्रवेश इति सञ्जातकारुण्येन ग्रन्थरुणा ललितवज्रलितैः विविधवृत्तैः सुस-
रलैः पथैस्ताररूप पदार्थैः संचेपेष्टात्रोपनिबद्धः । ग्रन्थकारेण स्वमुखत
पदास्य ग्रन्थस्य सूत्रमाध्यायवृत्तसारत्वं प्रतिपादितम्—

“वेदान्तमुचेः सुरगणार्चित ईश्वरोऽब्दा

ज्ञानाष्टतं अमृतमोहर उद्धार ।

प्रादुर्बभूव यद्यनात्त आत्मवत्त्व-

चिन्तामणिः स हरिपादयुगोऽर्पितोऽस्तु ॥ [प्र० १२।१७१]

ईश्वरो महादेवः सुरगणैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः सन् शङ्कराचार्यनामा
भूत्वा हरिर्वा व्यासरूपेण वेदाम्बुधेरत्यगाधवात्पर्यनिगमायैवात् अद्वा
साचाद् ज्ञानामृतं तत्त्वज्ञानसाधनमूतवेदान्तवात्पर्यनिर्णायकसूत्र-
मात्यादिग्रन्थज्ञातमद्वैततत्त्वामृतपर्यवमन्नतया पोयूपतुल्यमुदधार—
वेदाम्बुधिं निर्मथ्य ततो निष्कृष्य सारमुद्धृतवानित्यर्थः ।

ततः सूत्रमाध्यायमृतमयनात् ततोऽपि आत्मतत्त्वचिन्तामयिः
प्रत्यकृतत्वचिन्तामयिरेतन्नामको ग्रन्थः प्रादुर्बभूव आबिरासीत् । स
च प्रत्यकृतत्वचिन्तामयिर्हीरर्भगवतो वामुदेवाभिधेयस्य श्रीमन्मुकुन्दस्य
पादयुगे चरणारविन्दयुग्मेऽर्पितोऽस्तु—इति ।

कदायं सदानन्दविद्वद्भूरो जनुषा भूवल्लयमल्लञ्चकारेत्यत्र विचारे
प्रस्तूयमाने प्रयतमानेनापि मयाऽतीताब्दे ग्रन्थस्यास्य प्रथमसम्पुटके
मुकुन्दपदारविन्दरत्नचित्तस्य सारस्वतवंशावतंसस्यास्य ग्रन्थकृतोऽवसरो
जीवनचरितादिकञ्च वैशेषेन निर्णेतुं न पारिवम् । शर्मण्यदेशोप-
योदर—(Theodor)—महाशयस्य पुस्तकसूचीमनुसरता ग्रन्थारचास्य न
माकल्पेन निर्दिष्टाः । साम्प्रतं विद्वद्भवनारविन्देभ्योऽदसीयग्रन्थरत्ने-
भ्यरच यदधिगतं तन्निरूप्यते—

ग्रन्थकारोऽयं सारस्वतकुलानुद्भूरो जनुषा विभूषयामास पञ्चनद-
जनपदान्तर्गतं रावलपिण्डीपुरोपकण्ठं कुन्डोलाभिधं ग्रामम् । बाल्य
एवापात्तानवश्रवियो व्यपोतिष्ठ पौराणिको वृत्तिमुपजोर्वैत्तत्रैव ।
कदाचित्तरघुशालाभ्येन गौरयेनामग्रामजन्मजनना नानकसम्प्रदाया-
नुमारिगेदासीनमाधुना बाबारायमदयालुजोत्यभिधेन साकं पौराणिकीः
कथाः श्रावयन् बाराणसीमाजगाम । स साधुः पञ्चनदप्रदेशे परां
प्रतीतिमुपगतश्चप्रत्यजनानां परमादरभूमिरासीत् । बाराणसीमधिव-
मति वस्मिन्नेकदा अमृतसररभिजनः कोऽपि धनिकजनः चराचरगुरुं
श्रोविष्वनायं दिदृक्षुः शब्दमन्दिरमुपाययौ । अमन्दभागधेयः स खलु
धनिकः विपुलं स्वापतेयं धर्मं साधुवपय सप्रश्रयमुपायनीचकार ।

परां विरक्तिमुपगतोऽसौ तव एकामपि काकिणीमनाददानस्वत्सर्वं
वित्तजातं व्यासवराय समर्पयामास । उक्तवांश्च अथैव कथा परिस-
माप्यतामिति ।

तदनु चन्निदेशानुसारमवसितपौराणिककथाप्रसङ्गोऽपि बाराणसेय-
श्रद्धालुजनानुरोधेन शान्ते गङ्गोपान्ते बालूजीकाफरसनाग्नि कुसुमेद्यान-
मण्डिते भगवन्मन्दिरे प्रारभत महामतीः कथाः ।

अथैवं गच्छति काले विपरिचदपश्चिमत्यास्य समीपमेतद्देशोयो
रामकुमारनामा कश्चिद्विप्रस्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन स्वदेशादागत्य तीर्थकृत्यं
निर्वर्त्य व्यासवरवदनारविन्दाग्निःसरन्तीः सुधासहचरीः कथारिचरं
शृण्वन् स्वीयसौशील्यादिगुणैस्तं शृणुं प्रसादयामास । अथ वदीवा-
द्वितीयसौशील्याकृष्टश्वेतास्तसूत्रवे धनपतिनान्ने प्रभूतद्रविणसमर्पण-
पुरःसरमलङ्कृतां स्वसुतां आह्वेय विधिना प्रादान् । अनाप्रावसंस्कृत-
विद्यागन्धमपि समचिरेणैव सफलशास्त्रनिष्ठातं निष्पादयामास ।
व्यासवरशिष्यकौशलेन तेनानेके ग्रन्था रचिताः । तेषु (१)
वेदान्तपरिभाषाटीका, (२) शङ्करदिग्विजयस्य डिण्डिमनाम्नी टीका,
(३) व्यासवरसदानन्दकृतशङ्करदिग्विजयसारस्य हुन्दुमिनाम्नी टीका
चेत्यादयो ग्रन्थास्तत्कीर्तितालवालरूपेण विलसन्तो दृश्यन्ते । मन्ये
विमिरवतिनिर्लाना अन्येऽपि वदीयग्रन्था यथाकालमलङ्कारिष्यन्ति
संस्कृतवाङ्मयमिति । व्यासवरस्यासीदन्याप्येका कन्या । तस्याः
पतिर्नातिप्रसरमतिर्नापिशस्त्ररतिर्यवनभाषामधीत्य स्वकार्यं निरवर्षय-
दिति श्रूयते ।

महामागस्यास्य ग्रन्थकृतो वैदुष्यं गङ्गाजलमिव विमलमासीदिति
नह्यग्रन्थमर्पितोऽन्येन, भूराष्ट्रमुग्रहृते, गृह्यसुतेऽप्योऽनुब्रूयते, च. । कश्चित्
काशीवासरसिकेन 'श्रीमन्वपेशवा' इति महाविद्वदशालिना श्रीमद-
श्वरावमहाराजेन बहुवारमभ्यर्धितोऽपि विद्वद्भरो यदा वदीयमवने
नालम्बकार तदा महाराजो व्यासवरवदनारविन्दनिःसारदूबचन-

मकरन्दविन्दुलुब्धो मधुप इवात्मानमाह्लादयितुं कृतार्थयितुं पवित्रयितुं च तदेव मन्दिरमाजगाम । तदानीं तत्र महाभारतद्वीपपर्वकथाप्रसङ्गः समवर्तत । आसीत्तस्य महाराजसभास्तारविद्वद्बृन्देन स्फारः शास्त्रीय-विचारः । सकलशास्त्रेषु अखण्डपण्डितं तमालोक्य सपण्डितो नृपतिः परां प्रीतिमुपगतः । सबहुमानं समर्पयच्च तस्मै अमन्दानन्दसन्दोहोऽनन्तं धनराशिमिति ।

एवं कियन्तं कालमस्तिवाहयति विद्वद्वरे तस्मिन् पुत्रकल्पस्य गुणगणालङ्कृतस्यानल्पवैदुष्यस्य तज्जामातुर्धनपतिपण्डितस्य काये आमयः पदमाधत्त । आमयाक्रान्तकार्यं तमालोक्य बलवतीं पोडा-मनुभवन्ती व्यासवरदुहिता तमन्वयुङ्क्त—नाथ ! इतः परं कथं मया वर्तितव्यमिति । स तु स्वं पितरमेवापृच्छेति तामादिदेश । पिता पृच्छन्तीं तां कुत्सीनताया यदनुकूलं पाण्डित्यस्याप्रतिकूलं सदाचारस्या-नुरूपं गुरुजनानामनुगुणं निपुणमुपादिदेश । सती सा तातपादोप-देशं इदि दधाना सर्वतो विमुक्तसङ्गा पञ्चत्वमुपेयुषा पत्या साकं ज्वलनमनुप्रविष्टा । पुत्रकलत्ररहितो नारायणचरणरतो व्यासवरः पूर्व-मेव विरक्तिमुपगतोऽधुना भृशमाभोलकुलाकुलहृदयः समयोचितमाश्रम-धर्ममादित्सुः सर्वमपि वित्तजातं विधिना गुणवद्भूसुरसादकरोत् ।

तदनन्तरं मणिकर्णिकातटसीम्नि निर्माय शिवालयं शिवलिङ्गं संस्थाप्य चिराभिलषितं पारिव्राज्यमुररीकृत्य कृत्यविन् तत्रैव निवसन् प्रसन्नभावमुपगत इति जीवनचरितसंक्षेपः ।

ग्रन्थकारस्यास्य कालनिर्णयः ग्रन्थमसंपुटकेऽनुमानतो निरूपितः । परमधुना यद्ग्रन्थदर्शनेन स एव ग्रन्थकारस्य काल इति निश्चीयते ।

शङ्करदिग्विजयसारे ग्रन्थकृता स्वयं ग्रन्थविरचनसमये निर्दिष्टः—

रसरुणवसुचन्द्रे १८३६ विक्रमादित्यराग्यान्

ममकृतवति वर्षे चाश्विने मासि शुद्धे ।

श्रवणयुतदशम्यां भौमवारेऽलिलम्ने

मधित इति निबन्धः सिद्ध ईशप्रसादात् ॥

गीताभावप्रकाशान्ते च—

मुनिर्गुणबभूवचन्द्रे १८३७ विक्रमादित्यराग्यात्

शुभफलवति वर्षे माघमासे सितेऽशौ ।

पशुपतितिथिसन्धौ चन्द्रवारे सुलम्ने

विवृत इति निबन्धः सिद्ध ईशप्रसादात् ॥

एतेन स्फुटं ज्ञायते यद् ग्रन्थकृता १८३६ तमे वैक्रमाब्दे शङ्कर-
दिभिरजयसारे विरचितः १८३७ तमे वैक्रमाब्दे गीताभावप्रकाशश्च
निर्मित इति ।

उक्तग्रन्थधिरचनसमये यद्यस्य वयश्चत्वारिंशद्वर्षासन्नं कल्पयेत्
तदाऽस्य जन्मकालः १७६५ विक्र० आयाति । किञ्च ग्रन्थकारेण
मणिकर्णिकाप्रान्ते यन्निर्मितं शिवमन्दिरं तत्र शिलातलेऽपि लिखि-
तमस्ति—

अस्ति श्रीकृशलर्षिसम्भवकुलक्षीराब्जिलब्धोद्भव-

श्रीसारस्वतशोतरप्रिमविकसद्वंशावतंसे भुवः ।

श्रीसिद्धिस्तमलञ्चकार विदुषो जातोऽसिधोरस्तवः

सन्तानेऽस्य वसन्दनामवनयो जीवन्वनामाभवत् ॥

दिक्प्रान्ताश्रान्तकीर्तिर्गुणितलिनवनीश्रीविषावेकसथा

देहरामाख्यपञ्चालयममलमतिं प्राप यत्माद्भुव ।

कीर्ती कर्पूरकुन्दोत्करकुमुदवनीकान्तकेलीसधर्मा

धर्मानन्दैककर्माऽद्भुतगुणनिपुणश्रीसदानन्दशर्मो ॥

सोऽयं चारुगिरीशमौलिवटिनीतीरे शके वैक्रमे

रामेपुद्विपभूमिते १८५३ सितदले मासे वषत्यं क्रिते ।

पञ्चम्यां स गुरौ वृषोदय इमं श्रीमत्समुद्यत्सदः-

शोभासंलसदैन्दुरोद्यरशुभप्रासादमासादयत् ॥

वासिष्ठेश्वरवामदेवमहितेशोदग्दिशि श्रीहरि-

श्चन्द्रेशादनुदक्षिणं गणपती संनैराचिन्तामयी ।

यौ तौ व्यक्तवराविवाऽऽप मुधिया गौरीहरिश्चयुग-

भक्तानाममयङ्कुरव्रतकरः श्रीशङ्करः स्थापितः ॥

अत्र 'कीर्ती कर्पूरकुन्दोत्करकुमुदवनीरान्तकेलीसधर्मा' इत्यादि-
चन्द्रिस्तालेखस्थवद्विशेषप्रदर्शनेन ज्ञायते यत् तन्मन्दिरनिर्माणावसरे
निर्मितविविधग्रन्थस्य अभ्यापनप्रवचनादिना समाप्तादितसमग्रस्य
प्राज्ञस्य तस्य तदा नृत्तं पटिवर्पासन्ने वयो भवेदिति । तदापि स एव
जन्मकालः समायाति ।

महाभागेनानेनानेके ग्रन्था आरचितास्तेषु चत्वारस्तावन्मुद्रिता
अस्माकं पुरो वर्तन्ते—(१) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः सटीकः,
(२) गीताभावप्रकाशः [श्रीमद्भगवद्गीतायाः पद्यमयी टीका], (३)
शङ्करदिग्विजयसारः, (४) प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः सटीकः इति ।
विद्वन्मुखादेवाकर्षिता न तु प्रत्यक्षं दृष्टास्त्रिभिर्ना ग्रन्थास्तावद्—(१)
स्वरूपनिर्ययः, (२) महाभारतवार्तापर्यप्रकाशः सटीकः, (३) रामा-
यणवार्तापर्यप्रकाशः, (४) महाभारतसारोद्धारः सटीकः, (५) दशो-
पनिषत्सारः सटीकः । इति पञ्च ग्रन्था अद्यावधि अमुद्रिता इति मे
भविः । यदि मुद्रितास्तथापि नाद्यावधि मम दृष्टिगोचरोभूताः ।
अर्मण्यदर्शयश्रीमोडरमद्वाशयस्य बृहति सूचीपत्रे तत्त्वविवेकटीका
चास्य कृतितत्त्वोपन्यस्ता । सम्भाव्यते सापि तस्यैव कृतिर्भवेदिति । एवं
दश ग्रन्थास्तस्य कीर्तितवान्नाल्लरूपेण विद्यन्ते ।

यां मातृकामवलम्ब्य संशोधितोऽयं ग्रन्थस्तस्याअर्चा विहितो
प्रथमे सम्पुटके । विषयसूचीश्रुत्याचलकमणिताश्लोकालुकमणिकादिभिः
संभूय सपरिश्रमे संशोधितोऽप्यस्मिन् ग्रन्थे मदीयदृष्टदोषेण आवसा-
धरसंयोजकालामनवधानतया च जातानि सरलितानि संचम्य गुणैक-
पक्षपक्षितो विद्वन्मूर्धन्या अनुगृह्यन्तु जनमिममिति मृगमप्यवेये ।

तत्रभवता परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीषनश्यामानन्दतीर्थमहो-
दयानां काशीस्थमुमुक्षुमवनवासिनां रणवीरसंस्कृतविद्यालये
प्रधानाध्यापकपदमल्लङ्घितां तत्रभवतां गुरुवराणां पं० श्रीमदनन्तराम-
शास्त्रिमहोदयानाञ्च कृतज्ञोऽस्मि । यैः पुरुषप्रवरैर्मन्यकृतोऽस्य जीवन-
चरितसामग्र्याऽहं सनाधोक्तः । महापुरुषेभ्यस्तेभ्यः सप्रश्रयमनेकरो
घन्यवादानर्पयामीति राम् ।

काशी
चेत्रहृष्य नक्षत्री
सं० १३८८ । }

सतामायवः
श्रीकृष्णपन्तः

प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणित्रिपय-सूची

४० श्लो०

कर्तृत्वादिधर्मनिराकरणपूर्वकं स्वरूपबोध- मयूखाभिधं सप्रमं प्रकरणम्	१—४०
वर्तमानप्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मनोऽकर्तृत्वादेर्भगवद्भक्त्यैव बोधः	१—१
भक्तिविरहितस्य महानर्थाग्न्यपातोऽवरयम्मावोति प्रति- पादनम्	२—२
अज्ञानावरणकृतमात्मनः कर्तृत्वादिज्ञानम्, वस्तुवस्तु भात्माऽकर्त्ताऽभोक्ता	२—३
भात्मनोऽकर्तृत्वमसद्मानस्य पूर्वमीमांसाया विरोध- प्रदर्शनम्	३—४
उत्तरमीमांसाया अपि विरोधप्रदर्शनम्	४—५
युक्तान्तरेणाप्यत्र विरोधोद्भावनम्	४—६
भात्मनः कर्तृत्वम् अनुभवैनापि सिद्धमिति कथनम्...	५—७
वेदान्तमतं नाप्यस्य कर्तृत्वमिति प्रतिपादनम्	५—८
पूर्वपक्षोपसंहारः	६—८
उक्तस्याद्येपस्यासारताप्रतिपादनम्	६—१०
भात्मनः कर्तृत्वमीमांसाया तस्य वास्तविकत्वे तु भोक्तृत्वापि बन्धपरपरार्थता...	७—११
कर्तृत्वादेरेव संसारदुःखजनकता, तस्मिन् सति क भोक्तृः	७—१२
कर्तृत्वसत्त्वे साधनोपदेशे सत्यपि भोक्तृत्वासिद्धिः	८—१३

वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्याज्ञानबाधेनैव साफल्यत्वात् श्रुती-		
नां साफल्यम्	...	८—१४
असङ्ग आत्मनि कर्तृत्वस्य कल्पितत्वम्	...	९—१५
वक्तव्यैवायस्य दृढोकारः	...	९—१६
उपाधियुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वादिविशिष्टत्वमित्यत्र श्रुतीनां		
निर्देशः	...	१०—१७
जीवस्यापि न कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वम्	...	११—१८
कर्तृत्वादेरविव्याप्त्युपस्थापितत्वम्, न स्वाभाविकत्वम्		११—१९
आत्मनः स्वप्नाद्यवग्यात्रयविनिर्मुक्तत्वम्	...	१२—२०
अविद्योपस्थापितकर्तृत्वेनैवात्मनः सुखित्वदुःखित्वभानम्		१२—२२
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिरात्मनः कर्तृत्वं यदाशङ्कितं		
तस्य निरासः	...	१४—२३
वक्तव्यैवायस्य स्पष्टोकारः	...	१४—२४
एवं पूर्वाक्षरमीमांसाऽविरोध इति प्रतिपादनम्	...	१५—२५
'विज्ञानं यज्ञम्' इत्यादिश्रुतिरपि बुद्ध्युपाधियुक्तस्यैव		
कर्तृत्वमाह, न साक्षिण इति प्रतिपादनम्	...	१५—२६
साक्षित्वादेवास्य न कर्तृत्वमिति प्रतिपादनम्	...	१५—२७
मन्त्राभिप्रायस्यात्मनोऽप्यकर्तृत्वम्	...	१६—२८
मकलमतनिराकरणपूर्वकमात्मनः परिपूर्णब्रह्मस्वभाव-		
त्वमिति निरूपणम्	...	१६—२९
देहापहङ्गारवगेन ब्रह्मस्य जीवस्य संसारित्वं विद्योदयेन		
मुक्तस्य ब्रह्मत्वमिति कथनम्	...	१७—३०
वक्तव्यस्य राजपुत्रदृष्टान्तेन व्युत्पादनम्	...	१८—३१
दृष्टान्तार्थस्य दार्ष्टान्तिकं बोधनम्	...	१९—३२

अद्वैतप्रवृत्तिनापटीयस्त्वमविद्यायाः येनात्यन्त- विरुद्धस्वभावयोरपि आत्मतत्त्वदेहयुग्मयोरैक्य- बुद्धिरिति कथनम्	२०—३३
अत्रमयकोशविवेचनं तत्फलप्रदर्शनञ्च ...	२०—३४
प्राणमयकोशस्य स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तस्यानात्मत्वप्रति- पादनम्	२१—३५
मनोमयकोशस्य स्वरूपविवेचनपूर्वकं तत् आत्मा भिन्न इति कथनम्	२१—३६
विज्ञानमयकोशाद्यापि स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तत् आत्मनो भेदप्रतिपादनम्	२२—३७
भोक्तृत्वोपाधेरानन्दमयस्याप्यनात्मत्वमिति प्रतिपादनम्	२३—३८
आत्मनः पञ्चकोशविविक्तस्वविवेचनपूर्वकं ब्रह्माभिन्नत्व- प्रतिपादनम्	२३—३९
आत्मनः भौषणारिकब्रह्मात्मत्वप्रत्याख्यानम् ...	२४—४०
अस्यैकार्घ्यस्य दृष्टान्तेन विवरणम्	२४—४१
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्यैकस्यैव परमात्मनः उपाधिभेदेन जीवत्वमीश्वरत्वञ्चेति कथनम्	२६—४२
उक्तार्घ्यस्यैव मुख्यमूलदर्पणादितद्वद्वान्तेन विशदीकरणम्...	२७—४३
सिद्धान्तरद्वयप्रतिपादनम्	२७—४४
रामपुत्रदृष्टान्तेन पूर्वमुक्तार्घ्यस्य दृष्टीकारः ...	२७—४५
भावियक्तत्वात् कल्पितस्य देहयुग्मस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे जाते लय इति प्रतिपादनम्	२८—४६
ब्रह्मविदः शोकोपनक्षितसंसारनिवृत्तिः	२८—४७
भावियक्तस्य जगतेः नित्यमुक्तस्य ब्रह्मचरस्य ब्रह्मदन्तर- मिति प्रतिपादनम्	२८—४८

		पृ० श्लो०
शास्त्रसाफल्यप्रतिपादनम्	...	२६—४६
तत्त्वज्ञानस्य प्रयत्नसंपाद्यत्वम्, ततः संसारनिवृत्तिरिति		
प्रतिपादनम्	...	२६—५०
वक्तव्यस्यैव विवरणम्	...	३०—५१
श्रुतिप्रमाणेन ब्रह्मभित्तस्य सर्वस्यानित्यत्वप्रदर्शनम्	...	३०—५२
युक्त्यापि ब्रह्मभित्तस्यानित्यत्वम्	...	३०—५३
वक्तव्यस्यैव पुनर्दोषोक्तः	...	३१—५४
श्रुतिप्रमाणेन ब्रह्मणो नित्यत्वप्रदर्शनम्	...	३१—५५, ५६
श्रुत्यनुकूलयुक्त्यापि ब्रह्मणो नित्यत्वप्रतिपादनम्	...	३२—५७
युक्त्यन्तरेण च ब्रह्मणो नित्यत्वप्रतिपादनम्	...	३३—५८
इत्थं जाते विवेके आब्रह्मस्तम्बेषु वैराग्यस्यावरय-		
म्माविता	...	३३—५९
एवविधवैराग्याच्छ्रमदमादिसाधनसम्पत्त्युत्पत्ति	..	३५—६०
इत्थमाधनसम्पन्नस्य दृष्टान्तेन अब्रह्मादिप्रावण्य-		
प्रतिपादनम्	..	३६—६१
अब्रह्मादिप्रवृत्तस्य मुमुक्षादौ प्रसादाद् ब्रह्मसाक्षात्कार		३६—६२
ब्रह्मसाक्षात्कारात् कृतकृत्यता	...	३७—६३
कृतकृत्यताया विवरणम्	...	३७—६४
गत्कृत्यदशदोषो दृष्टिमितिकन्नमिति प्रतिपादनम्	...	३८—६५
अपिभक्तिरित्या सत्संपादेन दृष्टिमितिसम्पादनं कार्य-		
मिति कथनम्	...	३८—६६
तस्य भगवतः आश्रया परमपुरुषस्य प्राप्यते तस्य		
दृष्टदृष्टमनम्	...	३९—६७

	५० श्लो०
अधिकारिमयूखाभिधमष्टमं प्रकरणम् ...	४१-७४
अधिकारिनिरूपणार्थमारब्धस्य प्रकरणस्यारम्भे स्वेष्ट- देवतानुसन्धानम् ...	४१-—१
भगवद्रत्या सर्वपुमर्थसिद्धिरनोयासेन भवतीति प्रतिपादनम् ...	४२-—२
फलसहितस्य प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्य संचेपेण वर्णनम्...	४३-—३
सोचो ब्रह्मैक्यज्ञानमेव हेतुः कर्म ह्यु ज्ञानजननद्वारेति पूर्वपक्षिणः समाधानम् ...	४३-—४
कर्मणा चित्तशुद्धिसर्वो ज्ञानम्, सर्वो ब्रह्मावाप्तिरिति परम्परया कर्मणा ब्रह्मावाप्तौ विनियोग इति ...	४४-—५
उक्तार्थस्य प्रमाणपुरःसरं स्पष्टीकरणम्	४४-—६
कर्मणा चित्तान्तरेणापि ब्रह्मावाप्त्युपयोगप्रदर्शनम् ...	४५-—७
विषयेऽस्मिन् पूर्वपक्षिणः विप्रतिपक्षिः ...	४५-—८
” ”	४६-—९
पूर्वपक्षिणः शङ्कानिराकरणम् ...	४६-१०, ११
पूर्वपक्षिणः पुनः शङ्का ...	४७-१२
पूर्वपक्षिणः शङ्कानिवारणम् ...	४८-१३
शुद्धस्य भगवन्नामस्मरणादावधिकार इति प्रतिपादनम्	४८-१४
नामकीर्तनादेः मुक्तिहेतुत्वप्रदर्शनम् ...	४९-१५
अप्रतन्मना गुभूपते शुद्धस्याधिकारस्तेनैव यस्य छवच्छ्रवणं ...	५०-१६
शुद्धस्यापि पुराणादिश्रवणेन ब्रह्मज्ञानार्थित्वसमर्थनम्	५०-१७, १८
विषये माधकत्वोक्तिः ...	५१-१९, २०
स्वाकैः शरीरकायशुद्धाधिकरणेन विरोधाभासप्रदर्शनम्	५२-२१

स्वकर्मनिरतस्य शूद्रस्य त्रैविधिकशरीरनिष्पादनद्वारा		
विद्योत्पत्तिरिति कथनम्	...	५२—२२
समाधानोपसंहारः	...	५३—२३
कर्मणो चित्तशुद्धिद्वाराऽस्तु विद्योपयोगः संन्यासस्य		
तु किङ्कारो स्यादिति पूर्वपक्षिणोऽनुयोगः	...	५३—२४
संन्यासस्य वित्तेष्वविनाशद्वारोपयोग इति कथनपूर्वकं		
समाधानम्	...	५४—२५
विना संन्यासं विचारस्याऽसम्भवं इति कथनम्	...	५४—२६
यदि आश्रमान्तरस्यस्यापि कस्यचिद्धीमतः श्रवणादि		
स्यात्तत्र भगवदाराधनादिपुण्यातिशयो हेतुरिति		
कथनम्	...	५५—२७
भगवदुपासनापराधा न किमपि दुर्लभमिति निर्देशः		५५—२८
भगवद्भक्तिप्राप्तिपर्यन्तमेव साधनप्रयासस्तच्चाभे तु कृत-		
कृत्यता	...	५६—२९
संन्यासस्य दृष्टफलकत्वे च त्रियादेस्तदभावात् कथं		
विद्योत्पत्तिरिति शङ्कासमाधिः	...	५६—३०
कर्मवत् चित्तशुद्धिद्वारेव संन्यासस्यापि उपयोग इति		
पक्षे पूर्वपक्षिणः शङ्कायाः समाधिः	...	५६—३१
वपरतश्चन्द्रगृहीतस्य संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वा-		
दप्याश्रयकत्वमिति कथनम्	...	५७—३२
येषां निर्विच्छेदं विचारसिद्धिस्तेशां न संन्यासेन प्रयोजनम्		५७—३३
वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वप्रतिपादनम्	...	५८—३४
अवश्यं प्राधान्यं मनननिदिष्यासनयोस्तदङ्गत्वम्	...	५८—३५
प्रमेयनिष्ठासम्भावनादिनिरासेनैव योरुपकारकारणम्	...	५८—३६
निश्चयेऽस्ति न कादिनः शङ्कायाः समाधिः	...	५९—३७

मनननिदिध्यासनयोः फलप्रदर्शनम्	...	५८—३८
श्रवणावृत्त्या ब्रह्मात्मैक्यबोधदाह्यम्	...	६०—३८
अनादिकालसिद्धस्याध्यासस्य हानिरपि दृढबोधाभ्यास- अन्यतस्त्वसाक्षात्कारेणैवेति कथनम्	...	६०—४०
ब्रह्माभ्यासस्वरूपनिर्देशः	...	६१—४१
अभ्यासद्वानेहैकफलकत्वादपि श्रवणाद्यावृत्तिरावश्यकीति कथनम्	...	६१—४२
विवेकादिसाधनसम्पन्नस्यैवाधिकारिणः समूलानर्थ- बाधनक्षमतत्त्वज्ञानप्राप्तिर्नान्यस्येति कथनम्	...	६२—४३
स्वरूपप्रकाशरूपे ब्रह्मैक्यज्ञानेऽज्ञानबाधमन्तरेणाऽन्य- प्रमाणकृत्याभावः	...	६२—४४
यथा घटादिप्रतिभासे बुद्धिबुत्तिरिषदाभासयुताऽर्थसा- धिका, न तथा स्वरूपप्रकाशे ब्रह्मैक्ये इति निरु- पणम्	...	६३—४५
वक्तार्यस्यैव दृष्टान्तेन स्पष्टीकरणम्	...	६३—४६
यथा जडे घटादौ चिदाभासेन ज्ञातत्वा घटस्फुरणाय जम्बते, तथाऽप्रत्ययमिन्ने ब्रह्मणोति प्रतिपादनम्	...	६४—४७
साम्प्रदायिकमतप्रदर्शनपुरःसरमत्यार्थस्यैव विवरणम्	...	६४—४८
विषयेऽस्मिन् पञ्चान्तरनिरूपणम्	...	६५—४९
उक्तार्थायैवांशेन विवरणम्	...	६५—५०
साक्षितया त्वस्मिन्प्रत्ययज्ञानसाधकस्य कथं तन्निवर्त्त- कत्वमिति शङ्कासमाधिः	...	६६—५१
चिदात्मनः इत्यकस्येन तन्निवर्त्तकत्वमिति प्रदर्शयितुं इत्यकशब्दनिर्वचनम्	...	६६—५०

जीवस्य भगवद्वैमुख्यमेव सकलानर्थहेतुस्तदाभिमुख्य-

मेव निरतिशयानन्दाविर्भावहेतुरिति निरूपणम् ६६—५३

भगवद्भक्त्या सर्वपुमर्थसिद्धिरिति प्रदर्शनम् ... ६७—५४

अत्रण्डबोधदाह्येन सर्ववित्तेष्वहानेर्भोचसिद्धिः ... ६८—५५

श्रुतिषु विनिश्चितस्यात्मतत्त्वस्य यावन्न दृष्टवानुभवाव-

रोहस्तावन्न तत्फलानुभव इति कथनम् ... ६९—५६

जीवन्मुक्तिसुखाविर्भावहेतवः ... ६९—५७

तेषां त्रयाणां भगवत्प्रसादैकलभ्यस्वमिति कथनम् ... ७०—५८

उक्तार्थस्यैव प्रकारान्तरेण कथनम्, ... ७०—५९

तेषां त्रयाणां समकालसिद्धिप्रकारः ... ७१—६०

फलवोपसंहारः ... ७१—६१

श्रीमन्मुकुन्द एव श्रुतिसम्मतं पदमिति कथनम् ... ७२—६२

प्रकरणान्ते परमपुरुषार्थरूपस्य भगवतोऽनुसन्धानम् ७३—६३

तत्पदार्थस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वनिरू-

पणमूलाभिधं नयनं प्रकरणम् ... ७५—१३८

ब्रह्म जगतो निमित्तमुपादानमुभयं वेति मन्देहे समा-

रूपस्य प्रकरणस्यारम्भे भगवतोऽनुसन्धानम् .. ७५—१

भगवतो मायात्रितेन सर्गादिवित्संहारकर्तृत्वम् ... ७६—२

जगदभ्यासाधिष्ठानस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादेरभिन्ननिमि-

त्तोपादानत्वम् ... ७६—३

ब्रह्म जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानमिति प्रतिपादयितुं

पूर्वपक्षोत्थापनम् ... ७७—४

तत्परं दृष्टीकारः ... ७८—५

पूर्वपक्षमाधानप्रतिज्ञा ... ७९—६

पूर्वपक्षमाधानम् ... ८०—७

पुनस्तस्यैव विवरणम्	८१—८६
फलितोपसंहारः	८२—१०
अभिन्ननिमित्तोपादनं ब्रह्मेत्यसहमानस्य ब्रह्म निमित्त- मेव न समवायोति शङ्का	८२—११
अत्रार्थेऽनुमानप्रदर्शनम्	८३—१२
पूर्वपक्षिणोऽनुमानतण्डनपूर्वकं समाधिः	८३—१३
स्वमतद्वीकारः	८४—१४
सकलस्य मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मैव कारणमिति निर्देशः ब्रह्मणो निमित्तमात्रत्वे 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति सामानाधि- करण्यत्वासङ्गतिः	८५—१५ ८५—१६
श्रुत्यर्थनिर्णयोऽनुमानावष्टम्भेनायुक्त इति कथनम्	८६—१७
उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकारः	८६—१८
भिन्ननिमित्तोपादानसाधकस्यानुमानस्य दूषणम्	८७—१९
जगद्वर्त्तेतनोपादानत्वे जगच्चेतनमित्युक्तेर्दूषणम्	८७—२०
प्रधानपरमाण्वादिकारणवादान् निराकरिष्यतः स्वसि- द्धान्तप्रदर्शनम्	८८—२१
अत्रार्थे कापिलमतनिरासः	८९—२२
कापिलमतेऽसामञ्जस्यप्रदर्शनम्	८९—२३
काणादगीतमीयमतनिराकरणम्	९०—२४
योगिमाहेश्वरकणभलाचचरणमतनिरासः	९१—२५
धैक्षराद्धान्तनिराकरणम्	९२—२६
भार्तृमतनिरासः	१००—२५
श्रौतकारणवादानिगमनपूर्वकमुपसंहारः	१०५—२७
मायाकार्यस्य प्रपञ्चस्यात्यन्वध्यस्तवया रज्जुसर्पादिव- न्मिथ्यात्वमिति कथनम्	१०६—२८

	पृ० श्लो०
असत्कारणवादखण्डनम् ...	१०६—३०
असत्कारणवादे कल्पद्वयकथनपूर्वकं सत्खण्डनम् ...	१०७—३१
सांख्याभिमतस्य सत्कार्य्यवादस्य निरासः ...	१०८—३२
मायाया अद्यतितघटनापटीयस्त्वरुचनपूर्वकं मिथ्यात्व- प्रतिपादनम् ...	१०९—३३
मिथ्यामायाया न अर्थक्रियासामर्थ्यमित्याशङ्कर मिथ्या- र्थस्य भ्रान्तिकालेऽर्थक्रियासामर्थ्याभाव उक्त बाध- काले इति विकल्पोत्तरम् ...	१११—३४
कल्पितस्य यावदज्ञानं व्यवहारयोग्यत्वमिति स्पष्टीकरणम्	११२—३५
जगतोऽनिर्वाच्यत्वप्रतिपादनम् ...	११२—३६
ब्रह्मणो जगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमिति व्यवस्थापनोपसंहारः ...	११३—३७
जगज्जीवेश्वरभेदप्रतीतिर्मायावत्कार्यनिबन्धनैवेति प्रति- पादनम् ...	११४—३८
तन्मृष्टेति श्रुतिप्रामाण्याद् ब्रह्मण एव जीवत्वम् इति प्रतिपादनम् ...	११५—३९
मायासंवलितत्वेन सर्वं कुर्वन्नपि कूटस्थतया निर्लेप एवेश इति प्रतिपादनम् ...	११५—४०
जगज्जन्मादिकारणस्य कथं निर्लेपत्वमिति शङ्कायाः समाधिः ...	११६—४१
वेदान्ततत्त्वज्ञानस्य भगवद्भक्त्यर्थानत्वमिति कथनम्...	११६—४२
आयार्चस्यैव व्यतिरेकेण प्रतिपादनम् ...	११७—४३
भक्तमानसोन्मूलिभ्यां भगवद्भक्तेरुपपादनम्—उत्प्रकार- प्रदर्शनञ्च ...	११८—४४
तत्र भेदनफलकथनम् ...	११८—४५

भगवद्भक्तेरेवरयकर्तव्यत्वप्रदर्शनपूर्वकं प्रपञ्चस्य भग-			
वद्विषयत्वकथनम्	११६—४६
भगवद्भक्तेर्भगवदाज्ञापालनलक्षणास्वधर्माचरणजन्यत्वम्			११६—४७
भगवद्भक्तानां तत्त्वज्ञानस्य तत्फलमोक्षलाभस्य चाव-			
श्यम्भावित्वम्	१२०—४८
स्वरूपावरणेन भगवत्पराङ्मुखत्वमेव संसारसिन्धुपात-			
हेतुरिति कथनम्	१२१—४९
भगवद्भक्तानां श्रद्धैक्यज्ञानस्यानायासेन प्रतीतिः	१२१—५०
तेषां येन क्रमेण तत्प्रतीतिस्तन्निर्देशपूर्वकमधिकारि-			
निरूपणम्	१२२—५१
तत्प्रतीक्षा कृतकत्वम्	१२२—५२
अतिदुर्लभं मानवशरीरमाप्य परमपदं प्राप्तुमुपायोऽवरयं			
करणीय इति कथनम्	१२३—५३
भगवत्पदार्थविशेषनम्	१२४—५४
तस्यैव विवरणम्	१२४—५५
भगवतो वातुदैवस्य मुख्यं भगवत्त्वमित्युपपादयितुं तत्र			
निरङ्कुरां स्वातन्त्र्यमेव नियामकमिति प्रतिपादनम्			१२५—५६
वैराग्याद्यैश्वर्यसिद्धये भगवान् आराध्य इति कथनम्	१२६—५६
भगवति आराधिते सर्वं सुखमिति प्रतिपादनम्	१२६—५७
नानाविधेषु प्रकारेषु अनन्यशरणत्वेन भगवत् आराधनं			
भगवद्भिमवमिति कथनम्	१२७—५८
शस्याभिमानेन, सत्येन, स्वात्मत्वेन समाराधनस्य सर्व-			
पुमर्घपर्यवसायित्वम्	१२८—५९
मत्त्वशुद्धेर्विवेकादिसाधनचतुष्टयस्य च भगवत्सरगादि-			
नाऽनायामलभ्यत्वकथनम्	१२९—६०

उक्तार्थस्यैव हठोक्तः	१२८—६१
शुद्धादिभेदेन यथारुचि तदुपासनमिति निर्देशः	१३०—६२
तस्य भगवतो निर्दोषगुणाधारत्वेनोपास्यत्वम्	१३०—६३
सर्गनियन्तृत्वेनोपास्यत्वम्	१३१—६४
नित्यशुद्धबुद्धमुत्तमभावस्यापि भगवत्तदुर्मुजायाका- रदत्तप्रयोजनप्रदर्शनम्	१३१—६५
अनायासेन भक्तास्तत्त्वं पश्यन्त्विति स्वेच्छया चतुर्मुजा- याकारमाविर्भावयति करुणानिधिर्भगवानिति निर्देशः	१३२—६६
करुणानिधेस्तस्यावरयभजनोपत्यरुघनम्	१३२—६७
भगवतः सच्चिदानन्दपदैकमूर्तिस्त्वप्रदर्शनेन करुणासि- न्धुचरणरण्यादित्वमावाभिन्वयतिरुघनम्	१३३—६८
अतः श्रीमूर्तिपरणम्यानरसिकस्यानायासेन तत्त्वज्ञानम्, अन्येषां तु नोपायशतेनापीति कथनम्	१३४—६९
भगवद्भक्त्यैव तत्त्वज्ञानोदयफले वेदान्तविचारेऽधि- कार इति कथनम्	१३४—७०
अतो वेदवपसां शुद्धे मन्त्राय साध्यान्मुख्यान्वय इति प्रतिपादनम्	१३५—७१
श्राद्धमौक्त्याय विस्तरेणोक्तव्याख्याय मन्त्रेणः	१३६—७२
द्वैतवैयर्थ्यादरूपैकमद्वैतमवाप्तिर्यथोचितः सुधिया- मिति कथनम्	१३७—७३
कलास्यैव विवरणम्	१३७—७४
प्रकृत्यस्यैव विवरणम्	१३८—७५

अद्वैततत्त्वमूलाभिधं दशमं प्रकरणम्	१३०—१८६
अद्वैततत्त्वप्रकरणारम्भेऽद्वैततत्त्वस्य भगवतो मुकुन्दस्या-	
नुसन्धानम्	... १४०—१,२
अद्वैतमसहमानस्य सत्र प्रमाणान्वेषणम्	... १४१—३
अद्वैते प्रत्यक्षाभावप्रदर्शनम्	... १४१—४
प्रमाणस्य सन्मात्रविषयत्वादविद्याविजृम्भिते द्वैते प्रमाण-	
व्यापाराभाव इति सिद्धान्तिशङ्का	... १४२—५,६
पूर्वपक्षिद्वारा सिद्धान्तिशङ्कापरिहारः	... १४३—७,८
यथा प्रत्यक्षदृष्टायां शृङ्गौ रजतभ्रमस्तथैवाद्वये द्वैतभ्रम	
इति पुनः सिद्धान्तिनः शङ्का १४४—८
उक्तशङ्कायाः प्रतिवादिद्वारा श्लोकद्वयेन परिहारः	... १४४—१०, ११
पूर्वपक्षिद्वारा अद्वैते प्रत्यक्षाभावसाधनोपसंहारपूर्वकं	
तत्रानुमानस्यापि निरासः १४५—१२
सिद्धान्तिद्वारा अद्वैते अनुमानं प्रमाणमिति स्वमतस्था-	
पनम्	... १४५—१३, १४
पूर्वपक्षिद्वारा सिद्धान्तिमतपरिहारः	... १४६—१५
अलौकिकत्वादद्वैते श्रुतिप्रमाणमेव बलवत्तरमिति सिद्धा-	
न्तिनः कथनम्	... १४६—१६
पूर्वपक्षिद्वारा अद्वैते शब्दप्रमाणस्यापि विस्तरेण	
खण्डनम्	... १४७—१७-२३
सिद्धान्तिद्वारा पूर्वपक्षिशङ्कासमाधानम्	१४८-२४-१५३-३१
फलितोक्तिः	... १५३—३२

अद्वैतवादिनस्तत्र प्रमाणप्रमेययोरैक्यात् कथमज्ञातज्ञा- पकं प्रमाणमिति शङ्काया व्यावहारिकभेदमाश्रित्य समाधानम्	१५३—३३
अत एव दौलभ्यमतादस्मन्मतस्य पार्श्वक्यमिति कथनम्	१५३—३४
अनुमानेनापि अद्वैतसाधने न कश्चिद्विरोध इति प्रति- पादनम्	१५४—३५
तस्मात् श्रुत्या अनुमानेनापि अद्वैततत्त्वसिद्धिरिति कथनम्	१५५—३६
प्रत्यक्षेणापि सुखेनाद्वैतसिद्धिरिति कथनम्	१५५—३७
भागमजन्यज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वं नेन्द्रियजविज्ञान- रूपेति कथनम्	१५६—३८
ब्रह्मणा निर्धर्मत्वप्रतिपादनम्	१५७—३९
एतस्यैव विशदीकरणम्	१५८—४०
मनोधर्माणां ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वमङ्गीकुर्वाण्यनां ता- र्किकाणां भवे श्रुतिविरोध इति कथनम्	१५८—४१
सत्यज्ञानादीनां न ब्रह्मधर्मत्वमपि तु ब्रह्मस्वरूपत्वमित्यत्र श्रुतिप्रामाण्यम्	१५९—४२
ब्रह्मणः सगुणत्वमन्तरेण जगदुपादानत्वमुक्तमङ्गीति पूर्वपक्षिणः शङ्का	१५९—४३
पूर्वपक्षिणशङ्कामाधानपूर्वकं गुणगुणित्वमन्तरेणैवाविद्य- कस्य प्रपञ्चस्योपपत्तिरिति कथनम्	१६०—४४
अस्यैव स्पष्टीकारः	१६०—४५
निर्गुणतत्त्वज्ञानान्दम्य प्राप्तेर्न मापेक्षयते प्रत्यक्षोऽपि तु अज्ञानमात्रनिवृत्त्यर्थमिति प्रतिपादनम्	१६१—४६

नित्यनिरतिशयानन्दविशिष्टं ब्रह्म चेन्नाङ्गीक्रियते तर्हि

तद्भावापत्तिरूपस्य मोक्षस्य कथं पुरुषार्थवेति शङ्का	१६१—४७
ब्रह्मसुखयोरभेदप्रतिपादनेन शङ्कानिरासः	१६२—४८
अविद्यातिरोहितस्य प्राप्तस्यापि सुखस्याप्राप्तत्वम्	१६२—४९
विद्यया तदावृत्तिनिवृत्तिलक्षणा तत्प्राप्तिः	१६३—५०
अहं सुखीति सम्बन्धावगमात्सुखात्मनोर्भेद इति शङ्का	१६३—५१
सुखस्य स्वरूपत्वे सम्बन्धावगमोऽयुक्त इति शङ्का	१६३—५२
अतुभययुक्तिविरुद्धमात्मसुखयोरैक्यमिति प्रतिपादनम्	१६४—५३
वक्तव्यैवार्थस्य दृढीकारः	१६४—५४
सुखस्यात्मरूपत्वे तदर्थं पुरुषप्रयत्नस्य व्यर्थत्वमिति प्रतिपादनम्	१६५—५५
वक्तव्यस्य आभाषकेन पुष्टिः	१६५—५६
सुखात्मनोरैक्ये शास्त्रानर्थक्यप्रतिपादनम्	१६५—५७
पूर्वपक्षोपसंहारः समाधानप्रतिज्ञा च	१६६—५८
आत्मनः सुखस्वरूपत्वे श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	१६६—५९
यावदज्ञानमेवाविद्यकाख्यासपरिनिष्पन्नभेदप्रतिभास इति कथनम्	१६६—६०
आनन्द आत्मेति सामानाधिकरण्यं न गुणगुणित्वनिबन्धनमिति कथनम्	१६७—६१
वक्तव्यसामानाधिकरण्यमेकत्वनिबन्धनमिति कथनम्	१६७—६२
अहं सुखीति ज्ञानस्य परिच्छेदावभासत्वाद् घटाकाशादिप्रतिभासवदध्यासरूपता	१६८—६३
सुखात्मनोर्भेदसाधकस्यानुमानस्यासत्त्वप्रतिपादनम्	१६८—६४
वक्तव्यैव दृष्टान्तेन स्पष्टीकरणम्	१६९—६५
अवदाततापर्यन्तस्य स्वरूपादभिन्नत्वसाधनम्	१६९—६६

अवदातता न रूपसामान्यं नापि रूपान्तरमिति	
प्रतिपादनम्	१६८—६७
नाप्यवदातता रूपस्यैव धर्मविशेष इति कथनम्	१७०—६८
अत्रार्थे फलितोक्तिः	१७८—६९—७०
सुखस्वात्मरूपत्वमिति प्रतिपादनम्	१७९—७१
सुखार्थे विहितस्य पुरुषप्रयत्नस्य तदभिव्यञ्जकत्वेन	
साफल्यमिति प्रतिपादनम्	१७९—७३
सुखस्य नित्यत्वे तत्साधनविधाधिशिखार्यस्यानर्थक्याद-	
प्रामाण्यमिति शङ्कासमाधिः	१७२—७४
तत्रार्थे सुनुमानप्रदर्शनम्	१७३—७५
अनुमाननिष्ठहेतोरसिद्धत्वव्यावर्त्तनम्	१७३—७६
वपयस्यापि तस्य दृढीकारः	१७३—७७
आत्मनः प्रेमास्पदत्वे श्रुत्यादिप्रमाणोपन्यासः	१७४—७८
आत्मनः सुखार्थत्वात् तत्र निरुपाधिरप्रेमास्पदत्वम-	
सिद्धमिति शङ्कायाः समाधिः	१७५—७९
दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वात् हेतावनैकान्वितकृतेति	
प्रतिपादनम्	१७५—८०
वृत्तार्थस्यैव निवर्तनम्	१७५—८२
सुश्रुतिवतेन स्वरूपभूतमेव सुखमनुभूयते इति कथनम्	१७६—८३
तत्र जातस्य सुखावमर्शस्य न दुःखाभावविषयत्वमिति	
प्रतिपादनम्	१७६—८४
साधनैः स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य प्रतिबन्धविच्छेदः क्रियते	
नात्पादनमिति निर्देशः	१७६—८५
श्रुत्यापि स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य सर्वत्रानुभूति इति	
प्रतिपादनम्	१७७—८६

प्रत्यक्षानुमानागमादिसिद्धात्मनः सुखस्वरूपत्वेमद्वैतस्य	
पदत्वञ्च सिद्धमिति प्रतिपादनम्	१७७-८७
सुखस्वरूपाद्वैतात्मत्वज्ञानात् सर्वानर्थनिवृत्तिरिति	
कथनम्	१७८-८८
अहं ममेत्यभ्यासाद् विषयाभिमुख्यस्यैव स्वरूपसुखावि-	
भावप्रतिबन्धकत्वमिति कथनम्	१७८-८९
वैराग्यादिपुरःसरं वेदान्तश्रवणादिभिरभ्यासनिवृत्ते	
यतितथ्यामित्युपदेशः	१७९-९०
वैराग्यस्वरूपसिद्धिपादनम्	१७९-९१
प्रपञ्चस्याविद्याकार्यत्वाच्छुद्धिरजटादियन्मिथ्यात्वमिति	
प्रतिपादनम्	१८०-९२
दृश्यस्य दुःखरूपत्वमिति प्रतिपादनम्	१८०-९३
विषयसुन्दरत्वाभ्यासस्य सर्वानर्थहेतुत्वम्	१८१-९४
देहाभ्यासवतो न कुत्रापि सुखमिति प्रतिपादनम्	१८१-९५
विषययुद्धेनार्थपर्यवसायित्वम्	१८१-९६
ससर्गाभ्यासेन विमोहितस्य पुरुषस्य मृते पुत्रकलत्रादौ	
ममेति ज्ञानाद् दुःखभागित्वमिति प्रतिपादनम्	१८२-९७
स्वस्वरूपावृत्तेरेव सर्वाभ्यासहेतुत्वम्	१८२-९८
सारासारज्ञो हि प्रत्यगात्मानं विविच्य दुःखात्मकं सर्वं	
त्यजतीति कथनम्	१८३-९९
यिनिष्ठाद्वैतात्मबोधेन ससारोपरमोपशान्तमुच्छिन्नाभिः	१८३-१००
सादृशात्मबोधेऽधिकारिणो निरूपणम्	१८४-१०१
भगवद्भक्तिरवश्यमादत्तव्येति कथनम्	१८४-१०२
भगवद्भक्तानामनायासेन तत्त्वज्ञानं मोक्षश्च सबोधिवि	
प्रतिपादनम्	१८५-१०३

अवदातता न रूपसामान्ये नापि रूपान्तरमिति	१६६—६७
प्रतिपादनम्	१७०—६८
नाप्यवदातता रूपस्यैव धर्मविशेष इति कथनम्	१७०—६८
अत्रार्थे फलितोक्तिः	१७०—६८—७०
सुखस्यात्मरूपत्वमिति प्रतिपादनम्	१७१—७१
सुखार्थे विहितस्य पुरुषप्रयत्नस्य तदभिव्यञ्जकत्वेन	१७१—७३
साफल्यमिति प्रतिपादनम्	१७१—७३
सुखस्य नित्यत्वे तत्साधनविधायिशब्दार्थस्यानर्थक्याद-	१७२—७४
प्रामाण्यमिति शङ्कासमाधिः	१७२—७४
तत्रार्थे पुनर्मानप्रदर्शनम्	१७२—७४
अनुमाननिष्ठहेतोरसिद्धत्वव्यावर्त्तनम्	१७३—७६
व्यपस्यापि तस्य दृढोक्तारः	१७३—७७
आत्मनः प्रेमास्पदत्वे श्रुत्यादिप्रमाणोपन्यासः	१७४—७८
आत्मनः सुखार्थत्वात् तत्र निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वम-	१७५—७९
सिद्धमिति शङ्कायाः समाधिः	१७५—७९
दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वात् हेतावनैकान्तिकतेति	१७५—८०
प्रतिपादनम्	१७५—८०
तत्रार्थस्यैव विवरणम्	१७५—८२
सुखोत्थितेन स्वरूपभूतमेव सुखमनुभूयत इति कथनम्	१७६—८३
तत्र जातस्य सुखावमर्शास्य न दुःखामावविषयत्वमिति	१७६—८४
प्रतिपादनम्	१७६—८४
साधनं स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य प्रतिबन्धविच्छेदं प्रियते	१७६—८५
नात्पादनमिति निर्देशः	१७६—८५
दुःखावपि स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य अवयवानुभव इति	१७७—८६
प्रतिपादनम्	१७७—८६

प्रत्यक्षानुमानागमादिभिरात्मनः सुखस्वरूपत्वमद्वैतरू-	
पत्वच्च सिद्धमिति प्रतिपादनम्	१७७-८७
सुखस्वरूपाद्वैतात्मतत्त्वज्ञानात् सर्वानिर्घनिवृत्तिरिति	
कथनम्	१७८-८८
अहं ममेत्यभ्यासाद् विषयाभिमुख्यस्यैव स्वरूपसुखानि-	
र्भावप्रतिबन्धकत्वमिति कथनम्	१७८-८९
वैराग्यादिपुरस्सरं वेदान्तब्रह्मादिभिरभ्यासनिवृत्तौ	
यत्तितथ्यमित्युपदेशः	१७९-९०
वैराग्यरूपप्रतिपादनम्	१७९-९१
प्रपञ्चस्याभिषोकायैवाच्छुक्तिरजतादिबन्मिथ्यात्वमिति	
प्रतिपादनम्	१८०-९२
दृश्यस्य दुःस्वरूपत्वमिति प्रतिपादनम्	१८०-९३
विषयसुन्दरत्वाभ्यासस्य सर्वानर्थहेतुत्वम्	१८१-९४
देहाभ्यासवतो न कुत्रापि सुखमिति प्रतिपादनम्	१८१-९५
विषयपबुद्धेरनर्थपर्यवसायित्वम्	१८१-९६
संसर्गाभ्यासेन विमोहितस्य पुरुषस्य मृते पुत्रकलत्रादौ	
ममेति हानाद् दुःखभागित्वमिति प्रतिपादनम्	१८२-९७
स्वरूपपावृत्तेरेव सर्वाभ्यासहेतुत्वम्	१८२-९८
सारासांख्यो हि प्रत्यगात्मानं विविच्यं दुःखात्मकं सर्वं	
त्यजतीति कथनम्	१८३-९९
विविक्ताद्वैवात्म्ययोधेन संसारोपरमोपलक्षितमुक्तिनाम्	१८३-१००
वाटसारमयोधेऽधिकारिणो निरूपणम्	१८४-१०१
भगवद्भक्तिरवश्यमादेतत्त्वमेति कथनम्	१८४-१०२
भगवद्भक्तानामनायासेन तत्त्वज्ञानं मोक्षरत्नं भवतीति	
प्रतिपादनम्	१८५-१०३

	पृ० श्लो०
अतः सर्वैः सारग्राहिभिर्मवितव्यमित्युपदेशः	१८५-१०४
श्रुतीनां प्रामाण्यं नित्यत्वञ्चेति प्रतिपादनम्	१८६-१०५
श्रुतिप्रामाण्याद् वेदत्रयणोरैक्यप्रतिपादनम्	१८६-१०६
शास्त्रानुसारेणापि वेदत्रयणोरैक्यप्रतिपादनम्	१८७-१०७
द्विस्तरेणोक्तार्थस्य संक्षेपः	१८७-१०८
प्रास्तिक्यबुद्ध्यादिरूपस्य पूर्वोक्तस्यार्थस्यावरयकर्षण्यत्व- प्रतिपादनपूर्वकं सुमुक्तम् प्रत्युपदेशः	१८८-११०
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदेव मोक्षाधिकारी भवतीति कथनम्	१८८-१११
भगवद्भक्तिः शास्त्रोपदेशसाफल्यसम्पादकत्वेन मोक्षहेतु- रिति कथनम्	१८८-११२
भगवतोऽनुसन्धानपूर्वकं प्रकरणोपसंहारः	१८९-११३
वेदस्यापौरुषेयत्वादिनिरूपणपूर्वकमखण्ड्यार्थ- परत्वमष्टाभिधमेकादशमकरणम्	१९०-२५८
वेदाख्यस्य भगवतोऽनुसन्धानपूर्वकं शास्त्रप्रमेयप्रति- पादनम्	१९०-१
वेदस्यापौरुषेयत्वं साधयितुं प्रतिज्ञा	१९१-२
वेदस्यापौरुषेयत्वमसद्मानानां तार्किकानामप्यर्थ- विप्रतिपत्तिः	१९२-३
वेदः पौरुषेय इत्यनुमानेन साधनम्	१९२-४
अनुमाननिवृत्तेर्न व्यभिचारित्वमिति शङ्का तदुत्पत्त्यं च	१९२-५
जीर्णारामोदपानादेशमयमाद्यकर्तृकत्वेऽपि सकर्तृत्व- मिति कथनम्	१९२-६
अनुमानेन यथा जीर्णारामादिषु सकर्तृकत्वनिग्रहस्तथा वेदेऽपीति कथनम्	१९२-७

वेदस्य पौरुषेयत्वनिश्चये सिद्धान्तिद्वारा प्रमाणान्वेषणम्	१६३—८
उक्तशङ्काया उपहासपूर्वकं निराकरणम्	१६३—९
उक्तशङ्कानिराकरणप्रकारः	१६३—१०, ११
ईश्वरसिद्धौ वेदस्य उत्पन्नीतत्वम्, उत्पन्नीतत्वाद्धेतो-	
रौश्वरसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयप्रदर्शनम्	१६४—१२
अन्योन्याश्रयस्य निराकरणम्	१६४—१३, १४
वेदस्यापौरुषेयत्वे सति वेदस्याप्रामाण्यम्	१६४—१५
विपक्षे बाधकत्वोक्तिः	१६५—१६
अङ्गुल्यमादिवाक्यानामनाप्तप्रणीतत्वादप्रामाण्यम्,	
सत्त्वात्ताप्रणीतत्वादिति शङ्का	१६५—१७
शङ्कापरिहारः	१६५—१८
विपक्षे बाधकत्वोक्तिः	१६५—१९
अत्रार्थे इष्टापत्तेः परिहारः	१६५—२०
वेदे पौरुषेयानुमानस्य मुख्येति कथनम्	१६६—२१, २२
पौरुषेयानुमानस्यासम्भवत्वकथनम्	१६६—२३
असम्भवप्रकारं प्रदर्शयितुं त्रिधा विकल्पनम्	१६६—२४, २५
आद्यपक्षस्येष्टापत्त्या सिद्धसाधनत्वम्	१६७—२६
द्वितीयस्य द्विधाविकल्पनपूर्वकं दूषणम्	१६७—२७, २८, २९
शङ्कोत्तराभ्यां वेदस्यापौरुषेयत्वव्यवस्थापनम्	१६८—३०, ३१
वेदस्यानादित्वप्रदर्शनम्	१६८—३२
अनादित्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वम्	१६८—३३
कार्यकरणविनिर्मुक्तस्य महेशस्य वेदविरचनात्मत्वम्	१६८—३४
महेशस्याज्ञानाभावाद् देहसम्बन्धाभावो देहाभावाद्-	
पञ्चाभाव इति प्रदर्शनम्	१६९—३५

ईशितुर्देहायसम्बन्धेऽपीच्छासम्भव इति मतेऽपि तस्य

संसारित्वप्रसङ्गः ... १६६—३६

इत्यमीशस्य वेदप्रणयनाभावे वेदस्यापौरुषेयत्वम् ... २००—३७

वेदस्याकर्तृकत्वसाधनायानुमानद्वयप्रदर्शनम् ... २००—३८, ३९

जोर्णारामादेः कालकृतविच्छिन्नव्यवहारत्वम् ... २००—४०

पुण्यादुण्यादिभासरुत्वेन वेदस्याविच्छिन्नव्यवहारत्वम् ... २०१—४१

महाप्रलयेऽपि वेदस्याविच्छिन्नव्यवहारता ... २०१—४२

आत्मावद् वेदस्य नित्यत्वप्रतिपादनम् ... २०१—४३

अनुमानेन वेदस्य शुर्वध्ययनपूर्वकत्वसाधनम् ... २०१—४४

वेदसृष्टिप्रतिपादकश्रुतेः पूर्वसिद्धवेदाभिष्यक्तिपरत्वम् ... २०२—४५

यो मद्भागमिति श्रीतवाक्यस्येशप्रसादेन चतुर्मुखे वेदा-

विर्भावमात्रपरत्वम् ... २०३—४६

सम्प्रदायकघनपूर्वकं वेदस्य नित्यत्वप्रतिपादनम् ... २०३—४७

वेदे ईशानीशप्रणीतत्वाभावप्रदर्शनपूर्वकं नित्यत्वमपौरुषे-

यत्वञ्च ... २०३—४८

व्याकरणादेः प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयत्वात् पौरुषेयत्वं

न मान्यप्रमाणत्वादिति कथनम् ... २०३—४९

आप्तपुरुरप्रगीतो वेदः प्रमाणमूतवान्यत्वादित्यनुमान-

रण्डनम् ... २०३—५०

आप्ताप्रत्ययने वेदस्याप्रामाण्यमिति शङ्कायाः खण्डनम् २०४—५१, ५२

यच्छ्रुतानप्यवधानेनैव शब्दोऽर्थं गमयतीति पूर्वपक्षिणो

मतस्य द्विधात्रिकल्पनपूर्वकं खण्डनम् ... २०४—५३

खण्डनेः शब्दार्थसम्भवं इति कथनपूर्वकमनाप्तयोग्य

शब्दतादृशप्रतिबन्धकत्वप्रदर्शनम् ... २०४—५४

वेदे पुरुषसम्बन्धाभावादप्राप्ताप्यशङ्कागन्धोऽपि नास्ती-	२०५—५५, ५६
ति कथनम्	२०५—५७
वेदस्य ब्रह्मविषयत्वेऽप्यपादनम्	२०५—५८
वेदस्य ब्रह्मविषयत्वे श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	२०५—५८
एतेनाद्वितीयस्वरूपप्रतिपादकश्रुतीनां सङ्गतिरिति कथनम्	२०६—५९
एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धिरपीति प्रतिपादनम्	२०६—६०
वेदस्य वास्तव्यत्वेऽद्वितीयत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनाम-
सङ्गतिः	२०६—६१
वेदस्य ब्रह्मविषयत्वादद्वैतप्रतिपादकश्रुतिसामञ्जस्य-
कथनम्	२०६—६२
वेदस्य ब्रह्मविषयत्वे वस्तुनादित्वं प्राप्ताप्यञ्च क-
मिति शङ्का	२०६—६३
वर्णमात्रस्य वेदाभावत्वकथनपूर्वकं नियतक्रमविशिष्टवर्त-
समूहत्वं वेदत्वमित्युक्ता शङ्कापरिहारः	२०७—६४, ६५
सत्र देशनिमित्तस्य कालनिमित्तस्य वा असत्याभाव-
प्रतिपादनम्	२०७—६६
एतान्तपुरःसरं स्वामाधिकरणस्यापि सत्राभावत्वकथनम्	२०७—६७
अत्रार्थ विल्लरेण विचारः	२०८—६८, ७२
वेदस्य ब्रह्मविषयत्वाभावादिद्विरोधः, न प्राप्ताप्य-
वृत्तिः, नाप्यर्थप्रतिपादकत्वहानिरिति फलितोक्तिः	२०८—७३
लौकिकवैदिकवाक्ययोर्द्वैतलक्षणम्	२०८—७४
फलितोपसंहारः	२०८—७५
अपि न्यस्यशक्तिरपि वेदस्य ब्रह्माद्वयापवापकत्वम्	२१०—७६
कार्यान्वित एव सकलपदसामर्थ्यमिति मीमांसक-
निरासः	२१०—७७

अन्विताभिधानवादिमतनिर्देशः	२११—७८
तस्यैव विवरणम्	२११—७९
तत्र योग्यतारुथनम्	२११—८०
कार्यान्वये शब्दशक्तिरिति नियमनिराकरणम्	२११—८१, ८५
प्रवर्त्तकद्वार एव सकलपदसम्बन्धग्रह इति मीमांसक-			
मतारण्डनम्	२१४—८६
तत्र दृष्टान्तेन नियमाभावप्रदर्शनम्	२१४—८७
कार्यज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति वादिनां प्रामाण्यस्यां मत-			
निराकरणम्	२१५—८८
दृष्टसाधनविज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमिति स्वमतपुष्टिः	२१६—८९, ९०
अभिहितत्वात्मेकार्थानामन्योन्यसंसर्गबोधजनकत्वमिति			
पक्षस्य निराकरणम्	२१७—९१
अभिहितत्वान्वयनिराकरणमन्विताभिधानस्य निर्दुष्टत्व-			
प्रतिपादनञ्च	२१८—९२
क्रियाव्यवधानमन्तरेण वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति			
प्रदर्शनम्	२२०—९३
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगानुपपत्ति-			
रिति शङ्कायाः समाधिः	२२१—९४
चिन्तनध्यानापासनादीनां बोधपर्यन्तं कर्त्तव्यत्वं ततः			
कृतकृत्यतेति कथनम्	२२२—९५
वेदान्ता इत्युपस्थाद् ब्रह्मस्यप्रतिपादकात्वेनां न क्रिया-			
संशयस्योपाति कथनम्	२२३—९६
मत्तं ज्ञानमिति याज्ञानामरण्डैकरसार्थपर्यस्ता-			
पित्वम्	२२३—९७
अरुण्यम्	२२४—९८

सत्यमिति सर्वपदानां वृत्तद्वान्विनिवर्त्तनेन ब्रह्मसमर्प-

कत्वमिति कथनम् ... २२५—६६

उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकरणम् ... २२५—१००

सर्वपदानामेकाकारज्ञानजनकत्वेऽनेकपदप्रयोगानुपयो-

गोऽनेकाकारज्ञानजनकत्वेऽद्वैतत्वान्निरिति शङ्कायाः { २२५—१०१

समाधानम् ... { २२५—१०२

प्रतिपदं जायमानज्ञानानां ब्रह्मणि स्वस्थाकारसमर्पणा-

भावप्रतिपादनम् ... २२६—१०३

उक्तार्थस्यैव दार्ढ्यम् ... २२६—१०४

सत्यादिगुणविशिष्टस्यैकद्रव्यस्य ब्रह्मणो लक्षणेनानेन { २२६—१०५

निर्देश इति वादिमतस्य दूषणम् ... { २२७—१०६

ब्रह्मणः सत्यादिगुणाङ्गीकारेऽनन्तादिशब्दानामनन्वय

इति प्रतिपादनम् ... २२७—१०७

ब्रह्मणः शब्दबाध्यत्वे 'यतो वाचः' इति श्रुतिन्यायोपः २२७—१०८

श्रुत्यन्तरविरोधोऽपि ... २२७—१०९

भेदनिन्दकवाक्यानामपि व्याकोपः ... २२८—११०

दूषणान्तराणि ... २२८—१११, ११२

ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेऽविद्यावरणविरोधानाय शास्त्रावे-

ति कथनम् ... २२८—११३

वाक्यस्य प्रामाण्याय लक्षणासमाश्रयस्यावश्यकत्वम् २२९—११४, ११५

लक्षणानुपपत्ति कथयतो वादिनो मतस्यण्डनम् ... २२९—११६

लक्षणाया व्यवस्थापनम् ... २२९—११७

तत्स्पष्टीकारः ... २३०—११८

प्रमाणान्तरसिद्धस्यैव लक्ष्यत्वाद् ब्रह्मणि प्रमाणान्तरा-

भावाल्लक्षणानुपपत्तिरिति शङ्कायाः समाधानम् ... २३०—११९

प्रमाणगम्यत्वाभावमात्रेण भासमानवस्तुनो न लक्षणाभाव

इति कथनम् ... २३०-१२०

वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेर्लक्षणाप्रयोजकत्वम् ... २३१-१२१

वाक्यप्रामाण्याय लक्षणाया व्यवस्थानिरूपणम् ... २३१-१२२

अनन्तमित्यादिशब्दानां नि शेषविशेषप्रतिषेधमुखेनैक-

रसे ब्रह्मणि लक्षणा ... २३१-१२३

सर्वमसीति वाक्ये लक्षण्या चैतन्यमात्रस्य बोध २३२-१२४, १२५

सत्यमित्यादिवाक्यस्य लक्षण्याऽऽपण्डैरसब्रह्मपर्यव-

सायित्वप्रदर्शनम् ... २३२-१२६

सर्वमसीत्यस्यापि लक्षण्याऽऽपण्डैरसब्रह्मपर्यवसायि-

त्वप्रदर्शनम् ... २३२-१२७

दृष्टानुमानद्वये दृष्टान्तौ साध्यविरूपौ इति शङ्कायाः

समाधिः ... २३३-१२८

प्रकृष्टप्रकाशरचन्द्र इति लौकिकवाक्यस्याऽपण्डार्थपर्यवसा-

यित्वनिरूपणपूर्वकं दृष्टान्ते साध्यविरूपलताया निरासः २३४-१२९

अर्थापर्यनुमानाभ्यां वेदान्तवाक्यानामपण्डैरसवस्तु-

पर्यवसानसिद्धिरिति कथनम् ... २३५-१३०

सत्यज्ञानादिगन्धैर्निर्निशेषब्रह्मप्रतिपक्षे लक्षणावृत्तिरा-

श्रयणीयेत्युपक्रमे वृत्तिनिरूपणम् २३५-१३१, १३२

वेदान्तप्रमाणकृत्यम् ... २३६-१३३

वेदान्तवाक्यानां स्वराज्याश्रयागवृत्तं लक्षण्या ब्रह्म-

प्रतिपादकत्वम् ... २३६-१३३

सत्त्वानादिशब्दानामगद्वयव्यया मन्त्रप्रतिपादक-

त्वम् ... २३७-१३५, १३६

तत्त्वमसीत्यादीनां जहदजहलक्षणया ब्रह्मप्रतिपाद- कत्वम्	२३८-१३७
सर्वज्ञादिशब्दानामनवच्छिन्नचैतन्यप्रकाशमात्रस्थितिः			२३९-१३८
अनन्तादिशब्दानां जहलक्षणयैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसान- मिति कथनम्	२३९-१३९
वेदान्तानामद्वैतब्रह्मप्रतिपादकतासिद्धिरिति कथनम्			२४०-१४०
ब्रह्मसाक्षात्कारे शब्दस्य कारणत्वमिति प्रदर्शनम्	...		२४०-१४१
वेदान्तवाक्यजन्यापरोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमबाधकत्वम्			२४०-१४२
ब्रह्मसाक्षात्कारे वेदान्तानां कारणत्वमसद्भूतमित्यस्य स्वयूच्यस्य शङ्का	२४०-१४३
स्वयूच्यशङ्कानिवारणम्	२४१-१४४
श्रुतिविरोधप्रदर्शनेनापि शङ्कानिरासः		...	२४१-१४५
अत्रोपपत्तिः	२४१-१४६
मनोनिरपेक्षशब्दात्रापरोक्षज्ञानमिति वादिनः शङ्का			२४२-१४८
ब्रह्मसाक्षात्कारे शब्दस्य कारणत्वे औपम्याद्योपन्यासः			२४२-१४९
अन्यकारणत्वे तु औपनिषदमिति औपनिषदत्वविशेष- णस्य वैयर्थ्यम्	२४३-१५०
विशेषणसार्थक्यप्रकारोक्तिः	२४३-१५१
शब्दस्य साक्षात्करणत्वे लौकिकवाक्यदृष्टान्तः		...	२४३-१५२
एवं शब्दस्वभावविरोध इति शङ्कायाः समाधानम्			२४३-१५३, १५४
अपरोक्षज्ञानस्वरूपनिर्देशः	२४४-१५५
जडवर्गो परोक्षस्य मुख्यत्वमपरोक्षस्य तु आत्मसन्निधान- ... कृतं गौणत्वमिति कथनम्	२४४-१५६

अपरोक्षत्वभावे प्रत्यगात्मनि वेदस्याऽपरोक्षज्ञानजनन-

मेवोचितं न परोक्षज्ञानजननमिति प्रतिपादनम् २४४-१५७
 उक्तार्थस्यैव व्यतिरेकेणोक्तिः ... २४४-१५८

श्रुतिकरणवार्द स्वपक्षं दृढीकृत्य मनःकरणवादिनो
 निरासे हेत्वन्तरापादानम् ... २४५-१५९
 उपात्तहेतौर्विशदीकरणम् ... २४५-१६०

आत्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वे सन्नन्यसाक्षात्कारस्य
 भ्रमत्वप्रतिपादनम् ... २४५-१६१

मनोऽन्यसाक्षात्कारस्य सविल्लासाज्ञाननिवर्तनात्तत्त्वम् { २४५-१६२
 २४६-१६३
 २४६-१६४

आत्मसाक्षात्कारे वेदस्य करणत्वं न मनस इति प्रति-
 पादनम् ... २४६-१६५

आत्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणत्वे श्रुतिविरोधप्रदर्शनम् २४७-१६७

श्रुतेः करणत्वे विरोधाभावप्रतिपादनम् ... २४७-१६८

श्रुतार्थपरित्यागप्रसङ्गात्तत्त्वमसीत्यत्र भागत्यागलक्षणा
 न युक्तेति शङ्कायाः समाधिः ... २४७-१६९

मुख्यार्थानुपपत्त्या वेदस्य लक्षणं या प्रत्यग्नक्षैक्यावबोध-
 कत्वात् लक्षणोपपत्तिः ... २४८-१७०

लक्षणाबोजसत्त्वादपि न लक्षणानुपपत्तिरिति प्रतिपा-
 दनम् ... २४८-१७१

परिपूर्णव्याप्तैकरसाग्रण्डार्थसिद्धयेऽनन्यगतिकत्वेन
 सर्वधानान्वरवापनमिति कथनम् ... २४८-१७२

असङ्गस्य लक्ष्यवस्तुनो वाञ्छार्थेन सम्बन्धामावो न		
लक्ष्यानुपपत्तिरिति कथनम्	...	२४६-१७३
वाच्यलक्ष्ययोः सम्बन्धस्थापनम्	...	२४६-१७४
दृष्टान्तपुरःसरं कल्पितेनाज्ञानादिना संसर्गसम्भवे		
१ न लक्ष्यानुपपत्तिरिति कथनम्	...	२४६-१७५
पूर्वदर्शिवदिशा लक्षणायात्मनवस्था नेति प्रविपादनम्	{	२४०-१७६
		२५०-१७७
निर्धर्मकलक्ष्यार्थसिद्धिः कथमिति न तर्क्यवामिति		
कथनम्	...	२५०-१७८
ज्ञानत्वसामान्यस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनेन दोषाभाव-		
कथनम्	...	२५०-१७९
अनेकोपाध्यनुगतव्यवहारहेतुस्तत्सम्बद्धा व्यक्तिरेवेत्यस्य		
सदृष्टान्तमुपपादनम्	...	२५१-१८०
उपाधेस्तदस्य तथाऽभिधेयकोटावप्रवेशेन सत्यादिपदेभ्यः		
शुद्धचिन्मात्रलक्ष्योपस्थिविरिति कथनम्	...	२५१-१८२
स्वंपदार्थेऽपि लक्ष्योपस्थितेर्नानुपपत्तिरिति कथनम्	...	२५२-१८२
साक्षिणः सर्वप्रमाणसिद्धिरित्युक्तेर्विवरणम्	...	२५२-१८३
तस्यैव स्पष्टीकारः	...	२५२-१८४
फलितोक्तिः	...	२५३-१८६
प्रमाणान्यथानुपपत्त्या सिद्धस्य साक्षिणो न विप्रतिप-		
त्तिरित्यस्य साम्प्रदायिकत्वकथनम्	...	२५३-१८७
साम्प्रदायिकत्वचनोपन्यासः	...	२५४-१८८
तत्त्वम्पदयोरेकार्थवाचकत्वस्थापनम्	...	२५४-१८९
उक्तार्थस्यैव स्पष्टीकरणम्	...	२५४-१९०
पदमात्रस्याप्रमाणत्वादपि पदद्वयसार्थक्यमिति कथनम्	...	२५४-१९१

प्रमाणज्ञानस्थैवाज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रतिपादनम् ,	...	२५५-१६३
एकपदात् प्रमाणज्ञानासम्भव इति कथनम् ,	...	२५५-१६३
प्रमाणज्ञानसिद्धये पदान्तरस्यावश्यकत्वम्	...	२५५-१६४
तत्त्वम्पदयोरेकार्थत्वेऽपि वास्तवानुपपत्तिरिति कथनम्	...	२५५-१६५
तत्र हेतुप्रदर्शनम्	...	२५६-१६६
प्रवृत्तिनिमित्तमेदाद् न तयोः पर्यायेति कथनम्	...	२५६-१६७
पदमात्रस्यानुभावकत्वाभावाप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षिणः		
शङ्काया निराकरणम्	...	२५६-१६८
लक्षणयाऽऽपन्हायसिद्धये पदान्तरप्रयोगस्यावश्यकत्व- प्रदर्शनम्	...	२५६-१६८
घोषपदं विना शङ्कापदस्य स्वतः तौरूपलक्ष्यार्थबोधेऽ- सामर्थ्यप्रतिपादनम्	...	२५७-२००
एकपदप्रयोगे नष्टसिद्धिरिति कथनम्		२५७-२०१, २०२
पदान्तरप्रयोगस्याप्रावश्यकमपेक्षेति कथनम्	...	२५७-२०३
तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य लक्षणया प्रत्यग्वृत्त्यणोरै- क्यबोधनात्र कोऽपि विरोध इति प्रतिपादनम्	...	२५७-२०४
ब्रह्मसाक्षात्कारादेव भववारिधेर्निस्तारोऽस्तद्वोचोऽ- वर्यं सम्पाद्य इत्युपदेशः	...	२५८-२०५
भगवद्भक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रुतिस्मृतिसिद्धोऽतो भगवद्भक्तैर्मोक्षमिति कथनम्	...	२५८-२०६
प्रकरणान्ते भगवतः श्रीकृष्णस्य शरणागमनम्	...	२५८-२०७
ब्रह्मात्मैक्यमगूलाभिधं द्वादशं प्रकरणम्		२६०-३४७
ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकप्रकरणारम्भेऽद्वैततत्त्वस्य भगवतो- ऽनुसन्धानम्	...	२६०-१

ब्रह्मणाऽन्या जात इति य मन्यन्ते तेषां निराकरणम् ...	२६१—२
तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजविश्वरयोरभेदमसहमा-	
नस्य शङ्का ...	२६१—३
तयोर्विरुद्धस्वभावत्वप्रतिपादनम् ...	२६२—४—८
जीवेश्वरयोरभेद इति भवत्यानौचित्यकथनम् ...	२६३—६
अमूर्त्तं सर्वगं ब्रह्मणि जीवस्य प्रतिबिम्बत्वाभावः ...	२६३—१०
उत्तार्थस्यैव विस्तरेण विवरणम् ...	{ २६४—११ २६५—१६
ब्रह्मणोऽवच्छेदामावः ...	२६६—१७
उत्तर्त्तार्थस्य वैशद्येन विवरणम् ...	२६६—१८
जीवब्रह्मणोर्भेदस्य तिथरीकरणम् ...	२६७—१६
तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां वस्तुतो भिन्नयोजवित्रहण्योरे-	
कत्वोपासनापरत्वम् ...	२६७—२०
उक्ताद्येव समाधिप्रतिष्ठा ...	२६८—२१
महत्त्वारमट्या जीवब्रह्मयोरेकत्वप्रतिपादनम् ...	{ २६८—२२ २७०—२७
अमूर्त्तस्य ब्रह्मणो गगनस्यैव जलेऽज्ञाने प्रतिबिम्ब इति	
ह्यमतपुष्टिः ...	२७१—२८
प्रतिबिम्बरूपजीवस्य ब्रह्मतो बलक्षण्याभावः ...	२७१—२६
अवच्छेदज्ञाने कथं प्रतिबिम्ब इति शङ्कायाः समाधिः ...	२७१—३०
अज्ञानप्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मचैतन्यस्यैव जीवत्वात्तयोरह-	
यत्वम् ...	२७२—३१, ३२
अवच्छेदबादावज्ञानम्वनेनापि तयोर्भेदामावः ...	२७३—३३
उत्तार्थस्यैव स्पष्टीकरणम् ...	२७४—३४
तत्त्वमस्यादिश्रुतीनामद्वैतपर्यवसायित्वम् ...	२७४—३५

जीवब्रह्मणोर्मायाकृतो भेदः, वस्तुतस्तयोरैक्यं बन्धमोक्षा-		
भावो निर्लेपत्वञ्च	...	२७४—३६
स्वरूपसाक्षात्कारपर्यन्तं विरुद्धधर्मभानम्	...	२७५—३७
वास्तवैक्यानवभासात् कल्पितभेदावभासाच्च जीवस्य		
संसारदाह्यम्	...	२७५—३८
परस्परविरुद्धानां सार्वस्यमौह्यादीनां भाषांपरिकल्पि-		
तत्वात्तैस्तयोरैक्यस्य न क्षतिरिति निरूपणम्	...	२७६—३९
अज्ञानस्याभावत्वमिति शङ्का	..	२७६—४०
अर्थापत्त्याऽज्ञानस्य भावस्वप्रतिपादनम्	..	२७७—४१
अत्रोपपत्तिः	...	२७७—४२
युक्त्यन्तरेणापि अज्ञानस्य भावरूपत्वप्रतिपादनम्	...	२७८—४३
उक्तार्थस्यैव विवरणम्	...	२७८—४४
वादिनः शङ्कायाः समाधि	..	२७९—४५
ज्ञानाभावाद् भावरूपाज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम्	...	२७९—४६
अत्रार्थे वादिनः शङ्का	...	२८०—४७
तत्समाधानम्	...	२८०—४८
त्यमसुषुप्त्योरज्ञानस्य वैलक्षण्येनानुभवः	...	२८१—४९
जागरितावस्थार्था ज्ञानोत्थसंस्कारस्य युक्तता	...	२८१—५०
उत्थितस्यैतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शो		
न भवति, किन्तु प्राचीनस्यैवाज्ञानस्यानुभव इति		
वादिनः शङ्कायाः समाधि.	...	२८२—५१
ज्ञानमात्रैकनिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणम्	...	२८४—५२
अज्ञानस्य भ्रमतो वैलक्षण्यम्	...	२८५—५३
अज्ञानभ्रमयोर्वैलक्षण्यस्य पुनर्दोषकरणम्	...	२८५—५४

पदेनाज्ञानस्य अगदुपादानत्वमनादित्वं भावात्मकत्वञ्च		
सिद्धमिति कथनम्	...	२८५—५५
अज्ञानस्यानिर्वाच्यत्वम्	...	२८६—५६
अज्ञानं जीवाश्रयमिति स्वयूध्यशङ्का	...	२८७—५७
सर्वज्ञस्य ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वाभावप्रतिपादनम्	...	२८७—५८
अज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तस्य ब्रह्मवस्तुत्वत्वादद्वैत- चिन्ता:	...	२८८—५९
ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वस्वीकारे 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुति- व्याकोपः	...	२८८—६०
अतोऽज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वं जीवाश्रयत्वमिति कथनम्	...	२८९—६१
जीवाश्रयस्य ब्रह्मविषयस्याज्ञानस्य निरासाय जीवस्य ब्रह्मोपदेशो युज्यते इति प्रतिपादनम्	...	२८९—६२
अज्ञानसम्बन्धे सति जीवत्वं जीवत्वे सत्यज्ञानसम्बन्ध इत्यन्योन्याश्रयनिराकरणम्	...	२९०—६३
जीवानामज्ञानानाश्रयान्त्यमिति प्रतिपादनम्	...	२९०—६४
अज्ञानानामनादित्वं प्रपञ्चस्याज्ञानपरिकल्पितत्वं	...	२९०—६५
तस्य वेदान्तग्रन्थज्ञानमुत्पद्यते तस्य मोक्षः स पद- धार्य इति कथनम्	...	२९०—६६
अनेकजीवरादिमते ब्रह्ममुक्तादिभ्यवस्थायाः सामान्य- स्यम्	...	२९०—६७
एकजीववादे पदमुक्तादिभ्यवस्थानुपपत्तिप्रदर्शनम्	...	२९१—६८
अनेकजीवपक्ष एव ज्ञेयानित्येकदेशिमतोपसंहारः	...	२९२—७०

अज्ञाततत्त्वविन्मतस्यापरिपक्वविद्यस्य तवेदं कथनमिति	
तन्मतस्वण्डनोपक्रम.	२६२—७१
ब्रह्मैव स्वाज्ञानात् संसरति ब्रह्मैव स्वज्ञानान्मुच्यते इति	
तत्त्वविन्मतप्रदर्शनम्	२६३—७२
परमार्थसत्त्वे ब्रह्मण्येव सकार्यमज्ञानं कल्पितम्, न	
कल्पिते तत्र ब्रह्म कल्पितमिति कथनम्.	२६३—७३
दृष्टान्तपुर.सरं चैतन्यस्वैवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो न	
जीवस्येति कथनम्	२६४—७४
जीवस्याज्ञानाश्रयत्वाभाव.	२६४—७५
'अहमज्ञ.' इति ज्ञानस्यान्यथापि सम्भव इति कथनम्	२६५—७६
अन्योन्याश्रयादहङ्कारस्य जीवस्य वाऽज्ञानाश्रयत्वस-	
म्भवः	२६५—७७
जीवस्यानादिस्वरूपनेऽनिर्मेच्छप्रसङ्ग इति प्रतिपादनम्	२६५—७८
स्वमते दोषाभावप्रतिपादनम्	२६६—७९
अनुमानेनाप्यज्ञानस्याद्वैतचिदाश्रयत्वकथनम्	२६६—८०
पुनरनुमानद्वयेन अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वाभावप्रतिपादनम्	२६७—८१
निरुपाधिकचैतन्यस्य जीवभाववद् ब्रह्मभावस्यापि अधि-	
ष्ठाकृत्वत्वाद् ब्रह्माश्रयत्वपक्षेऽपि तुल्य एव दोष इति	
शङ्काया. समाधानम्	२६७—८२
ब्रह्माज्ञमिति प्रतीत्यभावादज्ञानस्याप्यज्ञानसत्त्वे प्रमाण-	
वेद्यत्वप्रसङ्ग इति शङ्कायाः समाधानम्	२६७—८३
अज्ञानस्य प्रमाणवेद्यत्वनिरासः	२६८—८४
सर्वज्ञश्रुतिव्याकोपनिरासः	२६८—८५
अविद्याश्रयत्वं विना विभोः सर्वज्ञत्वामर्शत्वयोर-	{ २६९—८६ २६९—८७
सम्भव	

अज्ञानस्यावरणमात्रत्वात् तत्राश्रयविषयभेदापेक्षेति

कथनम्	२६६—८८
उक्तार्थस्य दृष्टान्तेन विशदोक्तकरणम्	३००—८६
अज्ञाने आश्रयविषयभेदाभावनिरूपणम्	३००—६०
अज्ञानस्यैकाश्रयविषयत्वसाधनम्	३००—६१
अज्ञाने नष्टे जीवभेदाभाव इति प्रदर्शनम्	३०१—६२
बद्धमुक्तादिव्यवस्थाया अज्ञानकाजिस्तत्त्वम्	३०१—६३
अनेकजीववादे बद्धमुक्तादिव्यवस्थाया अनुपपत्ति- प्रदर्शनम्	३०२—६४
शुफो मुक्त इत्यादिश्रुत्यादीनामर्थवादत्वम्	३०२—६५
जीवविषये संशयाभावनिरूपणम्	३०३—६६
ब्रह्मणि जीवेश्वरत्वजगद्भ्रमस्याविद्यापरिकल्पितत्वम्	३०३—६७
एकजीववादे श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	३०४—६८
अविद्याया ब्रह्मणस्त्वे प्रमाणम्	३०४—६९
स्वप्नप्रकाशे ब्रह्मणि कथमविद्यास्तम्भव इति शङ्कायाः समाधिः	३०५—१००
स्वप्नप्रकाशे एवाज्ञानव्यतिरिति स्वमतदार्ढ्यम्	३०६—१०१
ब्रह्मविषयं ब्रह्माश्रयमेवाज्ञानमिति सिद्धान्तोपसंहारः	३०६—१०२
ब्रह्माश्रयविषयत्वाज्ञानस्य परमात्मविषया न निवृत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थापनम्	३०७—१०३
ब्रह्मज्ञाने सदमद्वेति विकल्पपूर्वकमाद्यस्य रूपनम्	३०७—१०४
अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तये दोषदूषोन्नाशनम्	३०८—१०५
अज्ञाननिवृत्तिः सती आत्मनोऽव्यतीतिरस्य व्यतीतिरपि येति पक्षद्वयदूषणम्	३०९—१०७
न आत्मनो भिन्नाभिन्नेति पक्षदूषणम्	३०९—१०८

अज्ञाननिवृत्तेरज्ञानोपादनत्वाभावनिरूपणम्	...	३१०-१०६
अज्ञाननिवृत्तेरनादित्वाभावनिरूपणम्	..	३१०-११०
ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्नेति पूर्वपक्षोपसंहार	...	३११-१११
पूर्वपक्षसमाधानप्रतिज्ञापूर्वकं ब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्तौ श्रुति-		
प्रमाणप्रदर्शनम्	...	३११-११२, ११३
युक्त्यापि स्वमतदृढीकार	..	३१२-११४
श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्महज्ञानादज्ञाननिवृत्तिनिश्चय इति		
प्रदर्शनम्	...	३१२-११५
मिथ्याप्रपञ्चान्तर्गतब्रह्मज्ञानस्य रज्जुसर्पज्ञानवदप्रामा-		
ण्यान्न तेनाज्ञाननिवृत्तिरिति शङ्काया नमसाधानम्		३१३-११६
अबाधितज्ञानजनकस्य प्रमाणत्वमिति निर्देश		३१३-११७
दृष्टान्तेन तस्यैवोपपत्ति	..	३१३-११८
दृष्टान्तवैषम्याभावप्रतिपादनम्		३१४-११९
तस्यैवोपपादनम्	...	३१४-१२०
अख्यातिवाददृष्टान्तेन ज्ञानस्य प्रामाण्योपपादनम्		३१५-१२१
अबाधितप्रतीतिजनकत्वेन ज्ञानस्य प्रामाण्यनिरूपणम्,		
न स्वरूपसत्यत्वेनेति प्रतिपादनम्	..	३१५-१२२
ज्ञानप्रामाण्यापद्धत्यासम्भवत्वकथनम्	...	३१६-१२३
अज्ञाननिवृत्ते मतीत्यादिविकल्पजालस्य वैयर्थ्य-		
प्रतिपादनम्	..	३१६-१२४
प्रकारान्तरेणापि अज्ञाननिवृत्तेरज्ञानबाधकत्वात्ति	..	३१७-१२५
अस्यैवार्थस्य दृष्टान्तेन दाढ्यम्	...	३१७-१२६
अज्ञानानुरूपाज्ञाननिवृत्तिर्नेन नाद्वैतचतुरिति कथनम्		३१७-१२७
अत्र पक्षान्तरकथनम्	...	३१८-१२८

ब्रह्मभावपरिणतान्त.करणरूपेणैव	ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः,	
नाविशोपितरूपेणेति कथनम्	...	३१८-१२६
अज्ञाननिवृत्त्या वृत्त्यादिरूपस्य भ्रमात्मकस्य निवृत्तिः,		
तन्निवृत्तौ न पृथक् श्रमोऽपेक्ष्यते इति कथनम्	..	३१८-१३०
तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तिसिद्धिरनवद्येति कथनपूर्वकमुप-		
संहारः	...	३१८-१३१
जीवन्मुक्तिं साधयितुं प्रवृत्तस्य प्रथमं पूर्वपक्षोत्थापनम्		३१८-१३२
तत्र जीवन्मुक्तोरत्यसम्भावितत्वकथनम्		३१८-१३३
श्रुतिविरोधप्रदर्शनम्	...	३२१-१३४
दूषणान्तरप्रदर्शनम्	...	३२१-१३५
जीवतो मुक्तिर्भवतीत्यत्र प्रमाणाभाव इति कथनम्,		
आक्षेपसमाधिप्रतिज्ञा च	...	३२१-१३६
जीवन्मुक्तिसुपपादयितुं भूमिकारचनपूर्वकं तत्त्वसाक्षा-		
त्कारं विनोपदेष्टुत्वामात्र इति कथनम्	...	३२२-१३७
भ्रान्तस्य तत्त्वोपदेशोऽसामर्थ्यम्	...	३२३-१३८
दग्धाज्ञानत्वैवोपदेष्टृत्वमिति व्यवस्थापनम्	...	३२३-१३९
बाधितानुपपत्त्या तत्त्वज्ञस्य जीवन्मुक्तौ व्यवहारस्योपपत्ति		३२३-१४०
वक्तव्यस्य दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं स्थिरीकरणम्	...	३२४-१४१
व्यवहाराभासेन न जीवन्मुक्तिसत्त्विरिति कथनम्	...	३२४-१४२
जीवन्मुक्तस्यावस्थात्रयसम्बन्धाभावप्रदर्शनम्	..	३२४-१४३
ब्रह्मविद्याविर्भावहेतुशास्त्रान्यथानुपपत्त्या जीवन्मुक्त-		
व्यवस्थायाः सिद्धिसुपपाद्योपसंहारः	...	३२५-१४४
अग्राह्ये पूर्वपक्षिणः शङ्का	...	३२५-१४५
शङ्काया. समाधानम्	...	३२६-१४६

मुमुक्षोर्यावदज्ञानं	प्रमाणप्रमेयादिदर्शनं	स्यादेवेति	
कथनम्	३२७-१४७
शिष्यस्याविद्यया गुरोः सम्बन्धाभाव इति निर्देशः			३२७-१४८
तत्त्वसाक्षात्कारदशायामज्ञानजन्यभ्रमाभावप्रदर्शनम्			३२७-१४९
जीवन्मुक्तौ श्रुतिप्रमाणोपन्यासः	३२८-१५०
तत्र स्मृतिरूपप्रमाणस्याप्युपन्यासः		...	३२८-१५१
तयोद्धर्ध्वमायन्निति श्रुतेः परब्रह्मविदो जीवन्मुक्तिप्रति-			
बन्धकत्वाभाव इति कथनम्	३२९-१५२
प्रारब्धकर्मणा विदेहमुक्तिपर्यन्त स्थितिरिति कथनम्			३२९-१५३
संस्कारनिमित्तस्याज्ञानशेषनिमित्तस्य वा देहेन्द्रियादि-			
भावितास्त्व ऊत्र सप्तध्या			३३०-१५४
विपक्षे बाधकत्वोक्तिः	...		३३०-१५५
येन प्रमाणेन प्रारब्धकर्मणोऽनुवृत्तिरवगता तस्यो-			
पन्यासः	३३१-१५६
अद्वैतवादिनां मतस्य सर्वश्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्		...	३३२-१५७
नाम्निकानामेतादृशब्रह्मयोधाभाव भास्तिकानां तु स्यादे-			
वेति कथनम्	३३२-१५८
भगवद्वक्तेः परमपुरुषार्थहेतुत्वम्	३३३-१६०
भगवद्वक्तानां श्रेष्ठत्वम्	३३४-१६१
भगवद्वक्तानां ब्रह्मज्ञानस्यानायासेन सिद्धिरिति कथनम्			३३४-१६२
तत्त्वसाधारकारयतो जीवन्मुक्तस्य कृतकृत्यत्वम्		...	३३५-१६३
तस्य कृतकृत्यत्वस्यैव विशदोक्तयम्		...	३३६-१६४
ब्रह्मविदो लौकिकज्ञाश्लोयकृत्येषु रागाभावप्रदर्शनपूर्वकं			
कृतकृत्यत्वप्रदर्शनम्	३३७-१६५
उत्पादोद्देशेन पुनः स्पष्टोक्तयम्	३३८-१६६

अध्यासपाशविलयात् परमानन्दसमुद्रे तत्त्वविदः		
स्थितिरिति कथनम्	...	३३६-१६७
तत्त्वविदो मुकुन्द एवात्रलम्बनमिति कथनम्	...	३४०-१६८
विस्तरेणोत्तरस्य शास्त्रार्थस्य सङ्क्षेपः...	...	३४०-१६९
ब्रह्माद्वयनिमज्जनमेव परमपुरुषार्थ इति कथनम्	...	३४१-१७०
ग्रन्थस्यास्य मुकुन्दप्रसादजन्यत्वाद् निर्दुष्टत्वकथनपूर्वकं		
भगवच्चरणयोः समर्पणम्	...	३४२-१७१
ग्रन्थान्ते भङ्गलाचरणम्	...	३४२-१७२
भगवतः पादारविन्दानुसन्धानपूर्वकं प्रणतिः	...	३४३-१७३
अस्य ग्रन्थस्य निर्माणं भगवच्छ्रुत्प्राप्त्यर्थमेव न ख्यात्या-		
र्थमिति कथनम्	...	३४४-१७४
मुमुक्षुभिरवरयं विचारणोयोग्यं ग्रन्थ इति प्रार्थना	...	३४५-१७५
श्रोतुं श्रुत्युत्पादनाय प्रसिद्धचिन्तामणोः सकाशादस्या-		
एकपक्षकथनम्	...	३४६-१७६
ग्रन्थकृत्रामनिर्देशः	...	३४६-१७७
अयं मुमुक्षुजनाज्ञानदारिद्र्यक्षयकारी भूयादिति आशीः	...	३४७-१७८
ग्रन्थपरिसमाप्ती स्वाहङ्कारनिरासः, ग्रन्थविरचने प्रेरक-		
नामनिर्देशः, अनेन ग्रन्थेन भगवान् प्रसीदस्विति		
कथनञ्च	...	३४७
ब्रुत्यादौ नामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्	...	३४७-३६४
प्रकारादिक्रमेण प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिश्लोकसूची	...	३६५-३८४
शुद्धिपत्रम्	...	३८५-३८६

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमत्सदानन्दविद्वद्विरचितः

स्वप्रभाख्यव्याख्यासंवलितः

प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः ।

द्वितीयो भागः

अथ सप्तमं प्रकरणम्

वेदान्तवेद्यं परमात्मतत्त्वं

विशुद्धविज्ञानघनं सुखात्म ।

विज्ञायते ब्रह्म यदहिभक्त्या

बन्दे तमीशं सततं मुकुन्दम् ॥ १

यस्य स्मृती गलति भेदमतिरहिःस्था

वैशारदी मतिरुदेति चिदात्मनिष्ठा ।

यत्सौहृदं स्मरति नित्यमुभार्द्धदेह-

स्तं देवकीमुखमुपैमि हृदि स्फुरन्तम् ॥ १ ॥

अतीतानन्तरप्रकरणे 'कर्तृत्वगुण्यमनिरस्य विकल्पजालं न स
वमर्षपरितोभनमैक्ययोग्यम्' इत्युक्तं तत्र यदि कर्तृत्वादिरम्येति

निवात्मनः स्वाभाविको धर्मः स्यात्तदा स्वभावस्यान्यथा कर्तुमशक्य-
तया तन्निरासायोगात् ततो विमुक्तिर्न स्यात् । तदुक्तम्—

“आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेद् भा काङ्क्षीस्त्वर्हि मुक्तर्ता ।”

नहि स्वभावो भावानां व्यावर्त्ततौष्यबद्भवेः ॥” इति ।

आत्मन्यध्यस्तस्य तु कर्त्तृत्वादेरकर्त्तृत्वादित्वभावावशोधनेनापनेतुं
सुकरत्वात् स्यात्ततो विमुक्तिरित्येतद्विचारप्रधानं प्रकरणमारभमाणोऽ-
कर्त्तृत्वादित्वभावात्मवत्त्वज्ञानं भगवद्भक्त्यधीनम्, “यस्य देवे परा भक्तिः”
(श्वे० ६ । २३) “यमेप शृणुते तेन लभ्यः” (मु० ३ । २ । ३) “ददामि
बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” (गो० १० । १०) इत्यादिश्रुतिस्मृति-
कदम्बैस्तथैव प्रतिपादनात्; तस्मात्तमेव भगवन्तं परममङ्गलमूर्त्तिं प्रणम-
न्त्यात् शास्त्रीयविषयप्रयोजने दर्शयति—वेदान्तवेद्यमिति ॥ १ ॥

यद्भक्तिहीनो गहने भवाब्धौ

निमज्जतीतो न लभेत मुक्तिम् ।

यद्भक्तियुक्तो निखिलं पुनाति

स्वयं विमुक्तस्तमहं प्रपद्ये ॥ २ ॥

भगवद्भक्तिरैगुण्यमेव महानर्घाब्धिपातहेतुः, तदाभिगुण्यमेव सक-
लपुरुषार्थहेतुमिति दर्शयन्तमेव भगवन्तं शरण्यत्वेनाऽनुमन्धते—
यदिति ॥ २ ॥

अकर्त्रभोक्तात्मपदप्रमादात्

संसारबन्धः प्रविभाति सद्भत् ।

कर्तृत्वमध्यस्तमपास्य शुद्ध- स्वरूपबोधेन विमुक्तिमेति ॥ ३ ॥

एवं भगवन्तमनुसन्धाय प्रकरणाप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति—अकर्त्रिति । अकर्त्रभोक्तृकस्वभावं यदात्मपदं तस्य प्रमादादज्ञानकृत्वावरणात् संसारे बध्नातीति संसारबन्धः कर्तृत्वादिः सृष्ट्यापि सत्ता तुल्यं प्रतीयते, तस्मात् शुद्धस्वरूपः कर्तृत्वादिधर्मविनिर्मुक्त आत्मा तत्साक्षात्कारेण अविद्यमानमेवात्मनि कल्पितं कर्तृत्वं तदुपलब्धितं भोक्तृत्वादिकं सकलमनर्थजालमपास्य—अकर्तृत्वादिस्वरूपमहिम्नैव बाधितमेवापबाध्य स्वस्वरूपावस्थानलक्षणां विमुक्तिमेति । अकर्तृत्वादिस्वभावात्मतत्त्वे निजमहिम्नि प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननुच्यते वेदविस्मृतमेतद्

यतोऽस्ति कर्तृत्वयुतोऽयमात्मा ।

यजेत दद्यादिति चोदनातः

क्रियाश्रयो ह्येव फलस्य भोक्ता ॥ ४ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वमसहमानस्तदाचिपति—नन्विति । एतद-
कर्तृत्वमात्मनो वेदयिरुद्धं त्वयोच्यते । कुतः ? यतः “यजेत दद्या-
च्चुहुयाद्” इति चोदनातः वैदिकोपदेशादयमात्मा कर्तृत्वयुतोऽस्ति ।
क्रियाश्रयो ‘हीति न्यायप्रसिद्धमेतद्’ यदेष कर्ताऽऽत्मा फलस्य भोक्ता,
“शास्त्रफलं प्रयोक्तुं तन्न च यत्वाद्” (मी० सू० ३।७।१८)
इत्याह स्म भगवान् जैमिनिः । प्रयोक्तुं अनुष्ठातुं कर्तृरीति यावत् ।
शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः ? प्रयोक्तृफलसाधनत्वाल्लक्षणत्वाच्छास्त्रस्य

विधेरिति सूत्रार्थः । तथा च कथं श्रुतिन्यायविरुद्धमकर्तृत्वमात्मनोऽ-
भ्युपगम्यत इति भावः ॥ ४ ॥

शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रसिद्धम्

कर्तृत्वमेतस्य तथाऽऽगमेषु ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वविवर्जितेऽस्मिन्

शास्त्रं प्रमाणत्वमियात् कथं ते ॥ ५ ॥

न केवलं पूर्वमीमांसोत्तरीत्या विरुद्धमेतत्, अपि तु उत्तरमीमांसो-
त्तरीत्याऽपीत्याह—शास्त्रार्थवत्त्वादिति । “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वाद्” (म०
सू० २ । ३ । ३३) इति सूत्रम् । कर्त्ता चायं जीवः स्यात्, कस्मात् ?
शास्त्रार्थवत्त्वाद् । एवं “यजेत दद्याग्नुहुयात्” इत्येवंविधं विधिशा-
स्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च
कर्तृत्वादिविनिर्मुक्तेऽस्मिन्नात्मनि कथं शास्त्रं प्रमाणत्वं प्राप्नुयादि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्तुः सतः कृत्यविशेषमेत-

च्छास्त्रं विधत्ते सति तत्र कस्य ।

विज्ञानमेतत्तनुते हि यज्ञ-

मित्यादिशास्त्रादयमस्ति कर्त्ता ॥ ६ ॥

यद्यनन्तरेष्वेव दृश्यति—कर्तुरिति । किञ्च यदि शास्त्रं कर्तुः
सतः कर्त्ताव्यभिचारेणमुपदिशति, न यामति कर्तृत्वे तदुपपद्येत, तद्येदं
शास्त्रमर्थवद्भवति । “एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता धाता रम्पयिता मन्ता

वेदा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” (प्र० ४ । ८) इति “विज्ञानं यज्ञं तनुते ।
कर्माणि तनुतेऽपि च ।” (ते० २ । ५) इति शास्त्रादप्ययमात्मा कर्त्तेत्यर्थः ॥६॥

कर्तृत्वमस्मिन्ननुभूतिसिद्धम्
गच्छामि मुञ्जेऽहमिति प्रतीतेः ।
नैतद्विषयः स्यात्करणत्वहेतोः
कर्तृत्वमात्मन्यवगम्यतेऽतः ॥ ७ ॥

न केवलं शास्त्रसिद्धं यत्कर्तृत्वं किन्त्वनुभवमापोत्याह—कर्तृत्व-
मिति । मनु श्रुतावेप विज्ञानशब्दे बुद्धौ समधिगतः, कथमनेन जीवस्य
कर्तृत्वं सूच्येतेत्याशङ्क्याह—नैतदिति । जीवस्यैव निर्देशो न बुद्धेः, न
चेद् जीवस्य स्याद्, निर्देशविपर्ययः स्याद्, विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यम् ।
तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते
“तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” (बृ० २ । १ । १७) इति ।
अत्र तु “विज्ञानं तनुते” (ते० २ । ५) इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्दे-
शाद् बुद्धिष्वतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यते इति वात्पर्यार्थः ॥७॥

वेदान्तशास्त्रेऽपि समाधिरुक्तो
बोधार्थमप्यात्मनि कर्तृरूपे ।

यदाऽस्त्यकर्त्ता कथमस्य बोधे
द्रष्टव्य इत्याद्युपदेश इष्टः ॥ ८ ॥

ननु कथमेतद् वेदान्तमम्मतं स्यादित्यत्र आह—वेदान्तशास्त्रेऽ-
पीति । योऽयमौपनिषदात्मप्रविपक्षिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदा-

न्तेषु “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिध्यासितव्य”
 (बृ० २।४।५) “सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य” (छा० ८।७।१)
 “ओमित्येव ध्यायथ आत्मानम्” (मु० २।६) इत्येवलक्षण
 सोऽप्यसत्यात्मन कर्तृत्वे नोपपद्यते । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धि-
 रित्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरात्मनस्तु

कर्तृत्वमावश्यकमभ्युपेयम् ।

स्वाभाविकं हेतुभिरत्र बाधा-

भावात्कथन्तेऽभिमतं विरुद्धम् ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षमुपमहरति—शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरिति । शास्त्रार्थवत्त्वादिभि-
 र्हेतुभिरात्मन कर्तृत्वमावश्यकमिति स्वीकर्त्तव्यमिति सम्बन्धः ।
 नह्यत्र बाधो दृश्यते । अतः स्वाभाविककर्तृत्वे सत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभ्यु-
 पगमो वेदन्यायविरुद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतदेवं यदि वास्तवं तत्

कर्तृत्वमिष्टं श्रुतिर्गीर्भिरेवम् ।

किन्त्वस्त्यत्रियापरिकल्पितं तत्

कर्तृत्वमात्मन्यचले त्रिशुद्धे ॥ १० ॥

शास्त्रस्यापवादत्पदार्थानभिज्ञानाऽयमाक्षेपः, तत्तात्पर्यत्रिपारे तु
 नापमाक्षेपः । यत्तु, भिन्नाधिकारत्रिपत्त्वादिन्याशयेन समाधत्ते—
 ग्यादिति । यदि तस्यात्मन कर्तृत्वं वाग्यं श्रुतिर्गीर्भिरेव प्रति-

पिपादयिपितं स्यात्, सदैवमेव स्याद्विरोधः; न तु तथा; किन्त्वात्मनि विशुद्धे सर्वधर्मविनिर्मुक्तेऽचले नित्यमेवाऽविक्रियत्वादक्रियेऽविद्यापरि-
कल्पितं तत्कर्तृत्वं तस्य कर्मसमाध्यादेः कर्तृत्वमादाय शास्त्रमर्थवद्भव-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाभाविकं चेदिदमात्मनीष्टं

ततो न निर्मोक्ष उदेति तस्य ।

अग्नेरिवौष्ण्यान्न च कर्तृभावा-

दमुक्तपुंसः पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ११ ॥

आत्मनि कर्तृत्वादधर्मस्य स्वाभाविकत्वे प्रत्युत वेदान्तशास्त्रान-
र्थक्यं स्यादित्याह—स्वाभाविकमिति । नन्वस्तु कर्तृत्वे सत्यपि मुक्तिरूप-
पुरुषार्थ इति नेत्याह—न चेति । कर्तृत्वादमुक्तस्य पुंसः कर्तृत्वादि-
धर्मवत्त्वमेव बन्धस्तस्मिन् सति मोक्षोऽपि बन्धापरपर्याय एव
स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्तृत्वमेवास्य भवाब्धिदुःखं

तस्मिन् सतीतो न विमुक्तिरस्ति ।

स्वाभाविकत्वेऽस्य न साधनेः स्या-

दुच्छेद एतत्प्रतिबन्धनं वा ॥ १२ ॥

एतदेव विशृणोति—कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वान् तस्मिन्
सति इतः कर्तृत्वादिसंसारबन्धान् कथं मोक्षः स्यात् ? ननु
स्थितायामपि कर्तृत्वशर्त्ता कर्तृत्वकार्यपरिहारान् पुरुषार्थः सेत्स्यति ।

तत्परिहारश्च निमित्तपरिहाराद्, यद्यग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवि-
 योगाद् दहनकार्याभावः, तद्वद्; इत्याशङ्क्य निमित्तानामपि शक्तिरूपेण
 सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवान्मैवमित्याह—स्वाभावि-
 कत्वे इति । एतस्य कर्तृत्वस्य प्रतिबन्धनमात्यन्तिकं साधनैर्न
 सम्भाव्यते इत्यर्थः । नन्वस्तु तर्हि स्वाभाविकस्यापि धर्मस्य कदाचित्प्र-
 बलसाधनैरुच्छेदः विषस्य मारकस्वभावो यथापधिगरुडभ्यानादिभि-
 रुच्छिद्यते, तद्वत्; इत्याशङ्क्याह—न साधनैरिति । स्वाभाविकत्वेऽस्य
 कर्तृत्वस्य साधनैरुच्छेदोऽत्यन्तनाशः न स्यात् । विषस्य तु गरुडभ्या-
 नादिना स्वरूपतो धर्मिण एव नाशो न । धर्ममात्रस्य । अत्र त्वात्मनो
 धर्मिणो नाशाभावात्तद्धर्मस्यापि स्वाभाविकस्य साधनैरुच्छेदोऽशक्योऽ-
 न्यथा स्वभावत्वस्यैव चतिरिति दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥ १२ ॥

न वाऽस्य सत्त्वे करणोपदेशाद्

मोक्षोऽपि सिद्धेयच्छ्रुतिमौलिगीर्भिः ।

मुक्तिर्न साध्याऽखिलसाधनेर्वा

नित्यत्वहेतोः स्वयमेव सिद्धा ॥१३॥

ननु मोक्षसाधनस्थानान्मोक्षः सत्त्वतोऽपि सिद्धेयच्छ्रुतिमौलिगीर्भिः ।
 तस्याऽनित्यत्वाद् मैवमित्याह—न वाऽस्येति । अस्य कर्तृत्वस्य सत्ये
 साधनोपदेशादपि न वा मोक्षः सिद्धेयमिति सम्बन्धः । न वा वेदान्त-
 वाक्यैर्मुक्तिरपि साध्यत्वेन प्रतिपाद्यते । नहि नित्यमिद्वद्वस्तुनां
 मोक्षस्य साधनमाप्यते युक्तिपथमवगच्छतीति वात्परायणः ॥ १३ ॥

न वा विचारोऽपि यथा श्रुतीना-

मध्यासत्रिष्येदकरो यतः सः ।

अज्ञानवाधेन विचारणायाः

साफल्यमिष्टं न च वस्तुहानात् ॥१४॥

ननु मोक्षस्य साधनैरसाध्यत्वे “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः”
(बृ० ४ । ५ । ६) . इत्यादिविचारसाधनविधायकश्रुतीनामानर्थक्य-
मित्याशङ्क्य पुरुषापराधनिवृत्तिसाधनत्वेन विचारविधायकश्रुतीनां
साफल्यान्मैवमिति परिहरति—न वेति । विचारणाया विचारनिर्णीत-
वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्याऽज्ञानवाधेनैव साफल्यं श्रुतीनामिष्टम्, न तु
वस्तुनः सद्वृत्तस्य हानात् । नहि ज्ञानं कस्यचिदज्ञानवाधमन्तरेण निव-
र्त्तकं जनकं वा दृष्टमित्यज्ञानतत्कार्याध्यासबाध एव ज्ञानफलम् ।
तज्जनकत्वेन विचारविधायकश्रुतीनां साफल्यमिति भावः ॥१४॥

विशुद्धबुद्धामृतनित्यमुक्त-

स्वभावबोधादिह मोक्षसिद्धिः ।

उक्ता न तादृक्प्रतिपादनं वा

युज्येत तस्मिन्सति वाऽऽत्मबोधः ॥१५॥

असङ्गस्याऽऽत्मनो नित्यमुक्तत्वप्रतिपादनान्यथानुपपत्तेरपि कर्तृत्वं
कल्पितमेवेत्याह—विशुद्धेति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वामावात्मप्रतिपाद-
नान्मोक्षसिद्धिस्तादृक्स्वरूपपरिज्ञानादेव श्रुतिभिरभिहिता, तादृगात्म-
प्रतिपादनं तादृगात्मबोधो वा न स्वामाधिककर्तृत्वेन कल्पते । तस्मादु-
पाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वम्, न स्वामाधिकमित्यर्थः ॥१५॥

तस्मादविद्यापरिकल्पितं तत्

कर्तृत्वमध्यस्तनिवृत्तिरिष्टा ।

तत्त्वावबोधात् स च वेदमौले-

र्विचारतः सिद्ध्यति सन्मुमुक्षोः ॥१६॥

फलितं वदन्नुत्तमेवार्थं द्रव्यति—तस्मादिति । यस्मात्स्वाभाविककर्तृत्वे सर्वमसङ्गतम्, तस्मादनाद्यविद्याकल्पितमेव तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वम्; अत एव तत्त्वावबोधादध्यस्तकर्तृत्वादेर्निवृत्तिरिष्टा । स च तत्त्वावबोधो वेदमौलेस्तत्त्वमस्यादेर्विचारतः सन्मुमुक्षोः सिद्ध्यतीति योजना ॥ १६ ॥

ध्यानञ्च लेलायनमागमान्तै-

रविद्ययाऽऽत्मन्यवगम्यतेऽतः

भोक्तृत्वमप्यात्मनि कल्पितं स्या-

दुपाधिसम्बन्धत एव शुद्धे ॥ १७ ॥

“ध्यायतीत्य लेलायतीव” (वृ० ४ । ३ । ७) इति श्रुतिः
 “भारमेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” (क० ३ । ४) इति
 पोपाधियुक्तमप्यात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषणाभं दर्शयन्ती तस्य स्याभा-
 विककर्तृत्वाभावं सूचयतीत्याह—ध्यानमिति ॥१७॥

न वा परस्मादतिरिक्तं इष्टो ।

जीवः परब्रह्मपदाद् विशुद्धात् ।

कर्तृत्ववान्नैव च विद्यतेऽन्य-

स्तस्मादकर्तृष चिदद्रयात्मा ॥१८॥

नन्वस्त्वकर्त्ताऽभोक्ता च परमात्मा, जीवस्तु ततो भिन्नः कर्त्तृत्वादि-
धर्म्मवान् किन्न स्याद् ? इत्याशङ्क्यस्याह—न वेति । नहि विवेकिनां
परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते, “नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा” (बृ० ३ । ७ । २३) इत्यादिश्रवणादिति भावः ॥ १८ ॥

अविद्ययाऽध्यस्तमशेषमेतद्

विद्योदयान्नश्यति चित्स्वरूपे ।

नाध्यस्तदोषेण गुणेन लेपोऽ-

धिष्ठाननिष्ठः परिदृश्यतेऽष्टा ॥ १९ ॥

ननु परमात्मेव सर्वं जीवाभिन्नतया कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत,
यतः परमात्मनोऽन्यद्विषद्रूपो युद्धादिमहातव्यतिरिक्तो न स्वीक्रियते
इत्याशङ्क्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरविद्याप्रत्युपरयापितत्वाद् “यत्र हि
द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं पश्यति” (बृ० २ । ४ । १४) इति
श्रुत्याऽविद्यारस्यायां कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा, विद्यावस्थायाम् “यत्र
त्वस्य सर्वमात्मीयाऽभूतत्वेन के पश्येत्” (बृ० २ । ४ । १४) इति
श्रुत्या निषिध्यते । ततो वास्तवरुर्त्तृत्वादेरभानान्मीयमिति परिहरति—
अविद्येति । यथा च तत्त्वज्ञानमात्रैकनिवर्त्त्यान्यधानुपपत्तेरिचद्रूपेऽ-
विद्यामात्रैकशरीरं कर्त्तृत्वमप्यस्तमेव, न तु स्वामाविकम् । नह-
ध्यस्तस्य गुणेन दोषेण काऽधिष्ठानमूतम्य विद्रूपारमनः सम्बन्धः । नहि
कल्पितमहमरीचिकाजनेन मन्मथलं पट्टाक्रियत इति भावः ॥ १९ ॥

आत्मन्यवस्थात्रयमप्यविद्याऽ-

ध्यस्तं तुरीयेऽखिलसाक्षिणीति ।

आत्माऽस्त्यकर्त्ता श्रुतिभिर्यतोऽस्याऽऽ-

नन्दात्मनोऽसङ्गपदत्वमुक्तम् ॥२०॥

अग्नेरिवौष्ण्यं न च कर्त्तृभावः

स्वाभाविकः प्रत्यगसङ्गरूपे ।

सुप्तावभावेऽप्यखिलस्य साक्षी

कूटस्थ आभाति दृगात्मनाऽयम् ॥२१॥

स्वप्नजागरितयोरैवात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्यैवाकाशे
विपरिपतत इति श्रावयित्वा तदभावे सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सम्परिवृत्तस्य
श्रावयति “तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्”
(बृ० ४। ३। २१) मित्याख्य “एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा-
सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः” (बृ० ४। ३। ३०)
इत्युपसंहारादवस्थाप्रयतिनिर्मुक्त एवात्मा तत्माक्षितया ज्ञानतत्कार्यं,
स्फोरयन्नपि न कर्त्तृत्वादिदोषकणिकामपि स्पृशतीत्याह—आत्म-
नीति पण्डितेन । दृगात्मना चिद्रूपसाक्षिभावेन इत्यर्थः । सुगम-
मन्यम् ॥ २०—२१ ॥

यथा च तत्त्वोभयथेति सूत्रे

कर्त्तृत्वमध्यस्तमुदीरितं स्यात् ।

न चाऽस्त्यबुद्ध्यादि विनाऽऽत्मनोऽपि

कर्त्तृत्वमित्यंश इहाऽस्ति साम्यम् ॥२२॥

स्वतः अकर्तुरप्यात्मन उपाधिसम्बन्धेनारोपितकर्तृत्वमादायैव शास्त्रं फलवद्भवतीति दर्शयितुमविशेषस्थापितकर्तृत्वेनाऽऽत्मा संसारिव, दुःखीव चाभाति । तदपगतायां निर्विकल्पोदासीनस्वरूपेणाऽवस्थानलक्षणां मोक्षोऽस्य सिद्धवतीत्यत्र न्यायं दर्शयति—यथा च तत्रोभययेति । यथा तु लोके तत्रा वास्याधिकरणहस्तः कर्त्ता, दुःखी भवति । स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो, निर्वृत्तो, निर्व्यापादः, सुखी भवति । एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसम्पृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता, दुःखी भवति । स तद्रूपापनुत्तये स्वात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य मुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्त्ता सुखी भवति । सम्प्रसादावस्थायां तथा मुक्तावस्थायामपि अविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयाऽऽत्मैव केवलो निर्वृत्तः सुखो भवति । तच्चष्टान्तरचैतावतैर्वाशेन द्रष्टव्यः । तत्रा हि विशिष्टेषु तत्तन्नादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वात्यादीनि कर्त्ता भवति । स्वशरीरेण स्वकर्त्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्त्तैवेति । न स्वात्मनस्तद्व्यावयवाः सन्ति । यैर्हस्तादिभिरिव वात्यादीनि तत्रा, मनआदीनि करणानि आत्मा उपाददीत न्यस्येद् वेति सूत्रवात्पर्यार्थः । एतेनैव परं व्याख्यातप्रायमिति । तत्रा च शुद्धबुद्धनित्यमुक्तस्वभावस्य ज्ञानधनस्य प्रत्यगात्मनः स्वाभाविकमकर्तृत्वम्, स्वरूपाज्ञानप्रयुक्तमध्यस्तमेव कर्तृत्वमित्युभयथा शास्त्रमर्थवद्भवतीति न काचित्नुपपत्तिः सम्बन्धेदान्तसिद्धान्तविदामिति भावः ॥ २२ ॥

शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरप्यविद्या-

ध्यस्तं हि कर्तृत्वमिहाऽस्तु वाऽन्यत्

१. अनाग्रहेण प्रतिपाद्यते तत्

कर्तृत्वमात्रेण कृतार्थतैपाम् ॥ २३ ॥

यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्व-
मिति । तत्राह—शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरिति द्वाभ्याम् । शास्त्रार्थवत्त्वा-
दिभिर्हेतुभिरिहात्मनि कर्तृत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तद्विद्याप्यस्तं वास्तु
अन्यदस्तु धैत्यनाग्रहेण यथाकथञ्चित् कर्तृत्वमात्रेणैषां हेतूनां
कृतार्थता हीति योजना । यत्परं शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्र-
पेक्षितोपायभावनापरञ्च तत्, न कर्तृस्वरूपपरम् । तेन यथा लोकसिद्धं
कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगम-
यितुमुत्सहते । तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशविरोधादविद्याकृतमेव कर्तृ-
त्वमात्मनः, न स्वाभाविकमिति तात्पर्यार्थः ॥२३॥

ब्रह्मात्मता वेदगिराऽस्य गीता

स्वतोऽस्य कर्तृत्व इयं प्रकृष्येत् ।

तस्मादविद्याकृतमाकलय्य

कर्तृत्वमस्य श्रुतिगीः प्रवृत्ता ॥२४॥

इममेवार्थं स्पष्टयति—ब्रह्मात्मतेति । वेदगिरा तत्त्वमस्यादिराज्ये-
नाऽस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मता ब्रह्मस्वरूपता गीता प्रतिपादिता । सेयं
स्वतोऽस्यात्मनः कर्तृत्वे प्रकृष्येत् । तस्मात्तदस्यप्रतिपादकशास्त्रा-
म्ययानुपपत्तेरविद्याकृतं कर्तृत्वमस्यात्मन आकलय्य यततेत्यादि-
श्रुतिगो. प्रवृत्तेति योजना ॥२४॥

यजेत दद्यादिति पूर्वकारणं

द्रष्टव्य इत्यादि/तथोत्तरञ्च ।

सुखं प्रवर्त्तिष्यते आवबोधा-

दोषे तु नैनं प्रति वेदवादः ॥ २५ ॥

तथा सति काण्डद्वयात्मकं शास्त्रमविरुद्धमित्याह—यजेतिति ।
पूर्वकाण्डात्मकं शास्त्रमविद्याकृतं कर्त्तृत्वमादाय प्रवर्त्तिष्यते, तेषां
क्षरकाण्डात्मकमपि शास्त्रं सुखं प्रवर्त्तिष्यते । कर्त्ता विज्ञानात्मा
पुरुष इत्येवं जातीयकमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्त्तृत्व-
मनुवदिष्यति । आ आवबोधादिति श्लेद । वत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तमेवा-
भयविधशास्त्रं फलवद्भूति । वत्त्वसाक्षात्कारे जाते तु एनं वत्त्वविदं
प्रति न कोऽपि वेदवाद इत्यर्थः ॥२५॥

यत्त्वाह यज्ञं तनुते श्रुतेर्गी-

रित्यादिका साऽपि मतेर्जडायाः ।

कर्त्तृत्वमाहो परमे धियस्तु

स्वच्छोऽक्रियः सुतिगतोऽस्ति साक्षी ॥२६॥

यत्तुं “विज्ञानं यज्ञं तनुते” (तै० २ । ६) इत्यादि, तदपि
बुद्ध्युपाधिकस्यैव कर्त्तृत्वपरं न त्वक्रियात्मनः साक्षिण इत्याह—
यत्त्वाहेति ॥२६॥

न साध्यधर्मेण दशोऽस्ति योगोऽ-

ध्यासं विनाऽऽविद्यक एव सोऽपि ।

न कारकैः युज्यत आत्मतत्त्वं

कथं स कर्तृत्वमितो भजेत ॥२७॥

सात्त्विकादिवास्य न कर्तृत्वमित्याह—नेति । अविद्यातत्कार्य-
सात्त्विको दृशो दृश्यस्य न सादृशेण दृश्यवर्गेण योगः सम्बन्धोऽस्ति,
विनाऽऽविद्यकाध्यासम् । अतः सोऽपि सम्बन्ध आविद्यकाध्यास एव ।
तस्मान्न कारकैर्बुद्ध्यादिभिरकर्तुः सात्त्विकः सम्बन्ध गन्धोऽपीति स
कथं कर्तृत्वं भजेतेति योजना ॥२७॥

ब्रह्मैव जीवात्मतया प्रविष्टं

देहेषु सृष्टेषु निजात्मशक्त्या ।

यस्मात्ततोऽकर्तृ तदस्यरूपं

देहाद्यतीतस्य विभोः परस्य ॥२८॥

“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६ ।
३ । २) “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्,” (तै० २ । ६ । १) इत्यादिश्रुते-
रकर्तृत्वज्ञान एव जीवरूपेण सर्वत्र प्रवेशश्रवणादध्यस्याऽकर्तृत्वमित्याह—
ब्रह्मेति । यस्माद् ब्रह्मैव निजात्मशक्त्या भाषया सृष्टेषु देवतिर्यगादिदेहेषु
जीवात्मतया प्रविष्टं श्रूयते इति शेषः । तत्तत्तस्मादस्य प्रत्यगात्मनो
वस्तुतो देहाद्यतीतस्य, विभोरपरिच्छिन्नस्य, परस्य परमात्मनस्तदेवाऽक-
र्तृत्वरूपं ब्रह्मैवाऽस्य रूपं नान्यदिति योजना ॥ २८ ॥

न चाणुमात्रं न शरीरमात्रं

क्षिद्रूपमद्वैतमावाहयेत्तत् ।

ब्रह्मैव जीवस्य वपुर्न चान्य-

दध्यस्तमेतत्स्थिरमस्थिरं वा ॥२६॥

एवमात्मनोऽक्रियत्वादकर्तृत्वस्वभावत्वं प्रसाध्येदानीमितरवादि-
परिकल्पितपञ्चान् निराकुर्वन् परिपूर्णब्रह्मस्वभावत्वं दर्शयति—न
चेति । अणुपरिमाणं जीवस्य वपुः स्वरूपं न भवतीत्यर्थः । “पपोऽणु-
रात्मा चेतसा वेदितव्यः” (मु० ३।१।८) “बालाग्रशतभागस्य
शतभा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः” (श्वे० ५।८) “बालाग्र-
मात्रं हृदयस्य मध्ये” (अ० शि० ५) “अणोरणीयान्” (क० १।
२।२०) इत्यादिश्रुतीनां प्रत्यगात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धप्रयुक्ता-
तिन्यूनपरिमाणतालक्षणपरिच्छेदानुवादेन वास्तवापरिच्छेदलक्षणे आ-
नन्त्ये वात्पर्यम् । “स चानन्त्याय कल्पते” (श्वे० ५।८) इति
वाक्यशेषे जीवस्य मोक्षे स्वाभाविके आनन्दश्रवणाग्रहि वास्तवस्या-
पगमे उत्पन्नस्य नित्यता सम्भवति । तस्मात्प्राणरूप आत्मेत्यर्थः । न
शरीरमात्रं शरीरपरिमाणो न भवति । तथा सति पटादिवदात्मनोऽ-
प्यनित्यत्वं दुर्बारं स्यात् । मशकदेहपरिमाणस्य हस्तिदेहप्रतिष्ठस्य
सकलशरीरव्यापिसुखदुःखाद्यनुसन्धानानुपपत्तेः । न च सङ्कोचविका-
ससम्भवे निरवयवत्वादात्मनः । सावयवत्वे च शरीरान्तरेऽवयव्य-
न्तरात्मनादनित्यत्वप्रसक्तिः । न चेदं साम्प्रतम्—पुण्यापुण्ययोरकृता-
भ्यागमकृतविप्रणाशप्रतङ्गान्न शरीरमात्रमित्यर्थः । चिद्रूपमिति । न
जडरूपम्, न वा चिज्जडोभयरूपम्; तयोरप्रामाणिकत्वात् । नहि
जडात्मनो ज्ञानगुणकत्वं सम्भवति, निर्गुणश्रुतिविरोधात् । न वा
जडचैतन्ययोर्धर्मधर्मिभावः प्रामाणिकः—चैतन्ये न जडधर्मः, तद्विरु-
द्धस्वभावत्वात् । यो यद्विरुद्धस्वभावो नासीदधर्मः, यथा भास्वरत्वं
तमसः, घ्रीण्यं वा जलस्य—इत्यनुमानविरोधात् । तस्मान्न जडरूपं ज्ञान-

गुणमारमतत्त्वमिति भाव । न चोभयात्मकम्, विरोधात् । तस्माच्चिद्रूप-
मेवाऽऽत्मेति सिद्धम् । अद्वैतमिति । साख्याद्यभिमतद्वैतशून्यम्, अखण्ड-
भेदस्य भेदाभेदस्य चाप्रामाणिकत्वात् सजातीयादिभेदशून्यम्, एतत्त्व-
प्रकाशत्वाद् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षतया सिद्धब्रह्मैव जीवस्य वपु स्वरूपम् ।
न चान्यरिश्चर नित्य नैयायिकाद्यभिमतम्, न वाऽस्थिर क्षणिकादिरूपं
बौद्धाभिमतम्, न वाऽप्यस्तमाभासादिरूपं वेदान्तैकदेश्यभिमतम्,
ग्रन्थमोक्षयोर्वेद्यधिकरण्यापावादित्यर्थ । आभासरूपजीवस्य तत्त्वमसी
त्यत्र बाधाया सामानाधिकरण्य बाध्यम्, तदयुक्तम् ; मोक्षभाजो
जीवस्य तत्त्वतोऽप्यपरिशेषात् स्वीयपुरुषार्थानुपयुक्ते मोक्षशास्त्रे कस्यापि
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, प्रत्युत स्वात्मयातिनि तस्मिन् प्रवृत्ते एव स्यादिति
भाव । तस्माद्ब्रह्मैव जीव इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

देहाद्यहङ्कारवशेन बद्धो

जीवः प्रमातृत्वमुख विकल्पम् ।

प्रयात्यविद्याकृतमात्मविद्यो-

दयेन मुक्तः परमेश्वरोऽयम् ॥ ३० ॥

ननु ब्रह्मैव जीवश्चेत्तर्हि तस्य कथं सत्सारित्वमिति तत्राह—
देहाद्येति । अयं प्रत्यगात्मा ब्रह्मस्वरूप एवाऽविद्याध्यारोपित प्रमातृ-
त्वादिविकल्प स्वाविशया जीवः सन् प्रयातीति सम्बन्धः । अत एवाऽ-
विद्यारोपितदेहाद्यहङ्कारेण बद्ध इति व्यवहियते । आत्मविद्योदयेनायं
मुक्तः, अविद्यातत्कार्याच्छदेन परमेश्वर एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नृपात्मजो व्याधकुले विरुद्धो

व्याधोऽहमस्मीत्यभिमन्यते स्वम् ।

विस्मृत्य राजन्यकुलोद्भवत्वं

यथा तदीयं कुरुते सं कर्म ॥३१॥

नित्यमुक्तस्वभावोऽपि ब्रह्मात्मैव स्वाऽवियया स्वस्मिन्जीवत्वमारोप्य
बद्धः संसारो जीवोऽहमित्यभिमन्यते—इतीममर्थं दृष्टान्तेन व्युत्पादयति—
नृपात्मज इति । यथा कश्चिद्राजकुमारो मातापितृभ्यां वने परित्यक्तः
केतचिद् व्याधेन बद्धितस्तस्मिन्व्याधकुले विवृद्धः शैशवमतिक्रम्य,
पौगण्डो भूत्वा, स आत्मनो राजन्यकुलोद्भवत्वं विस्मृत्य स्वमात्मानं
व्याधोऽहमस्मीत्यभिमन्यते, तदीयं व्याधकुलोचितं कर्म कुरुत इति
योजना ॥ ३१ ॥

तथाऽद्वयं ब्रह्म सुखं विशुद्धं

जीवोऽपि विस्मृत्य शरीरयुग्मे ।

तादात्म्यभावाद्भजते तदीयान्

धर्मानहङ्कर्तृतया प्रमादो ॥ ३२ ॥

उक्तमर्थं दाष्टीन्तिके योजयति—तथेति । यद्यैव ब्रह्मापि सुखम्,
अद्वयम्, विशुद्धमविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तं स्वरूपं विस्मृत्य जीवो भूत्वा
शरीरयुग्मेऽविद्याभ्यस्तदेहद्वये तादात्म्यभावात् स्वात्मत्वाध्यासात् प्रमादो
अज्ञानाचरणप्रमादयुक्तस्तदीयान् देहद्वयधर्मान् अनुभूयत्वब्राह्मणत्वस्थूल-
त्वकृशत्वकामक्रोधशान्तिसन्तोषादीनदङ्कर्तृतया “अहं ब्राह्मणः, पण्डितो,
मूढः” इत्यादिरूपेण भजते स्वीकरोतीति योजना ॥ ३२ ॥

क चात्मतत्त्वं श्रुतिभिर्विमृश्यं

क देहयुग्मं जडभूतकार्यम् ।

अहो अविद्यापरिजृम्भणं यत्

कर्त्ताहमित्यादितदैक्यबुद्धिः ॥ ३३ ॥

अविद्याया अत्यन्तासम्भावितप्रदर्शकत्वात् किमप्यसम्भावित-
मित्याह—क चेति । आत्मतत्त्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावानन्ताद्वयान-
न्दामृताभयस्वभावं श्रुतिभिर्वेदान्तैर्विष्णुमन्त्रेपणीयम्—विधिनिषेध-
वाक्यैरत्यन्तरहस्यत्वेन प्रतिपाद्यतया अधिकारिभ्यो बोधनीयं तत्
क च, क चाऽविद्याकार्यजडरूपपञ्चमहाभूतकार्यदेहयुग्मं स्थूल-
सूक्ष्मरूपम् । अहो आश्चर्यमेतद्, अविद्यापरिजृम्भणमत्यन्तासम्भा-
वितपटनापटीयस्त्वमिदमस्या उल्लसितम् । किं तदित्यत आह—
यदिति । यदिदमह कर्त्तेत्यादिरूपेण तयोरात्मतत्त्वदेहयुग्मयोरैक्य-
निष्ठा बुद्धिरिति योजना ॥ ३३ ॥

अन्नोद्भवेऽन्नाऽन्नमये शरीरेऽ

ध्यासाह द्विजातित्वमुखान्त्रिकल्पान् ।

प्रयाति तद्भिन्ननिजात्मबोधा-

न्न जन्ममृत्यादिविकल्पमेति ॥ ३४ ॥

एवमपटनपटनापटीयस्त्वमविद्याया प्रदर्श्य तत्कार्यैकोराविकारेभ्य
आत्मानं पृथग् योषयिनुमुपक्रमते । तत्रादौ अन्नमयकोशपित्रेचनं तत्क-
लम्बं दर्शयति—अन्नोद्भवे इति । अन्नान्—मातापितृभुष्टान्नपरिणा-
मरंते गोपितृद्वारा—स्थूलशरीरमुत्पद्यते, अन्नेनैव विवर्तते इत्यन्नोद्भवेऽ-
न्नमयेऽन्नविकारे शरीरे प्रागभास्यमप्रतिषेधनिनि अहमित्यप्यामाद्
द्विजातित्वमुक्तान् विकल्पान् “मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहम्”, “अमुष्य
पुत्रोऽहम्”, “मूल”, “पुत्र”, “पुत्रा” इत्यादिवृत्तादात्म्यरूपान् प्रत्ययान् प्रयाति

प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्मात्स्थूलशरीरादन्नमयकोशाद्विज्ञो यो निजात्मा
तस्य बोधादन्वयव्यतिरेकादियुक्तिसहकृतशास्त्रोपदेशजनिताद् विवेकाद्
जन्ममृत्यादिविकल्पम्—“जातोऽहं मरिष्यामि” इत्यादिविकल्पम्—न
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततोऽपरः प्राणमयोऽपि कोशः

क्षुधापिपासोर्मियुतो विकारी ।

तत्रात्मताध्यासवशेन दुःखी

तद्भिन्नवस्त्यात्मधिया सुखी स्यात् ॥३५॥

एवमन्नमयस्य स्वरूपे, तद्विवेचनफलञ्च प्रदर्श्य प्राणमयस्याऽनात्मत्वं
प्रदर्शयितुं प्राणमयकोशाद् विवेचनं तत्फलञ्चाह—तव इति । ततोऽ-
न्नमयकोशादपरः कर्म्मैन्द्रियैः सहितः प्राणः प्राणमयः कोशः क्षु-
त्पिपासालक्षणेर्मियुक्तः, अत एव विकारी भूतविकारत्वादनात्मरूपे
तत्र प्राणमयेऽहमिति मिथ्याध्यासवशेन दुःखी—क्षुत्पिपासादिदुःखस्य
प्राणधर्मस्य स्वस्मिन्नारोपणात् सन्तापवान्—भवति । तस्माद्भूत-
विकाराज्जडाप्राणाद् भिन्नवस्तुरूप आत्मा तस्य धिया विवेकेन सुखी
स्यात् । प्राणवद्वर्म्मक्षुधादितादात्म्यविनिर्मुक्ततया स्वरूपसुखाभि-
मुखो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मनोमयः कोश इतोऽतिरिक्तो

नानाविकल्पास्पदमापदब्धिः

तद्भिन्नतत्सन्निधिया विमुक्तो

विकल्पजालाज्जनिमृत्युवाद्धेः ॥३६॥

मनोमयस्य स्वरूपं प्रदर्शयन् तस्याऽनात्मत्वं तद्विवेचनफलञ्च दर्शयति—मनोमय इति । इतः प्राणमयादतिरिक्तः कर्म्मोन्द्रियैः सहितं मनो मनोमयः कोशः, नानाविकल्पानां चण्डे चण्डेऽनेकमनोराज्यानां मात्पदं निवासभूमिः, अत एवापदब्धिस्तृष्णादिदोषरूपाणां मापदां समुद्रः, तस्याद्विभ्रस्य तत्साक्षितया धिया विवेकेन विकल्पजालाजाल-
वद् बन्धकादत एव जनिमृत्युसमुद्रादनेकशरीरग्रहणत्यागप्रवाहाश्रयत्वेन तद्रूपाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

कोशो हि विज्ञानमयस्ततोऽन्यः

कर्तृत्वराक्षन्वित एषणाङ्कः ।

तदान्तरो कर्तृतयाऽस्य साक्षी,

यस्तद्विया मोक्षपदार्थभाक् स्यात् ॥ ३७ ॥

कर्तृरूपस्य विज्ञानमयस्याप्यनात्मत्वं प्रदर्शयितुं तस्य स्वरूपं प्रदर्शयन्सद्विवेचनफलं दर्शयति—कोश इति । ज्ञानेन्द्रियैः सहितो बुद्धिर्विज्ञानमयः कोशमनो मनोमयात् करणरूपादन्यः, कर्तृत्व-
राक्षन्वितः कर्तृत्वापाधिः, एषणाङ्कः पुरैषणावितैषणालोकैषणारूपफल-
ङ्कमग्नयः, तदान्तरस्तस्माद्विज्ञानमयादान्तरः, प्रत्यक्षादकर्तृतयाऽस्य विज्ञानमयस्य साक्षी साक्षाद् द्रष्टा यस्तद्विया सद्विवेकेन जीवत्वनिराकृ-
त्याद् मोक्षपदार्थभागी स्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तद्धेतुरानन्दमयोऽवसाने

कोशः प्रमोदादिकलान्वितो यः ।

तस्याप्यधिष्ठानतयाऽऽत्मतत्त्वं

यद्बोधतो नित्यसुखे प्रतिष्ठा ॥३८॥

आनन्दमयस्य भोक्तृत्वोपाधेरप्यनात्मत्वं वक्तुं तत्त्वरूपप्रदर्शन-
पूर्वकं तद्विवेचनफलं दर्शयति—तद्वेतुमिति । तस्य विज्ञानमयस्य हेतु-
रानन्दमयः कोशः । अन्तःकरणस्य सत्त्ववृत्तिर्द्विविधा—निश्चयवृत्तिः,
सुखाकारवृत्तिश्चेति । यत्र निश्चयवृत्तिमदन्तःकरणं बुद्धिः कर्तृत्वोपाधि-
रित्युच्यते । सुखाकारवृत्तिमदन्तःकरणं भोक्तृत्वोपाधिः, अयमेव कारण-
पर्यन्त आनन्दमयकोशः । अवसाने कोशचतुष्टयस्यान्ते तदान्तरत्वात्
प्रमोदादिकलान्वितः “तस्य प्रियमेव शिरो भोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद
उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” (तै० २ । ५ । १)
इति श्रुतिस्तिद्धप्रमोदादिकलामिरवयवैः सम्पन्न इत्यर्थः । तस्याप्यानन्द-
मयस्याप्यधिष्ठानतया आत्मतत्त्वं तदस्ति यद्बोधतो यस्य साक्षात्कारेण
नित्यसुखस्वरूपे ब्रह्मात्मनाऽवस्थानकृत्तये मोक्षे प्रतिष्ठा पर्यवसाम्
भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स पञ्चकोशेभ्य उदारबुद्ध्या

पृथक्कृतः शास्त्रमतोऽद्वयात्मा ।

न तद्विकारैः पुनरेति सङ्गं

मुञ्जादिपीकेव पट्टमिशून्यः ॥३९॥

एवं पञ्चकोशस्य विवेचनेन विविक्तात्मतत्त्वसाक्षात्कारात् पुनः
कोरीखट्वमैश्च न युज्यते किन्तु ब्रह्मैव सम्पद्यते इत्याह—स इति ।
यः पूर्वं कोशेभ्योऽनात्मत्वाध्यासेन जीव इति प्रसिद्धः स पञ्चकोशेभ्य
उदारबुद्ध्या उदारो भगवान्वासुदेवस्तद्विषयिणी बुद्धिरुदारबुद्धिः—

मगवद्भक्तिपरिशोधितान्तःकरणस्य निश्चयात्मिकावृत्तिः—तथा मुञ्जा-
दयोक्तेव पृथक्कृतो विविच्य पृथक्तयाऽवबुद्धः, शास्त्रमतः सर्ववेदान्त-
शास्त्रस्य प्रतिपाद्यत्वेनाभिमतः, अद्वयात्मा अद्वयं ब्रह्मैक्यं तदेवात्मा
स्वरूपं यस्य स च तथारूपेण प्रादुर्भवति । पुनस्तद्विकारैः कोशैस्तद्वि-
कारैश्च सङ्गम्—अहं भमेत्यभिमानलक्षणम्—नैति न प्राप्नोति ।
तदेवाह—पह्निर्मिशून्य इति । “हर्षशोकौ जन्ममृत्यू क्षुत्पिपासे” इति
प्रसिद्धा मनेदेहप्राणविकारास्तद्रहितो भवतीत्यर्थः । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति” (सु० २ । ६) “वरति शोकमात्मवित्” (छा० ७ । १ । ३)
इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वयंप्रकाशोऽनुभवस्वरूपो

न चानुभाव्योऽखिलवृत्तिसाक्षी । ३७

स प्रत्यगात्मा निरुपाधिरेको

विभाति भास्वानिव निर्गुणोऽच्छः ॥४०॥

कोशोभ्यः पृथक्कृतोऽद्वयात्मैव सम्पद्यते इत्यत्रौपचारिकमात्मनो
ब्रह्मात्मत्वमाशङ्क्य पराचष्टे—स्वयंप्रकाश इति । “अत्रायं पुरुषः
स्वयं ज्योतिर्भवति ।” (बृ० ४ । ३ । १४) इत्यादिश्रुतेरितरनिरपेक्ष-
प्रकाशरूपो यः प्रत्यगात्मा स एक एव विभाति, न तत्र भेदशङ्का-
वकाश इत्यर्थः । नरुपाधिभेदेन भेदोऽभ्युपगम्यते एव भवता, तथा च
कथमेक एवेत्याशङ्क्याह—निरुपाधिरिति । वस्तुतः उपाधिगून्य एक
एव न तत्रौपाधिकभेदेन काचित्त्वतिरित्यर्थः । यद्वा, पञ्चकोशव्यति-
रिक्तोऽन्यः कश्चिन्नानुभूयते कथं तद्विन्नस्याद्वयात्मत्वमित्याशङ्क्याह—
स्वयंप्रकाश इति । सत्यं नानुभूयते कथं तर्हि पृथक्कृतः इत्याद्युच्यते
इति चेच्छृण्वित्याह—स्वयंप्रकाश इति । “विज्ञातारमरेर्केन विजानी-

यात्” (बृ० ४ । ५ । १५) इति श्रुतेः तदपेक्षयानुभवितैवान्यो नास्ति ।
 तथा च तस्यानुभूयमानत्वाभाव इष्ट एवेति भावः । तत्र हेतुः—
 अनुभवस्वरूपः । तथा चाऽनुभवस्वरूपत्वादेव स्वतः सिद्धस्य नानुभा-
 व्यत्वमित्यर्थः । तदेवाह—न चाऽनुभाव्य इति । ननु तर्हि तस्य ज्ञानं
 सुसुक्ष्मः कथं स्यादित्यत आह—अखिलवृत्तिसाक्षीति । अखिलान्तः-
 करणवृत्तिसाक्षित्यैव तस्य ज्ञानम्, न चानुभाव्यत्वेन रूपेणेत्यर्थः;
 “अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि” (के० १ । ३) इति श्रुतेः ।
 नन्वविद्याद्युपाधिसत्त्वे कथमेकैवा^{ता} ज्ञानं स्यादिति तत्राह—स प्रत्यगात्मा
 निरुपाधिरिति । स स्वत एव स्वयंप्रकाशतया प्रसिद्धः प्रत्यगात्मा
 प्रतिकूलमविद्यातत्कार्यं वेदान्तप्रमाणजन्यवृत्त्यारुढः संस्त्यजतीति
 प्रत्यक् स चासावात्मा तद्रूपः सन् निरुपाधिरेव विभाति । तथा च
 निरुपाधिस्वरूपबोधममेव वेदान्तैः क्रियते, न तत्राऽसम्भावना कार्या ।
 सति प्रमाणे वस्तुनि च ज्ञानाविलम्बादिति भावः । ननु निरुपाधिरूपरचे-
 त्प्रत्यगात्मा कथं तत्र भेदप्रतीतिरित्यत आह—भास्वानिवेति । वस्तुतः
 एक एव सन् भास्वानिव विभाति । यथोदकपात्रभेदेन भास्वान्सूर्य एक
 एव सन् विविधं भाति, तथाऽयं निर्गुणोऽपि अत्यन्तस्वच्छोऽपि एक
 एव सन्नुपाधिभेदेन विविधं भातीत्यर्थः ॥ ४० ॥

स एक एवास्ति चिद्व्यात्मा

स्वोपाधिभेदेन पृथग्विभाति ।

यथा नभस्यो रविरप्सु भाति

ज्ञानेन तद्वत्सकलान्तरस्थः ॥ ४१ ॥

इममेवार्धगुह्यदृष्टान्तेन विबुधोति—स एक इति ॥ ४१ ॥

स एव मायां स्ववशे च कृत्वा

सर्वज्ञ ईशोऽखिलशक्तिमान् स्यात् ।

स एव बुद्ध्यादिगतो द्वितीयो

जीवोऽल्पबोधो मितशक्तियुक्तः ॥ ४२ ॥

एकस्मिन्नेव यस्तुतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्ते परमात्मनि मायातत्का-
र्योपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागोऽपीत्याह—स एवेति । मितशक्ति-
युक्तः परिच्छिन्नशक्तिमानित्यर्थः । शेषमतिरोहिदार्यम् ॥ ४२ ॥

यथा हि विम्बप्रतिविम्बभेदा-

देकं मुखं भिन्नमिवास्त्युपाधेः ।

तथैक एवायमुपाधिनाऽऽत्मा

जीवेशरूपेण पृथग्विभाति ॥ ४३ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति—यथेति । उपाधेर्जलदर्पणादेरेव ।
भिन्नमिव, न तु वस्तुत इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥

स्वयं सदानन्दधनोऽनुपाधिः

शुद्धः स्वयंज्योतिरखण्ड एकः ।

वेदान्तसिद्धान्त उदार एव

भेदप्रतीतिर्भ्रमकालिकैव ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तरहस्यमाह—स्वयमिति । भ्रमकालिका भ्रान्ति-
कालीनेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

कोशेषु तादात्म्यमलं विहाय
स्वभावमायाति विशुद्धमात्मा ।
स्मृत्वा यथा स्वं नृपसूनुरेति
स्वभावमेवोक्तिस्तलुब्धभावः ॥४५॥

पूर्वोक्त राजकुमारदृष्टान्तेनोक्तमर्थं द्रवयति—कोशेष्विति । कोशेषु
पूर्वोक्तभ्रमयादिषु तादात्म्यरूपं मलं कालुष्यं विहाय—वेभ्यः पृथगात्म-
तत्त्वं विनिश्चित्य—आत्मा जीवोऽयं विशुद्धं स्वभावमायाति, मायातत्का-
र्यविनिर्मुक्तं स्वस्वरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा नृपसूनुः स्वमात्मानं
राजपुत्रत्वाक्रान्तं स्मृत्वा स्वभावं शौर्यवेज्जमादिलक्षणं चाग्रं भावं
प्राप्नोति । उष्णितः परित्यक्तो लुब्धभावो येन स इत्यर्थः । तदुक्तम्—

“राजसूनाः स्मृतिप्राप्ता व्याधभावो निवर्तते ।

यद्येवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥” ४५ ॥ इति ।

आविद्यकं देहयुगं प्रतीचो
विवेकतो दृश्यमशेषमेवम् ।

ब्रह्माद्रयान्नित्यनिवृत्तमच्छा-

स्पृथस्कृतं सल्लयमेति बुद्ध्या ॥४६॥

अधिष्ठानसत्तयाऽप्यस्त्वं सदिब भाति, तदधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते
तत्रैव विलयं याति, नित्यनिवृत्तत्वादित्याह—आविद्यकमिति ।

अविद्यया कल्पितं शरीरद्वयं प्रतीचस्त्वंपदार्थात्तद्विवेकतः पृथक्कृतं सन्नयं प्राप्नोति, एवं ब्रह्माद्वयात्पदार्थादच्छात्स्वत एव विशुद्धस्वभावा-
दशेषं दृश्यं वियदादिप्रपञ्चजातं वस्तुतो नित्यनिवृत्तमेव बुद्ध्या तत्प-
दार्थसाक्षात्कारेण पृथक्कृतं सन्नयं प्राप्नोति—ततोऽप्यग्नौ भवति,
अधिष्ठानानतिरेकादप्यस्तस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तुरीयमात्मानमसङ्गमच्छं

ब्रह्माद्वयानन्दमनादिसिद्धम् ।

बुद्ध्या न शोचेद्विनिवृत्तसर्वाऽ-

विद्यादिदोषः स्वत एव मुक्तः ॥ ४७ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै० २ । १) "वरवि शोकमात्मवित्"
(छा० ७ । १ । ३) इत्यादिश्रुतेस्त्वेवज्ञानेन शोकोपलक्षितसंसार-
निवृत्तिरित्याह—तुरीयमिति । तुरीयादिपदचतुष्टयेन त्वंपदलक्ष्य-
निर्देशः । ब्रह्मयानन्दमित्यनेन तत्पदलक्ष्यनिर्देशः । अनादिसिद्धं
ब्रह्मेत्यप्यवाक्यार्थनिर्देश इति विवेकः । एवं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य
पुमान् विनिवृत्तः सर्वोऽप्यविद्यातत्कार्यरूपो दोषो यस्य स स्वत एव
मुक्तः सन्न शोचेन्न शोचतीति प्रयोजननिर्देश इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

क्वाऽऽविद्यकं विश्वमरोपमारा-

न्निवृत्तमेवात्मनि तन्महिम्ना ।

क्व नित्यमुक्तोऽयमखण्डबोधोऽ-

प्यहो मृषा संसृतिचक्रमेतत् ॥ ४८ ॥

“विमुक्तश्च विमुच्यते” (क० २ । ५ । १) “निवृत्तश्च निवर्त्तते”
इति श्रुतिसिद्धमर्थं प्रदर्शयन्नत्यारचयेत् ॥ संसृतिप्रत्यगात्मनोराध्या-
सिकसम्बन्धमप्यसम्भावितमनुवदं स्वयोर्महदन्तरमस्तीति दर्शयति—
क्येति ॥ ४८ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वमुख्यं

मृपात्मबन्धं परिहृत्य बोधात् ।

विशुद्धमात्मानमशेषबन्धा-

धिष्ठानमाज्ञाय विमुच्यतेऽतः ॥ ४९ ॥

संसृतेर्नित्यनिवृत्तत्वबोधनेनात्मनो नित्यमुक्तत्वबोधनेनैव शास्त्रस्य
वृज्जन्यज्ञानस्य च भाफल्यमित्यभिप्रेत्याह—कर्तृत्वेति ॥ ४९ ॥

यावन्न तत्त्वं श्रुतिसारमेकं

विद्यान्न तावज्जनिमृत्युहानिः ।

स तत्त्वबोधः श्रवणादिभिः स्या-

त्तान्यात्मशुद्धोऽयमुदारभक्त्या ॥ ५० ॥

मत्तता प्रयत्नेन तत्त्वज्ञानं सम्पादनीयम्, न तेन विना संसृते-
र्निस्तार इति वदंस्त्वज्ञानसाधनक्रमं वक्तुकाम उपक्रमते—यावदिति ।
एानि श्रवणादीनि इयमात्मनोऽन्तःकरणस्य शुद्धिरुदारस्य भगवतो
वासुदेवस्य भक्त्या श्रवणकीर्त्तनादिरूपया साधनभक्त्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

अतो मुमुक्षुर्निजधर्ममीशो-

पासात्मात्मकं नित्यमनन्तभक्त्या ।

कुर्यात्ततो बुद्धिविशुद्धिमेत्य

स्वयं विवेकं भजते महात्मा ॥५१॥

इममेवार्थं विवृणोति—अत इति ॥ ५१ ॥

अतोऽन्यदार्त्तं प्रमितं तदल्पं

नेहास्ति नानेति जगत्समस्तम् ।

अनित्यमस्तीति विवेचनं स्या-

च्छ्रुतेर्मतं शुद्धधियो मुमुक्षोः ॥५२॥

विदेरुमन्तरेण वैराग्यायोगादादौ विवेकस्वरूपसिद्धये ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याऽनित्यत्वं दर्शयति—अत इति । भगवदाराधनलक्षणधर्माश्रित-
शुद्धिः, ततो विवेकात्पत्तिः श्रुतियुक्तिप्रमाणबलेन भवति । तत्र ब्रह्म
नित्यं ततो भिन्नं भयंमध्यनित्यम् । ब्रह्मभिन्नस्यानित्यत्वे श्रुतिप्रमाणं
दर्शयति—अत इति । ब्रह्मणोऽन्यदविद्यातत्कार्यमार्त्तमभावपांडित-
मनित्यमिति यावत् । यत्प्रमितं परिच्छिन्नं तदल्पमल्पकालस्थायित्वा-
दनित्यम् । इह प्रमग्निं माना जगदध्यस्ततया न किञ्चन किमपि
नित्यं भवति इत्यादिश्रुतिभ्यो जगत्समस्तमनित्यमस्तीति विवेचनं
श्रुतेर्मतं अनिसम्मतं शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षोर्भगवद्भक्तिनिष्ठस्य भगवत्प्रसादात्
स्यादेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

युक्त्याऽप्यनित्यत्वमिह प्रपञ्चे

यत्कृत्रिमं तच्च न नित्यमस्ति ।

सस्यादिकं कर्म कृतं ह्यनित्यं

तथेदमित्यादिकया विविञ्च्यात् ॥५३॥

युक्त्यापि ब्रह्मभिन्नस्यानित्यत्वं दर्शयति—युक्त्यापीति । इह प्रत्यक्षाद्यनुभूयमाने जगति युक्त्याप्यनुमानेनाप्यनित्यत्वमस्ति । ऐहिकञ्चामुष्मिकं जगदनित्यम्, कृत्रिमत्वात्; सत्यादिवदित्यादिकयेत्यर्थः । आदिपदेन विमतोऽचेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात्, घटपटस्तम्भादिवदित्यादिका ग्राह्या ॥ ५३ ॥

यद्यद्वि दृष्टं श्रुतिगोचरं वा

स्मृतं जगद् दृश्यमनर्थमूलम् ।

तत्तद्विनष्टं क्षणभङ्गुरत्वा-

दनित्यमेवेति विवेचनं स्यात् ॥५४॥

एतदेव पुनर्दृश्यति—यदिति । दृष्टं प्रत्यक्षेण, श्रुतिगोचरं शास्त्रेण विदितम्, स्मृतम् पूर्वानुस्मृतमनुमितञ्च यद्यदस्ति जगद् दृश्यम्, तत्तत्क्षणभङ्गुरत्वाद् विनष्टं विनष्टप्रायमनित्यमेवास्तीति विवेचनं स्यादेवेत्यर्थः ॥५४॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म-

माकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

भूमाय आत्मा स च नित्य एकः ॥५५॥

यद्यपि विभक्तस्य जडस्यानित्यत्वेऽवगते तस्मिन्ननुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणो विभक्तस्य नित्यत्वमप्यर्थादवगच्छत्येव सुधोः, तथापि स्पष्टवोधार्थं ब्रह्मणो नित्यत्वं श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्दर्शयति—नित्यमिति चतुर्भिश्चरणचतुष्टये श्रुतिलब्धचतुष्टयमिति । तृतीये श्रुतिलुप्तसन्निवेशा स्मृतिरपीति द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

इत्यादिवेदान्तगिराऽस्ति नित्यं

ब्रह्मैव निर्णीतमतो विपश्चित् ।

आस्तिक्यबुद्धिः श्रुतिमौलिगीर्ण

विविच्य वेत्यात्मपदं हि नित्यम् ॥ ५६ ॥

इतीति । आदिशब्देन “यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः” (वृ० ४ । ४ । १६) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
(तै० । २ । १ । १) इत्यादिश्रुतिप्रहः । मन्वस्तु वेदान्तप्रामाणिकं ब्रह्मणो
नित्यत्वम्, कथं जीवानामेतादृशविवेकोत्पत्तिः ? इत्याशङ्क्याह—
आस्तिक्यबुद्धिरिति । भगवद्भक्तिपरिगोचितान्तःकरणो विपश्चित् वेदान्त-
वाक्येष्व्वास्तिक्यबुद्धिः ब्रह्मालुरात्मपदं विविच्य शास्त्रतो जानातीत्यर्थः ।
तथा चापादतोऽधिगतवेदान्तानुमानकुशलस्य ब्रह्मैव नित्यम्, वस्तुतोऽन्यद-
क्षिप्तमचेतनमनित्यमिति विवेको भवतीति भावः ॥ ५६ ॥

सर्वस्य विश्वस्य विनिपेधतो य-

द्रूमाद्यधिष्ठानतयाऽवशिष्टम् ।

तद्ब्रह्म नित्यं व्यभिचारशून्य-

मनन्यदेकं व्यभिचारवत्सु ॥ ५७ ॥

शून्यनुकूलयुक्त्यापि ब्रह्मणो नित्यत्वमुपपादयति—मर्त्यस्येति ।
व्यभिचारवत्सु जाग्रदादिषु कार्यकारणानुषु चान्दयज्यतिरेकविचार-
द्वारा यथापद्यं व्यभिचारिषु तत्तत्माचिनया यदन्वेति तन्नित्यमिति
निर्ग्रापयेत्, अथ्यभिचारित्वात्माचिनः । नहि तन्मामाचिको व्यभिचारः
शङ्कितुमपि शक्यः, “नेति नेति” आदिवाक्यैर्मूर्च्छामूर्च्छाप्रपञ्चस्य निपेधाद् ।

यत्सकलभ्रमाधिष्ठानतयाऽवशिष्टं तद् ब्रह्म नित्यमिति विवेचनं सम्भवती-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

अस्तीति बुद्ध्याऽखिलवस्तुजालेऽ-

नुस्यूतसत्तास्फुरणात्मना यत् ।

चकास्ति सत्यं तदुदारबोधं

नित्यं विवेकेन विनिश्चिनोति ॥५८॥

युक्त्यन्तरमाह—अस्तीति । अखिलवस्तुजाले विषयादिषट्कान्ते
यद्वस्तु अनुस्यूतं सत्तास्फुरणात्मना षटोऽस्ति, षटोऽस्ति, कुड्यमस्तीति
बुद्ध्या सर्वदा चकास्ति प्रकाशते, तदुदारबोधमपरिच्छिन्नस्फुरणरूपं नित्य-
मस्तीति विवेकेन षटादिव्यभिचारिवस्तुभ्यः पृथक्कृत्य, अव्यभिचादि-
वस्तु नित्यसत्तास्फुरणरूपं विनिश्चिनोतीत्यर्थः । न चैवं श्रुत्यनुमानाभ्यां
विवेके सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वादलं विचारेणेति वाच्यम्, आपाततौ नित्यं
वस्तु ब्रह्मेत्यवगमेऽपि तस्याद्वितीयत्वप्रत्यगभिन्नत्वादेरनिर्धारणाज्ज्ञा-
ताया अनिवृत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

एवं विवेके सति भोगजाला-

दाब्रह्मलोकादपि कालभक्षयात् ।

विरज्यतेऽनित्यसुखाद्विवेकी

तापत्रयाक्तात् सविपाद् यथाऽज्ञात् ॥५९॥

एव विवेके सति तत्फल वैराग्यमवश्यम्भावीत्याह—एवमिति ।
पूर्वोक्तरीत्या नित्यानित्यवस्तुविवेके सति भोगजालादैहिकामुष्मिकाद्
विरज्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतु —अनित्यसुखादिति । आद्यन्तवत्त्वा-
दत्यल्पमिन्द्रियविषयसम्पर्कजन्यं सुखं यस्मिंस्तस्मात्, न केवलमनित्य-
त्वमेव दूषणं भोगेषु, किन्तु नानादुःखविद्वत्त्वमपीत्याह—तापत्रया-
त्वादिति । आध्यात्मिकादितापत्रयसयुक्तादित्यर्थः । अथ भावः—
सुखं मे निरतिशयं भूयाद्, दुःखं माऽभूदणुमात्रमपीत्यखिलप्रायिनामस्त्य-
भिनिवेशः । ते धैर्यमभिनिविष्टा पुरुषकारावलम्बेन सर्वोत्साहं यतमाना
अपि न लभन्ते सुखमात्यन्तिकं दुःखाभावं वा, कथम् ? केचित्समुद्रयान-
राजप्रीणनाद्यतिकष्टमनुभूय फलकाले स्वयं नश्यन्ति । केचित्प्राप्तफला
अपि व्याध्याद्युपहिता सन्तो भोगं न लभन्ते । केचित्प्राप्तपदभोगा
अपि भार्यापुत्रादिनाशाद्वा, छद्दिसनादाद्वा, अन्यैर्वासह स्पर्धासूयादिभिः,
सन्धिसमोद्यजातस्य क्षयभयेन, अनावृष्ट्यादिचिन्तासन्तापदिभिश्च
क्षणमपि सुखमलभमाना कुष्ठा, दरिद्रा, काणकुञ्जवधिरादयो बुभुक्षा-
पिपासादिता बहुलमुपलभ्यन्ते । एव दुःखबहुले ससारे सुखलवमा-
त्रमनुभवन्नपि कृष्णवद् विगुह्यचित्ता न तत्र सज्जते, किन्तु ततो विरज्यत
पर्यन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—सत्रिणां यथाऽन्तादिति । हाहाहलविष-
मगृह्णमिदमन्नमिति जानन्नतिबुभुक्षुरपि यथा नात्तुमिच्छति, तद्वद्
त्रिवेकी पूर्वोक्तत्रिरंकरान् तापत्रयदूषितभोगसमूहाद्विरज्यत परेत्यर्थः ।
मन्यस्त्रिरंकरं सुखमनित्यत्वादितोऽप्युदत्ताद्विरागात्पदम्, तथापि
न पारर्थाकिकादपि सुखाद्विरतिरूपपक्षे, क्षयिष्णुत्वानुमानम् “अचर्यं
हं हि शत्रुर्मांसपात्रिनं मुष्टिगं भयति” इति श्रुतिबाधा-
विषयान्नानुराणानादित्यत्र आह—आम्रम्लोकादिनि । “तद्यद्येह कर्म-
पिनां लोकां क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यपिनां लोकां क्षीयते” (दा०८।१।६)
इति श्रुत्या बन्धुवत्तावनलम्बनेन प्रवृत्तयाऽनन्यपरया सापेक्षाचर्यमनविष-
यिकाया आशान्यपक्षपादाया विध्यंकरावस्थितेनान्यपरायान्नया एव

बाधितत्वाद्, नहिजन्यं नित्यभावरूपं दृष्टम्, अत ऐहिकभोगवदेव
आव्रह्मलोकसम्बन्धपर्यन्तेषु कालभक्षितेषु भोग्येषु वैराग्यमुपपद्यत इत्यर्थः ।
तदुक्तं—

“यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥” ५६ ॥ इति ।

वैराग्यवीर्येण शमादिसम्प-

त्ततो मुमुक्षुत्वमुदेत्यथाऽसौ ।

आचार्यमासाद्य परात्मनिष्ठं

वेदान्तवाक्यश्रवणादि कुर्यात् ॥ ६० ॥

एवंविधवैराग्यादवश्यं शमादिसम्पदुत्पद्यत इत्याह—वैराग्येति ।
दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यलक्षणास्य वैराग्यस्य वीर्येण तीव्रतरबल्लेन शमा-
दिसम्पदुदैवीति सम्बन्धः । अनिवृत्तरागस्य शमाद्यभावादिति वैराग्यमेव
शमादिकारणमित्यर्थः । तदुक्तं भामत्याम्—“तवः शमादिसाधन-
सम्पत् । रागादिकषायमदिरामत्वं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमि-
न्द्रियाणि प्रवर्तयद्, विविधावच प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरु-
षमविधोरे विविधञ्जालाजटिले संसारदुःखभुजि जुहोति । प्रसंख्याना-
भ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकमभ्यरागादिकषायमदिरामदन्तु मनः पुरुषेणा-
वर्जीयते वशीक्रियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति,
वशीकारसंज्ञ इति चारुष्यायते । जितञ्च मनस्तत्त्वविषयनियोगयोग्यता नी-
यते । संयमस्य योग्यता दमः” (ज०भा०१।१.१) इति । शमदमादिरूपस्य
साधनस्य सम्पत् प्रकर्षः, भादिशब्देन विषयविविधतादुपरमतत्त्वश्रद्धाः

संगृह्यन्ते । तथा च श्रुति—“तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिविद्भुः
समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं परयति सर्वमात्मानं पश्यति”
(वृ० ४ । ४ । २३) इति । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवती-
त्याह—तत इति । शान्त्यादिविहीनस्य मुमुक्षाऽयोगात्तस्याः कारणं
शमादिसम्पदित्यर्थः । विवेकादिसम्पन्नस्य मुमुक्षाया अवश्यम्भावात्,
तस्याञ्च सत्यां ब्रह्मजिज्ञासायां नियमेन प्रवृत्तेरित्याह—अथेति ।
साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरमसौ मुमुक्षुराचार्यं ब्रह्मनिष्ठमासाद्य शर-
ण्यत्वेन स्वीकृत्य तन्मुखारविन्दाद् वेदान्तवाक्यश्रवणादि कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ ६० ॥

यथा बुभुक्षुर्ह्यविचिन्त्य भोगान्

शब्दादिकानन्नगतैकबुद्धिः ।

न तद्विलम्बं सहते तथाऽयं

वेदान्तवाक्यश्रवणे मुमुक्षुः ॥ ६१ ॥

भोगयैर्मुन्येन श्रवणादिप्रावण्यमुक्तसाधनसम्पन्नस्य मुमुक्षाः
स्वभावादेव भवतीति दृष्टान्तेन दर्शयति—अथेति ॥ ६१ ॥

श्रोतव्यमन्तव्यविधेर्मुमुक्षुः

सम्यक् प्रवृत्तः श्रवणादिहेतोः ।

पश्यत्यदभ्रात्मपदं सर्वोधा-

दनुग्रहादेव हरेर्विपरिचत् ॥ ६२ ॥

भगवदनुग्रहादेव सर्वं सिद्धातीत्याह—श्रोतव्येति । अदभ्यसनस्यं
भूमाशब्दवाच्यं यदात्मपदं तद्धरेरनुग्रहादेव विपरिचिद् विवेकादिसाधन-
सम्पन्नो भूत्वा स च “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” (वृ० २ । ४ ।
५) इति श्रवणादिविधिवलात्सम्यगप्रतिबन्धेन प्रवृत्तः श्रवणादिरूपे
सत्त्वज्ञानसाधने घोषोत्तस्त्वज्ञानात् पश्यतीति योजना ॥ ६२ ॥

ब्रह्मैक्यसाक्षात्कृतितो विमुक्तिं

जीवन्निर्हैवाऽश्नुत आत्मविद्यः ।

पुनर्न कृत्यं भजते कृतार्थः

स्वाराज्यलाभेन सर्वैव तुष्टः ॥६३॥

सत्त्वज्ञानात्कृतकृत्यत्वं दर्शयति—ब्रह्मैक्येति । य आत्मवित् स
ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारजीवन्नेवेहैवास्मिन् शरीरे विमुक्तिमश्नुते प्राप्नोति,
सदैव स्वाराज्यलाभेन सन्तुष्टत्वादेव कृतार्थो भूत्वा पुनः कृत्यं लौकिकं
वैदिकं वा कर्त्तव्यत्वेनावश्यकं न भजते, तद्धेतोरविद्याकामकल्मादिर्या-
धादिलभ्यः ॥ ६३ ॥

कुर्वन्समाधिं यदि कर्मजालं

न किञ्चिदेवैव करोति धीरः ।

कर्त्तृत्वभोक्तृत्वविकल्पशून्यो

विराजते ब्रह्मसुखे प्रतीचि ॥६४॥

कृतकृत्यत्वमेव विवृणोति—कुर्वन्निति । अन्यदृष्ट्या समाधि कुर्वन्
यदि वा कर्मजालं कुर्वन्नपि स्वदृष्ट्यैष धीरो न किञ्चिदेव करोतीति
सम्बन्धः । तत्र हेतुः—कर्तृत्वभोक्तृत्वविकल्पशून्य इति । अत एव
प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मानन्दे विराजत इति ॥ ६४ ॥

बुद्धेर्विशुद्धिः सुविवेकजन्म-

वैराग्यलाभो गुरुभक्तिलाभः ।

वेदान्तनिष्ठा भ्रमतो विमुक्तिः

फलं मुकुन्दाङ्घ्रिसरोजभक्तेः ॥ ६५ ॥

सत्त्वगुद्विविवेकादिसाधनचतुष्टयगुरुभक्तिश्रवणादिपरतत्त्वज्ञानफल-
प्राप्तिहेतुश्रीमन्मुकुन्दपादान्भोजभक्तेरेवेत्याह—बुद्धेरिति । स्पष्टार्थ
पद्यम् ॥ ६५ ॥

भ्रतोऽधिकारी हरिपादपद्मे

भक्तिं प्रकुर्वन्नचलां विरक्तः ।

भोगेभ्य आप्नोति विशुद्धबोधं

ततो विमुच्येत विकल्पजालात् ॥ ६६ ॥

मर्वापायेन हरिभक्तिरेव सम्पाद्येत्याह—अत इति । हरिपादपद्मे
भक्ति श्रवणार्त्तनस्मरणदिसाधनं रतिमनिशं प्रकुर्वन्नचलामव्यभिचा-
रिणाधिकारी साधनचतुष्टयसम्पन्नो मृत्वा भोगेभ्यो विरक्तश्च सत्

विशुद्धस्य प्रत्यगभिन्नस्याखण्डबस्तुनो बोधं तत्त्वज्ञानमाप्नोति । तत्-
स्तत्त्वज्ञानोदयानन्तरमेव विकल्पजालात्संसारबन्धादविद्यावत्कार्यो-
च्छेदेन विमुच्येत—कृतकृत्यो भूत्वा स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितो भव-
तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भ्रमकलितमशेषं कर्तृभोक्तृत्वमुख्यं
त्यजति तनुयुगस्थं धर्ममात्मैक्यबुद्ध्या ।
निगमवचनभूमेर्यस्य पादाब्जभक्त्या
सुमतिरहमनन्तं तं मुकुन्दं प्रपद्ये ॥ ६७ ॥

इति प्रात्यक्षस्वचिन्तामयौ सप्तमं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ७ ॥

यत्पादाब्जभक्तिरेव परमपुरुषार्थभूमिस्तमेव भगवन्तं शरणं
ग्रजामीत्याह—भ्रमकलितमिति । यस्य निगमवचनानि तत्त्वमस्यादि-
वाक्यानि तेषां पर्यवसानभूमेः पादाब्जभक्त्या सुमतिस्तत्त्वज्ञः सन्
आत्मैक्यबुद्ध्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेखाशेषं भ्रमकलितमात्मनाऽऽ-
त्मनोस्तद्धर्माणां व्याप्यासेन परिकल्पितं सर्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वमुख्यं तनुयु-
गस्थं शरीरद्वयनिष्ठं धर्मं त्यजति—सर्वधर्मविनिर्मुक्तमपहतपाप्मादि-
गुणकं ब्रह्मसाक्षात्कृत्य शरीरद्वयतद्धर्मविनिर्मुक्तो भवति, तम-
नन्तमपरिच्छिन्नं भगवन्तं श्रीमन्मुकुन्दं प्रपद्ये—शरणं ग्रजा-
मीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

क शास्त्रसिद्धान्तविचारदत्तै-

रगम्यमद्वैतपदं विशुद्धम् ।

क चास्मदादिर्मितबुद्धिरुद्ध-

स्तथापि कृष्णस्य जयी कटाक्षः ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिलाषिसदानन्दविद्-

तृतायां प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिष्याख्यायां स्वप्नप्रभाभिधायां

कर्तृत्वादिधर्मनिराकरणपूर्वकस्वरूपबोधमयूता-

भिधं सप्तमं प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ७ ॥

अथाऽष्टमं प्रकरणम्

यत्पादपद्मे रतिरेवं निर्मला

तनोति विद्यां परमात्मगोचराम् ।

क्षिणोत्यविद्यापटलं धुनोत्यधं

वृणोम्यहं तं वसुदेवनन्दनम् ॥ १ ॥

ये जन्मकर्मविकला अपि बीजदेवा-

स्त्यक्ता जनैरनिगमा अपि नाविदधाः ।

ते यं शरण्यचरणाम्बुजमाविताः स्यु-

र्मुक्तास्त्रमादिपुरुषं शरणं व्रजामि ॥ १ ॥

अवीचानन्तरप्रकरणे अतोऽधिकारी भोगेभ्यो विरक्तो विशुद्धबोधं
प्राप्नोतीत्युक्तम् । तथात्मतत्त्वज्ञानसाधनश्रवणादौ किं चतुर्थीं वर्णामा-
भ्ये यः कश्चिद्विरक्तः सोऽधिकारी, किं वा त्रैवर्णिकानामेव यो विरक्तः
सोऽधिकारी इत्येतद्विचारप्रधानप्रकरणमारभमाणः स्वैष्टदेववानु-
सन्धानलक्षणं मङ्गलमाचरन्मार्गाद्विद्यादिनिवृत्त्युपलक्षितभगवत्स्वरूप-
प्राप्तिशुच्यं फलं प्रार्थयते—यत्पादेति । अहं तं भगवन्तं वसुदेव-
नन्दनं वृणोमि—सर्वपुमर्थास्पदत्वेन प्रसिद्धं फलस्वरूपं प्राप्यत्वेन सतीव
पतिं स्वीकरोमि, स च स्वामी मामपि दास्ये स्वीकरोत्विति फलितार्थः ।
ननु भक्षैक्यसाक्षात्काररूपां ब्रह्मविद्यां परमपुरुषार्थसाधनं विहाय
किमर्थं वसुदेवनन्दनं वृणोषीत्याशङ्क्याह—यत्पादेत्यर्हत्वेन । तथा

चेन्धनकरणकपाकफले ज्वालानामप्यवर्जनीयत्वबद्भवत्स्वीकारे ब्रह्मविद्या-
ऽवरयम्भाविनी, न तदर्थं पृथक् प्रयासः कर्त्तव्य इति भावः । तथाप्य-
ज्ञानावरणोच्छेदाय पृथक् प्रयासः स्यादेवेति । नेत्याह—चिणोतीति ।
अविद्यापटलमनाद्यज्ञानप्रयुक्तावरणं तत्त्वज्ञानोत्पादनेन यच्चरणारविन्द-
विपरिणामी रतिरनुराग एवाव्यभिचारित्वेन फलाभिसन्धिरहितात्यन्त-
स्वच्छा जाता, सतीति शेषः, चिणोति समूलतः उच्छिनत्तीत्यर्थः ।

“तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः ।

नारायण्यारम्भभावव्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥” (गी० १० । ११)
इति भगवद्वचनात् । ननु कथमन्तःकरणशुद्धिं विना तत्त्वज्ञा-
नोत्पत्तिः “कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते” इति स्मृतेः
कर्म्मार्थानुष्ठानमप्यावरयकम्, कथं तद्वतिरेव सत्र हेतुः? इत्याशङ्क्याह—
धुनोतीति । यथा च समूलपापोच्छेदो वद्वतिरेव, कर्मापि तदर्थन-
रूपमेव यथा, न तु स्वतन्त्रमित्यर्थः ।

“सर्वघर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणां व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥” (गी० १८ । ६६)
इति भगवद्वचनात्, भगवद्वतिरेव सकलपापं नाशयित्वा तत्त्वज्ञान-
मुत्पाद्याऽविद्यापटलमुच्छिनत्तीति निर्गमितोऽर्थः । यथा च यथाकथं-
श्चिद् भगवद्गुणानुवादश्रवणकीर्त्तनादिना रस्यदुरोत्पादने कर्त्तव्यम्,
एवः सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति भावः ॥ १ ॥

स्वाज्ञानतो जातमपारदुस्तरं

भयान्मुधिं स्वात्मपदावबोधतः ।

तरन्ति यत्पादरतिस्पृहालवा.

स्तमद्भुतोदारगतिं हरिं भजे ॥२॥

उक्तमेवार्थं पुनर्द्रष्टव्यम्—स्वाज्ञानत्वं इति । तथा चात्मवत्त्वाव-
बोधनिवर्त्याज्ञानवत्कार्यसंसारसिन्धुतरणाय भगवद्व्रतिरेव सर्वप्रयत्नेन
सम्पाद्या, तथैव सर्वपुमर्थसिद्धिरनायासेन भविष्यतीति भावः ॥ २ ॥

प्रत्यक् परब्रह्मसुखैक्यबोधतो

विनश्यतीयं घनसंस्तृतिर्नृणाम् ।

सकारणा तत्प्रलयात् स्वतो भवे-

द्विमुक्तिरद्वैतपदव्यवस्थितिः ॥३॥

प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं श्रोतुमुद्गारोद्गाय सकलमादौ सङ्क्षिप्य दर्श-
यति—प्रत्यगिति । प्रत्यगभिन्नपरब्रह्मसुखैक्यसाक्षात्काराद् घना जन्म-
मृत्युपरम्परैव निविडा संस्तृतिः सकारणा मूलाविद्याकामकर्मादिका-
रणासहिता विनश्यति बाध्यते । तत्प्रलयात् तस्याः सकारणायाः संस्तृते-
र्वाधादद्वैतपदावस्थानलक्षणा विमुक्तिः स्वतो नृणां तत्त्वविदां भवेदिति
योजनम् ॥ ३ ॥

न चात्मविज्ञानमृतेऽन्य इष्यते

यन्था विमुक्तेरिति वेदघोषणम् ।

विद्यातिरिक्तं न च साधनान्तरम्

समर्थमज्ञानविलापने स्मृतम् ॥४॥

ननु प्रत्यगज्ञैक्यज्ञानेनैव मोक्ष इति कथमुच्यते ? यावतां कर्म-
णामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते, “तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्तं महाभुने!”

प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणी

इत्याशङ्क्य “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
(श्वे० ३ । ८) इति श्रुतेर्भित्त्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ कण्ठगतविस्मृतचा-
मोकरावाप्तितुल्यायां ज्ञानातिरिक्तसाधनत्वासम्भवाच्च ब्रह्मावाप्तौ
परम्परया कर्म्मपेक्षामात्रपरा वादशी स्मृतिरित्याशयेन समाधत्ते—
न चेति ॥ ४ ॥

यज्ञादिकं चित्तविशुद्धिसाधनं

ततो विवेकादिजनिर्विशुद्धितः ।

ततो मुमुक्षुर्गुरुमाश्रितः श्रुति-

शिरोगिरां स्याच्छ्रवणैकतत्परः ॥५॥

एव तर्हि कर्म्मणामुपयोग इत्याकाङ्क्षायां “तमेव वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मेन दानेन तपसा नाशकेन” (वृ० ४ । ४ ।
२२) इति श्रुतेर्निद्यासम्पादनद्वारा ब्रह्मावाप्त्युपायभूतायां विविदि-
षायामुपयोग इत्याशयेनाह—यज्ञादिकमिति ॥ ५ ॥

प्रत्यग्वुभुत्साजननेऽस्ति कर्म्मणां

यज्ञादिकानामुपयोग ईरितः ।

ततः कृतार्थानि विशुद्धचेतसो

यान्त्यस्तमुत्पाद्य रतिं चिदद्वये ॥६॥

“आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥” (गो० ६ । ३)

इति भगवद्वाक्यानुसारेण चेतसः शुद्धौ विविदिषोदिरूपप्रत्यक्प्रा-
वण्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानम्, ततः संन्यास इति कर्मवृत्तसंन्यासाभ्यां
विद्यानिष्पत्त्यभ्युपगमात् कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे द्वारभूतविविदिषापर्य-
न्तमेव कर्मानुष्ठानमित्याशयेनाह—प्रत्यग्वुमुत्सेति । प्रत्यग्वुमुत्सा
प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयिणी जिज्ञासा तज्जनने कर्मणामुपयोगः, तदचिच्छ-
शुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्त्यनन्तरं विशुद्धं यच्चेतस्त्वस्य विशुद्धचेतसः ।
यद्वा, विशुद्धं चेतो यस्य पुंसस्तस्य चिदद्वये प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि रतिं
तत्प्रावण्यलक्षणासुखाय कर्माणि कृतार्यानि सन्ति अस्त्वं याप्सि, ततः
परं कर्मभिः कृत्यं नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ—

“प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाय शुद्धिः ।

कृतार्याम्यस्त्वमायाप्सि प्रावृढन्ते यमा इव ॥” (नै० १ । ४८)

इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यग्वुमुत्साप्रतिबन्धकं मलं

विनाशय तानि श्रुतिचोदितान्यपि ।

त्यक्त्वा मुमुक्षुः परमात्मजीवयो-

रेक्यं बुभुक्षुः श्रुतितत्परो भवेत् ॥७॥

“यस्यैवे चत्वारिंशत् संस्काराः” (गौ० सू० ६ । २२) इति सृष्टि-
मूलकर्मणामात्मयोज्यतापादकमलापकर्षणगुणायामलक्ष्यसंस्कारार्थत्व-
पक्षमप्यादायाह—प्रत्यग्वुमुत्सेति । स्थितानि यानि कर्माणीति शेषः ।
तानि त्यज्येति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

नन्वत्र संन्यासपदेऽधिकारिणो

ये ब्राह्मणाः स्यादुपयोग ईदृशः ।

तत्कर्मणां नैव तु राजवैश्ययो-
स्तत्कर्ममोक्षे करणं स्वयं भवेत् ॥८॥

स्वकर्मणैवं जनकादयः पुरा
संसिद्धिमाप्ता इति माधवो जगौ ।
मोक्षोपयोगस्तदनुष्ठितस्य वै
साक्षात्तथा च श्रुतिकोप आपतेत् ॥९॥

नन्वेवमपि कथं “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः”
(गी० ३ । २०) इत्यादिभगवद्वाक्यनिर्वाहः ? न च तस्य विद्यार्थ-
कर्मनानुष्ठानपरत्वम्, विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणानामेव
विद्यार्थकर्मण्यधिकारप्रतीतिः । अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणां साक्षा-
देव मुक्त्युपयोगो वक्तव्यः । तथा च प्रत्यग्रहकैक्यज्ञानेनैव मोक्ष
इति प्रतिज्ञाव्यावृत्तिः, “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” (श्वे० ३ ।
८) इति श्रुतिविरोधश्चेति शङ्कते—नन्विति द्वाभ्याम् ॥ ८—९ ॥

तमेतमात्मानमिति श्रुतौ किलो-
पलक्षिता ब्राह्मणशब्दतो द्विजाः ।
यतो विशिष्टाधिकृतत्वमिष्यते
त्रैवर्णिकानां परमात्मबोधने ॥१०॥

विद्येप्सवो येऽधिकृता द्विजातय-
स्तद्वोधको ब्राह्मणशब्द आगमे ।

• यज्ञादिकं तत्कृतमात्मबोधने

हेतुर्वुमुत्साजननेन नाऽन्यथा ॥ ११॥

विविदिपावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य* त्रैवर्णिकोपपल्लवत्वमेव तदुक्तं
वार्तिककारैः—

“ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपपल्लवम् ।

अविशिष्टाधिकारित्वात् सर्वेषामात्मबोधने ॥”

(वा० ४ । ४ । १०२६) इति । नहि विद्याकामो यज्ञादी-
ननुतिष्ठेदिति । विपरिणमिते विद्याकामाधिकारविधौ ब्राह्मणपदस्या-
धिकारिविशेषसमर्पकत्वं युज्यते । अन्यत्र त्रैवर्णिकाधिकारित्वेन
कल्प्यामामिहापि त्रैवर्णिकाधिकारात्मविद्यार्थत्वेन विधीयमानानां
त्रैवर्णिकाधिकारत्वस्य युक्ततया विधिसंस्पर्शहीनब्राह्मणपदसमभि-
व्याहारमात्रादधिकारसङ्कोचासम्भवेन ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तात्म-
विद्याधिकारिमात्रोपपल्लवौचित्यमित्याशयेन समाधत्ते—तमेवमित्यादि-
द्वाभ्याम् । तत्कृतं तैत्तैर्वर्णिकैरनुष्ठितं यज्ञादिकर्म बुमुत्साजनमेव
आत्मबोधने हेतुः कारणं न, अन्यथा साक्षात्कर्मणा मोक्षहेतुत्वान-
भ्युपगमाद्; न प्रतिज्ञान्यादतिः, न वा श्रुतिविरोध इति वात्पर्यार्थः ।
सुगममन्यत् ॥ १०—११ ॥

नन्वस्तु शूद्रस्य तदात्मवेदनेऽ-

धिकारहेतुस्तदनुष्ठितिर्नहि ।

वेदार्थबोधान्वित एव वेदिके

ज्ञाने च कर्मण्यधिकारमश्नुते ॥१२॥

ननु श्रुतौ ब्राह्मणपदस्य विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे शूद्रस्यापि विद्यायामर्थित्वादिसम्भवेन तस्यापि विद्यार्थकर्मधिकारप्रसङ्ग इति शङ्कते—नन्विति शूद्रस्यापि तदनुष्ठितिस्तेषां यज्ञादीनां कर्मणामनुष्ठान-
मात्मवेदने तत्त्वज्ञानेऽधिकारहेतुरस्त्वित्यर्थः । परिहरति—नर्हति ।
तत्र हेतुः—वेदार्थबोधान्वित एवं—अध्ययनविधिगृहीतस्वाध्यायजन्य-
तदर्थज्ञानवानेव—वैदिके कर्मणि ज्ञाने चाधिकारमश्नुते, लभते
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शारीरके स्पष्टमुदीरितं तथा

स्मृतौ न शूद्राय मतिं दिशेदिति ।

तेनात्मविद्यामहिमा न बुध्यते

तदर्थिता नास्य न चाधिकारिता ॥ १३ ॥

शूद्रस्य वेदाध्ययनेऽनधिकारो हि श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध इत्याह-
शारीरके इति । अपशूद्राधिकरणेऽध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य
शूद्रस्य विद्याधिकारनिषेधात् “न शूद्राय मतिं दद्यात्” (मनु० ४ ।
८०) इति स्मृतेः आपाततोऽपि तस्य विद्यामहिमावगत्युपायास-
म्भवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च तस्य विद्यायामनधिकारादिति तात्प-
र्यार्थः ॥ १३ ॥

विद्यार्थकर्मण्यधिकार इष्यते

शूद्रस्य केशिचत् करुणार्द्रबुद्धिभिः ।

असम्भवेऽप्यध्ययनादिकर्मणः

श्रीविष्णुनामस्मरणादिसम्भवात् ॥ १४ ॥

शूद्रस्याप्यस्त्येव विद्यार्थकर्मणाधिकारः, तस्य वेदानुवचनाग्निहोत्रा-
द्यभावेऽपि कण्ठोक्तसर्ववर्णाधिकारिकाणि श्रीविष्णोर्भगवतो वासुदे-
वस्य नामजपकीर्तनस्मरणादीनि पापक्षयहेतुवयोपात्तानि । तथा पाप-
क्षयहेतुवयोदानपाकयज्ञादीनामपि सम्भवात्तस्यास्त्येवाधिकार इत्यभिप्रे-
त्याह—विद्यार्येति ॥ १४ ॥

यन्नामसङ्कीर्तनमेव कल्मषं

निहन्ति शुद्धिं वितनोति चेतसः ।

अनन्यभावेन तदङ्घ्रिभावनं

मनुष्यमात्रस्य विमुक्तिकारणम् ॥१५॥

न केवलं पापक्षयमात्रं फलं भगवन्नामकीर्तनादेः, अपि तु
शुक्तिहेतुत्वमपि प्रसिद्धमित्याह—यन्नामेव । यस्य भगवतो नाम-
सङ्कीर्तनमेव कल्मषपमनेकभवत्तत्त्वं तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं पापं निहन्ति
निवरा समुन्मूलयति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमुत्तमम् ।

भैश्रेयाशेषपापानां घातूनामिव पावकः ॥ १ ॥

अवशेनापि यन्नाग्निं कीर्त्तिते सर्वपावकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहव्रत्तेर्धृक्कैरिव ॥ २ ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।

तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥ ३ ॥” इति ।

अथ एव चेतसो विगुह्यं तत्त्वसाक्षात्कारैकयोग्यतां विरोपेण दत्तेति
यिस्त्वारयति । तदुक्तं वैष्णवे—

“ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कोत्यं केशवम् ॥” (वि० पु० ६।२।१७) इति ।

अतोऽनन्यभावेन भगवन्त विहाय नान्यस्मिन् विषये भावरिक्तप्रा-
वर्ण्यं तेन यत् तदङ्घ्रिभावन चरणारविन्दध्यानं तद् मनुष्यमात्रस्य
विमुक्तिरूपमिति योजना,

“मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयेनय ।

स्त्रियो वैरयास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।” (गी० ६।३२)

इति भगवद्वचनात् ॥ १५ ॥

तथैव पापक्षयहेतुरस्य तत्

स्वकर्म शुश्रूषणमग्रजन्मनाम् ।

स पाकयज्ञादिभिरेव शुद्ध्यति

श्रीकृष्णपादार्पितधीस्तदङ्घ्रिजः ॥१६॥

भगवदाज्ञापान्नलक्षणधर्मोऽपि शूद्रस्याधिकारनिमित्तमस्तीत्याह—
वक्ष्येवेति । श्रीकृष्णपादारविन्दे ममर्पिता धीर्निश्चयारिमका चेतो-
वृत्तिर्येन स च तदङ्घ्रिजस्तस्य भगवतः कृष्णस्याङ्घ्रे. सकारादेव अनि-
र्यम्य स च शूद्रोऽपि शुद्धयति मुक्तिपर्यन्तं शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१६॥

न चार्थितादेरपि नास्य सम्भवे

यतः पुराणश्रवणेऽधिकार्यसौ ।

वृत्त्याग्रतो ब्राह्मणमन्यवर्णिनः

संश्रावयेदित्यनुशासनात् स्मृतेः ॥१७॥

अतः पुराणादधिगम्यतेऽमुना

ब्रह्मेत्यपियामहिमास्त्यतोऽर्थिता ।

मतिं न दद्यादिति वैदिकक्रिया-

निषेधमात्रैकपरं वचोऽस्तु तत् ॥१८॥

अर्थित्वादेरपि तस्य सम्भवोऽस्तीत्याह—न चेति द्वाभ्याम् । न तावच्छूद्रस्यार्थित्वासम्भवः । “श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” इत्यादौ पुराणेतिहासप्रबन्धे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणेन पुराणाद्यधिगत-विद्यामाहात्म्यस्य तस्यापि सदर्थित्वसम्भवान्, “न शूद्राय मतिं दद्यात्” (मनु० ४ । ८०) इति स्मृतेश्च तदनुष्ठानानुपयोग्यग्रिहोत्रादिकर्मज्ञान-निषेधपरत्वादिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ १७—१८ ॥

तस्यान्यथा स्योचितधर्मवोधनो-

पायाव्यभावे कथमेव धर्मभाक् ।

शूद्रश्चतुर्योऽस्ति स एक जातिमा-

नित्यादिगीर्निष्फलतामियात्स्मृतेः॥१९॥

साधारणो धर्म उदारसेवितोऽ-

क्रोधो दया शौचमहिंसनं दमः ।

अमानितेत्यादिरशुद्धिनाशकत्

सर्वस्य तस्मादधिकार्यस्ताविह ॥२०॥

विपक्षे बाधकमाह—तस्यान्यथेति । अन्यथा तस्य शूद्रस्य सर्वथा अनधिकारित्वे स्वर्गाश्रमधर्मस्याप्यवगत्यापायासम्भवेन “शूद्रश्चतुर्यो वर्णः” (गौ० मृ० १० । ४६) “एकजातिः” (गौ० मृ० १० । ५०) “तस्यापि मत्तमग्रोपः शौचम्” (गौ० सू० १० । ५१) “आपमनाद्ये

पाणिपादप्रक्षालनमेवैके” (गौ० सू० १०।५२) “श्राद्धकर्म” (गौ० सू० १०।५३) “भृत्यभरणम्” (गौ० सू० १०।५४) “स्वदारतुष्टिः” (गौ० सू० १०।५५) “परिचर्या चोत्तरेषाम्” (गौ० सू० १०।५६) इत्यादितद्वर्त्मविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेरिति साधारणामाधारणधर्माधिकारित्वं तस्याङ्गीकर्तव्यमिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ १६-२० ॥

शारीरकन्यायवचस्तु तस्य च

वेदोक्तविद्याप्रतिषेधतत्परम् ।

विद्यापुराणश्रवणेन सम्भवे

ऋद्धस्य नातोऽस्ति विकल्पसम्भवः । २१ ॥

अपशुद्राधिकरणविरोधोऽपि नास्तीत्याह—शारीरकेति । तस्याधिकरणस्य “न शूद्रे पातकं किञ्चित् च सस्कारमर्हति ।” (मनु० १०।१२६) इति स्मृतेर्गुरुपसदनाल्यविद्याङ्गोपनयनसस्कारविधुरस्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकारनिषेधपरत्वात् निर्गुणविद्यायां शूद्रस्यापि विषयसौन्दर्यप्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषेधुमशक्यत्वात् । न च तस्य वेदान्तश्रवणासम्भवे कथं विद्योत्पत्तिरिति शङ्क्यम्, तस्य वेदान्तश्रवणाधिकाराभावेऽपि भगवत्पादैः “श्रावयेद्यतुदो वार्गान्, इति चेतिहामपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणान् । वेदपूर्वस्तु नाधिकारः शूद्राणामिति स्मृतम् ।” (म० सू० भा० १।३। ३८) इत्यपशुद्राधिकरणोपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिश्रवणे विद्यासाधनेऽधिकारस्य दर्शितत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ २१ ॥

तस्यात्मत्रियोदययोग्य उत्तमो

द्विजातिदेहो ह्यभिजायतेऽथवा ।

दैवं शरीरं तत एष मुक्तिभाक्

शूद्रोऽप्यतो ब्रह्मधियोऽधिकार्यसौ ॥२२॥

ननु तथापि तम.प्रधानशूद्रस्य कथं ब्रह्मविद्योत्पत्तियोग्यतेत्याश-
ङ्क्यात्—सस्येति । शूद्रस्य वेदान्तप्रवक्तृयोग्यत्रैवर्णिकशरीरनिष्पा-
दनद्वारा विद्योत्पत्तिः, अथवा विद्योत्पत्तियोग्यविमलदेवशरीरनिष्पा-
दनद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भविष्यति, त्रैवर्णिकानां क्रममुक्तिफलकसगुण-
विद्यानुष्ठानवदिति तात्पर्यार्थः ॥ २२ ॥

तस्माद् बुभुत्सावचनेऽधिकारको-

पलक्षणं ब्राह्मणशब्द इष्यते ।

यज्ञादिधीशुद्धिकरं भवेत्कृतं

वर्णैः समस्तैरिति गम्यते श्रुतेः ॥२३॥

तस्माद्विविदिषावाप्तये ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तविद्याधिकारिमात्रो-
पलक्षणत्वेन शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्मधिकारः सिद्धत्येवेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ २३ ॥

नन्वस्तु यज्ञादित्रिशुद्धिकारणं

संन्यास एषां भव तदोपयुज्यते ।

स ब्राह्मणस्यैव विधीयते श्रुतौ

न क्षत्रियादेरिति तत्र कथ्यताम् ॥२४॥

नन्यस्तु कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः, संन्यासस्य किंद्वारा
उपयोग इति पृच्छति—नन्विदं ॥ २४ ॥

विक्षेपनाशाय विचार आत्मनः

संन्यास इष्ट श्रुतिभिर्विपरिचिताम् ।

अनन्यभावेन विचार इष्यते

न सोऽस्ति संन्यासमृते यतोऽञ्जसा ॥ २५ ॥

दृष्टद्वारे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगादित्यभिप्रेत्योत्तरमाह—विक्षे-
पनाशायेति । श्रुतिभिर्बेदान्तवाक्यैरात्मनो विचारं क्रियमाणे विक्षे-
पनाशाय संन्यासो विपरिचितामिष्ट इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अन-
न्यभावेनेति ॥ २५ ॥

अन्याश्रमे ब्रह्मणि संस्थितिर्दृढा

स्वकर्मसक्तस्य न सम्भवेत्ततः ।

संन्यास आत्मैक्यविचारणे धियो

विक्षेपहान्या ह्युपयुज्यते मुनेः ॥ २६ ॥

“ब्रह्मसत्त्वोऽमृतत्वमेति” (छा० २ । २३ । २) इति श्रुत्युक्ता
यस्य ब्रह्मणि मत्वा समाप्तिरनन्यपरत्वरूपं तन्निष्ठता तस्य श्रवणादौ
मुख्याधिकारः,

“गच्छतस्त्रिष्टतो वापि जाग्रत स्वपतोऽपि वा ।

न विचारपरवृत्तेः यस्याऽसौ मृत उच्यते ॥”

“आमुप्तेरामृते काल नयेद्बेदान्तचिन्तया” इत्यादौ सर्वदा विचार-
विधानात् । सा च ब्रह्मणि मत्वा विना संन्यासमाश्रमान्तरस्यस्य
न सम्भवतीत्याह—अन्याश्रम इति ॥ २६ ॥

विचेपहानिर्यदि सम्भवेद्वियो

वेदान्तवाचां प्रविचारणे तदा ।

अन्याश्रमेऽप्यस्तु तदात्मबोधनं

प्रागर्जितैः पुण्यचर्यैर्विपश्चिताम् ॥२७॥

यदि स्वनलसस्य धीमत्तः पुरुषधारेयस्याश्रमान्तरस्यस्यापि कर्म-
च्छिष्टेषु श्रवणादि सम्पद्यते । तदा पूर्वजन्मकृतमगवदाराधनपुण्या-
तिशयेन भवत्येवात्मबोध इत्यभिप्रेत्याह—विचेपहानिरिति ॥ २७ ॥

यैरीश्वरोपासनया विशुद्धया

बुद्धेर्विशुद्धिर्यहुजन्मसञ्चिता ।

लब्धास्ति तैरेक्यपदावबोधनं

सम्प्राप्यतेऽप्याश्रमधर्ममन्तरा ॥२८॥

भगवदुपासनापराणां न किञ्चिदपि दुर्लभमित्याशयेनाह—यैरिति ।
अश्रमधर्ममन्तरेति । वेदानुवचनादिरूपब्रह्मचर्याश्रमचतुष्टय-
धर्मानुष्ठानमन्तरेणापीत्यर्थः,

“दैवी शोषा शुभ्रवर्षी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां वरन्ति ते ॥” (गौ० ७। १४)

इति भगवद्वचनान् । शेषमविरोद्धितार्थम् ॥ २८ ॥

अनेकपुण्यार्जितभक्तिरेश्वरी

यदा परोदेति दृढा विपश्चिताम् ।

तदेव तीर्णा भ्रमसंस्पृतिर्भवेत्

सकारणा तत्र न संशयोऽश्वपि ॥२६॥

भगवद्भक्तिप्राप्तिपर्यन्तमेव सर्वसाधनप्रयासः, तद्भावे तु कृतकृत्यतै-
वेत्याह—अनेकपुण्यार्जितमक्तिरिति ॥ २६ ॥

श्रुतौ नृपार्देविहितो न यद्यपि

त्यागोऽध्वरादेश्च तथापि सोऽखिलम् ।

विक्षेपहानाय परिग्रहं त्यजेद्

विचारविक्षेपकमात्मधीपरः ॥३०॥

संन्यासस्य दृष्टफलकत्वं पक्षे च त्रियादेः संन्यासाभावात्कथं
विद्योत्पत्तिरित्युक्तम्, तत्राह—श्रुताविति ॥ ३० ॥

गृहाश्रमे यैर्जनकादिभिः श्रुते-

विचारजन्यात्मधियाऽत्मनि स्थितिः ।

लब्धा पुरा जन्मकृतादपीह तैः

संन्यासतः सिद्धिरितीप्यतेऽपरैः ॥३१॥

विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामानन्त्यात् किञ्चिद् यथायनुष्ठान-
निवर्त्य किञ्चित्संन्यामापुर्गेनिवर्त्यमिति कर्मविक्षेपक्षिण्णद्वारेव
संन्यासमपि विद्योपयोग इति पक्षेऽपि ममाधानमाह—गृहाश्रम
इति । यैर्जनकादिभिर्गृहे निरमङ्गिरैव वेदान्तविचारजन्या आत्मनि
स्थितिर्लब्धा तैरपि पूर्वं जन्मकृतान् संन्यासादिद जन्मनि सिद्धिर्लब्धे-
ताप्यतेऽभ्युपगम्यतेऽपरैरिति योगना ॥ ३१ ॥

श्रुतौ मुमुक्षोरपि साधनेष्वयं

संन्यास इष्टः सुकृतैकराशिदः ।

स सूत्रभाष्यादिषु तत्त्ववीक्षणो-

पयोगिभावेन विचारितो ह्यतः ॥३२॥

“शान्तो दान्त उपरतः” (वृ० ४ । ४ । २३) इत्यादिश्रुतावुपरत-
शब्दगृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वादप्यावश्यकमि-
त्याह—श्रुताविति । “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वृत्तौ
विध्यादिवत्” (म० सू० ३ । ४ । ४७) इति सूत्रभाष्ये तद्वृत्तौ विद्या-
वत्तः संन्यासिनः बाह्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं विधीयते
“तस्माद् माक्ष्णः पाण्डित्यम्” (वृ० ३ । ५ । १) इत्यादिश्रुतौ ततः
प्राग् “भित्ताप्यर्थं चरन्ति” (वृ० ३ । ५ । १) इति संन्यासाधिकारा-
दिति प्रतिपादनात्,

“त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।

जिह्वासेरेव चैकाल्प्यं प्रययन्तेष्वधिकारिता ॥”

इति वार्तिकोक्तेश्च संन्यासापूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्तश्रवणाद्यधि-
कारिविशेषणत्वमिति तस्य विद्योपयोगः सिद्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मैक्यबोधोदयमुत्तमं फलं

सदा विचारेण भवेच्छ्रुतेर्गिराम् ।

स यत्र पुंसः समुदेत्यविघ्नतो

वसेन्मुनिस्तत्र निजाश्रमे शुभे ॥३३॥

येषान्तु गृहस्थादीनां निर्विघ्नेष्वविचारसिद्धिः, तत्फलञ्च तत्त्वज्ञानसिद्धि-
रस्ति, न तेषां संन्यासादिना कृतमित्याह—ब्रह्मैक्येति । तदुचम्—

“जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत्
संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिकञ्च ।

विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोऽपि यत्र

तत्राश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥” इति ॥ ३३ ॥

वेदान्तवाक्यश्रवणेन धीमतां

ज्ञानं चिदात्मन्यपरोक्षमुद्भवेत् ।

प्रमाणराजश्रुतिमौलिजं कथं

भवेत्परोक्षं ह्यपरोक्षवस्तुनि ॥३४॥

एवमधिकारमुपपाद्य वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमुपपा-
दयति—वेदान्तेति । तथा च श्रवणमेवापरोक्षज्ञानसाधनमिति
भावः ॥ ३४ ॥

सम्यक्श्रुतार्थं मननेन युक्तिभिः

सम्भाव्य बुद्ध्याऽचक्षयाऽनुचिन्तयेत् ।

त्रिषु प्रधानं श्रवणं विधीयते

तदङ्गभावेन समाधिचिन्तने ॥३५॥

क्रिमर्धं तर्हि मननध्यानयोस्तदङ्गत्वेन विधानमित्यपेक्षायामाह—
सम्यगिति । तथा च प्राधान्यं श्रवणस्यैव मनननिदिध्यासनयो-
स्तदङ्गत्वमित्यसङ्गदायेदित्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

सन्देहहान्या विपरीतभावना-

नाशेन तत्राऽस्त्युपयोग एतयोः ।

साक्षात्कृतिस्तु प्रतिबन्धनाशतो

भवेच्चिदात्मैक्यपदस्य धीमताम् ॥ ३६ ॥

प्रमेयगतासम्भावनाविपरीतभावनानिरासेनैवैतयोरुपकारकत्वमित्याह—
सन्देहहान्येति । ननु श्रवणादिप्रकुर्वतामपि केषाञ्चित्साक्षात्कारो न
दृश्यते, तत्र किं कारणम् ? इत्याशङ्क्य प्रतिबन्ध एव कारणम्,
तन्नाशादनायासेनैव तत्त्वसाक्षात्कारसिद्धिरित्याशयेनाह—साक्षात्कृति-
स्त्विति । तुशब्देन यावद् भूतमाविवर्तमानान्यतमप्रतिबन्धः तावत्
तत्त्वसाक्षात्कारो न जायत इति चोच्यते ॥ ३६ ॥

जातेऽपरोक्षे परमात्मगोचरे

ज्ञानेऽप्यसम्भावनतो विपर्ययात् ।

परोक्षकल्पं फलतस्तदीक्ष्यते

ध्यानं नयैश्चिन्तनमिष्यते ततः ॥ ३७ ॥

ननु कथं तर्हि श्रवणेनैवापरोक्षज्ञानं जायते इत्युक्तम् ? तत्राह—
जातेऽपरोक्षे इति । अपरोक्षे इति शब्देः । श्रवणात् परमात्मगोचरेऽ-
परोक्षे ज्ञाने जातेऽपि प्रमेयगतासम्भावनातो वेद्यायात्मत्वजगत्सत्त्व-
बुद्धिरूपविपर्ययाच्च तज्ज्ञानं फलतः परोक्षकल्पमीक्ष्यते । तस्मात्तयो-
रसम्भावनाविपर्ययोर्निरासाय ध्यानं निदिध्यासनं नयैः श्रुत्यनुकूल-
वकैश्चिन्तनं मननमिष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ताभ्यां निरस्ते विशये विपर्यये

स्वयं विभात्यात्मपदं श्रुतीरितम् ।

यावन्न साक्षात्कृतिरात्मनो दृढा

तावत्तदावृत्तिरुदारसम्मता ॥३८॥

तयोः फलं दर्शयति—वाभ्यामिति । मननध्यानाभ्यां विशये सन्देहे, विपर्यये देहाद्यत्मत्वजगत्सत्यत्वधीलक्षणे निरस्ते सति श्रुतीरितम् “तत्त्वमसि” (छा० ६। ८। ७) आदिवाक्यैरवबोधितमात्मपदं स्वयमनायासेन विभाति । यद्वा, ज्ञातृतात्प्रातिशयमन्तरेण प्रकाशत् इत्यर्थः । ननु मनन-
ध्यानसहकृतश्रवणेन यदा साक्षात्कारो न स्यात्, तदा किं कर्त्तव्यमित्या-
काङ्क्षायां श्रवणादीनामावृत्तिरेव कर्त्तव्येत्याह—यावदिति । तदा-
वृत्तिस्तेषां श्रवणादीनां पुनः पुनरावर्त्तनमेवोदाराणां सूत्रकारादीनां
सम्मता । “आवृत्तिरसकृदुपदेशाद्” (ब० सू० ४। १। १) इत्य-
धिकरणमाप्यादौ तस्या बहुधा निरूपितत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

धियोऽपराधक्षयतः स्वतो भवेद्

ब्रह्मात्मबोधः श्रवणाच्छ्रुतेर्गिराम् ।

यावन्न नष्टोऽखिलदोषकृद् भ्रम-

स्तावच्छमायोः श्रवणादिरिष्यते ॥३९॥

तदावृत्त्या पुरुषापराधक्षये ब्रह्मात्मैक्यबोधदादूर्यमनायासेनैव भवे-
दित्याह—धिय इति । यावत्पुरुषापराधोच्छ्रित्तिर्न जायते, तावत्तदावृत्तिः
कर्त्तव्येत्याह—यावदिति । तथा च दृढसत्त्वसाक्षात्कारस्योपायान्तरा-
भावाच्छ्रवणाद्यावृत्तिरावश्यकं नैव कर्त्तव्येति भावः ॥ ३९ ॥

अनाद्यविद्यापरिकल्पिते जडेऽ

ध्यातो दृढो नात्मनि संसृतेर्गृहम् ।

ब्रह्मात्मनोऽभ्यास इहेष्यते तथा

दृढोऽप्यविद्याक्षयकारणं मुनेः ॥४०॥

अभ्यासस्यानादिकालसिद्धत्वात्तत्राशोऽपि दृढबोधाभ्यासजन्य-
सत्त्वसाक्षात्कारेणैवेत्याह—अनाद्यविद्येति ॥ ४० ॥

तच्चिन्तनं तत्कथनं परस्परं

तद्वोधनं सन्निरुदारबुद्धिभिः ।

तदेकनिष्ठत्वमितीष्यते यतो

ब्रह्मात्मनोऽभ्यास इहात्मबोधदः ॥४१॥

ब्रह्माभ्यासस्वरूपमाह—तच्चिन्तनमिति । असन्दिग्धम्वबुद्धारो-
हणाय तस्य ब्रह्मवत्त्वस्य चिन्तनं मननम्, अभिप्रायबुद्धान्तरसंवादाय तत्कथनं
परस्पराक्षातांशप्रबोधायाऽन्योन्यप्रबोधनमित्येतैरुपायैरसम्भायनानिबुत्ति-
स्तदेकनिष्ठत्वं च विपरीतभावनामिबुत्तिरिति विवेकः । आत्मबोध-
दाढ्यहेतुः—ब्रह्मात्मनोऽभ्यास इतीष्यते सन्निरुत्यर्थः । उदुक्तम्—

“तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं सत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वञ्च उदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥” (पं० द० ७।६) इति ॥४१॥

अभ्यासहानिः फलमात्मबोधतो

दृष्टं क्षुधाहानिरिवान्नभोजनात् ।

अतोऽवघातादिवदिष्यते श्रुते-

राशृत्तिराबोधमखण्डवस्तुनः ॥ ४२ ॥

अध्यासहानिर्दष्टं फलत्वादपि तदावृत्तिरिष्टेत्याह—अध्यासहानि-
रिति । आत्मबोधस्याध्यासहानिर्दष्टं फलं भवति, अन्नभोजनस्य क्षुधा-
हानिरिव, अतः “ग्रोहीनवहन्ति” इत्यादावघातादिवत् श्रुते, अवशस्य
आवृत्तिरलण्डवस्तुन आबोधं तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तमिष्यते इति योजना ।
अत एव “आवृत्तिरसकृदुपदेशाद्” (ब्र० सू० ४ । १ । १)
इत्यधिकरणभाष्ये “दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्तमानानि
दृष्टार्थानि भवन्ति । यथावघातादीनि तण्डुलनिष्पत्तिपर्यवसानानीति ।”
(ब्र० सू० भा० ४ । १ । १) श्रवणादेर्ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया
“दर्शपूर्णमासिकावघातन्यायप्राप्तावृत्त्युपदेशः । अग्निचयने तु “सर्व-
पथस्य पूरयित्वावहन्त्यधैतदुपदधाति” इत्युपधेयोलूखलसंस्कारार्थत्वेन
विहितस्यावघातस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्चावृत्तिरिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥४२॥

विवेकवैराग्यशमादिसाधने-

शुक्तोऽधिकारी श्रुतिमोलिमानजाम् ।

वृत्तिं समासाद्य समुच्छिन्नच्यवोऽ-

ज्ञानं सकार्यं निजबोधतेजसा ॥४३॥

‘ विवेकादिमाधनचतुष्टयमम्पन्न एवाधिकारी समूहानर्घमाधनधर्म
वत्त्वज्ञानं प्राप्नोति नान्य इत्यभिप्रेत्याह—विवेकेति ॥ ४३ ॥ ’

अज्ञानबाधोत्तरकाल ईयते

ब्रह्मादयं सिद्धमग्नौहमात्मना ।

प्रमाणकार्यं भ्रमहेतुबाधनं

स्वयंप्रकाशोऽतिशयाद्यभावतः ॥४४॥

ब्रह्मैक्यस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपतया तत्राज्ञानबाधमन्तरेण प्रमाण-
जन्यातिशयादेरभावाभान्येत्प्रमाणकृत्यमित्यभिप्रेत्याह—अज्ञानबाधोत्तर-
काल इति । अखण्डजलाद्वयं स्वतः सिद्धम्, अज्ञानबाधोत्तरकाले
आत्मना स्वरूपेणैवेत्येते प्रकाशते । स्वयंप्रकाशे वस्तुनि प्रमाणकृत्याति-
शयादेरभावाद् भ्रमहेतुरज्ञानं तस्य बाधनं बाध एव प्रमाणकृत्यम्
नान्यदिति योजना ॥ ४४ ॥

यथा घटादिप्रतिभास इष्यते

बुद्धिरिचदाभासयुतार्थसाधिका ।

स्वयंप्रकाशेन तथेप्यते द्वयम्

किन्त्वान्ध्यनाशाय धियोऽस्त्यपेक्षणम् ॥४५॥

अत एवाज्ञाननाशाय बुद्धिव्याप्यत्वमपेक्ष्यते स्वप्रकाशात्मनि न
फलव्याप्यत्वमपीति व्यतिरेकिट्टान्तेनाह—यथेति । यथा घटादि-
प्रतिभासे बुद्धिरिचदाभासयुता सती अर्थसाधिकेप्यते, न स्या
स्वयंप्रकाशे । द्वयं बुद्धिरिचदाभासरच नापेक्ष्यते । किन्त्वान्ध्यना-
शाय अज्ञाननिवृत्तये धियो वेदान्तप्रमाणजन्यवृत्तेरपेक्षणमस्तीति
योजना ॥ ४५ ॥

यथान्धकारे घटबोधसिद्धये

दीपस्तथा चक्षुरपेक्ष्यते द्वयम् ।

न दीपबोधाय तथेप्यते द्वयम्

किन्त्वक्षिणी तद्वदिहेप्यते मतिः ॥४६॥

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—यथेति ॥ ४६ ॥

अज्ञाननाशार्थमखण्डवस्तुनि

प्रमाणजन्या मतिरिष्यते सती ।

तद्वचानतो भाति चिदद्वयं स्वतो

न ज्ञातताऽप्यात्मधियाऽत्र जन्यते ॥४७॥

‘इहेष्यते मतिः’ इत्युक्तं विवृणोति—अज्ञाननाशार्थमिति । यथा जडे घटादौ चिदाभासेन ज्ञातताख्यो धर्मो जन्यते घटस्फुरणाय, न तथाऽत्र प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि । आत्मधिया चेदान्तप्रमाणजन्यवृत्त्या न धर्मो जन्यते, तस्य स्वयंप्रकाशतया भासमानत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥४७॥

जडेऽस्त्यपेक्षाऽनवभासरूपिणि

द्वयोश्चिदाभासधियोरनात्मनि ।

स्वयंप्रकाशे स्वत एव सर्वदा-

वभासरूपे मतिरेकलेप्यते ॥४८॥

पुनस्तदेव स्पष्टयति—जडे इति । इत्यभिप्रेत्यैव भाग्यप्रदापिकैरुक्तम्—

“मत्प्रकाशोऽपि भास्येव भवितुं व्याप्यतेऽन्यत्रम् ।

फलव्याप्यत्वमेवैव शास्त्रवृद्धिर्निवारितम् ॥

मुद्रितलघुचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुवता घटम् ।

तत्राज्ञाने धिया मरयेदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।

इदं स्फुरत्स्वरूपाभासमात्रं प्रपद्यते ॥ - -

चत्तुर्दीपावपेक्ष्यते घटादेर्दर्शने यथा ।

न दीपदर्शने किन्तु चत्तुरेकमपेक्ष्यते ॥

स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत्परम् ।

न तु ब्रह्मण्यतिशयं फलं कुर्याद् घटादिवत् ॥” इति ॥ ४८ ॥

सा बुद्धिवृत्तिः श्रवणादिजा यदा

सन्देहशून्याऽप्यविपर्यया भवेत् ।

तदा तदारूढमखण्डविद्धनं

स्वाज्ञानविष्वंसकरं तदेव हि ॥४९॥

‘वेदान्तप्रमाणजन्यवृत्त्यारूढं ब्रह्म चैतन्यमेव स्वावरकमज्ञानं निवर्त्तयतीति पञ्चानन्दमाह—सेति । वेदान्तश्रवणादिजन्या सन्देहविपर्ययशून्या यदा सा धरमा बुद्धिवृत्तिर्भवेत्तदा तदारूढं तस्या वृत्तावारूढमखण्डविद्धनं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं तदेव हि यत्पूर्वं तत्साक्षिवया वत्साधकं ह्रीति ‘मामहं न जानामि’ इत्यनुभवप्रसिद्धं सूचयति । तदेव स्वाज्ञानविष्वंसकरं स्वावरकमज्ञानमविद्याशब्दवाच्यं तस्य विष्वंसकरं निवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

य एव साक्षी निजसत्तया स्थितोऽ-

ज्ञानं पुरा स्वस्फुरणेन साधयन् ।

स एव वेदान्तविचारसिद्धधी-

वृत्तिं समाख्य निवर्त्तयत्यदः ॥५०॥

‘तदेव हि’ इत्युक्तं विवृणोति—य एवेति ॥ ५० ॥

यथा तृणादेरपि साधको रवि-

स्तदाहकः सूर्यमणो स्थितो भवेत् ।

तथा चिदात्मा तमसोऽपि साधक-

स्तद्वाधको वेदजबुद्धिवृत्तिगुः ॥५१॥

ननु स्वस्मिन्नध्यस्तमज्ञानं यस्तत्साक्षितया साधयति, स कथं तन्निवर्त्तको भवेदित्याशङ्क्य तत्साधकस्यापि सहकार्यन्तरसमवधानेन तन्नाशकत्वं दृष्टमित्याह—यथेति ॥ ५१ ॥

ब्रह्मैक्यग्रोधे प्रतिकूलमात्मनोऽ-

ज्ञानं हिनस्तीति सकार्यमाधिदम् ।

प्रत्यक् चिदात्मा श्रुतिभिस्ततः स्मृतोऽ-

विद्याधधिष्ठानतयापि सम्मतः ॥५२॥

चिदात्मनः प्रत्यक्त्वेनापि तन्निवर्त्तकत्वमिति दर्शयितुं प्रत्यङ्शब्दं व्युत्पादयति—ब्रह्मैक्येति । स्वस्वरूपसाक्षात्कारे सति सकार्यमज्ञानमाधिदमत्यन्तप्रतिकूलं त्यजतीति प्रत्यक् । हिनस्तीति फलितार्थकथनम्, “त्यज् हनौ” इति स्मरणान् । अज्ञानस्य सकार्यस्य हानिर्नाम स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव । नहि स्वाधिष्ठानेनाप्यस्य त्यागेऽन्यत्र मत्त्वम्, अथ्यस्यत्वव्याघातात्—अधिष्ठानातिरिक्ताप्यस्य सत्तानद्गोकारादिति भावः ॥ ५२ ॥

नागायणाप्याग् विमुखोऽयमात्मनोऽ-

विद्याधुपाधो स्थित आत्मभावतः ।

स्वसत्तया स्वस्फुरणेन विभ्रमं

प्रसाधयन्नेव हि संसृतिं गतः ॥५३॥

जीवस्थानादिकालमारभ्य भगवद्भैष्यमेव सकलानर्थहेतुः, महता पुण्यपुञ्जेन तदामिमुख्यमेव सकलज्ञानाद्यनर्थनिवृत्त्युपलक्षितनिरविश-
यानन्दाविर्भावहेतुरित्यभिप्रेत्याह—नारायणादित्यादिद्राभ्याम् । नराति
गृह्णाति देशादिपरिच्छेदमिति नरोऽपरिच्छिन्नः परमात्मा तस्येदं
वत्स्वरूपात्ररकमभायनिर्वाच्यमज्ञानं नारं तदयमे साक्षितया पश्यतीति
नारायणः । यद्वा, आरा दुःस्वप्नक्राणि स्वाविशानृतस्वरूपतया तेषा-
मयनं निवासस्थानं त्वंपदार्थो जीव आरायणस्तद्भिन्नो निराव-
रणज्ञानस्वरूपस्तत्पदार्थो नारायणस्तस्माद्भूत आत्मनः स्वरूपमूलात्
प्रागज्ञानदशायां विमुक्तोऽयं जीव अविद्यायुपाधौ कारण्यादिशरीरत्रये
आत्मत्वेन स्थितः सन् स्वसत्तया स्वस्फुरणेन स्वस्वरूपभूतसत्तास्फूर्तिभ्यां
विभ्रमम्—विविधं भ्रमयति स्वाश्रयं स्वविषयं प्रत्यगात्मानमिति विभ्रमोऽ-
ज्ञानं तत्कार्यं च प्रकर्षेण स्वानिष्टमपीष्टबुद्ध्या साधयन् जीवरूपेण साक्षि-
रूपेण च मासयन्नेव संसृतिं गतस्तत्प्रयुक्तजन्ममृत्युजराद्यनर्थनिवृत्त-
परम्परां प्राप्तः अज्ञानतत्कार्यशरीराद्यध्यास एव । हांति श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धत्वात्संसारप्राप्तिर्न तु वस्तुत इत्यर्थः । तथा च तत्पदार्थमगबद्धा-
मुदेवपराबुद्धयस्त्वमेव संसृतिबन्ध इति भावः ॥ ५३ ॥

सं चैक्ययोधात्परमेशजीवयो-

रीशप्रसादप्रभवादुदारधीः ।

सकार्यमज्ञानमपारदुःखदं

प्रवाधयत्येव निजात्मनि स्थितः ॥५४॥

अनादिभवसञ्चितपुण्यनिचयचयितकल्मषस्य पुंसो भगवन्नारायण-
भक्तिरुत्पद्यते—

“येषान्त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥” (गी० ७। २६) ।

इति भगवद्वचनात् । ततः सर्वपुमर्थसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स चेति ।
य एवं त्वंपदार्थो जीवोऽविद्यातत्कार्यदेहाद्यात्मत्वाध्यासेन भगव-
त्पराङ्मुखो भूत्वा संसृतिं प्राप्तः स च परमेश्वरजीवयोस्तत्त्व-
पदार्थयोर्दैक्यबोधात्, ईश्वरानुग्रहात्, भक्त्याराधितगोविन्दप्रसादात्
प्रभव उत्पत्तियेत्येवमादैक्यबोधादुदारधीरपरिच्छिन्नस्वस्वरूपसाक्षा-
त्कारवान् सकार्यमहानं संसारपारावारे पावहेतुत्वादनन्तदुःखकारणं
निजात्मनि स्थितः त्यक्तदेहव्रयाभिमानः सन् प्रबाधयत्येव प्रकर्षेण न
पुनरुत्थानं यथा स्यात्तथा निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यथा यथा ब्रह्मसुखात्मना स्थिति-

स्तथा तथा नश्यति संसृतिर्धियः ।

अखण्डबोधेऽतिदृढे तु संसृति-

र्जयं प्रयातीयमशेषतो विदः ॥५५॥

यावदयमखण्डबोधो दाढ्यं भजते तावन्महता प्रयत्नेन श्रवणाद्य-
भ्याससाध्यसमाधिरेव कर्त्तव्यः, तदाढ्यं तु सर्वविघ्नेष्वविलयान्मोक्ष-
सुखमेव सिद्धमित्यभिप्रेत्याह—यथेति ॥ ५५ ॥

दृश्यं न यावत्प्रविलीयते धियो

निषिद्धमेतद्बहुधाऽऽगमान्ततः ।

तावन्न चिन्मात्रतया दृढा स्थिति-

जीवद्विमुक्तेः सुखमक्षयं विदः ॥५६॥

श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चितस्याप्यात्मतत्त्वस्य यावद् दृढत्वानुभवारोहो न स्यात्तावत् सत्फलं नानुभूयते इत्याह—दृश्यमिति । आगमान्ततः वेदान्तैः “सार्वविभक्तिरुत्तमसिः” बहुधा “नेह नानास्ति किञ्चन” (दृ० ४ । ४ । १८) “अतोऽन्यदार्त्तम्” (दृ० ३ । ४ । २) । इत्यादिवाक्यैरनेकप्रकारेण निषिद्धं मिथ्यात्वादिहेतुभिर्यौक्तिकबोधेन ज्ञानमपि दृश्यं यावद्विषयः सकाराणाम् प्रविलीयते न प्रसार्यते तावद् ब्रह्मात्मतया स्थितिर्दृढा । विदोऽपि त्रीतीयौक्तिकबाधज्ञानवतौऽपि नास्ति यावज्जीवन्मुक्तेः सुखं क्षयशीलविषयविषयिभावविनिर्मुक्तं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

वैराग्यबोधोपरतित्रयं यदा

दैवान्मिलत्यात्मविदो निरङ्कुशम् ।

तदैव जीवन्निह तत्त्ववित्सुखं

परं स चाप्नोतिविशुद्धमक्षरम् ॥५७॥

जीवन्मुक्तिमुत्प्रादुर्भावस्य हेतुमाह—वैराग्येति । वैराग्यं विषय-वैरुण्यम्, बोधः, स्वरूपसाक्षात्कारः, उपरतिरिच्छायाभेदनृप्रयं वासनाक्षयमनोनाशतत्त्वबोधलक्षणं समग्रैश्वर्यं यदा दैवाद् महतः पुण्य-पुण्याद् मिलति एकत्र समयति यस्य तत्त्वविदः पुरुषधारेणस्य स च तत्त्व-विद् इहास्मिन्नेव शरीरे जीवन्नेव निरङ्कुशं विषयादिप्रयुक्तद्वारतन्म-शून्यत्वाभिरविशयम्, सुखं परं परमात्मस्वरूपम्, विशुद्धमाविषकपर्म्भ-

विनिर्मुक्तम्, अक्षरमविनाशि, व्यापकञ्च आप्नोति तद्रूप एव भव-
तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयै-

विशुद्धबुद्धेर्हरिभक्तिरुत्तमा ।

उदेति भक्त्या विषयेभ्य उत्तमं

वैराग्यमैश्वर्यमिदं रमापतेः ॥ ५८ ॥

यस्मादेतत्प्रपन्नं समुदितं प्रत्येकञ्चातिदुर्लभं भगवत्प्रसादैकलभ्यं
तस्मादेतत्सिद्धये श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दभक्तिरेव मुमुक्षुभिराद-
र्शयेत्यभिप्रेत्याह—अनेकजन्मेत्यादिपञ्चभिः । अनेकजन्मसु भगवदारा-
धनलक्षणकर्मोपार्जितपुण्यसञ्चयैर्विशुद्धा बुद्धिर्यस्य तस्योत्तमा उत्कृष्ट-
पदप्राप्तिका हरेर्भक्तार्त्तिहरणशीलस्य भगवतो वासुदेवस्य भक्तिः प्रे-
मलक्षणा उदेति । तथा भक्त्या विषयेभ्य ऐहिकामुष्मिकेभ्यो भोगेभ्य
उत्तमं तीव्रतरं वैराग्यमुदेति । भक्त्या वैराग्योदये हेतुः—इदं वैराग्यं
रमापतेरैश्वर्यं सर्वविभूत्यधीश्वरी रमा लक्ष्मीस्तस्याः पतिर्भगवान्मु-
कुन्दस्तस्येत्यर्थः । तथा च यस्यैश्वर्यमिदं वैराग्यं तत्प्राप्ती तद्भक्ति-
रेव मुख्यं कारणमिति भावः ॥ ५८ ॥

बुद्धेस्तथैकाग्र्यमखण्डमुज्ज्वलं

यमादिसाध्यं भगवत्प्रसादतः ।

भवेत्तथाऽद्वैतपदावबोधनं

दृश्यार्त्तिविच्छेदकमञ्जसा मुनेः ॥ ५९ ॥

किं बहुना ? भगवद्भक्त्या वैराग्यादित्रयं समकालमेव सिद्धयती-
त्याह—युद्धेरिति ॥ ५६ ॥

यथा यथा भक्तिरुदारपूज्यपा-

त्पादारविन्देऽतिदृढत्वमृच्छति ।

तथा तथा भोगरतिक्षयस्तथा

ब्रह्मैक्यबोधोदय आत्मनि स्थितिः ॥६०॥

एतत्प्रथमं समकालसिद्धिप्रकारमाह—यथा यथेति । उदारैः शिव-
विरिष्विप्रभृतिभिः पूज्यैः पादैः यस्य स उदारपूज्यपाद् भगवान्चासुदेव-
स्तस्य पादारविन्दे भक्तिरुदारगो यथा यथात्यन्तदार्ढ्यमृच्छति प्राप्नोति,
तथा तथा स्वभावतोऽनायासेन भोगरतिक्षयो वैराग्यं तथा ब्रह्मैक्यबोध-
प्रादुर्भावः, आत्मनि स्थितिः स्वस्वरूपेऽवस्थानम्, उपरतिरिति यावत्
सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

विकल्पजालं परिहृत्य दूरतो

भक्तिं समाश्रित्य मुकुन्दपादयोः ।

विचारणीयं श्रुतिसम्मतं पदं

ब्रह्मैक्यमाबोधमबोधनुत्तये ॥६१॥

फलितमुपसंहरति—विकल्पजालमिति । नानोपायबोधकशास्त्र-
श्रवणोद्भूतो यो विकल्पसमूहः “इदं कर्त्तव्यमिदं वा” इत्यादिरूपत्वं
दूरतोऽविद्यमानबुद्धेः मुकुन्दपादयोर्भक्तिं सत्परत्वज्ञानं रतिं सम्य-
गसंदिग्धाविपर्येष्टतया आश्रित्य शरण्यत्वेन स्वीकृत्य श्रुतिसम्मतं ब्रह्मैक्यं

पदमाबोध तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्त विचारणीय श्रवणाधुपायैरालोचनीयम्, अबोधनुत्तये अज्ञानतत्कार्यमिथ्याज्ञानसमुच्छेदायेत्यर्थः ।

“अरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्म कर्म चाऽखिलम्”॥ (गी० ७।२६)
इति भगवद्वचनात् ॥ ६१ ॥

जगज्जनिस्थानलया यतो हरे-

ब्रह्माद्वयाद्वेदशिरोगिरेरितात् ।

तद्व्येयमावेद्यमुपास्यमादरा-

दखण्डवस्त्वास्पदमद्वयं जनैः ॥ ६२ ॥

श्रुतिसम्मत पद श्रीमन्मुकुन्द एव न वस्त्वन्तरमित्याशयेनाह—
जगज्जनीत्यादि । “यतो वा” (तै० ३।१।१) इत्यादिश्रुतिसिद्धवद-
स्थलक्षणलक्षितत्वाद् यतो ब्रह्माद्वयात् “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” (तै० २।१।
१) इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वरूपलक्षणलक्षितत्वाद् वेदशिरोगिरा “तत्त्व
मसि” (छा० १।८।७) इत्याद्यखण्डैक्यपरवाक्यसमूहेन ईरितात्
प्रतिपादितवन्तुनो हरेः सकाशाज्जगतो जन्मादीनि, तदेवादरात्तद्व्यह-
रणलक्षणरूपेण जानानीलास्पदत्वेन सगुणोपासनया ध्येयमवश्यं ध्यात-
व्यम्, तदेव कृष्णाख्य ब्रह्मस्वरूपलक्षणलक्षणरूपेण आदराद्विधेयनिषेध-
गुणारापेण निर्गुणोपासनयोपास्यम्, तदेव कृष्णाख्य ब्रह्माण्डवस्त्वास्पद-
तत्त्वमस्यादिवास्यैक्यरूपेण प्रतिपाद्यमादरादावेद्यमासमन्तात्सामान्येन
विषदादिप्रपञ्चतत्कर्तृत्वबाधेन तदनुगतजाग्रदादिप्रपञ्चतत्सम्बन्धबाधेन
च वेद्यमवश्यं ज्ञातव्यमधिकारिजनैरित्यर्थः । तथा च सकलवेद-
तात्पर्यविषयत्वेन परमपुरुषार्थरूप श्रीमन्मुकुन्द एव ध्येयत्वादि-

रूपेणानवरतं स्वाधिकारानुसारेण पुरुषधैरेयैः शरण्यत्वेनाश्रयणोऽय
इति भावः ॥ ६२ ॥

दृढरतिपदमाद्यं संसृतेः पारभूतं
युगलयुगलवाहुं श्रोपतिं चक्रपाणिम् ।
नवजलदसमाभं शान्तमूर्तिं सुखाब्धिं
सकलजगदधीशं कृष्णमन्तः स्मरामि ॥ ६३ ॥

इति प्रसक्तत्वचिन्तामयी अष्टमं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ८ ॥

प्रकरणरचनाव्याजेन श्रीमन्मुकुन्द एव नैरन्तर्येणादरात् स्मर्त्त-
व्योऽस्माकमित्याशयेन प्रकरणार्थमुपसंहरन्परमपुरुषार्थरूपं भगवन्तमनु-
सन्धत्ते—दृढरतिपदमिति । कृष्णं स्वेष्टदैवतं सदानन्दधनमन्तः प्रत्य-
गमिन्नं स्मरामि नित्यमनुसन्दधे इत्यन्वयः । वन्न हेतुः—दृढरतिपद-
मिति । निरुपाधिपरमेमास्पदमित्यर्थः । तर्हि किं जीवरूपेण ? नेत्याह—
आद्यमिति । सर्वविश्वस्थाधिष्ठानतयादिकारणं तत्पदार्थमित्यर्थः ।
तर्हि किं मायोपाधिकं तत्पदवाच्यम् नेत्याह—संसृतेः पारभूतमिति ।
अविद्यावत्कार्यविनिर्मुक्ततया मुक्तैः प्राप्यमित्यर्थः । “ब्रह्मणो हि
प्रतिष्ठाऽहममृतस्याऽव्ययस्य च” (गो० १४ । २७) इति भगवदुच्यते ।
तर्हि किं नैयायिकाद्यभिमतं दुःखभावमात्रं पुमर्थरूपं कृष्णार्थं ब्रह्म ?
नेत्याह—सुखाब्धिमिति । निरतिशयसुखस्वरूपमित्यर्थः । ननु
कथमेवादृशस्यावाद्मनसगोचरस्य भवादरीरनुसन्धानं कर्तुं शक्यम् ?

इत्यत आह—सकलजगदधीशमिति । तथा च जगति मादृशा वराकाः सन्त्येव । तेषामनन्यशरणाणां मादृशानामन्यस्या गतेरभावात्स एव जगदीश्वरः शरणमिति भावः । ननु तर्हि जगदधीश्वरत्वप्रयुक्तस्तस्य करिचत् चोभः स्याद्, नेत्याह—शान्तमूर्तिमिति । शान्ता सर्वचोभ-
हेतूपरामोपमचिता मूर्तिः स्वरूपं यस्य तम् । नन्वेतादृशस्य शान्तमूर्ते-
र्भगवतः किमाकाराद्यवलम्बनेनानुसन्धानम् ? इत्यत आह—युगल-
युगलबाहुमित्यादि । अभिनवसान्द्रघनस्यैवात्यन्तरमणीया संसारसन्ता-
पोच्छेत्त्री आमा छविर्यस्य तं चतुर्भुजघनश्यामाद्याकारावलम्बेनैव
वस्त्यानुसन्धानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

प्राप्याधिकारमवलम्ब्य च दैशिकाद्यं

श्रुत्वा ततो निःश्लिखेदशिरोभिगीतम् ।

प्रत्यक्षमद्वयसुखं प्रविशन्ति यं श्री-

कान्तं तमन्तरहमद्रुतमूर्त्तिमीडे ॥ १ ॥

मधसान्द्रघनश्याममिन्दिराकान्तमान्तरम् ।

वन्दे घृन्दावनाक्रीडं नन्दनन्दनमीश्वरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिलाषिसदानन्दविद्व-

त्कृतायां प्रत्यक्षस्त्वचिन्तामणिव्याख्यायां स्वप्रभाभि-

धायामधिकारमयूखामिधमष्टमं प्रकरणं

समाप्तिमगमन् ॥ ८ ॥

अथ नवमं प्रकरणम्

यस्मादखण्डमहसोऽण्डचयोऽतिशक्ते-

मायाविनोऽप्यनिमिपात्परमेशतोऽभूत् ॥

येन स्थितः प्रलयमेति स यत्र भूम्नि

स्वान्तस्थमद्वयसुखं तमहं प्रपद्ये ॥ १ ॥

द्वन्द्वारकाधिपतिमुज्ज्वलकान्तिकान्तं

शान्तं प्रशान्तजनसेव्यमशेषनाथम् ।

सौन्दर्यसौष्ठवसुमार्दवसारसिन्धुं

कृष्णं स्मरामि सखतं करुणार्द्रमूर्तिम् ॥ १ ॥

अष्टमप्रकरणोपान्ते “जगज्जनिस्थानलया यतो ‘हरेर्ब्रह्माद्वयाद्’”

इत्युक्तम् । तत्र किं ब्रह्माद्वयं जगज्जन्मादेर्निमित्तकारणम्, अथवा

‘निमित्तमुपादानञ्चेत्युभयमपीत्येतद्विचारप्रधानं प्रकरणमारभमाणोऽ-

‘मित्रनिमित्तोपादानं भगवन्त्वं वासुदेवं प्रकरणप्रतिपाद्यमतुसन्धत्ते—

‘यस्मादित्यादिभिः । तं स्वान्तस्थम्, अद्वयसुखे प्रत्यगभिन्नमद्वयानन्दं

परमात्मानं कृष्णमहं प्रपद्ये शरण्यत्वेनाश्रये इति सम्बन्धः । तं कमित्य-

पेक्षायाग्राह—यस्मादिति । “यतो वा” (तै० ३ । १ । १) इत्यादि-

श्रुतिसिद्धाद् यस्मात्परमशेषतः अण्डचयो ब्रह्माण्डसमूहो ब्रह्माण्डानन्त्य-

मभूत् प्रादुरभवत् । तत्र हेतुः—मायाविन इति । मायाविनोऽप्य-

खण्डमहसः मायोपाधिसम्बन्धेनापि न विद्यते खण्डः सज्ज-
जगज्जनिस्थानलया यतो ‘हरेर्ब्रह्माद्वयाद्’”

देशादिकृतपरिच्छेदो वा यस्मिंस्तदखण्डं यत् महश्चैतन्यात्मकं तेजस्तत्स्वरूपम् । अखण्डमहत्त्वे हेतुः—अनिमिषात् । अलुप्तचैतन्यशक्तित्वादित्यर्थः । अत एवाऽतिशक्तेः शक्तिं मायाख्यामतिक्रान्तः अतिक्रम्य गतः, मायातीत इति यावत् । तथा च मायातीतत्वादेव तत्कृतकलङ्कशून्यस्तस्मादित्यर्थः । एवमुत्पत्तिहेतुत्वमुक्त्वा स्थितिहेतुत्वमाह—येनेति । स्थितिकाले येन परमात्मना स्थितोऽण्डचयो जीवनं प्राप्नोति, यदानन्दमात्रामुपजीवति तमिति सम्बन्धः । प्रलयहेतुत्वमाह—प्रलयमिति । सोऽण्डचयो यत्र यस्मिन्नवधिभूतचैतन्ये प्रलयं प्राप्नोति स प्रपद्ये इति योजना । तस्याऽऽवश्यकप्रपञ्चकृतपरिच्छेदशून्यत्वमाह—भूम्नीति । “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा...” (छा० ७ । २४ । १) इति श्रुतिसिद्धिप्रपटोराहित्यादपरिच्छन्ने इत्यर्थः ॥ १ ॥

यं तत्पदार्थमखिलज्ञमनन्तशक्तिं

स्वाध्यस्तविश्वजनिपालनसंहृतीशम् ।

प्राहुर्महेश्वर इति श्रुतिमौलिवाच-

स्तं श्रीमुकुन्दमनिशं कलये हृदिस्थम् ॥२॥

“मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” (श्वे० ४ । १०)
 “अस्मान्मायो सृजते विश्वमेतद्” (श्वे० ४ । ६) “यः सर्वज्ञः सर्व-
 विद् यस्य ज्ञानमयं तपः” (सु० १ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धं तस्य
 मायावित्त्वेन परमेश्वरं विवृणोति—यमिति ॥ २ ॥

शुद्धः स्वयं विगतदोषकलाभिरामः

श्यामः स्वधाममहिमोपनिबद्धकामः ।

प्रत्यङ्मुखाद्वयतयाऽखिलधर्मशून्योऽ-

पीदं ससर्जं य उदारगतिस्त्वमीडे ॥३॥

तस्य जगदध्यास्ताधिष्ठानत्वेऽपि वस्तुतो मायावीतत्वादलुप्तचैतन्य-
स्वभावत्वमन्याहुत्वमित्यभिप्रेत्याह—शुद्ध इति । यः श्यामः श्याम-
सुन्दरो घनश्यामः श्लोकृष्णः स्वयं शुद्धोऽपीदं जगत्ससर्जं, तमीडे
स्त्रीमीत्यन्वयः । स्वयंशुद्धत्वे हेतुः—प्रत्यगित्यादि । बाह्याभ्यन्तरे-
न्द्रियविषयसम्पर्कजन्यत्वविनिर्मुक्तं यत्प्रत्यग्रूपं सुखं शदेवाऽद्वयं ब्रह्म
तद्रूपत्वादसिलागन्तुकानागन्तुकधर्मशून्यः अत एवादारा अपरिच्छिन्ना
गतिर्गम्यं फलभूतं स्वरूपं यस्य सः । उदारगतित्वे हेतुः—स्वधामेत्यादि ।
स्वप्रकाशमहिम्नोपनिबद्धः स्वकटाक्षगोचरे वशीकृतः कामः सङ्कल्पहेतु-
र्माया यस्य सः, अत एव विगताः स्वत एव निरस्ता दोषकलाः
कामक्रोधादिसकलदोषहेतुभूताः शक्त्यो यस्मात्, अत एवाभिरामो
सुन्दरः । यद्वा, अभितो रमन्ते शिवसनकादिप्रभृतयो योगिनोऽस्मिन्,
अभितो वा तान् रमयतीत्यभिरामः, विगतदोषकलरक्षासावभिरामग्र्यं
विगतदोषकलाभिरामः । यद्वा, विगतदोषकला भविद्याकामकर्मादि-
रूपा येभ्यस्ते अभितो रमन्तेऽस्मिन्नित्यर्थः । तथा च नित्यशुद्धबुद्धा-
द्व्यापानन्तानन्दमुक्तस्वभावं सकलवैदान्तसिद्धं स्वस्वरूपमहिम्नि सदा-
स्थितमेष सन्तं भगवन्तं वासुदेवमावेदयन्तः श्रुतयस्तस्य जगज्ज-
न्मादेरभिन्ननिमित्तीपादानकारणत्वमद्वैतवत्त्वे बुद्धावतारायालुवदन्तीति
भावः ॥ ३ ॥

ब्रह्माद्वयं सकलकारणमामनन्ति

श्रोता न तत्परिणतिं भजते ह्यसद्गम् ।

तामन्तरा कथमिदं प्रकृतित्वमीयात्

क व्योम दृष्टमखिलात्मतयाऽऽततं वा ॥४॥

एवमभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मानुसन्धाय तदेवोपपादयितुं पूर्वपक्षमु-
त्थापयति—ब्रह्माद्वयमिति । औता वेदान्तिनः सकलविश्वकारणमु-
पादानमद्वयं ब्रह्मेत्यामनन्ति कथयन्ति, काऽत्रानुपपत्तिरिति चेच्छृणु,
तदद्वयं ब्रह्म कथं परिणतिं परिणामं भजते ? हि यतः असङ्गम्,
“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” (बृ० ४ । ३ । १५) : “असङ्गो ‘न’ हि
सज्जते” (बृ० ४ । ४ । २२) इत्यादिश्रुतेः । न च मास्तु परिणाम-
स्तस्य । तमन्तरेणैव तस्य जगत्कारणत्वं किञ्च स्यात् ? इति वाच्यम्,
तं विना कारणत्वालुपपत्तेः । इत्याह—तामिति । परिणतिमन्तरेणैव
स्वत एवापरेण च ब्रह्म कथं प्रकृतित्वमुपादानत्वमीयात् प्राप्नुयादित्यर्थः ।
असङ्गस्य निष्कलस्य कूटस्थस्योपादानत्वं न दृष्टवरमित्याह—क्वेति ।
कुत्र व्योम तथाविधमाकाशमखिलं घटपटाद्याकारेण मृदादिवदाततं
स्वविकारेणोपादानतया व्याप्तं दृष्टं लोके इत्यर्थः ॥ ४ ॥

लोके मृदादिसविकारमनेककार्यार्थ-

कारेण दृष्टमिदमप्यमितं तथा चेत् ।

तर्ह्येति तद्विकृतिमद्वयमित्युक्तं

वेदान्तिनां कथमिदं मतमस्तदोपम् ॥५॥

अनुपपत्तिमेव दृढयति—लोके इति । यथा लोकेऽनेककार्यरूप-
घटाद्याकारेण सविकारं परिणममानं मृदादिरूपं कारणं दृष्टम्, तद्यैवेदम-
मितमपरिच्छिन्नं ब्रह्मापि चेत्स्यात्, तर्हि तदद्वयं विकृतिं परिणाममेतीति ।

वक्तव्यम्, तत्तत्वात्यन्तमनिष्टत्वादयुक्तम्; असङ्गतनित्यकूटस्थत्वादि-
भङ्गापत्तेः । कथमिदं वेदान्तिनां मतं ब्रह्मोपादानकारणत्वादः अस्तदोप-
मपंगवकलङ्कतया निर्दुष्टं स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—ब्रह्म जगदा-
कारेण परिणमते उपादानकारणत्वाच्चेत्, तदा उपादानत्वं नाम वस्तुनः,
कार्यरूपापत्तिः, सा च परिणाममन्तरेणानुपपन्ना । परिणामो नाम
कारणस्य स्वसमानसत्ताफकार्यत्वात्साहचर्यो विक्रियाविशेषः । यदि
ब्रह्मणि सोऽपि नाश्रीयेत, तर्हि ब्रह्म जगदुपादानं न भवेत् । लोके च
सविकारमेव मृदादिकारणमनेकाकारेण घटशरावेदश्चनादिभावनाप-
द्यमानं ददीदुर्यते, ब्रह्मणोऽपि तथैव भवन्मते कारणत्वं सम्भविष्यति ।
तथा चेदमनुमानम्—यिसत् ब्रह्म सविकारं भवितुमर्हति, उपादानकार-
णत्वात्; यदित्यं तत्तथा, यथा मृदादि, तथा चेदं ब्रह्म, तस्मात्तथेति ॥१॥

अत्रोच्यते तदकलं विमलं स्वभानं

यन्नेति नेति निगमान्तवचस्सु गीतम् ।

तन्निष्प्रपञ्चमविकारमखण्डबोधं

निश्चोयते न विकृतिं भजते कदाचित् ॥६॥

“निष्कलं निष्प्रियम्” (श्वे० ६ । १६) “नेति नेति” (बृ० २ ।
६ । ६) “अत्यूलम्” (बृ० ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतिसदृशाश्रयणेन
ब्रह्मणो विकारित्वं निष्प्रपञ्चत्वा चेति तावन्निश्चीयते । न च सर्वात्मत्व-
सर्वकारणत्वश्रुतिव्याकोपः । तासां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिप्रयोजनत्वा-
न्निरस्तनिरस्तविशेषं ब्रह्म न साक्षाद् विधिमुखेन प्रतिपादयितुं शक्यम्;
अतः प्रतीयमानप्रपञ्चरूपतामारोप्य प्रपञ्चसाक्षितया वद्विलक्षणे ब्रह्मणि
प्रपञ्चप्रतिषेधे सति निरस्तसमस्वरूपब्रह्मप्रतिपत्तिरवकल्पते । अन्यथा
ब्रह्मणः प्रपञ्चात्मत्वप्रतिपत्तेः प्रयोजनमावादानुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

न वा ब्रह्मणः प्रपञ्चभावानभ्युपगमे सर्वोपादानत्वश्रुतिविरोधोऽपि
 शङ्क्यः, स्वप्रमायावदेव कल्पनामात्रेण कारणत्वव्यपदेशोपपत्तेरित्यभि-
 प्रेत्य समाधानं प्रतिजानीते—अत्रोच्यते इति । समाधानमिति शेषः ।
 प्रतिज्ञातमर्थं विवृणोति—तदिति । तदद्वयं ब्रह्म अकलं निरवयवम्,
 विमलं नित्यकूटस्थतयाऽत्यन्तस्वच्छम्, स्वभानं स्वप्रकाशम्, कदाचिदपि
 विकृतिं न भजते इत्यन्वयः । कुतो न विकृतिं भजते इत्यत आह—
 यदिति । यद्वस्तु “नेति नेति” (बृ० २ । ६ । ६) इत्यादिनिगमा-
 न्तवचस्तु वेदान्तवाक्येषु गीतं प्रतिपादितम्, तन्निष्प्रपञ्चं निरस्तनिखि-
 लप्रपञ्चम्, अविकारं नित्यकूटस्थम्, अखण्डबोधमपरिच्छिन्नज्ञानधनं
 यदौ निरचीयते वेदान्तैरिति योजना ॥ ६ ॥

सर्वात्मता सकलकारणता श्रुतिर्या

सा निष्प्रपञ्चपरमात्मपदप्रतिष्ठा ।

भ्रान्तिप्रतीतजगतः प्रतिपेधनेन

ध्वस्ताखिलभ्रमपदं गमयत्यखण्डम् ॥७॥

तर्हि “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” (तै० १ ।
 २ । १) “तत्तेजोऽसृजत” (छा० ६ । २ । ३) “स विश्वकृद् स हि
 विश्वस्य कर्त्ता” (बृ० ४ । ४ । १८) इत्यादीनां प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मकारण-
 त्ववादिनीनां “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छा० ३ । १४ । १) “आत्मैवेदं
 सर्वम्” (छा० । ७ । २५ । २) इति श्रुतीनां ब्रह्मणः सर्वात्मत्ववादि-
 नीनाञ्च का गतिरिति तत्राह—सर्वात्मवेति । निष्प्रपञ्चपरमात्मपदे
 प्रतिष्ठातात्पर्येण पर्यवसानं यस्याः सा यथा भ्रान्त्या प्रतीतस्य जगतः
 प्रतिपेधनद्वारा ध्वस्तं स्वत एव निरस्तमस्तिन्नभ्रमाणां मिथ्याज्ञानतडि-
 पयाणां पदं निवासस्थानमज्ञानं यस्मिन् तदखण्डं बस्तु ब्रह्मात्मैक्यं

गमयति । पर्यवसानगत्या तदेवावबोधयति साधनचतुष्टयसम्पन्ना-
धिकारिजनेभ्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

निर्भेदतत्त्वमिदमात्मपदं न साक्षा-
च्छक्यं श्रुतेर्विधिमुखेन गिराऽपि वक्तुम् ।
तस्मात्समस्तजडसाक्षितया विविक्ते
ब्रह्मण्यशेषमधिरोप्य पुनर्निपिद्धम् ॥ ८ ॥

तदेव विवृणोति—निर्भेदतत्त्वमिति । इदमात्मपदं विधिमुखेन
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २ । १ । १) इत्येवं रीत्या श्रुतेर्गिरा
साक्षादभिधाष्टया वक्तुं न शक्यमित्यन्वयः । तत्र हेतुः—निर्भेद-
तत्त्वमिति । निरस्तसमस्तविशेषणविरोज्यजातिव्यक्तिगुणगुणिसम्बन्ध-
सम्बन्धिभावादिभेदतया शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेवावच्छेदं तत्त्वमि-
त्यर्थः । तस्मादन्यस्या गतेरभावात्समस्तजडसाक्षितया विविक्ते स्वत-
एव विज्ञातये ब्रह्मणि अशेषं मिथ्याजडपरिच्छिन्नादिधर्मकं जगदारोप्य
“नेति नेति” (बृ० २ । ६ । ६) इत्यादिश्रुतिसमूहैः पुनरपवादेन
निपिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वानुप्रपञ्चवदिदं निजमाययास्मि-
न्नध्यस्तमस्य जगतोऽपि च कारणत्वम् ।
आरोपितं परपदे न तु वस्तुनस्त-
द्धेतुर्ह्यसङ्गमजडं श्रुतिसम्मतं स्यात् ॥ ९ ॥

“तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम्” (बृ० २ । ५ । १६) “न तस्य कार्यं
करणञ्च” (श्वे० ६ । ७) इत्यादिश्रुतिसिद्धकार्यकारणभावविनिर्मुक्ते

ब्रह्मणि कारणत्वमप्यारोपितं श्रुतिरनुवदतीत्याह—स्वाप्नप्रपञ्चवदिति ।
नहि जडपरिच्छिन्नदुःखमृपात्मकस्य जगतः सच्चिदानन्दानन्तासङ्गात्मकं
ब्रह्म जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वमन्तरेण कारणं सम्भवतीति
भावः । एतेन कारणत्वाद्वद्वाणो मृदादिवत्सविकारत्वानुमानं परास्तं
सर्पादिकारणभूतरज्ज्वादिष्वनैकान्तिकत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

मायासहायमखिलं सृजतीश्वरत्वा-

त्सर्वज्ञमात्मनि जगन्मनसाप्यचिन्त्यम् ।

तर्काद्यगम्यमुरुशक्तिकमागमान्तै-

र्वैद्यं निमित्तमिह कारणमस्त्यभेदम् ॥१०॥

फलितमुपसंहरति—मायासहायमिति । तस्मादागमान्तैर्वैद्यं यद्ब्रह्म
तस्मायासहायं भावोपहितं सर्वज्ञमुरुशक्तिकमनन्तशक्तियुतं सदखिलं
भूतभौतिकजातं जगत् तर्काद्यगम्यमत एव मनसाप्यचिन्त्यम् आत्मनि
स्वरिमन्नेवेहाधिष्ठानरूपे मृजति ईश्वरत्वाभिहितं कारणमुपादानत्वा-
भेदमभिन्नमेव भवति अभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥१०॥

नन्वस्तु चेतनतया परमेश्वरोऽयं

कार्यं निमित्तमखिले समवाय्यतो नो ।

कुम्भादिकं प्रति यथाऽस्ति कुलालमुख्य-

स्तद्वन्महेश इति युक्तमिहाऽनुमातुम् ॥११॥

अभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेत्यसद्विमानः शङ्कते—नन्विति ।
भुवनविरचनकार्यनिमित्तमेव ईश्वरो न समवायिकारणम्, चेतनत्वात् ।
चेतनस्य हि कुम्भालादेः घटादिकार्यनिमित्तकारणत्वमेव दृश्यते, न

समवायिकारणत्वम्; ईश्वरस्यापि तथैव युक्तमनुमातुमिति समुदितोऽर्थः ॥ ११ ॥

क्षित्यङ्कुरादिरचनां प्रति नेश्वरोद्धो-

पादानकारणमतः स निमित्तमस्ति ।

एवञ्च तेऽभिमतमस्ति कथं विरुद्धं

ब्रह्मैव कारणमिति स्वत आगमाद्वा ॥१२॥

अनुमानमेव दर्शयति—क्षित्यङ्कुरादिरचनामिति । विमतं क्षित्यङ्कुरादिभूतभौतिकलक्षणं कार्यं न चेतनोपादानम्, कार्यद्रव्यत्वाद्; षटशकटादिवदिति । विमत ईश्वरो न द्रव्यसमवायिकारणम्, चेतनत्वाद्; कुलालादिवत् । तस्मादीश्वरो निमित्तकारणमेव, न समवायिकारणम् । एवञ्च ब्रह्मैव उपादानकारणमिति कथं स्वतः स्वयङ्कुराकल्पितम्, आगमाद्वाऽभिमतं तव नोभयघाऽपि युक्तम्, विरुद्धत्वादित्यर्थः । चेतनोपादानत्वे हि कार्यस्य कारणस्वभावानुगमाज्जगत्तत्त्वप्रसङ्गः । अचेतनं चैतज्जगदुपलभामहे । किञ्च ईश्वरस्य सदुपादानत्वे तस्य मृदादिस्थानीयत्वात्तदधिष्ठाया कुलालादिवदन्यरचेतनो वक्तव्यः । उपादानाधिष्ठात्रालोके भेदेनोपलम्भात् । तथेदमनुमानम्—विमतं कार्यं जगद् भिन्नोपादानाधिष्ठातृकम्, कार्यद्रव्यत्वाद्; रघयेरमादिवदिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ १२ ॥

अत्रोच्यते जगदिदं स्वजनेः पुराऽऽसी-

दव्याकृतं सदमलं परमेव शान्तम् ।

आत्मेव नान्यदिति वेदवचोभिरेकं

चिन्मात्रमेव जगतो जनकं निरुक्तम् ॥१३॥

“सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१)
 “आत्मा वा इदमग्र एक एवासीत्” (बृ० १।४।१) “न मृत्यु-
 रासीदमृतं न तर्हि” (उ० नि०) इत्यादिश्रुतिशतेन जगतः प्रागुत्पत्ते-
 श्चेतनकारणमात्रस्वरूपव्यतिरिक्तसमस्तवस्तुप्रतिषेधात् न त्वदुत्प्रेक्षिता-
 नुमानं साध्विति समाधानं प्रतिजानीते—अत्रोच्यत इति । इदं
 जगन्नामरूपात्मकं स्वात्पत्तेः प्रागव्याकृतं मायाशबलं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः ।
 ब्रह्म च सद्रूपं विशुद्धं शान्तं सर्वविभ्रमासीतं परमेव वस्तुतोऽद्वितीयं
 परमात्मैवासीदित्यर्थः । “नान्यत्किञ्चन मिपत्” (ऐ० १।१)
 इत्यादिश्रुत्यर्थपर्यालोचनया एकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव जगतो जनकं निमित्त-
 मुपादानञ्च भवतीति निश्चीयते । निरुक्तञ्च वेदवाक्यैरित्यर्थः ॥१३॥

ब्रह्मैकमेव न ततो व्यतिरिक्तमासी-

द्धेत्वन्तरं विरचने जगतोऽखिलस्य ।

वेदान्तसम्मतमतर्क्यमलिङ्गमच्छं

तर्कैः कथं स्वमतिजैरितरद् ब्रवीषि ॥१४॥

एतदेव पुनर्दृढयति—ब्रह्मेति । अखिलस्य जगतः भूतभौतिकरूपस्य
 विरचने निर्माणे ब्रह्मैकमेव हेतुर्न ततो ब्रह्माणो व्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमासीत् ।
 वेदान्तसम्मतं वेदान्तप्रमाणसिद्धम्, सृष्टेः पुरा अतर्क्यं तर्कागोचरम्,
 अलिङ्गं हेतुदृष्टान्तवर्जितम्, अच्छं वस्त्वन्तरसम्पर्कशून्यत्वाद्विशुद्धं
 ब्रह्मासीदित्यन्वयः । एवं सति कथं त्वं स्वबुद्ध्युत्प्रेक्षितैस्तर्कैः इतरत्प-
 रमाण्वादिवस्त्वन्तरं हेतुत्वेन ब्रवीषीति योजना ॥ १४ ॥

जातस्य सर्वमिदमात्मवपुश्च सच्च

त्यच्चाभवत्विति गिराऽखिलहेतुरुक्तम् ।

ब्रह्मैव चेतनमखण्डमतोऽस्य तच्चो-

पादानमेकमखिलाधिपतिर्निमित्तम् ॥१५॥

ननूपपन्नस्य जगतो दृश्यमाननानाकारणत्वान्यधानुपपत्त्या कारणा-
न्तरं कल्प्यते, सङ्गापेक्षया अन्यधानुपपत्तिर्हि बलीयसीत्याशङ्क्य श्रुतिवि-
रोधादेव कल्पनाया अनुत्थानान्मीवमित्याह—जातस्येति । उत्पन्नस्य च
पुनः “सच्च त्यक्चाभवद्” (तै० २।६) “इदं सर्वं यदयमात्मा” (बृ०
२।४।६) “ब्रह्मैवेदं विश्वम्” (मु० २।२।११) इत्यादिश्रुतिगिरा-
खिलस्य सच्छब्दवाच्यमूर्त्तप्रपञ्चस्य त्यच्छब्दवाच्यामूर्त्तप्रपञ्चस्य च
त्रैतुरद्वयैक्यस्य ब्रह्मैवेति निश्चायते । अतोऽस्य प्रपञ्चस्य तच्च
ब्रह्मैवोपादानं तदेकमेवाखिलाधिपतित्वाभिहितमित्यर्थः । तथा च
नानाजगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मैव नानाकारेण
प्रतीयते, न केन हेत्वन्तरं कल्प्यमिति भावः ॥ १५ ॥

ब्रह्मोदमित्यपि समानपदत्वयोगः

सङ्गच्छते न परमं यदि हेतुमात्रम् ।

वस्त्वन्तरे सति पुरा जगतो जनेनो

ब्रह्माद्वितीयमिति वाक्यमिहार्थवत्स्यात् ॥१६॥

ययन्यधानुपपत्तेर्बलीयस्त्वं तर्हि श्रुतार्थान्यधानुपपत्तिरेव बलीयसी
किञ्च स्याद् ? इत्यभिप्रेत्याह—ब्रह्मोदमिति । “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इति
समानपदत्वयोगः समानपदत्वं समानाधिकरणत्वम्, योगः सम्बन्धः
सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धः श्रूयमाणो न सङ्गच्छते । यदि परमं
ब्रह्म हेतुमात्रं निमित्तमेव स्यादित्यर्थः । ननुपादानकारणस्य कार्य-
सामानाधिकरण्यं समञ्जसमिति भावः । वस्त्वन्तरसद्भावे सति

प्रागुत्पत्ते “एकमेवाऽद्वितीयम्” (छा० ६ । २ । १) इत्यत्राऽद्वितीयावधारणमर्थवन्न स्यादिति योजना । सजातीयादिनानात्वव्यवच्छेदेनाऽद्वितीयावधारणश्रुतेर्बाध एव स्यादिति भाव ॥ १६ ॥

नैवानुमानबलतः श्रुतिसम्मतार्थः .

निर्णेतुमर्हति यतो विषयो न तस्य ।

तात्पर्यतो हि निगमान्तगिरां स्वशक्ते-

निर्णेतुमर्हति पुमान् परमार्थवस्तु ॥१७॥

न चानुमानावष्टम्भेन श्रुत्यर्थनिर्णयो युक्तः, अतद्गोचरत्वाद्देदार्थस्येत्याह—नैवेति । तस्य तर्कस्य श्रुतिसम्मतोऽर्थो ब्रह्मरूपो विषयो न भवतीत्यर्थः । किन्तु स्वशक्ते—शब्दशक्तेस्तात्पर्यानुसारेणैव परमार्थवस्तु निर्णेतु पुमानर्हतीति योजना ॥ १७ ॥

श्रुत्युक्तलिङ्गबलतो जगतो जनेः प्रा-

गासीदखण्डममलं सुखबोधरूपम् ।

तन्माययोपहितमस्य निमित्तमस्त्यु-

पादानकारणमपीति विनिश्चितञ्च ॥१८॥

एतदेव स्पष्टयति—श्रुत्युत्तति । “एकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६ । २ । १) इति विशेषणानामर्थवत्त्वाय षड्विधलिङ्गगम्यतात्पर्यबलेन चैकरस ब्रह्म जगतः प्रागुत्पत्ते स्वरूपेण नित्यशुद्धबुद्धमुत्तस्वभावमपि अनार्यनिर्वर्णनीयमाद्योपाधिक निरिस्तजगदुपादाननिमित्तकारणमिति युष्माप्रयितुम्, विनिश्चितञ्च सद्भिरिति समुदायार्थः ॥१८॥

भेदानुमानमपि वेदविरोधतोऽस-

द्विश्वस्य कारणमिदं यत आत्मतत्त्वम् ।

हेतुनिमित्तमुभयं न ततो विभिन्नं

ब्रह्मैव सर्वमिदमागममानसिद्धम् ॥ १६ ॥

यत्तुक्तम्—भिन्ननिमित्तोपादानं जगत्, कार्यद्रव्यत्वाद्, रथादिब-
दिति । तदप्यसङ्गतमिति वृषयति—भेदानुमानमपीति । जगतोऽभिन्ननि-
मित्तोपादानप्रतिपादकागमविरोधे सति तत्कारणभेदानुमानस्यानुविशी-
र्यत्वात् । रथादेः परिच्छिन्नकारणत्वाद्भिन्ननिमित्तोपादानमस्तु । न तु
मूलकारणस्यापि ब्रह्मणः परिच्छेदकल्पना युक्ता “यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” (छा० ७ । २४ । १) इत्यादि-
श्रुतिप्रतिषिद्धसर्वपरिच्छेदत्वादिति तात्पर्यार्थः । यदपीदमुक्तम्—ईश्वरो
जगदुपादानं न भवति, चेतनत्वात् कुलालादिबदिति, तदप्यसदि-
त्याह—विश्वस्येति । कुलालादि हि जीवत्वादनुपादानं द्रव्यस्य न तु
चेतनत्वादिति भावः । यदपीदमवादि—जगदचेतनोपादानम्, द्रव्य-
त्वाद्, घटादिबदिति, तदप्यचारु इत्याह—हेतुरिति । “आत्मन
एवेदं सर्वम्” (छा० ७ । २६ । १) इति सर्वस्यागमेनैव चेतनोपादान-
त्वाभ्युपगमात् । न च घटादेर्भूदादिकारणान्वयव्यतिरेकविरोध इति
शङ्क्यम्, मूलकारणस्यैव द्वारत्वेन भूदादेरन्यथासिद्धत्वात् । यत्पाद्
“ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इति सामानाधिकरण्यप्रतिपादकागमप्रमाणसिद्धं
जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति तात्पर्यार्थः ॥ १-६ ॥

मायाप्रधानमिदमस्य चिदद्वयन्तू-

पादानमस्ति निजमुख्यतया निमित्तम् ।

तस्मादिदं सदनृतं सुखदुःखमिश्रं

चिज्जाड्ययुक्तमपि भ्रात्युभयस्वभावम् ॥ २० ॥

यदपीदमुत्प्रेक्षितं जगतश्चेतनोपादानत्वे तस्य चेतनत्वप्रसङ्ग इति तदूपयति—मायाप्रधानमिति । अस्य जगत इदं चिद्व्यात्मकं ब्रह्म मायाप्रधानं परिणममानमायाधिष्ठानत्वेनोपादानमस्ति । निजमुख्यतया चैतन्यप्राधान्येन निमित्तं यस्मात् कार्ये कारणस्वभावानुगममाश्रमप्रेक्षितं तस्मादिदं जगत् सदनृतसुखदुःखचित्त्वजाड्ययुक्ततया उभयस्वभावं विभाति, नहि केवलं चेतनमेवोपादानं वयं ब्रूमो येन चेतनत्वमेव जगतः प्रसज्येत, किन्तु मायोपहितम् । यथा च “घटोऽस्ति भाति प्रियः” इति सत्तातः पृथक्कृते, “घटो नास्ति न भाति” इति बोभयस्वभावानुगतिः कार्यमात्रे दृश्यते । नहि कारणस्वभावस्य सर्वस्यानुगतिः सम्भवति सम्प्रतिपन्नकार्येऽपि कारणगतसर्वस्वभावानुगमदर्शनात् । न वा कार्ये स्वभावान्तरानुगमोऽपि सम्भवति, घटशरावादिकार्यस्यापि कारणे विद्यमानस्य विशिष्टक्रियासमर्थस्वभावस्य सर्वलोकसिद्धत्वात्, तस्माच्चेतनप्रधाननिखिलजगन्निमित्तोपादानकारणमिति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

मायाऽस्त्यनादिरखिलात्मतयाऽऽत्मशक्तिः

सैषा विवर्तत उदारचिदञ्चिताऽद्धा ।

नेव प्रधानमपि नाणुरपीश्वरो नै-

तन्निर्मिता प्रभवतीह नयेर्न शून्यम् ॥ २१ ॥

एवं स्वसिद्धान्तमवस्थाप्येदानीं प्रधानपरमाणुतार्किकाभिमतेश्वर-
शून्यादिकारणवादान् वेदविरुद्धान् दूषयिष्यन् प्रथमतो विजयस्थानं
स्वसिद्धान्तमवलम्बते—मायेति । अनाद्यनिर्वाच्या माया आत्मशक्ति-

रात्मनश्चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिरिव पारसन्त्र्यादिगुणविशिष्टतया
 वदाश्रया तद्विषया “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्”
 (श्वे० ४ । १०) इत्यादिश्रुत्यनूदिताऽत्यन्तासम्भावितप्रदर्शनी अस्ति ।
 सैषा माया साच्चिप्रत्यक्षगम्या, उदारा अपरिच्छिन्ना या
 चिच्चैतन्यं तदच्चिता चित्प्रतिबिम्बगर्भा अद्धा साक्षादखिलजगदा-
 कारेण विवर्तते । तदधिष्ठानतयैव ब्रह्मणो जगत्स्रज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तो-
 पादानत्वमित्यर्थः । एतन्निर्मितौ एतस्य भूतभौतिकप्रपञ्चस्य निर्मितौ,
 निर्माणे मनसाप्यचिन्त्यरचनात्मिकायां प्रधानं कापिलपातञ्जलीरभि-
 मतम् । यथा वदशरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमाना मृदात्मक-
 सामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्या आख्यात्मिकारच भेदाः
 सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका
 भवितुमर्हन्ति । यत्तु तथाविधं सामान्यम्, तत् त्रिगुणं प्रधानमचेतनं
 चेतनाय भोगमोक्षप्रयोजनार्थं महदादिविकारात्मना परिणमते । प्रची-
 यतेऽस्मिन् प्रत्ये मृदावस्थापन्नं महदादिविकारात्मनोऽपि प्रधानम्—
 सत्त्वरजस्तमसां सामान्यावस्थाक्षणं तत्त्वम्—नैव प्रभवति । लोके ह्यल्प-
 तरमपि गृहप्रासादादिशिल्पं कुशलवरेरेव श्रेष्ठावन्निर्निर्मायमाणं दृष्टम्,
 नाऽचेतनैः । किमङ्ग यन्मनसाऽप्यचिन्त्यरचनात्मकैकवस्तुत्वभावं
 जगदित्यर्थः । एवं प्रधानकारणवार्द सामान्यतो निरस्य परमाणुका-
 रणवादकाणादसौत्रान्तिकवैभाषिकाहंताभिमतं निरस्यवि—नाणुरिति ।
 यथा पटादपस्तन्त्वादिभिरवयवैरारभ्यन्ते, एवं तन्त्वादयोऽपि श्वावय-
 वैरारवादिभिः, तेऽपि ततोऽपि न्यूनैः कार्पासावयवैरिति क्रमेणावयव-
 परम्परा निरवयवेषु परमाणुषु विश्रान्यतीति भूतचतुष्टयपरमाणव
 एव सर्गादौ द्वारणकादिक्रमेण महापृथिव्यादीन् आरभन्ते इति काणाद-
 गौतमीयैः, परमाणव एव क्षणिका अनियतस्वभावा बाह्याभ्यन्तरवत्त्वा-
 कारेण संहन्यन्ते इति सौत्रान्तिसौत्यादिमिश्राभिमतः अणुः परमाणुः ।
 जातार्थकवचनम् । एतन्निर्मितौ न प्रभवतीति सम्बन्धः । दध्यङ्कुरा-

दावारम्भादर्शनान्महत एव महदुपादानत्वदर्शनाच्च परमाण्वसिद्धेर-
भ्युपगमेऽपि तेषां संयोगासम्भवादेवं वक्ष्यमाणत्वाच्च, कचिद् वृत्तादिभ्य
शाखावयवोत्पत्तिदर्शनात्, परिमाणभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञया द्रव्यभेदासिद्धे-
रवयवावयविनोः कार्यकारणभावे विनिगमनाविरहाच्चेति भावः ।
अस्तु तर्हि “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः”
(यो० सू० १ । १ । २४) केवलासङ्गचिद्रूपोऽन्यादृशो वा । क्षित्य-
ङ्कुरादिकं सकर्तृकम्, कार्यत्वाद्, घटादिबदित्याद्यनुमानैः सिद्धः
प्रधानस्य परमाण्वादेर्वा प्रवर्त्तनेनाधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं तथैति
वदतः पातञ्जलगौतमकाण्डतान्त्रिकपाशुपतान् प्रत्याह—अपीश्वरो
नेति । तार्किकाभिमत ईश्वरोऽपीहास्यां विचित्ररचनायां मनसा-
प्यचिन्त्यरूपायां न प्रभवति । नयैर्युक्तिभिर्न समर्थो भवति । यद्वा,
‘नयैरनुमानैः साधितोऽपीश्वरो न प्रभवतीत्यन्वयः । अन्यथाऽन्यथा-
नुमानसम्भवात् “तर्काप्रतिष्ठानात्” (ब्र० सू० २ । १ । १)
परस्परविप्रतिषेधात् विशेषावधारणहेतुश्रुत्यनुसाराच्चेत्यर्थः । अस्तु
तर्हि शून्यमेव जगद्धेतुः, सृष्टपिण्डबीजादीनां पूर्वावस्थोपमर्देन शून्य-
तापत्तावेव घटाङ्कुरादिजन्मदर्शनात् । यथाऽऽहुः—“नानुपमृद्य प्रादुर्भा-
वात्” इति । शून्यवादिनां मतं निरस्यति—न शून्यमिति । शून्य-
मपि नयैरित्यत्राप्यनुपगम्यते । युक्तिभिरेतन्निर्मितैः न प्रभवतीत्यन्वयः ।
सर्गादौ शून्यं ससात्त्विकं निःसात्त्विकं वा हेतुरुच्यते । आद्ये शून्य-
साधकसात्त्विकः सत्त्वात्सर्वशून्यासिद्धेः । द्वितीयेऽपि सर्वप्रमाणगो-
चरीभूतं सात्त्विकाप्यभात्यमानं शून्यमेव न सिद्धति, दूरे तस्य कारण-
त्वम् । बीजावस्थोपमर्देऽपि बीजाङ्कुरोमयानुगतमृदादिस्वरूपानुपमर्देन
तस्यैव घटाङ्कुराद्यनेकावस्थोपादानत्वसम्भवेन दृष्टान्ताप्रतिपत्तेश्च । वस्तु-
तस्तु न बीजादिस्वरूपस्यायिशून्यतापादनमुपमर्दः, संस्काररूपेण
सर्ववस्तूनां सत्त्वोपगमात् । किन्त्वङ्कुराद्यवस्थया तिरोभावमात्रमिति
भावः ॥ २१ ॥

स्वातन्त्र्यमस्ति न जडस्य न चित्तचेष्टे
 नाऽनाश्रयं किमपि कर्तुमिह क्षमं तत् ।
 तत्साश्रयं यदि तदा श्रुतिसम्मतं स्या-
 न्मायाभिधं प्रकृतिरस्यचिदाश्रया सा ॥ २२ ॥

पवं सामान्यतो निराकृतेषु वादान्तरेषु केषाञ्चिदस्वतन्त्रप्रज्ञानां
 मुमुक्षूणाम् “अपि” प्रसूतं कपिलं यत्तममे ज्ञानैर्विभर्त्ति ज्ञायमानञ्च
 पश्येत्” (श्वे० ५ । २) । इत्यादिश्रुतिभिः कपिलादीनां माहात्म्य-
 व्यापनाच्छिष्यपरम्परासु तेषां सार्वज्ञ्यादिप्रसिद्धेस्वरक्षितमोक्षोपा-
 यप्रतिपादकग्रन्थेषु भ्रमात्प्रवृत्तिः स्यात् । तथा सति अन्धगोला-
 गुल्लन्यायेन तदवलम्बने श्रौतस्मार्गपरिभ्रंशात् पुरुषार्थाद् व्याह-
 न्येरन्निति सूत्रकारादिदर्शितरीत्या हन्मत्तानि दूषयिष्यन् प्रधानमव-
 निर्वह्यन्वायेन कपिलं मतमादौ निरस्यति—स्वातन्त्र्यमिति । गुण-
 साम्यावस्थालक्ष्यस्य प्रधानस्य जडस्य स्वातन्त्र्यं नास्ति । तदव-
 सर्गादौ चलनेन साम्यावस्थातः प्रच्युतं सद् महदादिविकारं
 जनयेत् । तदलितमेव न तावत्प्रभवतीत्याह—न चित्तचेष्टे इति ।
 चित्तं चैतन्यम्, चेष्टा क्रिया तयोस्तत्त्वे जडस्य प्रधानस्य स्वतरेचैतन्य-
 शून्यत्वात् चेतनान्तरानधिष्ठितत्वाच्च । लोके हि मृत्सुवर्गाद्यचेतने चेत-
 नान्तराधिष्ठितमेव कार्योन्मुखप्रवृत्तिकं दृष्टम् । दृष्टानुसारिणी ह्यन्य-
 कल्पनेत्यर्थः । ननु यथा वस्तुविवृद्धये गन्धाद्युपसः चौरमचेतनमेव
 प्रवर्त्तते, यथा वा नद्यादिजलं लोकोपकाराय स्वयमेव स्पन्दते; तथा
 प्रधानमचेतनमपि पुरुषस्य योगोपवर्गसिद्धये स्वत एव प्रवर्त्तिष्यते इत्या-
 शङ्क्याह—नाऽनाश्रयमिति । न विद्यते आश्रयोऽधिष्ठानमूर्तचैतन्यं
 यस्य प्रधानस्य तदनाश्रयं न किमपि कर्तुमिहास्मां विचित्ररचनायां
 मनसाप्यचिन्त्यरूपायां क्षमं समर्थं भवतीत्यर्थः । तत्र पयःप्रवृत्तेर्वैतु-

स्नेहवत्सचोपणादिचेतनव्यापारसापेक्षत्वेन जलस्यन्दनादीर्नैर्मन्देशादि-
निमित्तान्तरसापेक्षत्वेनोभयत्रापि “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो-
यम्” (बृ० ३।७।३) इति सर्वान्तर्यामिपरमेश्वराधीनत्वश्रु-
तेरच दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यदि तत्प्रधानमचेतनमपि साश्रयं स्वी-
क्रियेत, तदा नामान्तरेण निर्वचनीयमज्ञानं मायाभिधं मायाशब्दवाच्य
श्रुतिसम्मतमेव स्यात् । तदाऽस्मन्मतप्रवेशः स्याद्, यतोऽस्य विश्वस्य सा
माया चैतन्याश्रया प्रकृतिरुपादानत्वेन स्वीकृताऽस्माभिरित्यर्थः ॥२२॥

भोगोऽप्यसङ्गिनि कथं न च भोक्तृता स्याद्

भोग्यस्य कोऽर्थ इह कस्य वदाऽविवेकः ।

कीदृग्विवेक इह कस्य च तेन किं स्याद्

भोक्तोऽप्यसङ्गत इतोऽस्य मतञ्च दुष्टम् ॥२३॥

एवमभ्युपेत्य परामितौ भोगभोक्तौ, तत्सिद्धये सर्गादौ प्रवृत्तिर्न
सम्भवतीत्युक्तम् । इदानीं तयोरप्यनुपपत्तिरिति दर्शयति—भोगोऽपीति ।
दृक्शक्तिमत्त्वात् पुरुषो भोक्ता, सर्गशक्तिमत्त्वाच्च गुणा भोग्याः, तयो
भोक्तृभोजकशक्त्योर्वैयर्थ्यं मामूढित्योत्सुन्यात् प्रवृत्तौ भोक्तृभोक्तव्यरूप-
योस्तप्यतापकयोरभिमानलक्षणसम्बन्धादर्थसिद्धौ भोगस्तापलक्षण इति
सांख्याभिमतो भोगोऽपि असङ्गिनि वस्तुतो गुणसम्बन्धशून्ये, निर्विकारे
गुणसम्बन्धप्रयुक्तातिशयानाधारे इति यावत्, एतादृशे पुरुषे कथं केन
प्रकारेण स्यात् ? स प्रकारो वक्तुमशक्य इत्यर्थः । अकर्तृत्वं सन् पुरुष
कर्मफलानां भोक्ता, प्रकृतिरच कुर्वाणाऽप्यभोक्तृत्वभ्युपगमोऽपि
सांख्यानामयुक्त इत्याह—न चेति । अकर्तृः पुरुषस्य न च भोक्तृता
स्यात्, कृतनैष्कन्याकृताभ्यागमयमधिर्माविषोषकशास्त्रनैष्कन्यदोषाया-
पत्तेः । ननु रजसा सत्त्वे तप्यमाने सत्त्वानुसारी पुरुषोऽपि तप्यत इवेति

भोक्तृत्वमुपचर्यते इति चेत्, न; नष्टुपचारमात्रेण भोक्तृतासिद्धिः । नष्टाग्निर्माणवक इत्युपचारमात्रान्माणवको दहति प्रकाशयति वेति भावः । किञ्च प्रधानं पुरुषस्य भोगार्थं प्रवर्तमानं स्वार्थमपि कञ्चिदुद्दिश्यैव प्रवर्तते, भृत्यदारादीनां स्वार्थपुरस्कारेणैव राजाद्युपभोगाय प्रवृत्तिदर्शनात् । न च भोक्तृशक्तिहीनस्य तस्य कश्चित्स्वार्थः सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—भोग्यस्येति । इह पुरुषभोगे भोग्यस्य प्रधानस्य कोऽर्थः—कः स्वार्थः ? येन प्रवर्ततेति शेषः । चेतनस्य प्रवृत्तिरेव स्वार्थनिबन्धना नाचेतनस्येति यद्युच्येत, तर्हि प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिरपि चेतनस्यैवेति भोगमोक्षार्थं प्रधानप्रवृत्तिरित्यसङ्गतमेवेति भावः । एतेनौत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिरित्यपि निरस्तम्, घोरौत्सुक्यस्यापि चेतनधर्मत्वात् । ननु प्रधानपुरुषयोः पङ्ग्वन्धयोरिव प्रत्येकं प्रवृत्त्यसामर्थ्येऽप्यनाद्यविवेकप्रयुक्तपरस्परविशेषकलक्षणसम्बन्धादेकतामिवापन्नयोः प्रवृत्तिर्भोगश्च सेतयतीत्याशङ्क्याविवेकं तस्याश्रयञ्च दुर्निरूपत्वेन निरस्यति—कस्येति । अविवेकः प्रवृत्तेः, उत कार्यार्थिणाम्, किं वा पुरुषस्य धर्मः ? नाद्यौ, अचेतनानां चेतनधर्मविवेकाश्रयत्वाप्रसिद्धेः । न तृतीयः, निर्विकारासङ्गचिन्मात्रस्वरूपस्याविवेकाख्यधर्मसम्बन्धायोगात्, अविवेकान्तरात्तदुक्तावनवस्यापापत्तेः अनयैव दिशा बुद्धितद्धर्मैरहं ममेत्यभिमानलक्षणः सम्बन्धो निरसनीयः । अविवेकस्य दुर्निरूपत्वं दर्शयति—यदेति । भोः सांख्यवादिन् । त्वं वद, कीदृगविवेकस्तवाभिमतः इति । किं विवेकज्ञानाभावः; ब्रह्मज्ञानम्; ब्रह्मज्ञानं तत्संस्कारः ? नाद्यः, सांख्यैरभावाख्यतत्त्वान्तरानभ्युपगमाद्, अधिकरणात्मकाभावस्य विवेकज्ञानोत्तरमपि सत्त्वेनानिमोक्षप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, भिन्नयोरैक्यज्ञानस्याऽसद्विषयत्वासम्भवादन्वयाख्यात्यनभ्युपगमाच्चाऽनिर्वाच्यैक्यसिद्धावसम्भ्रतप्रवेशापत्तेः, परैर्भ्रान्त्यात्मकविशिष्टज्ञानानभ्युपगमाच्च । अत एव न तृतीयः, अनुभवमृते संस्कारायोगादिति भावः । अविवेकोक्तदोषान् विवेकेऽपि दर्शयति—विवेक इह

कस्येति । इह प्रकृतितत्कार्ययोरन्यतरस्मिन् विवेकरचेतनधर्मस्तावन्न सम्भवति, पुरुषेऽप्यसङ्गत्वात्रिर्विकारत्वादधर्मधर्मिभावरहितत्वाच्च न स्यादित्यर्थः । पराभिमतविवेकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं निरस्यति—तेन किमिति । पुरुषे आध्यासिकस्य ज्ञाननिवर्त्यबन्धस्याऽनभ्युपगमाद्, गुणानाञ्च नित्यत्वान्मोक्षासम्भवाद् विवेकज्ञानवैफल्यमिति भावः । कपिलाभ्युपगतमुक्तेरपुरुषार्थत्वाच्छास्त्रवैफल्यञ्चेत्यभिप्रेत्याह—मोक्षोऽपांति । निःसौख्यत्वात् पापाणादिकल्पस्तदभिमतो मोक्षोऽप्यसङ्गत एव । तथा च मोक्षार्थो पुरुषः शास्त्रे न प्रवर्त्ततेति भावः । तन्मतनिरासमुपसंहरति—इत् इति । अस्य सांख्यस्य मते भोग-मोक्षयोरयुक्तत्वादित्यर्थः । अतोऽस्य कापिलस्य मतं तत्प्रणीतं शास्त्रञ्च उक्तदोषनिवहेन दुष्टम्, दोषयुक्तत्वादनुपादेयमिति भावः । इत्थं कापिलदर्शनस्य बहुतरतर्कगाढत्वशङ्का निरस्ता । शिष्यपरम्परासु सर्वज्ञत्वसिद्धत्वादिप्रसिद्धिस्तु कणादगौतमबुद्धार्हवादिष्वपि तुल्या । न चैषां सिद्धान्तानामैकमत्यम्, न वा कस्मिंश्चिद्विशेषावधारणे प्रमाणमस्ति । ब्रह्मकारणत्वेकान्त्यादिपरप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थवादिनञ्च सर्वेषां समानम् । “ऋषिं प्रसूतम्” (श्वे० ५ । २) इति श्रुतिस्तु सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्भगवदवतारस्य माहात्म्यख्यापनपरा नाऽवैदिककपिलस्य । न चायमेव स इति भ्रमितव्यम्, तस्यैव-रत्नेन निराकरणव्याघातात् । अतोऽन्य एवासौ श्रुतिसामान्यमा-ग्रन्तु कपिल इति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

संयोग एव परमाणुषु दुर्घटः स्यात्

सोऽव्याप्यवृत्तिरणूपचित आश्रितश्चेत् ।

स्युस्तेऽणवोऽवयविनो यदि नेप्यतेऽसौ

तेभ्यः कथं घटपटादिजगज्जनिःस्यात् ॥ २४ ॥

एवं प्रधानकारणतावाद् निरस्य परमाणुकारणतावाद् निरस्यति—
 संयोग एवेति । काणादभौतमीयानामेषा हि प्रक्रिया—परमाणवः
 किल दोषयुक्ताः कश्चित्कालमनारब्धकार्याः यथायोगं रूपादिमन्तः
 पारिमाण्डल्यपरिमाणारचाऽवतिष्ठन्ते । ततः सर्गादौ जीवाद्यष्टवशादी-
 श्वरेच्छया परस्परं संयुज्य द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य्यमारभन्ते । पर-
 माण्वादिकारणगतरूपादिगुणाश्च क्रमेण द्व्यणुकादौ स्वसमानजातीयं
 गुणान्तरमारभन्ते । परमाणुद्व्यणुकगते अणुत्वहृत्त्वे तु न परिमाणा-
 न्तरमारभेते, परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमे-
 नाणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परमाणुद्वित्वसंख्यया द्व्यणुके
 अणुत्वहृत्त्वे, द्व्यणुकत्रित्वसंख्यया च त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे चेति
 जायेते । परमाणवस्तु नित्या निरवयवाश्चेति तां प्रक्रियां दूषयिष्यन्
 परमाणुव्यापक्रियाया अभावात् संयोग एव न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—
 संयोग इति । परमाण्वोः संयोगः किमेकदेशेन ? उत कात्स्न्येन ? नाद्यः,
 एकदेशाभ्युपगमे निरवयवत्वमङ्गापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—सोऽव्याप्यवृत्तिरि-
 ति । संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वनियमादित्यर्थः । न द्वितीयः, कात्स्न्येन
 संयोगो उपचयासम्भवेन द्व्यणुकस्यापि परमाणुत्वापत्तेः; संयोगस्याव्या-
 प्यवृत्तित्वनियममङ्गापत्तेः निश्चिच्छेदे एकस्मिन्नपरस्य प्रवेशाद्यसम्भवेन
 कात्स्न्येन संयोगस्यानुभवानारोहाय । तत्तद्भिगवःछेदेन कल्पितप्रदेशो
 संयोग इति चेत्, न; कल्पितस्य कार्य्यनिर्वाहकत्वे मायावादाभ्युपगमा-
 पत्तेः । तथा च द्व्यणुकाद्यनुत्पत्ती कथं सृष्टिस्ते स्यात् ? अवयवावधिनोः
 समवाय एव सम्बन्ध इति चेत्, न; तस्य सम्बन्धिभ्यां भेदे ताभ्यामस-
 म्वद्धस्य संयोगस्य सम्बन्धत्वादरिनात्, सम्बन्धिव्यवस्थानुपपत्तेश्च ।
 सम्बन्धान्तरञ्चेत्तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थादिप्रसङ्गात् । किञ्च,
 अत्यन्तभिन्नयोः कुण्डबदरयोरिव संयोग एव सम्बन्धो न्याय्यः । स च
 पूर्वसिद्धयोः क्रियाधीन एवेति सम्बन्धानुपपत्तिरित्यतो द्व्यणुकादिपरम्परया
 घटपटादिप्रपञ्चोत्पत्तिस्तत्कथं स्याद्, न कथमपीत्यर्थः । अयं भावः—

न तावद् द्वित्वत्रित्वादिसंख्यायाः परिमाणहेतुत्वं सम्भवति । प्रलये शरी-
राद्यभावेन जीवानामपेक्षाबुद्धसम्भवेन द्वित्वोत्पत्त्यसम्भवात्, ईश्वरा-
पेक्षाबुद्धेरचानादेर्द्वित्वोत्पादकत्वाभ्युपगमे द्वित्वस्योत्पत्तिकालापरि-
चयादनादित्वापत्तौ परमाणुद्वित्वादेर्जन्यत्वातिरिक्ततृतीयविद्यापत्ते-
र्नाशानापत्तेश्च अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वादिनाशहेतुत्वाभ्युपगमादीश्वर-
बुद्धेर्नाशायोगात् । अतो द्व्यणुकादिपरिमाणमेव तत्र हेतुरिति
बलादभ्युपगन्तव्यमित्यणुतरत्वप्रसङ्गो दुर्वाद एवेति ॥ २४ ॥

नेशः क्षमोऽप्यकरणोऽक्षवतोस्त्यनर्थोऽ-

धिष्ठातुमेत्यदयताद्यपि तार्किकाणाम् ।

सर्वस्यमुख्यमपि नित्यमिहेशितुश्चे-

त्सर्वं भवेज्जनिभृतिक्षयकृत् सदाऽस्य ॥२५॥

इत्थं परमाणुकारणत्वावादे निरस्ते योगिमाहेश्वरकणभक्षाक्षचर-
णानां प्रकृत्याद्यधिष्ठातृकेवलनिमित्तकारणेश्वरवादेऽप्यद्वितीयात्मपरि-
शेषपर्यवसिताभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वरूपश्रौतपक्षप्रतिपक्षत्वाद्विशे-
षतो निरसनीय एवेति वन्निरासायाऽऽह—नेश इति । तार्किकाणां
तर्कप्रधानानामनुमानेनैव कारणतत्त्वं निरूपयतां योगिप्रभृतीनाम्,
अकरणः करणानि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणि, एतच्छरीरगुणानामप्युप-
लक्षणम्, शरीरं बाह्योपकरणानि च गुणास्तत्तत्कार्यानुकूलेच्छाप्रयत्ना-
दयस्तद्रहितरचैतन्यमात्रस्वभावोऽन्यादृशो वा ईशः पराभिमतेश्वरः,
अधिष्ठातुमण्वादीनिति शेषः, अणून् रूपादिहीनान् परमाणून् रूपं
प्रधानाद्यधिष्ठातुं कार्यानुगुणतया प्रवर्त्तयितुं न क्षमो न समर्थः ।
शरीरकरणोपकरणसम्पन्नरचैतनो हि कुलान्नादिमूर्त्त सारवयवं रूपादि-
मन्यदादि यष्टुरादिनोपलभ्य, द्रव्यादिना स्पृष्टा घटादिभावं नयतीति

दृष्टम् । भवदभिमतेश्वरस्तु तद्विपरीतस्तद्विपरीतमुपादानं नोपलब्धं स्पष्टं
 वा क्षमत इत्यर्थः । नन्वस्तु कुन्नालादेरिव ईश्वरस्यापि देहेन्द्रियादिकं का
 हानिः ? तत्राह—अक्षयव इति । देहेन्द्रियादिमत्त्वमपोरश्वस्य चेतदा
 अक्षयव इन्द्रियादिमतः अनर्थः सुकृतदुःकृतफलभोगलक्षणः संसारः प्रसिद्ध
 ईश्वरस्यापि प्रसज्येव, देहादेर्भोगायतनत्वादिनियमादिति भावः ।
 किञ्च, ईश्वरः करुणानिधिर्वीतरागः स्वतन्त्रः प्राणिदुःखनिदाने सर्गे न
 प्रवर्त्तते । प्रवर्त्तमानश्च पराधीनः स्वार्थरागी वा स्यात् । तत्राद्ये तस्य
 प्रवर्त्तयितान्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था अस्मदादिसाम्यञ्च स्यादिति ।
 द्वितीये दूषणमाह—एतदयताद्यपीति । अदयता निर्दयत्वम्, आदि-
 पदाद्वैषम्यं गृह्यते । मैदृष्यवैषम्यदोष एति प्राप्नोति, विषमसृष्टिकर्तृ-
 त्वादीश्वरस्येत्यर्थः । काश्चिद् देवादीन् स्वभावसुखिनः करोति, नार-
 कान्तिदुःखिनो, मालुपादीन् भयस्वभावानिति निष्कारणमेव विषम-
 सृष्टिकर्तृवैषम्यनैर्घृण्यं प्रसज्येयातामित्यर्थः । अपिशब्देन सर्गादौ
 प्रवृत्तिवैषम्यव्यवस्थाहेतुत्वेन प्राणिकर्म्मार्ण्यपेक्षमाणस्य तस्याभ्युपगमेना-
 चेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् कर्म्म ईश्वरेण फलारम्भाय प्रवर्त्तनीयम्, कर्म्म-
 णा चेश्वरः प्रवर्त्तनीय इत्यन्योन्याश्रयापत्तिरिति द्योत्यते । नन्वसङ्गोदा-
 सीनचिद्रूप ईश्वरः प्रधानस्यामूर्त्तत्वाधिष्ठानेऽम्बतमर्थः, नित्यज्ञानेच्छा-
 कृतिमान् सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगी तु मूर्त्तैः परमाणुभिः श्रुतिव्यादीन्
 सृजतीति युक्तमिति कणभत्तात्तपरणयोः पक्षमपि विशेषतः परीक्ष्य
 निरस्यति—सार्वाद्यमुख्यमपीति । चेद् यदि ईश्वरः पराभिमतेश्वरस्य
 नित्यमनवरतमेव सार्वाद्यमुख्यं भवेत्—सर्वविषयकैकज्ञानवान् सर्वज्ञस्तस्य
 भावः सार्वाद्य मुख्यमादि । तेन सर्वविषयकैकज्ञावत्त्व सर्वजनानु-
 कूलकृतवत्त्वञ्च गृह्यते । तत्तद् दूषणमाह—सर्वमिति । तदा सर्व
 कार्यं सदा भवेत्, नियतकालफलपुण्योद्गमादिव्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।
 दूषणान्तरमप्याह—जनिमृतेत्यकृदिति । एकस्या एवेच्छायाः
 सिसृचारिरिचिपासंजिदीर्घारूपत्वादमोघत्वाच्च समस्तकार्याणां अनिह-

त्यत्तिः, भृतिः स्थितिः, चयो ध्वंसः, तान् करोतीति जनिभृतिचयकृदीश
 अस्य प्रपञ्चस्य सदा भवेत्—यौगपद्येन कर्त्ता स्यात् । एकैकवस्तुसि-
 सृत्ता तत्तद्वस्तूत्पत्तिच्छातिरिक्तयोरनाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोः कदापि
 विषयासमवधानाद् मोक्षैव, चणमात्रञ्च सफलसम्भावितकल्पनायां
 गगनेऽपि कदाचिन्नानाकुसुमाद्यलङ्कृतारामोदयकल्पना स्यात् । एवं
 सञ्चिद्दीर्घायामपीति । किञ्च, चित्यादिकं सकर्त्तृकमित्याद्यनुमानेनेष्टः
 सिद्धात् जौवत्पुरुषकेशलोमादिदृष्टान्तसम्भवाल्लाववाहोपादानाभिन्न एव
 सिद्धात्; किमन्यादृशेन । यदि च कुलालादिदृष्टान्तमेवावलम्ब्य
 बाह्योपादानसापेक्ष एवानुमीयते, तर्हि सद्ब्रह्मेष्टरस्य कार्यनिर्माणे
 शरीरापेक्षापि स्यादित्यादिदोषान्तरसमुच्चयार्थोऽपिशब्दोऽत्र बोध्य
 इति ॥ २५ ॥

नाऽभावतोऽस्य जनिरस्त्यविशेषतो नो

वैचित्र्यमप्यनुगतो सदितिह न स्यात् ।

केन प्रथा किमिति सर्वमपीह नेष्टं

सर्वस्य सर्वत इतो मतमस्य दुष्टम् ॥ २६ ॥

इत्थमर्द्धवैनाशिकानां वैशेषिकादीनां समये निरस्ते हेतुकता-
 विशेषात् सर्ववैनाशिकबोद्धराद्धान्तं निरसितुमशक्तरः । परत्वादः किं
 बोद्धविध्याः—मात्रान्तिकः, वैभाषिकः, योगाचारः, भाष्यमिच्छतेति ।
 तत्र युद्धेन भाष्ययोर्वाह्यार्थेऽभिनिवेशमानोक्त्य सदाशयानुसारेणैव
 सर्वशून्यत्वात्तत्पक्षे तत्रैव तयोर्मुद्गयत्ताराय बाह्यार्थवादमप्युपेत्य राद्धान-
 त्तोऽभिहितः । तृतीयस्य र्थापत्परिपक्वचित्तस्य विज्ञानमात्रान्तिक-
 वादेन । अतुर्पस्य शून्याधिकारिद्वस्तु सारणादेव शून्यवाद उपदिष्टः ।
 यथाऽऽहुः—

“देशना लोकनायानां सस्वाशयवशानुगाः ।

भियन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिद्योभयलक्षणा ।

भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यत्वाद्वयलक्षणा ॥” इति ।

तत्राऽऽद्यास्त्रयो मुख्यबुद्धिसिद्धान्तनिराकरणेनैव निरस्तप्राया भगव-
द्वादरायणभगवत्पादादिभिः सूत्रभाष्यादिषु सर्वेषां बाह्यवादानां
निरस्तत्वादिति तन्निरासाय नेह यत्नते, प्रत्यगैरवभयादनात्मविचाराच्च;
इत्यभिप्रेत्य शून्यशदिमतं निरस्यति—नाभावत इति । अत्यन्तासतः
अभावादस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरस्य भावपदार्थस्य जनितत्वपत्तिर्नास्ति,
क्वचिदपि देशे काले वा तथा न दृष्टं न श्रुतञ्चेत्यर्थः । यद्यभावा-
द्भावोत्पत्तिः स्यात्, चिरविनष्टशोभेभ्यः शशत्रिपाणादिभ्यश्च सदेवा-
ङ्कुराद्युत्पादः स्यात् । न च तथा दृश्यत इति भावः । किञ्च, बीजा-
द्युपमर्दस्य घृतिपण्डाद्युपमर्दस्य शरशृङ्गादेश्च निरुपाद्यस्य चैतलक्षणाभावा-
दङ्कुरपटादोनां परस्परचैललक्षण्यं न स्यादित्याह—अविशेषत इति ।
अविशेषाद् व्यावर्त्तकधर्मशून्यात् शून्याद् घटाङ्कुरादिविचित्रं परस्पर-
व्यावर्त्तकं गुणक्रियासामान्यविशिष्टं न स्यात्, कारणत्रैविध्यं विना
कार्ये तदयोगात् । यदि तूत्पन्नादेर्नैत्यादीव अभावेऽपि विशेषा अभ्यु-
पगम्येरन्, तर्ह्यभावत्वमेव भग्येवेति भावः । किञ्च, यद् येनान्वितं
प्रतीयते तत्तस्यैव विकारः, यथा कटकादयो हाटकस्य । तथा च
सत्सद्विति सदान्वितप्रतीतिगोचरस्य जगतः सदेवोपादानम्, नासत् । तथा
सति असदन्वितत्वेनैवं प्रतीतिप्रसङ्गादित्याह—अनुगत इति । अभावेनाऽ-
न्विते जगति घटोऽसन् पटोऽसन्नित्येवंरूप एवानुगतः प्रत्ययः स्यात्, न
तु सन् सन्निति । न च तथा कस्यचित्प्रतीतिरस्तीति सदेवोपादानमित्यर्थः ।
किञ्च, ग्राहकाभावादलोकस्य प्रथैव न सिद्ध्यति, दूरापास्तं तस्य
कारणत्वमित्यभिप्रेत्याह—केनेति । त्वदभिमतभावस्य प्रथा प्रसिद्धि-
केन ? न तावत्प्रत्यक्षेण, अबस्तुन इन्द्रियसम्बन्धायोगात् । अत

एव सहचाराद्यप्रहात्रानुमानेनापि । नाऽप्यनुपलब्ध्या; तस्यास्तया
 भानन्दानभ्युपगमात् । नापि सात्तिष्ठा, तदभ्युपगमे सर्वशून्यत्वमङ्गात्,
 चक्षिरुविज्ञानानां स्वमात्रगोचरत्वात्; शून्येन तेषां सम्बन्धाघटनाच्चे-
 त्यर्थः । निर्विशेषस्याप्यभावस्य विचित्रजगज्जननस्वामाव्ये तस्य सार्वत्रि-
 कत्वात् सर्वकार्याणां सर्वत्रोत्पत्तिः स्यादित्याशयेनाह—किमितीति ।
 सर्वमपि कार्यं सर्वत्रः सर्वत्र किमिति न स्यात् ? एवं सर्वदा सर्वा-
 त्मरुच्च किमिति न स्यात् ? इत्यपि बोद्धव्यम् । अत एव कृपौवनादेर्वि-
 नापि कृप्यादिप्रयत्नमभोष्टसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सर्वत्रसुलभत्वाद् ।
 इत्याशयेनाह—इष्टमिति । सर्वस्य प्रयत्नं विनाऽपोष्टं सर्वमभोष्टं सर्वदा
 किमिति न स्यात् इह सर्वस्मिन्प्रगतिः । तथा च कृप्यादिप्रवृत्तिर्न
 स्यादित्यर्थः । किञ्च, सर्वशून्यताज्ञानस्य फलं नैरात्म्यलक्षणा मुक्ति-
 स्तत्राऽभिमता । सा च न पुरुषार्थः, प्रत्युतानर्थ एव । नहि कश्चि-
 दात्मनो नारात्मत्वं वा शृण्वति, प्रत्युत द्वेष्ट्येव । इति शून्यवादि-
 प्रणीतशास्त्रस्य वैफल्यमनर्थाघटत्वञ्चेत्यभिप्रेत्याह—इत इति । इतो
 भोगमोक्षविरोधित्वादस्य सर्वशून्यवादिनो मतं दुष्टं सर्वथा दोषगदप्रस-
 त्वादनुपादेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

नैको भवेद्बहुविधो यदि साप्तविध्यं

जीवादयो न किमितीदमिहाऽन्यवस्थम् ।

स्यात्संशयोऽवधृतिरप्यथ बन्धमोक्षा-

नैकान्त्यमेवमिह भाति गतह्रियस्ते ॥ २७ ॥

एवं गुच्छकृच्छ्रानां समये निरन्त्रे विरसनसमयः प्रसङ्गाभिरस्यते ।
 ने द्वेष्टमाहुः—जीवाजीवाद्यनमंशनिर्जरबन्धमोक्षाद्याः मात्र पदार्थाः ।
 मङ्गपेवस्तु जीवाजीवा द्वेषेव पदार्थाः । बोधात्मको जीवः,

जडवर्गस्त्वजीव इति । तयोरेव जीवास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेत्यपरः पञ्चधा विभागक्रमः । अस्तिकायशब्दः पदार्थवाची । तत्र जीवास्त्रिविधा — अर्हन्मुल्या नित्यसिद्धाः, तच्छिष्यपरम्परासु सुक्ताः; साम्प्रतिका वद्धाश्चेति । पुद्गलास्तिकायः—पृथिव्यादिचतुष्टयम्, स्थावरजङ्गमरूपेति षोढा पूर्यते । गलति चेति व्युत्पत्तेरुपचयापचयधर्मा । मोक्षमार्गप्रवृत्त्यनुमेयो धर्मास्तिकायः । संसारस्थित्यनुमेयस्त्वधर्मास्तिकायः । लोका-लोकाकाशभेदेनाकाशास्तिकायो द्विविधः । आद्यः, अधस्ताद्ब्रह्मस्थानम् । द्वितीयः, उपरिष्टानुक्तोपसृप्यः पौरुषश्चेति । विषयेवास्त्रावयतीत्याक्षरः—इन्द्रियवृत्ति आसन्नस्रोतः । संबृणोतीति संवरः—शमदमादिः । पुण्यापुण्यास्यसर्वकर्मनिर्जरहेतुत्वाद् निर्जरः—तत्तत्शित्तारोणादिः । बन्धः—अष्टविधं कर्म । तत्र आर्हतदर्शनात्तमुक्तिः, आर्हतदर्शनमप्रमाणम्, नानातीर्षङ्करदर्शिविमार्गेषु को विशेष इत्येवं त्रिविधानिश्चयहेतवः सन्मार्गप्रवृत्तिविप्रश्चेति चतुर्विधम् । क्रमाद्—ज्ञानावरणोपमं, दर्शनावरणोपमं, मोहनीयम्, अन्तरायरूपेति चतुःसंज्ञं श्रेयोविधातित्वाद् धातिकर्म । मम वेदितव्यं सत्त्वम् अस्ति, तच्चैतज्ज्ञानकम्, अहमाहृतशिष्यपरम्परात्मरुगोत्रप्रविष्ट इति त्रिविधज्ञानहेतवे सावज्ञानोदयं (?) जीवनसम्पादकरूपेति चतुर्विधम् । क्रमाद्—वेदनोपमं, नाभिकम्, गोत्रिकम्, आयुष्करूपेति चतुःसंज्ञं श्रेयोमुक्तत्वादध्यातिकर्म इत्यष्टविधं कर्म । विगलितसमस्तश्लेश-तद्भासनस्यानावरणज्ञानस्य सुरैरुत्तमस्याऽऽत्मनः उपर्युपर्यलोकाकाशोऽवस्थानम्—मोक्षः । धर्माधर्मबन्धात् संसारे निमग्नस्य जीवस्य सत्त्वज्ञानात्तद्विच्छेदे जलतुम्बिकान्यायेन सततोद्ध्वगमनं मोक्ष इत्यनेन बन्धमुक्तस्योद्ध्वगमनं दृष्टम्; यथा पञ्चरमुक्तशुकस्य, यथा वा वारि-निर्मज्जपरिणतैरण्डमोजस्य, यथा वा दृढपङ्कलिमज्जनिमज्जनप्रक्षोण-पङ्कजेपशुष्कालावुपप्लव्य । इह त्वनादिकालप्रवृत्तबन्धविगमात्

सर्वगमनमिति तेषामाशयः । एते सप्त पदार्था अनैकान्तस्वभावा इति प्रतिपादनाय सप्तभङ्गोक्तयः नाम न्यायमवतारयन्ति । तद् यथा—स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति च, स्यादवक्तव्य, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्यादेक, स्यादनेक, स्याद्भिन्न, स्यादभिन्न इति सर्वधर्मेण विकल्पा बोध्याः । अस्माच्च न्यायात् सर्वानैकान्त्यसिद्धिः सप्त चैकान्त्यभङ्गाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामनन्तवैर्यं आह—

“तद्विधानविवक्षाया स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

कमेष्टोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभृत् ।

युगपत् तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तित्वं ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्गः इष्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठ्यभङ्गसमुद्भवः ।

मनुष्येन युक्तश्च सप्तमो भङ्गः उच्यते ॥” इति ।

मदसदुभयैकान्ते भग्नौ अनिर्वाच्यत्वनियमभङ्गाय चतुर्थो भङ्गः । तेष्वेव पक्षेषु तत्तद्वायुक्तानिर्वचनीयत्वेकान्त्यभङ्गायोत्तरे भङ्गाः । सर्वत्र ‘स्यात्’ इति कस्याश्चिदित्यर्थको निपातः सर्वधानैकान्त्यघातनाय । तथा चाहुः—

“स्याद्वादः सर्वधैकान्त्यत्यागात् किञ्चित्चिद्विधेः ।

सप्तभङ्गन्यायेना देयादेयविशेषात् ॥” इति ।

किञ्चित्चिद्विधेः, किञ्चिच्छब्दद्वयोपरत्वात् सर्वथा यत्तन्नैकान्त्यम् । तथाहि—यदि यत्तन्नस्यैव, तर्हि सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽत्येव न तदादिस्माजिहासे स्याताम्, एतावादानयारवाप्यरताम् । अनैकान्त्ये तु कादाचित्क क्वाचित्के च ते उपपद्येते इति तत्रापि र्वाहुः—नैक इति । एकाऽभिन्न स्वप्नभूमादिरर्शोऽपि एतावादिनादिविद्वत्पक्षे बह्विषः सप्तप्रकारा न स्याद्, एकप्र पितृ

धर्माणां समावेशात् । समावेशे च विरोधोच्छेदप्रसङ्गात् परस्पर-
विरोधेन धर्माणां मिथ्यात्वकल्पनेऽपि धर्मिस्वरूपस्य सदैकरूपस्यैव
परिशेषाच्चानैकान्त्याभावात् । यत्परमार्थतोऽस्ति ब्रह्मत्त्वम्, तदस्त्येव;
न नास्तीत्यपलपितुं शक्यम्, आत्मापलापेऽपलापस्याप्यसिद्धेः । व्यवहारे
जगद्रूपमपि व्यावहारिकप्रमाणसिद्धमधिष्ठानब्रह्मसत्तया अस्त्येवेत्येक-
रूपमेव । न च तथा सति क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति द्विविधव्यव-
हारानुपपत्तिः, सत एव वस्तुनो देशकालसम्बन्धविशेषमपेक्ष्य परिच्छि-
न्नहोपेण कल्प्यमानयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वस्तुसंस्पर्शो न, सदैक्यरूप्यावि-
रोधित्वात् । परमार्थदृष्टौ तु तत्सम्भावनैव नास्तीति धर्मनिरूपणे
कस्मिन्ननैकान्त्यमिति भावः । किञ्च, अमैकान्त्यवादिनः पदार्थेषु साप्त-
विध्यप्रतिपादनानुपपत्तिस्तस्याप्यनैकान्त्यादिस्वप्रक्रियान्यायातश्चेत्यभिप्रे-
त्याह—यदीति । यथोक्तोऽर्थो विरुद्धसाप्तविध्यलक्षणानैकान्त्यवान्
भवति, तर्हि त्वया पदार्थविभागे पदार्थेषु दर्शितं साप्तविध्यञ्च सप्तप्रका-
रकत्वमपि तद्वदनैकान्तिकं स्यादित्यर्थः । तथा च सप्त पदार्था इति
प्रतिज्ञाविरोध इति भावः । अथैकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धं त्वदुक्तसाप्त-
विध्यलक्षणमनैकान्त्यमपि किमनेकान्तं न स्याद्, अपि तु भवेदेव ।
तथा च सर्ववस्तुष्वनैकान्त्यनियमासिद्धिरेवेत्यर्थः । अथवा साप्तवि-
ध्यमनैकान्तिकं न वा उभयघाप्यनैकान्त्यनियमासिद्धिः । आद्ये
आत्माश्रयादिश्चेत्यभिप्रेत्याह—यदीति । किञ्च, जीवादित्वरूपमप्य-
नियतहपञ्चेत् परस्परसङ्कोर्षस्य नियतरूपेण विभागानुपपत्तिश्चेत्य-
भिप्रेत्याह—जीवादय इति । जीवादयस्त्वदभिमतपदार्थाः तथा—
स्याज्जीवः, स्यादजीव इत्यादिभङ्गसम्भवादेनैकान्त्यत्वाभावाः किमिति न
भवेयुरिति विपरिणामेन सम्बन्धः । अनियते च शास्त्रार्थे शिष्याणा-
मनाश्रयात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । कस्यचित्कथञ्चित्प्रवृत्तावपि धर्माधर्म-
योस्तत्फलयोश्च साङ्ख्यार्थादनर्थावाप्तिरपि स्यादिति भावः । न केवलं
शास्त्रार्थे एव शिष्याणामेव प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, किन्तु कस्यापि क्वापि

प्रवृत्त्यनुपपत्तिरत्रादौ विषादौ च तृप्तिमरणसाधनत्वानैकान्त्यसाम्या
 दित्याशयेनाह—इदमिति । अनैकान्त्ये इह तव मते इदं जगद्वस्तुमात्र
 मव्यवस्थं हानोपादानोपयागिसदसद्व्यवस्थाशून्यं स्यादित्यर्थः ।
 तथा च स्याद्वादा हेयाहेयविशेषरूढित्येताद्वपरीतमिति भावः । किञ्च,
 त्वदभिमतानैकान्त्यज्ञानं विरुद्धमानाकोन्यशविषादाद्विरुद्धं नाना
 कोन्यावगाहित्वादित्यर्थः । सशयः सशयात्मकज्ञानं स्याद्, एकस्मिन्
 धर्म्मिणि विरुद्धनानाकोन्यावगाहि ज्ञानं सशय इति तल्लक्षणयोगादि
 त्यर्थः । तथा च तस्याऽप्रमात्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादिति भावः । न
 चानैकान्त्यस्य वस्तुयाथात्म्यत्वाद् न तदवगाहने उक्तदाय इति युक्तम्,
 वस्तुनि विरुद्धासम्भवेन तस्य वस्तुयाथात्म्यत्वासिद्धेः । अथवा यदि वि
 रुद्धकोन्यावगाहित्वेऽप्यनैकान्त्यज्ञानं प्रमां स्यात्, तदा स्यात्पूर्वा पुरुषो
 वेति सशयोऽपि तथा स्यात् । स्यात्पुरुषयोर्भेदस्याप्यनैकान्त्यादित्याश
 येनाह—सशय इति । नानाकोन्यशो विरोधात् सन्देहत्वेन सर्वानुभव
 सिद्धोऽपि प्रत्ययोऽगृहीतिर्वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः स्यादित्यर्थः । अपि च
 जैनैः शरीरपरिणाशा जीव इत्यभ्युपगमात् तथाविधस्य च सावयव
 त्यावरयन्भावाद् मनुष्यदेहपरिमितस्य दास्याद्यवस्थाभेदे हस्तिमशकादि
 देहप्राप्ते च व्यापनसम्मानयोरवयवोपचयापचयावन्तरेणासम्भवादुप
 चितापचितयाभेदादुत्पत्तिविनाशधर्म्मताप्रसक्तावभिनयात्प्रसृत्य निष्का
 रणो बन्धा विनष्टः च तस्मिन्नन्यस्य निष्कारणो मोक्षश्च व्यप
 शिष्यत कस्मिन् स्यादित्याशयेनाह—अथति । अस्त्यशानैकान्त्यप्रयुक्ता
 अव्यवस्था तत्रयमपराप्यव्यवस्थिति द्योतनार्थमशब्दः । निष्कारण
 यार्थन्धमेच्छयारनैकान्त्यमव्यवस्था अस्मिन्नेतरेण सम्भव इति यावत् ।
 अथवा निष्कारणमयं व्यवस्थाच्छरुत्पन्नं पूरमुत्तानामर्हदाशनां व्यप
 प्रमद्ग, यिनैव शास्त्रोपापाय सर्वेषां मोक्षप्रमद्ग, तथा व्यपप्रमद्गरेत्य
 नैकान्त्यमप्ययम स्यादित्यर्थः । तत्कारणतत्परमाणुकारणवाद
 पदार्थपिराणा धर्म्मोपधर्म्मादयो मात्त्रापायादयश्च मयानैकान्त्य

समर्थयद्विस्तरेव पराहताः, न पृथग्गृह्यगार्हा इति स्वीकृत्यव्याहृतं सर्व-
प्रमाणविरुद्धञ्च जैनदर्शनमिति दर्शयन्नुपसंहरति—एवमिति । इहा-
ऽनैकान्त्यमते ते तव जैनस्य गतहियो गतवसनस्य निर्लज्जस्योन्मत्तस्य
सर्वानैकान्त्यमेव भाति, न कुत्रापि निश्चयः । एवमुक्तदोषगणैस्तव
सर्वानैकान्त्यवादे मदिरादिना भक्तस्य, प्रह्ववेशादिना परवशचित्तस्य
निरर्थकजल्पनमिव भाति सचेवसामिति शेषः । तथा च सर्वथाऽनु-
पादेय इति भावः ॥ २७ ॥

तस्माच्चिदाश्रयतयाऽखिलहेतुरेवा

मायाऽद्वितीयविषया जगतां सवित्री ।

ज्ञानेन याति विलयं न सती न तुच्छा

विश्वस्य कारणतया सदसद्विभिन्ना ॥२८॥

एवं निरस्तेषु मादिगणेषु विजयगुह्योपपन्नमिव प्रकृतम् “मायान्तु,
प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” (श्वे० ४ । १०) इति श्रौत-
कारणतावादं निगमयन्नुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यस्य कारण-
त्वासम्भवादेया माया श्रुत्यनूदिता चिदाश्रयतया चैतन्यं ब्रह्मैवाश्रयोऽ-
धिष्ठानं यस्यास्तद्भावस्तत्ता तथा चैतन्याश्रयत्वेन रूपेणाद्वितीयविषया
तदेव अद्वितीयं ब्रह्म विषयो यस्याः सा ब्रह्मात्मिकाश्रयविषया अखिलहेतु-
रखिलस्य भूतभौतिकस्य प्रपञ्चस्य हेतुरुपादानमत एव जगतां भूतभौतिक-
कार्याणां सवित्री उत्पादयित्री । जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठान-
त्वेनैव ब्रह्मणः कारणात्मम्, न साक्षात् । अन्यथा “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तरमबाह्यम्” (वृ० २ । ५ । १८) “न तस्य कार्यं कारणञ्च
विद्यते” (श्वे० ६ । ८) इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तिर्दुर्वारा स्यादिति भावः ।
तस्या ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रपञ्चकारणत्वेन सदसद्वैलक्षण्यादनिर्वाच्यत्वं

दर्शयति—ज्ञानेनेति । एषा माया ज्ञानेन विलयं याति, तस्मान्न सर्वं सद्रूपा, विश्वस्य भावरूपस्य कारणतया न तुच्छा अत्यन्ताऽसती । तस्मादेषा सदसद्विभिन्ना अनिर्वचनीयेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कार्यञ्च विश्वमपि मायिकमात्मतत्त्वेऽ-

ध्यस्तं समस्तमनृताहिवदेव रज्जौ ।

ब्रह्मात्मनाऽस्ति सदिदं निजरूपतोऽस-

न्नासन्न सन्निवदमनिर्वचनीयमेव ॥२९॥

मायाकार्यस्य प्रपञ्चस्याप्यात्मन्यध्यस्ततया रज्जुसर्पादिवन्मि-
थ्यात्वमित्याह—कार्यमिति । ब्रह्मात्मनाऽधिष्ठानरूपेण सत्कल्पित-
स्याऽधिष्ठानानतिरेकादित्यर्थः । निजरूपतः अध्यस्तत्वरूपेणासत् तुच्छं
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥

सृष्टेः पुराऽस्य सदिदं यदि तर्हि न स्या-

दुत्पत्तिरस्य शशशृङ्गखपुष्पवच्च ।

सम्बन्धमप्यसदिदं न भजेत् स्वहेतौ ।

सम्बद्धवस्तुनि हि कारणयोग इष्टः ॥३०॥

प्रपञ्चस्यानिर्वाच्यत्वेन मिथ्यात्वदृष्टिकरणायासत्कार्येवादं खण्ड-
यति—गृष्टे, पुरेति । न तावत्प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमसत्कार्यमनुत्पत्तिप्रस-
ङ्गादाकारादुक्तुमशक्यमित्यर्थः ।

नन्याकाराकृमुक्तस्य कारणाभावादनुत्पत्तिर्न स्वमरवाण, पटादे-
पुनरुक्तोऽपि कारणसम्बन्धादुत्पत्तिरिच्छेत्पराध्यायास्ततो पटादेः कार-
णेन सम्बन्धानुपपत्तेरसम्बद्धस्य कारणानुपयोगाद् यैवमित्याह—सम्ब-

न्यमिति । इदं कार्यमस्येति हि स्वहेतौ सम्बन्धमपि न भजेत् । सम्बद्धवस्तुनि हि घटादौ कारणस्य योग इष्ट इति योजना । यथाहुः सांख्याः—शक्तिमद्वि कारणम्, शक्तिश्च कारणनिष्ठा कार्यस्य सूत्रमावर्धेव । यथा च शक्त्यात्मना मुदादौ सत एव घटादेराविर्भावाय कारणान्तराणि, नासतः सत्त्वाय । असतो ह्युत्पत्त्यभ्युपगमे तत्रासत्त्वाविशेषात् सिद्धेताभ्योऽपि तैलनिष्पत्तिप्रसङ्गात् । न चासत्त्वात् कारणेनासम्बद्धं हेनोत्पादयितुं शक्यमिति कारणोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गम् । किञ्च, असत् उत्पत्तिः सतो चेत्, कारणानां वैयर्थ्यम्; असतो चेत्, तस्या उत्पत्तिरन्या सत्या अन्येत्वनवत्या, पटादिरूपा चेत्, पट उत्पत्तिरित्यनर्थान्तरम् । आद्यक्षणसम्बन्धोऽपि सम्बन्धिसिद्धयर्थोऽन इति स्वरूपवत् । कारणं सदैव पटाद्याविर्भवतीति सिद्धमिति । वस्तुतस्तु सत आविर्भावाय कारणकलापोपादानमिति सतोऽपि आविर्भावः सन् या असन् वा । आद्ये, सामग्र्योपादानवैयर्थ्यम् । द्वितीये, त्वस्तकार्याभ्युपगमः स्याद् । इति दोषसामान्यात्र सांख्याभिमतो घटादेः स्वतः सत उत्पादलक्षणः सत्कार्यवादः साधुः । किन्तु यथेदानीं पटादिकं ब्रह्मसत्त्वयैव सत्, एवमुत्पत्तैः प्रागपि । नहि कारणब्रह्मसत्तातिरेकेण कार्यं घृषणं सत्तास्त्रि, “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं तत्सत्य स आत्मा (छा० ६।१।४) उदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” (अ० सू० २।१।१४) इत्यादिभ्रुतिसूत्रप्रमाणात् । आविर्भावतिरोभावी तु मायामयस्यानिर्वचनीयावैवेति सत्त्वम् ॥ ३० ॥

सामर्थ्यमस्ति यदि हेतुगमप्यल्लोको-

त्पत्तौ तदा खकुसुमादिकमप्यतः स्यात्

तद्व्योम्यतापि न च सत्त्वमसत्त्वत्राधा-

न्नान्यत्त्वपक्षविलयात्तत्र तर्कबुद्धेः ॥ ३१ ॥

अथ कारणव्यापारादेव तेनाऽसम्बद्धमपि किञ्चिदसदुत्पद्यते,
कारणसामर्थ्यं हीदृशमित्याशङ्क्याह—सामर्थ्यमिति । यदि हेतुं
कारणनिष्ठं सामर्थ्यमलीकस्यात्यन्तासत् उत्पत्तावुत्पादने, तदाऽसत्त्वा-
विशेषात् खकुसुमादिकमपि अतः कारणात् स्यादुत्पद्येतेत्यर्थः ।
असतोऽपि योग्यस्यैव कारणव्यापारादुत्पत्तिर्न सर्वस्येत्याशङ्क्याह—
तद्योग्यतापीति । सस्याऽसतो योग्यत्वं किं सत्त्वं निरुपाख्यविल-
क्षणत्वम् ? उत निरुपाख्यतामात्रमेव ? अथवा निरुपाख्यस्यैव कश्चन
धर्मः ? इति विकल्प्याद्यं दूषयति—न चेति । असत्त्वबाधात्, अस-
त्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीये सर्वमसद्योग्यमेवेति सर्व-
मुत्पद्येत् । तृतीये स धर्मोऽपि निरुपाख्य एव, तद्विलक्षणो वा ।
आद्ये असति असदन्तरादविशेषात् । द्वितीयं प्रत्याह—नान्यदिति ।
अन्यो निरुपाख्यविलक्षणश्चेत्, तर्हि सत्यः स्यात् ? अनिर्वचनीयो
वा ? उभयघाऽपि तव तर्कबुद्धेस्त्वार्षिकस्यासत्कार्यवादिनः स्वपक्ष-
स्यासत्कार्यवादस्य विलयाद् भङ्गापत्तेरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नेदं हि सत्यमपि जन्म भजेन्न सत्त्वं

हेतोर्न वा सफलता स्वत एव सिद्धेः ।

अद्वैतवादिनिगमान्तविरोधतोऽदो

विश्वं ततोऽप्युभयतोऽस्ति विलक्षणं तत् ॥ ३२ ॥

एवमगरकार्यवादं निरस्य माय्याभिमतं सत्कार्यं वा दं निरसयति-
नेदमिति । अयमर्थः—जन्मनः प्रागपि कार्यस्य घटादेः मन्त्रे कुला-
सादिकारकव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । कार्यसरथाय हि कारकव्या-
पारः । तत्रेष्टागोत्रं सन्, किंविध्यः पुनः कारकव्यापारः स्यात् ? अथ
• ततोऽपि कार्यस्याभिव्यक्त्यं कारकव्यापारां न शक्यात्, तदपि

न; अभिव्यञ्जकवैषम्यात् । अभिव्यञ्जको ह्यादित्यादिः स्वविषय-
रूपादीन् स्वगोचरदेशस्थान् युगपदविशेषेण अभिव्यनक्ति । तथा कुला-
लादिव्यापारोऽपि यदि मृदादिविषयो घटाद्यभिव्यञ्जकः स्यात्, तदा
स्वगोचरमृदादिगतं घटशरावादिकार्यञ्चातं युगपदेवाभिव्यञ्जयेत् ।
न च तथा दृश्यते, तस्मात् स्वतः सत् उत्पादलक्षणः सत्कार्यवादीऽपि
वेदान्ताभिमतद्वितीयसिद्धान्तविरुद्धत्वात् साधुरिति मनसि निधाय
आह—अद्वैतवादिनिगमान्तविरोधत इति । फलितमुपसंहरति—
ततोऽपीति । तददो विरवं सृष्टेः पूर्वमुभयतो विलक्षणमनिर्वाच्य-
मेवेति सिद्धमिति दिग्विजयः ॥ ३२ ॥

मायामये जगति नास्ति नयप्रवेशोऽ-

सम्भाव्यमानकलनात्मतया हि तस्याः ।

मिथ्यैव सा तदुदयस्य तथात्वमेव

ब्रह्मावबोधविनिवृत्तिरिह प्रसिद्धा ॥ ३३ ॥

नन्वेवं मायायां तत्कार्यं च विरूप्यमाने भवदुक्तमनिर्वचनीयमपि
कथं सिद्धेत ? इत्याशङ्क्य सम्भाव्यमानावभासरूपत्वान्मायाया
न तत्र सदसतोर्विर्तकशलाकाप्रवेश इत्याह—मायामय इति । तस्या
मायाया इत्यर्थः । हीति लोकप्रसिद्धमायाया अप्यसम्भाव्यमान-
रचनापट्टीयस्त्वं दृष्टमिति नाणुमात्रविरूपस्यावकाशोऽस्त्येत्यर्थः । तदु-
क्तम्—“अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद् युक्तिप्रमाणाभ्यां दुर्घटत्वं सुघ-
टत्वे कल्पितत्वं भवेद्” इति । वार्त्तिककारैरप्येतदुक्तम्—

“संयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्वद् दिवाकरम् ॥

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवाऽत्र लक्षणम् ।

यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत् ॥

यद्विचारासहिष्णुत्वं तस्यां स्यात्तदलङ्घतिः ।” इति ।

नन्वस्तु मायापरिणामत्वं प्रपञ्चस्य, तथापि न मिथ्यात्वसिद्धिः, मायायाः “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे० ६ । ८) “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” (श्वे० १ । ३) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मात्मत्व-स्वभावत्वयोः श्रवणेन परमार्थसत्यत्वात् । तत्परिणामस्यापि तत्समसत्ताकत्वानपायादित्याशङ्क्य तस्या मिथ्यात्वमुपपादयितुं प्रतिजानीते—मिथ्यैवेति । सा माया मिथ्यैव स्वाधिकरणवृत्तिव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिन्येवेत्यर्थः । अयं भावः—न त्वदुदाहृतश्रुतेस्त्वदुत्प्रेक्षितोऽर्थः, तस्या निर्गुणचिदेकरसब्रह्मस्वभावत्वे ‘स्वगुणैर्निगूढाम्’ ‘ज्ञानबलक्रिया च’ इति त्वदुदाहृतवाक्यशेषविरोधात् “न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते”, (श्वे० ६ । ८) “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” (श्वे० ६ । ११) इति पूर्वोत्तरसन्दर्भविरोधात् । स्वगुणैर्निगूढामिति । गुणानां स्वपदविशेषणत्वात्तस्येन ब्रह्मसम्बन्धव्यावर्तनाच्च । तस्माद् “देवात्मशक्तिम्” इत्यस्य देव एवात्मा तत्त्विकं रूपं यस्याः कल्पित-स्याधिष्ठानव्यतिरेकेण तत्त्विकरूपाभावादिति वा । अन्योन्याभ्यासाद् देवस्य सर्गादिव्यवहारनिर्वाहकत्वाच्च उपचाराद् देवस्य स्वरूपभूता-मिति धार्यः । एवं “स्वाभाविकी” इत्येतदप्यनन्याधीनत्वपरमिति न कश्चिद् दोषः । ब्रह्माद्यशोधमात्रेण निवृत्तिश्रवणादपि तस्या मिथ्या-त्वमित्याह—मद्येत्यादिना । ब्रह्मणः प्रत्यगभेदेनावयोधः साक्षात्काररतेन विशेषणसकार्याया निवृत्तिर्बाधो यस्याः सा तथा इह वेदान्तरास्त्रे प्रसिद्धा ।

“तस्याभिध्यानाद् योजनात्स्वभावाद् ।

भूयश्चान्ते विधमाया निवृत्तिः ॥” (श्वे० १ । १०)

इति कार्यैः भट्ट निवृत्तिः प्रसिद्धैवेत्यर्थः । यद्वा, इह लोकेऽपि मिथ्याभूतेऽर्थे बहुधाः मायेति गीः प्रसिद्धा, ऐन्द्रमार्गिकोपदर्शितहास्य-

श्चादौ हि मायेयमिति सर्वजनव्यवहारः । सूत्रकृत्वोऽपि “मायामा-
त्रन्तु कास्त्र्येनानभिव्यक्त्वरूपत्वात्” (ब० सू० ३ । २ । ३) इति
स्वाग्रयादौ मायाशब्दप्रयोगः ।

“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ।

सर्वमृतगुणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति सूरयः ॥”

इति भगवताप्यवास्तवत्वेन प्रतिपिपादयिषिते विश्वरूपे मायाशब्द-
प्रयोगः कृत इत्यादौ प्रसिद्धेत्यर्थः । इत्यञ्च तन्तुद्रव्यबन्मायासमुच्चि-
त्तं वा, मायाशक्तिकं वा, परिणममानमायाधिष्ठानं वा ब्रह्म जगदुपादानम-
स्तु, सर्वथाऽपि मायेव दुर्निरूपस्वभावत्वाज्जगन्मिथ्यैवेत्याह—तदु-
दयस्येति । तस्या ब्रह्मैकाग्र्यविषयत्वेन प्रसिद्धाया मायायाः सकाशादु-
दय उत्पत्तिर्यस्य विश्वस्य तस्याऽपि सत्त्वात्ममेव मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः ॥३३॥

यावन्न चात्मधिपणा श्रुतिवाक्यजा स्या-

त्तावन्मृषापि सकलव्यवहारयोग्यः ।

मात्रादिरस्ति निजबोधसमुद्भवे तु

ब्रह्मेव सर्वमथवाऽनृतमात्मभिन्नम् ॥३४॥

ननु न मिथ्याभूतस्वार्थक्रियासामर्थ्यम्, नहि शुक्तिरजतेन कद्दूर्यं
कर्तुं शक्यम्, न वा मृगवृष्याम्भसि स्नातुं शक्यमित्याशङ्क्य किं
मिथ्याभूतस्वार्थस्य भ्रान्तिकात्मे तद्यात्वाभावः ? उत बाधकात्मे ? इति
विकल्प्य आद्ये उत्तरमाह—यावदिति । आत्मधिपणा आत्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारः मात्रादिः प्रमादप्रमाणप्रमेयादिः सर्वोऽपि पदार्थो यावद्बाधं सक-
लव्यवहारयोग्य एवेत्यव्याहृतमित्युक्तमप्यस्यादित्यर्थः । स्वाग्रनयादौ च
ज्ञानपानादि तदानीं सर्वानुभवसिद्धम्, शुक्तिरजतादेरपि पुरुषप्रवर्तक-
त्वाद्यर्थक्रियाकारिता कचिदस्त्येवेति भावः । द्वितीयेऽप्युत्तरमाह—

निजबोध इत्यादिना । तत्त्वसाक्षात्कारे जाते तु भ्रान्तेरप्यभावात्
सर्वमप्यस्तं प्रमात्रादिरूपं जगद्ब्रह्मैवेति । यद्वा, आत्मभिन्नं सर्वमनृतं
तुच्छमेवेत्येवमुभयथाऽपि जगतो बाध एव फलित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वप्ने यथाऽश्वगजयानमुखं मृपापि

द्रष्टुस्तदास्ति सकलव्यवहारयोग्यम् ।

जाग्रत्तथा जगदिदं व्यवहारयोग्यं

द्रष्टुर्भवेद्भ्रमजमेव मृपापि तावत् ॥ ३५ ॥

कल्पितस्यापि यावदज्ञानभावि व्यवहारयोग्यत्वमुक्तं पुनः स्पष्टयति
स्वप्नदृष्टान्तेन—स्वप्ने इति । निगदव्याख्यातं पद्यम् ॥ ३५ ॥

अध्यस्तमात्मनि जगन्न ततो विभिन्नं

नाभिन्नमप्यतिविरुद्धतयाऽनयोः स्यात् ।

नह्येकता सदसतोरपि युक्तितोऽतोऽ-

निर्वाच्यमेव निगमान्तगिरेति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

इत्थं कारणस्वरूपपर्यालोचनेन जगतो मिथ्यात्वं कल्पितस्यापि
यावद्दुर्गं व्यवहारयोग्यत्वञ्च प्रदर्श्य “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६ । १ । १) “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-
दिभ्यः” (म० सू० २ । १ । १४) इत्यादिश्रुतिसूत्रोपदर्शितरीत्या ब्रह्मणो
भेदाभेदाभ्यां निर्वक्तुमशक्यतया जगतोऽनिर्वाच्यत्वमितोऽप्यस्तीत्युपपा-
दयन्नुपसंहरति—अप्यस्तमिति । आत्मन्यध्यस्तत्वादेव जगत्ततोऽधि-
ष्ठानाद्विन्नं न भवति । नाप्यभिन्नं सदसतोरैक्यायोगादित्याह—
अनयोऽपिति । ब्रह्मजगतोः सदसतोरतिविरुद्धतया, हीति लोकवेदप्रसिद्धम्,

नह्येकता युक्तिसिद्धेति योजना । अत एव तदनन्यत्वमित्यधिकरणभाष्ये
 “अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते” (ब्र० सू० भाष्य० २ । १ ।
 १४) इति “न खल्वनन्यत्वमित्यभेदे ब्रूमः किन्तु भेदं ज्यासेधामः” (ब्र०
 सू० भाष० २ । १ । १४) इति भामत्याञ्चोक्तम् । अतोऽनिर्वाच्यमेव
 युक्तितो वाचारम्भणश्रुत्यनुगुणतर्कैः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छा० ३ । १४ ।
 १) “नेह तानास्ति किञ्चन” (हृ० ४ । ४ । १६) इत्यादिविधिनिषेध-
 मुखप्रतिपादफलिगमान्वगिरा वेदान्तवाक्यैरिति सिद्धमित्यर्थः ॥३६॥

तस्माज्जनिस्थितिलया यत ईश्वरास्त्यु-

स्तद्ब्रह्म विद्धि परमात्मपदाभिधेयम् ।

वेदान्तसिद्धमखिलस्य तदेव हेतु-

र्मायासहायमखिलज्ञमनन्तशक्ति ॥ ३७ ॥

एवं स्थितिद्वान्तं जगतोऽनिर्वाच्यत्वेन मिथ्यात्वं प्रसाध्य तत्पदार्थस्य
 मायाशब्दस्य ब्रह्मणो जगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वव्यवस्था-
 पनं परमप्रकृत्युपसंहरति—तस्मादिति । “यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते” (तै० ३ । १ । १) ।

“यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रकृतं यान्ति पुनरेव युगचये ॥”

(म० भा० ब्रह्म० अ० २५४ । ११) “जन्माद्यस्य यतः” (ब्र० सू० १ ।
 १ । २) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यो यत ईश्वराद् मायोपहितवैतन्यादखिल-
 स्य भूतभौतिकप्रपञ्चस्य जनिस्थितिलयाः स्युः, तत्परमात्मपदाभिधेयं ब्रह्म
 विद्धि—“तद् विजिज्ञासस्व ब्रह्म” (तै० ३ । १) इति सृगुवर्त्या प्रति-
 पादितरीत्या जानीहि । यद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धगुक्तस्वभावतया वेदान्तप्रति-
 पाद्यं तदेव मायासहायं मायोपहितं सत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति सर्वस्य हेतु-
 रभिन्ननिमित्तोपादानमिति वेदान्तसिद्धमिति योजना ॥ ३७ ॥

तद्ब्रह्म शक्तिशबलं वियदादिविश्वं

सृष्ट्वा क्रमेण निजवीक्षणतो विचित्रम् ।

नानेव भाति जगदीश्वरजीवभेदा-

देकं विशुद्धमपि यद्ब्रह्मदुपाधितः खम् ॥३८॥

नन्विदं भवदुक्तदिशा प्रपञ्चजन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन ब्रह्मैव “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छा० ३ । १४ । १) इत्यादिश्रुतिसिद्ध-
व्येत्तर्हि जगज्जीवेश्वरादिभेदप्रतीतिः किंनिबन्धना इत्याशङ्क्य माया-
तत्कार्यरूपोपाधिनिबन्धनैव भेदप्रतीतिरित्यभिप्रेत्याह—तदिति ।
तत्परिणममानमायाधिष्ठानत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्म वस्तुत एक-
मद्वितीयं विशुद्धमपि शक्तिशबलं मायोपहितं सत् “तदैक्षत बहु स्याम्”
(छा० ६ । २ । ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धनिजवीक्षणतो वियदादिविश्वं
साधारणं क्रमेण—“तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आका-
शाद्वायुः” (तै० २ । १ । १) इत्यादिश्रुतिसिद्धक्रमेण विचित्रं
भौतिकरूपमसाधारणं सृष्ट्वा जगद्भूतभौतिकरूपम्, ईश्वरस्तत्कर्ता,
जीवाः प्राणधारणोपाधिविशिष्टाः तेषामन्योन्यभेदः जगदीश्वरजीवभेदात्
नानेव भाति प्रतीयते । तत्र दृष्टान्तः—यद्ब्रह्मदिति येन प्रकारेणोपाधितः
घटमणिरुमल्लिकाद्युपाधिभेदेन खमाकाशं नानेव प्रतीयते तद्ब्रह्मदिति
योजना ॥ ३८ ॥

सर्वेश्वरोऽखिलगुरुः पुरुषोत्तमोऽस्तः

सृष्ट्वाऽखिलं स्थिरचरात्मकदेहजालम् ।

जीवात्मना स च विभुः प्रविवेश तत्र

स्वस्मिन् स्थितोऽपि बहुधा प्रविभाति शुद्धः ॥३९॥

“तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्” (तै० २ । ६ । १) इत्यादिश्रुत्यर्थ-
पर्यालोचनया ब्रह्मैव जीवरूपेण चराचरदेहेषु प्रविष्टमिति दर्शयंस्तत्प-
दार्थं भगवन्तं वासुदेवं सर्वाकारेण ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन च वर्णयति—
सर्वेश्वर इति । “एष सर्वेश्वरः” (बृ० ४ । ४ । २२) इति श्रुतेः, अतः
एवातिलस्य ब्रह्मादेर्विश्वस्य गुरुः सर्वकलोपदेष्टा पुरुषोत्तमो भगवान्
वासुदेवः तत्र देवादिदेहान् सृष्ट्वा स्वयं जीवात्मना प्रविवेश,
“चेन्नक्षत्राणि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” (गी० १३ । २) इति
भगवद्वचनात् । स्वस्मिन् त्वे महिम्नि स्थितोऽपि स्वतः शुद्धोऽपि
सर्वभेदविनिर्मुक्तोऽपि बहुधा नानारूपेण प्रविभावीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्योमादिविश्वमखिलं निजमाययेशः

कुर्वन्नसङ्ख्यपुषा स्वमहिम्नि भूम्नि ।

तिष्ठन्न मायिकगुणैः समवेत्यलितः

स्वात्मावबोधविनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ४० ॥

मायया कर्तृत्वादिरूपेण सर्वं कुर्वन्नपि नित्यकृतवत्या निर्नेप
एवास्तौत्याह—ज्योमादीति । स्वमहिम्नि भूम्नि अपरिच्छिन्नत्वमाव-
त्याऽऽखण्डमहिम्नि तिष्ठन् नित्यं तत्स्वरूप एव भगवान् वासुदेवो
मायिकगुणैः कारणस्वरूपैर्न समवेति—तत्त्वेनोनापि न सम्यग्यते । तत्र
हेतु —अलित इति । अखण्डाद्वैततया असङ्गो नित्यकृत्य इत्यर्थः,
“असङ्गो न हि मञ्जते” (बृ० ४ । ४ । २२) इति श्रुतेः । तथापि
हेतु —स्यामेत्यादिः । स्वात्मावबोधेन नित्यनिराकरण्यरूपज्ञानमहिम्ना
विशेषेण नित्यमेव निवृत्ता गुणात्मिका माया सत्कार्यं संसाररूपः
प्रवाहश्च यस्मिन् स चेति विप्रहः ॥ ४० ॥

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणताविशुद्धे

मायाश्रये भगवतीश्वर आत्मतन्त्रे ।

आरोपितात्ममहसेव निवृत्तमाये

वेदान्तगीर्भिरिति निश्चितमात्मविद्भिः॥४१॥

ननु जगज्जन्मादिकारणत्वाक्रान्तस्य कथमलितत्वमित्याशङ्क्याह—
मृष्टीति । वस्तुतो नित्यविशुद्धे भगवति सृष्ट्यादिकारणता आरोपिता ।
तत्र हेतुगर्भे विशेषणम्—मायाश्रय इति । मायाधिष्ठाने तदधिष्ठानत्व-
मात्रमेव कारणत्वम् ।

तदुक्तम्—“अपूर्वानपरं ब्रह्म तस्य कार्यं न कारणम् ।

अधिष्ठानत्यमात्रेण कारणं ब्रह्म गीयते ॥” इति ।

तथा च तस्य निर्लेपत्वमव्याहतमित्यर्थः । एतदेव विशेषण-
त्रयेण विशदयति—ईश्वर इति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थे अत
एवात्मतन्त्रे सर्वत्र हेतुः—आत्मेत्यादिः । स्वरूपप्रकाशेनैव नित्य-
निवृत्ता माया यस्मिन् इत्युक्तविशेषणविशिष्टं तत्त्वं वेदान्तवाक्यैरात्म-
तत्त्वविद्भिर्बिनिश्चितमिति योजना ॥ ४१ ॥

तस्मादयं हि भगवान् परमेश्वरत्वा-

दज्ञानहेतुकभवाम्बुधिकर्णधारः ।

धाराध्य आत्मपदबोधसमुद्भवार्थं

१ मोक्षेप्सुभिः सततमादरतोऽतिभक्त्या॥४२॥

सकलवेदान्तरहस्यतत्त्वज्ञानं भगवद्भक्त्यधीनं “यमेव वृणुते तेन
लभ्यः” (मु० ३ । २ । ३) “यस्य देवे परा भक्तिः” (श्वे० ६ । २२)

“दैवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥”

(गी० ७ । १४) “तदभिष्यानात्ति तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययैः” (ब० सू० २ । ३ । १३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रकदम्बैर्मगव-
द्वक्तिरेव सकलपुमर्थपर्यवसायिनी मुमुक्षुभिरादरेण कर्त्तव्यत्वेन विहिते-
त्याह—सत्मादिति । यस्मात् संसारतरणोपायोऽन्यो नास्ति सत्माद् अयं
हि स्वभक्तानां नित्यापरोक्षो भगवान् भजनीयगुणैरलङ्कृतः परमेश्वर-
त्वादनन्तकल्याणगुणो मुमुक्षुभिरात्मपदस्य ब्रह्मैक्यस्य बोधस्तदुत्पत्तये
ससत्त्वमनवरतमादरवस्तुत्पत्तयेन अतिभक्ता अतिरागेन भक्तिर्भजनं तथा
आराध्यः । आराध्यत्वे हेतुः—अज्ञानेत्यादिः । अज्ञानहेतुको यो
भवान्बुधिः संसारसमुद्रस्त्वतः पारोत्तारणे कर्णधारः । नहि भगवन्तं
विदाय कोऽप्यन्यः संसारतारकः प्रसिद्धोऽस्ति । तथा च स एवा-
चार्यरूपेण स्वामरूपेण च साक्षात् सत्त्वबोधदानेनौद्धर्त्तेति भावः ।

“वैशमहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ ! मय्यावेशितचेवसाम् ॥”

(गी० १२ । ७) ।

इति भगवद्वचनादिति ॥ ४२ ॥

यावन्त कृष्णपदपद्मयुगे सुखाब्धौ

प्रेम्णाऽर्पिता स्वमतिरुज्ज्वलभावनादया ।

तावच्चिदद्वयसुखात्मविबोधसिद्धौ

नास्ति प्रवृत्तिरपि मोक्षफलवास्तान् ॥४३॥

पददेव व्यतिरेकमुपेन द्रवयति—यावदिति । यावन् स्वमतिः
भवदादिनप्रपामस्त्या उज्ज्वला तदुप्यतिरिक्तरसानाश्रान्तवया भवन्त-

स्वच्छा या भावना तथा युक्ता प्रेम्णा अनुरागेण कृष्णपदारविन्दयुगले
सुखान्बुधौ नार्पिता भवेत् तावत्प्रत्यगभिन्नाद्वयानन्दतत्त्वावबोधसिद्धि-
प्रयोजनिका या वेदान्तश्रवणादौ प्रवृत्तिः सा मोक्षफलावसाना
नास्ति न भवेत्, किन्तु श्रममात्रैकफला, अनर्थपर्यवसायिनी प्रत्युत
स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत्त्वंपदार्थपरमेश्वरजीवभेदा-

ध्यासैकहेतुविनिवृत्तिकरीशभक्तिः ।

प्रेम्णाऽत एव पुरुषोत्तमपादपद्मे

स्वान्तं समर्प्य फलसङ्गमृते स सेव्यः ॥४४॥

सकलानर्थोन्मूलिनीं भगवद्भक्तिमुपपादयंस्तत्प्रकारं दर्शयति—
तत्त्वमिति । तत्त्वंपदार्थयोः परमेश्वरजीवयोर्यो भेदाध्यासस्तस्यैकं प्रधानं
हेतुः फारणमज्ञानं तस्य विशेषेण सकार्यस्य निवृत्तिकरी उन्मूलिनी
ईशस्य श्रीकृष्णस्य भक्तिरित्यर्थः । अत एव पुरुषोत्तमपादपद्मे प्रेम्णा
स्वान्तमन्तःकरणं समर्प्य स भगवान् पुरुषोत्तमः फलसङ्गं विना
सेवनीय इति योजना ॥ ४४ ॥

तत्सेवयैव विमले सुविवेकयुक्ते

वैराग्यशान्तिमुखसाधनयोग्यताद्वये ।

स्वान्ते स्वयं निजसुखात्मचिदद्वयाच्छं

प्रादुर्भवेन्मुकुर आत्ममुखं यथाच्छे ॥४५॥

सेवनफलं स्पष्टयति—तदिति । तस्य भगवतो वामुदेवस्य सेवयैव
निर्मले सुसुविवेकयुक्ते अत एव वैराग्यादिसाधनैर्या योग्यता तत्त्वज्ञा-

ज्ञात्कारार्हता तथा सम्पन्ने स्वान्ते चेतसि स्वयमनायासेन निजसु-
खात्मकं चिदद्भ्यं स्वच्छं स्वरूपं प्रादुर्भवेत्, स्वच्छे दर्पणे स्वकीयं
मुसमिवेति योजना ॥ ४५ ॥

आकाशवायुशुचिवारिभुवो विवर्त्ता

यस्यात्मनो भगवतो स्युरनन्तशक्तेः ।

स्वज्योतिषाऽपगतसंस्पृतिदोषमूर्ते-

स्तद्भक्तिरेव भवजीजनित्वहेतुः ॥ ४६ ॥

भगवद्भक्तेरवरयुक्तव्यतां प्रदर्शयन् प्रपञ्चस्य भगवद्विवर्त्तत्वं
दर्शयति—आकाशेति । स्वज्योतिषां स्वरूपप्रकाशमहिम्नैवापगतः
संसृतिरूपो दोषो यस्याः सा मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्य भक्तिरेव भव-
जीजस्याविधादेर्मिष्टिहेतुरित्यर्थः । तस्य कस्येत्यपेक्षायामाह—आकाशो-
त्पादिना । यस्यात्मनः प्रत्यक्तत्त्वस्य नित्यगुणबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतो
भजनीयगुणगणालङ्कृतस्य श्रीकृष्णस्य आकाशादयो विवर्त्ताः स्युस्तस्ये-
त्यर्थः । आकाशादिविवर्त्ताधिष्ठानत्वे हेतुः—अनन्तशक्तिरिति ॥ ४६ ॥

स्वाध्याययज्ञतपश्चादिजशुद्धियुक्ता

धीरा विवेकविरतिप्रभृतीड्यगुण्याः ।

श्रीवासुदेवपदयुग्मसरोजगन्धं

नित्यं भजन्ति परया श्रुतिजन्यभक्त्या ॥ ४७ ॥

भगवद्भक्तिरपि भगवदाज्ञापानननत्तत्त्वधर्मापरमेनैव पुरुषार्थे-
यायां जायते इत्याह—स्वाध्यायैत्यादिना । स्वाध्यायादिधर्माप-

रणेनैव शुद्धान्त करणा अत एव धीरा विषयैरञ्जुब्धचित्ता , तत्र हेतु —
विवेकेत्यादि । विवेकवैराग्यादय ईड्या स्तुत्या ये गुणास्तै सम्पन्ना
सन्त नित्यमनवरत श्रीवासुदेवपदारविन्दमकरन्दसुगन्ध भ्रमरा इव
परया प्रेमलक्षणाया भक्त्या भजन्तीति सम्बन्ध । श्रुतिजन्यभक्त्येत्यत्र
श्रुति — श्रवणम्, कीर्तनादेशप्युपलक्षणमेतत् ।

“श्रवणं कीर्तनं विष्णो स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

(भा०७।५।२३) इति ।

तत्रैकाङ्गस्यापि प्राधान्यविवक्षया श्रुतिमात्रस्य ग्रहणम् । तदुक्तम्—

“श्रीविष्णो श्रवणे परीक्षिदभवद्वैयासकि कीर्तने ।

प्रह्लाद स्मरणे तदङ्घ्रिमज्जने लक्ष्मी पृथु पूजने ॥

अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्ये च सख्येऽर्जुन ।

सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाक्षिरेषां परम् ॥” इति ॥४॥

ज्ञानं तदैक्यविषयं स्वयमेव तेषाम्

प्रादुर्भवेत्तत इहैव विमुक्तबन्धाः ।

तिष्ठन्ति नित्यसुखमोक्षपदे विशुद्धे

विध्वस्तभेदधिपणा कृतकृत्यतृप्ताः ॥४८॥

भगवत्पदार्थभोजानुरागिणां तत्त्वज्ञानं तत्फल मोक्षप्राप्तिश्चानायासेन
सिद्धमतीत्याह—ज्ञानमिति । तेन परमात्मना तत्पदार्थेन त्वपदार्थस्य
प्रत्यक्तत्त्वस्यैक्यमेव विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तदैक्यविषयं ज्ञानं स्वयमेव
स्वप्रयत्ने विनैव भगवत्प्रसादादेव तेषां परया भक्त्या भगवन्त भजतां
प्रादुर्भवेत् । एत इहैवास्मिन्नेव शरीरे विध्वस्ता तत्त्वज्ञानेनाज्ञानबाधाद्
बाधिता भेदधिपणा जगज्जावत्वादिभेदप्रतीतिर्येषां ते विमुक्तबन्धा

प्रमादत्वादिवन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः अत एव कृतकृत्यतया तृप्ताः सन्तः
नित्यमुगं मोक्षार्थं यत्पदं विगुहं निरन्तरार्थं तस्मिंस्तिष्ठन्ति—तदूपा
भवन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्वाविद्ययाऽऽवृतधियां भगवत्पदाब्जाद्
वैमुख्यमेव भवमृत्युभयाम्बुराशौ ।
पातैकहेतुरिति निश्चितमागमान्तै-
स्तस्मात्तदङ्घ्रिकमले निरता महान्तः॥४९॥

स्वस्वरूपावरणेन भगवत्पराद्मुख्यमेव संसारसिन्धुपातहेतुः,
तस्मात् तदाभिमुख्यमेवावरणं सम्पादनीयमित्याह—स्वाविद्ययेति ।
स्पष्टार्थं पदम् ॥ ४९ ॥

विश्वं समस्तमजडं जडमात्मनीशेऽ-
ध्यस्तं समूलममृतेऽनुगतेऽच्छब्दे ।
दृश्यं विहाय तत आत्मपदं विशुद्धं
ब्रह्मेक्यमेव सुधियो हि विदन्ति तत्त्वम्॥५०॥

अत एव भगवद्भक्ताः सम्यग् वेदान्तरहस्यं दृश्यान्वाभावापन-
सितं नित्यमुगं ब्रह्मैक्यमनायासेन जानन्तीत्याह—विश्वमिति । समूल-
मविद्यासहितं समस्तं विश्वं जडं षडादिदृश्यरूपमजडं प्रमादन्वादिगुण-
मात्मनीशो मादोषहिते, अमुगोऽमृते नित्यमुग्यमात्रे, अनुगते व्यापक-
प्रेतन्ये, अच्छब्दे गुह्यज्ञानस्वरूपेऽध्यस्तम् । तत्र ये सुधियो हरिर्माहि-
मोपिबान्त, करुणा दृश्यमविद्यावत्कार्यं विहाय निष्कालेन बाधितं

विनिश्चित्य ततो दृश्याद् विलक्षणमात्मपदमतो विशुद्धं ब्रह्मैक्य-
मलण्डैकरसं तत्त्वमनारोपितम्, हि श्रुत्यादिप्रसिद्धम्, विदन्ति साक्षा-
त्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

संसाररोगपरिपाडितचित्तदेहा

आत्रह्यलोकमवधोरितभोगवाञ्छाः ।

शान्त्यादिसाधनगणैरजरामराख्यं

जिज्ञासवोऽभयपदं गुरुमाश्रयन्ते ॥५१॥

येन क्रमेण जानन्ति संक्रमं दर्शयन्नधिकारिविशेषणं दर्शयति—
संसारंति । संसार एव दुश्चिन्तित्यव्याधितया रोगरूपेण परित आस-
मन्तात् पीडितचित्तरूपे देहो येषान्ते यतः सर्वत्र चयतिशयादिदोष-
दृष्ट्या आत्रह्यलोकं तत्पर्यन्तमवधोरिता तिरस्कृता भोगवाञ्छा यैस्ते ।
तेन सम्यग् विवेकवैराग्यसम्पन्ना इति फलितम् । यतः शान्त्यादि-
साधनगणैः मयुता अजरामराख्य जरामरणोपलक्षितसर्वसंसारधर्म-
विनिर्मुक्तमभयपदं ब्रह्म जिज्ञासवो ज्ञातुमिच्छन्ते गुरुमात्मतत्त्वोपदेष्टार-
माश्रयन्ते—सेवाप्रणिपातादिभिरनुकूलयन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तेनोपदिष्टपरमैर्मयमखण्डतत्त्वं

वेदान्तगीर्भिरनुचिन्त्य नयैरवेक्ष्य ।

बुद्ध्या स्वयं मुखधनं प्रविशन्ति धाम

स्वाराज्यलामहत्तृत्पतयाऽभितृप्ताः ॥५२॥

तेनेति । सेवादिना म्बलिन् प्रसादाभिमुखोक्तेन शुरुणोपदिष्टं परमैक्यम्—परा उत्कृष्टा मा प्रमा ययोस्तत्त्वपदलक्ष्ययोस्तौ परमौ तयो-
रेक्यमखण्डतत्त्वं वेदान्तगोभिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः, नयैः श्रुत्यनुकूलतर्कै-
रनुचिन्त्य मननं कृत्वा, अवेक्ष्य निदिध्यासनं कृत्वा, स्वयं स्वानुभवेन
बुद्ध्वा—अयमहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्वेनैव राजत इति स्वराट्
ब्रह्मतत्त्वं तस्य भावः स्वाराज्यं तस्य लाभस्तेन स्वाराज्यलाभेन कृतं कृत्यं
यैते तद्भावस्तत्ता तयाऽभितस्तृप्ता निरङ्कुशां तृप्तिं प्राप्ताः सन्तः
सुखधनमानन्दैकरसं धाम स्वर्ग्योतीरुर्षं प्रविशन्ति तत्त्वरूपा
भवन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

कार्या मनुष्यवपुषा श्रुतिसारबोध-

प्राप्त्यै हरौ रतिरतो यत एव धीरैः ।

गोविन्दपादरतिभिः परमं पदं तत्

प्राप्य सुखेन न चिरं भगवत्प्रसादैः ॥५३॥

अतिदुर्लभमधिकारिशरीरं प्राप्यतदेव सम्पादनीयमित्याह—
कार्य्येति । यतोऽन्यथागतिर्नास्तीत्यतः श्रुतिसारो ब्रह्मैक्यं तद्बोध-
प्राप्त्यै मनुष्यवपुषाऽधिकारिशरीरेण धीरैः हरौ रतिरेव कार्य्येत्यन्वयः ।
कुत इत्यत आह—यत इति । गोविन्दपादयो रतिरसुरागो येषान्ते
सैरस एव भगवतः प्रसादोऽनुग्रहो येषां (येषु ?) ते सैर्भगवदनुगृही-
तैस्तदेतत्परमं पदं सुखेनानायासेन, न चिरमप्रतिप्रतिबन्धेन प्राप्यं
भवति, नान्यैरित्यर्थः ॥५३॥

माया यदाश्रिततयाऽखिलविश्वहेतु-

र्विक्षेपशक्तिरखिलानपि मोहयन्ती ।

जीवान् स एव निगमान्तविनिश्चितोऽद्वा

सर्वेश्वरोऽखिलगुरुर्भगवत्पदार्थः ॥५४॥

ननु ब्रह्मादयो भगवत्त्वेन बहवः श्रूयन्ते, तत्र को वा मुख्यो भगवत्पदार्थः ? यत्रानुरागोऽप्यभिचारेण कर्त्तव्यः स्यादिति तत्राह—मायेति । “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” (श्वे० ४ । १०) इति श्रुतेर्माया यदाश्रितरूपेणाऽग्निस्तस्य विश्वस्य हेतुर्भवति वित्तेपारिमका विचित्रकार्योत्पादिका शक्तिर्यस्याः सा अग्निलान् ब्रह्मादीनपि जीवान् मोक्षयन्ती वरीवर्त्ति, स एव मायानियन्ता सर्वेश्वरत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः अग्निलानां ब्रह्मादीनामपि गुरुरग्निलकलोपदेष्टा भगवान् वासुदेवः अद्वा साक्षात् निगमान्तविनिश्चितो भगवत्पदार्थः “एष वशी” (क० ५ । १२) “एष सर्वस्थेशानः” (बृ० ५ । ६ । १) “एष लोकाधिपतिरेष लोकपालः” (कौ० ३ । २) ।

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।” (गी० ७ । १४)

“मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः सृजते स चराचरम् ॥” (गी० ९ । १०)

इत्यादिश्रुतिस्मृतिकदम्बैः प्रतिपादितो मुख्यो भगवच्छब्दवाच्यः । ओष्ठ्य एवेत्यर्थः ।

“गुह्ये महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।

ओष्ठ्यो भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥”

इति विश्वपुराणरचनात् ॥ ५४ ॥

साकन्त्यतोऽखिलगुणा भगवच्छब्दवाच्या

वैराग्यधर्मयगपेश्वरबोधलक्ष्म्यः ।

यस्मिन् घसन्त्यखिलदोषमिवर्जितास्तेऽ-

सागीरयोऽस्ति जगतां भगवत्पदार्थः ॥ ५५ ॥

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोरचैव पण्ठां भग इतीज्जना ॥”

इति स्मृतौ समग्रस्येति सर्वत्रान्वेति । तेन समग्रैश्वर्यादिसम्पन्नस्यै-
व सर्वेश्वरस्य भगवत्त्वं मुख्यमित्याभिप्रेत्याह—साकल्यव इति ।
साकल्येनाखिलगुणवैराग्यधर्मयशःश्रियैश्वर्यबोधलक्ष्म्यो भगवद्वाक्यत्वेन
शास्त्रप्रसिद्धास्ते यस्मिन् निरुपलक्ष्योपसम्पर्कशून्या वसन्ति, न कदापि
वियुज्यन्ते; असी भगवत्पदार्थो भगवच्छब्दार्थो मुख्यो जगतां ब्रह्मादीनां
तदधिष्ठितलोकानां चेश्वरो नियन्ताऽस्त्वोस्यविवादमित्यर्थः । यथा धान्यत्र
भगवच्छब्दप्रयोगो गौण एवेति भावः ॥ ५१ ॥

स्वातन्त्र्यमेव परमेश्वरभावचिह्नं

तत्तत्पदार्थगतमक्षयमाहुरेतत् ।

नाविद्ययावृतधियां कचिदक्षतं स्यात्

किन्त्वोश्वरार्पितधियां तदनुग्रहेण ॥५६॥

ननु ब्रह्मादीनां भगवत्त्वमीपचारिकम्, मुख्यन्तु भगवतो वासुदेवस्यैव,
तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य निरङ्कुशस्वातन्त्र्यमेव नियामक-
मित्याह—स्वातन्त्र्यमेवेति । परमेश्वरभावस्य सर्वेश्वरत्वस्य चिह्न-
मसाधारणधर्मः स्वातन्त्र्यमेव । तत्र स्वातन्त्र्यं तत्पदार्थे भगवति वासु-
देवे गतं तत्रैवाधिष्ठितम्, अक्षयमविनाशि आहुः सुखयः स्मृतपरचे-
त्यर्थः । निरवधिकानतिशयस्वातन्त्र्यं भगवत्येव पर्यवसन्नमित्यर्थः ।
एतत् स्वातन्त्र्यमविद्यावृतधियां मायाच्छादितचेतसां कचिद्देशे फाले
वा क्षतमव्यभिचारि न भवति, किन्त्वोश्वरार्पितधियां भगवदर्पितबुद्धीनां
तस्यैव भगवतोऽनुग्रहेण भवति, तदपि न सर्वथा निरङ्कुशम्, यथा ब्रह्मादीनां
भगवत्पारतन्त्र्यमावश्यकमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

वैराग्यधर्मयशाश्चादिगुणा जनानां
नारायणार्पितधियामपवर्गनिष्ठाः ।

आराध्य एष भगवानत आदरेण

प्रेम्णा मुमुक्षुभिरुदारगतीप्सुभिश्च ॥५६॥

अतो वैराग्याद्यैश्वर्यसिद्धये भगवान् वामुदेव एवाराधनीयो मुमुक्षु-
भिरित्याह—वैराग्येति । नारायणार्पितधियां वैराग्यादयो गुणा अपवर्ग-
निष्ठा मोक्षपर्यवसायिनो भवन्ति । अतो मुमुक्षुभिरादरेणैव भगवान्ना-
रायण आराध्यः,

“आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।

तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥”

इति वचनात् । उदारगतीप्सुभिश्च चस्त्वर्थे उदारः अपरिच्छिन्न-
गुणगणात्पदं भगवान् वामुदेवः स एव गतिः, यद्वा, उदाराणामप-
वर्गपर्यन्तं पदार्थमात्राभिज्ञाप्यमानां प्रह्लादादीनां पुरुषधैरेयाणां
गतिः प्राप्यतया फलं सौन्दर्यमाधुर्यसौष्टवाद्यनन्तकल्याणगुणगणा-
लङ्घिततया सगुणमूर्तिस्तदीप्सुभिस्तन्मात्राभिज्ञापिभिः भक्तिरसिकैस्तु
प्रेम्णा अनुरागेणैव भगवान्नारायणः प्रह्लादादिबद्ध भोगमोक्षाभिज्ञाप्यन्त्यै-
निरुपाधिपरप्रेमात्पदतया आराध्यो नैरन्तर्येण सेव्य इत्यर्थः । तथा
च उदाराधनमेव परमपुरुषार्थपर्यवसानभूमिति भावः ॥५६॥

आराधिते भगवतीश्वर आत्मतत्त्वे

किं दुर्लभं जगति मायिक आघिरिञ्च्यम् ।

स्वार्तनन्दवारिधिनिमज्जितचेतसां स्या-

द्विष्यस्तभेदपरमात्मपदे स्थितानाम् ॥५७॥

ज्ञानवैराग्याद्यर्थं भगवदाराधनमित्युक्तिरप्यन्यतो विरज्य भगवदा-
भिमुख्यसम्पादनाय । वस्तुतस्तु भगवद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थो ज्ञानवैरा-
ग्यादीनामवर्जनीयतयाऽवान्तरफलत्वमित्याशयेनाह—आराधित इति ।
भगवति सर्वसौन्दर्यसारसर्वस्वे ईश्वरे अवश्यम्भजनये आत्मतत्त्वे पर-
प्रेमास्पदे आराधिते सति स्वानन्दवारिधौ भगवदाराधनातिशयेन
निमग्नितम्—तद्व्यतिरिक्तं सर्वमप्यनादृत्य तत्रैव नितरां प्रविष्टं चेत्तौ
येषाम्, विघ्नस्तः स्वत एवाद्भुतस्वरूपमहिम्ना बाधितो भेदो यस्मिन्
परमात्मपदे तत्र स्वभावात् एव स्थितानां पुरुषधैरेयाणां मायिके जगति
आविरिञ्च्य ब्रह्मलोकाद्यैश्वर्यपर्यन्तं किं दुर्लभं स्याद् ? अपि तु सर्वस्य
तत्रैवान्तर्भावात् सर्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः ॥५७॥

आराधनं बहुविधं विहितं मुरारे-

स्तत्राप्यनन्यशरणत्वमुदारभक्तिः ।

सर्वं विहाय भगवच्चरणारविन्दे

प्रेम्णा धियः स्थितिरखण्डसुखासिद्धेः ॥५८॥

किं लक्ष्यं भगवदाराधनम् ? यस्मिन्कृते सर्वं पुमर्थजातं सुलभं
स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—आराधनमिति । श्रुतिस्मृतितन्त्रादिष्वधिकार-
भेदादुपिवैचित्र्याच्च मुरारेर्भगवतो वासुदेवस्य बहुविधमाराधनं आराधन-
प्रकारेषु विहितम् । तत्रापि तेष्वपि प्रकारेषु मध्ये उदारभक्तिः उदारा
सर्वोत्कृष्टा भक्तिः, उदारस्य भगवतो वासुदेवस्य अभिमता भक्तिरिति
वा अनन्यशरणत्वमेव “तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ॥”

(गी० १८ । ६२)

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” (गी० १८।६)
 “मामेव ये प्रपद्यन्ते” (गी० ७।१४) “तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्ये”
 “अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् ब्रतं मम ।”
 “सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मोति च याचते ।”

इत्यादिभगवद्वाक्यैरुद्धृतैः सम्बन्धमित्यर्थः । अतः सर्वं विद्यमान-
 मविद्यमानं वा धर्मजातं विहायोपेक्ष्य भगवतो वासुदेवस्य चरणारविन्दे
 प्रेम्णानुरागेण धियो निश्चयात्मिकायाश्चेतोऽवृत्तेः स्थितिर्नैश्वर्यमेवात्पण्ड-
 सुतस्यापरिच्छिन्नामन्दैकरसस्वरूपावस्थानलक्षणस्य मोक्षस्य प्राप्तिहेतुर-
 व्यभिचरितसाधनमित्यर्थः, “वत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि
 शान्दवम्” (गी० १८। ६२) इत्युक्तेः ॥ ५८ ॥

स्वान्ते स्थितोऽयमयिता परमेश्वरोऽयं
 साक्षी सुहृत्तमतया भजनीयकीर्तिः ।
 ध्यातोऽर्चितो दिशति मोक्षसुखं विशुद्धं
 भक्त्या निजार्पितधियां स्वपदावबोधात् ५९

स्वस्वामिभावेन वा, मत्त्वेन वा, स्वात्मत्वेन वा भगवदाराधने सर्व-
 पुमर्थपर्यवसायी भवत्येतेत्यभिप्रेत्याह—म्यान्त इति । इदं शेषं स्थितः
 संप्रत्य परमेश्वरः “यो विज्ञाने तिष्ठन्” (बृ० ३। ७। २२) इत्याद्य-
 न्तर्पामित्राद्योत्तरीयाः यमयिता

“इत्यरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥” (गी० १८। ६१)
 इति भगवद्रूपनाम् सर्वभूतनिष्कृत्येन प्रसिद्धो ॥ स्वामी स
 ध्यातोऽन्तर्पामिरूपेणाऽर्पितश्च सन् भक्त्याऽनुरागेण निजे बांशुन्येऽर्पिता

निवेशिता धोर्देस्तेषां स्वपदावबोधोऽतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानदानेन मोक्ष-
मुखं दिशति ददातीत्यन्वयः ।

“तमेव शरणं गच्छ सर्वमावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥” (गी० १८।६२) ।

इति भगवद्ब्रह्मणात् स एव परमेश्वरः सुहृत्तमवया सौहार्देन सख्ये-
नेति पादोऽध्यातोऽर्चितरश्च सत् मोक्षमुखं दिशतीति सम्बन्धः ।

“भोकारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ह्यात्मा मां शान्तिमृच्छति ॥” (गी० ५।२६)

इति भगवद्ब्रह्मणात् स एव साक्षी सर्वबुद्धिबृत्तिसाक्षिरूपेण ध्यातः
स्वपदावबोधदानेन विशुद्धं मोक्षमुखं दिशतीति सर्वत्राऽनुपपद्यते । सर्वत्र
हेतुः—भजनीयकीर्तिरिति । तथा च दास्येन वा, सख्येन वा, स्वात्मत्वेन
वा सर्वथा भगवान् वासुदेव एव भजनीय इति सिद्धमिति भावः ॥५६॥

प्रत्यक्परागद्वयसुखात्मपदावबोधे

सम्यग्बुद्धिशुद्धमतयोऽधिकृता विरागाः ।

सा शुद्धिरीशभजनात् सकलाद्भ्युक्ता

स्यान्नाऽन्यथा युगशतैः क्रतुकोटिभिर्वा ॥६०॥

किं बहुना वेदालुबचनादिसाध्यसत्त्वगुदित्सकत्वं विवेकादिसा-
धनचतुष्टयमपि भगवत्समरणकीर्तनादिभिरेवानायाससाध्यम्, नान्यथा
प्रयत्नसहस्रेण कल्पशतेनापीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवद्भजनमेव द्रव्यति-
प्रत्यगित्यादिना । स्पष्टार्थकं पद्यम् ॥ ६० ॥

यस्माद् बुद्धिशुद्धमतयो निगमान्तवाचां

तात्पर्यमद्वयसुखामृतमात्मतत्त्वम् ।

बोद्धुं क्षमास्तत उदारगुणो मुकुन्दो

ध्येयोऽर्च्य आदरत आन्तरशुद्धयेऽर्द्धा ॥६१॥

एतदेव पुनर्द्रष्टव्यति—यस्मादिति । स्पष्टार्थं पश्यम् ॥ ६१ ॥

शुद्धः स एव भगवान्निगमान्तभूमिः

स्वज्योतिषाऽपहतमायिकधर्मपुञ्जः ।

प्रत्यक्चिद्वयतयाऽखिलभेदशून्यो

मायातिगः सुखधनः पुरुषोत्तमत्वात् ॥६२॥

शुद्धशब्दान्तर्यामिरयाममुन्दरचतुर्भुजावाकारेण स एव भगवान् मुकुन्दो यथाधिकारं यथावृत्तिं आराध्यः परमपुमर्थसिद्धये इत्याशयेनाह—शुद्ध इत्यादिनवभिः । तत्रादी “तत्त्वमसि” (छा० ६। ८। ७) इत्यादिमहावाक्यप्रमेयमसण्डैकरसं त्रैलोक्यं शुद्धं वेद्यत्वेनाह—शुद्ध इति ॥ ६२ ॥

मायाश्रयः स च विभुः स्वगुणैरनन्ते-

रानन्दहेतुभिरशेषकलङ्कशून्यः ।

युक्तोऽस्य सर्वजगतो जननादिहेतु-

र्तासङ्गतां त्यजति पुष्करवत् स्वयम्भूः ॥६३॥

मायाधिष्ठानत्वेन जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि अनन्तकस्याप्यगुणगण-
निष्ठस्य “सारवक्तायः सत्यमद्भुतः” (छा० १। ८। ५) “यः सारंशः

सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः” (मु० १।६) इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य तस्यैव भगवतो निर्दोषगुणाधारत्वेनोपास्यत्वमाह—मायाश्रय इति ॥६३॥

सृष्ट्वेदमाविशति तत्र वशी स्वशक्त्या
जीवात्मनेश्वरतयाऽतिविशुद्धबोधः ।
तत्तन्नियामकतयाऽपि विभाति मायो-
पाध्यायसङ्गवपुषाऽखिलवृत्तिसाक्षी ॥६४॥

विरवं सृष्ट्वा सर्वान्तर्यामिरूपेण च तत्र प्रविष्टस्यापि निर्लेपत्वं
वदन्तस्यैव भगवतोऽन्तर्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या सर्वनियन्तृत्वेनोपास्यत्व-
माह—सृष्ट्वेति ॥ ६४ ॥

सर्वात्मताऽस्य निगमान्तवचःप्रसिद्धा
धाधेऽखिलस्य यदयाधितमद्वयाच्छम् ।
स्थानत्रयेऽनुगतमेकरसं घटादि-
ज्ञानेऽपि भाति न तथापि विभाति साक्षात् ॥६५॥

ननु वस्तुतो नित्यगुद्वुद्वमुक्तस्वभावस्य मायोपदिवत्त्वेन सर्वव्याप-
कस्य सर्वान्तर्यामिरूपेण सर्वत्रानुगतत्वेन च विद्यमानस्य भगवतो धाम्नु-
देवस्य पतुर्भुजायाकाराद्यन्तत्वं किमर्थमित्यागङ्क्यावाङ्मनसगोचरस्य
सर्वव्यवहारानास्पदवेदान्तप्रमेयस्य महत्तामपि दुर्लभस्य स्वमक्तानां
सज्जनानां बुद्धारोहाय नास्तिकानां मुसभङ्गाय चोपासनादिर्सीकर्य-
सिद्धये नित्यगुद्वुद्वमुक्तस्वभावस्यैव ब्रह्मणः स्वेच्छया पतुर्भुजायाकार-
प्रादुर्भावरूपं यदुपयोगमकमित्यभिप्रेत्याह—सर्वात्मतेति । “सर्वं

खल्विदं ब्रह्म" (छा० ३ । १४ । १) इत्यादिश्रुतौ सर्वात्मता प्रसिद्धा
 मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य अखिलस्य "नेति नेति" (बृ० २ । ६ । ६) इत्यादि-
 श्रुत्या बाधे यद् बाधावधित्वेन अबाधितम्, अद्वयम्, अच्छं ब्रह्म जाग्रदा-
 दिस्थानत्रये अन्योन्यव्यावृत्तेऽप्यनुगतमेकरसत्वेन साच्चिरूपं भाति,
 घटादिज्ञानदशायामपि प्रमात्रादिष्वनुगतं तत्साच्चिरूपं घटादिस्फुरणरूपं
 तदधिष्ठानरूपञ्च भाति—स्वयमेव प्रकाशतया स्फुरति । तथाप्यविद्या-
 तत्कार्याध्यासप्रतिबन्धेन साक्षात्तत्त्वज्ञानमन्तरेण न विभातीत्यर्थः ॥६५॥

तस्मादमी निजपदं सुजनाः सुखेन

पश्यन्तु मामिति निधाय हृदीश्वरोऽयम् ।

श्यामं चतुर्भुजमखण्डगुणैकधाम

स्वीयं वपुः सृजति शुद्धमुपासनार्थम् ॥ ६६ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मादीश्वरः करुणानिधिरयं भगवान्
 सुकुन्द इति हृदि निधाय श्यामसुन्दरम्, चतुर्भुजम्, किरीटकीस्तुभ-
 क्षपाङ्गद्वाराद्यसाधारणभूषणभूषितम्, स्वाभाविकानवधिकानविशया-
 नन्तानन्तरुत्याण्यगुणगुणान्नद्धुतम्, निरतिशयसौन्दर्यमाधुर्यसौष्ठव-
 मार्दवश्रियामेकधाम, शुद्धं साधिदानन्दमेव, स्वीयमसाधारणं वपुरुपास-
 कानामुपासनार्थं सृजति स्वेच्छया प्रादुर्भावयति । किमिति हृदि निधा-
 येत्यत्र आह—अमी इति । सुरेणाऽनायासेन अत्यन्तदुर्लभ्यमपि अमी
 सुजना भगवदाराधनेन लब्धमफलजन्मानः पुरुषपौरैया निजमसाधार-
 णमरण्डैरसं तत्त्वं मां पश्यन्तु साक्षात्कुर्यन्तु इत्येवमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

॥ श्रीपतिः स्मितकटाक्षमहोऽस्त्रोक्ते-

ध्यंयो युतो भवनिधेरमितादगाधात् ।

उद्धर्तुमीप्सुभिरनन्तसुखेप्सुभिश्च

स्वात्मानमेव शरणं सगुणोऽगुणश्च ॥६७॥

एतादृशं करुणासिन्धुं भगवन्तं कृतज्ञं दीनबन्धुं शरण्यादिगुणाधारं श्रीमुकुन्दं नैरन्तर्येण मनसि निधाय सज्जना भजन्ति । ततश्च सर्वैः स एव सगुणो निर्गुणश्च भगवान् मुकुन्द एव सततमेव सेव्य इत्यभि-
मेत्याह—स इति । स एव श्रीपतिः अनन्तविभूत्यधिष्ठात्र्या देव्या लक्ष्म्याऽऽश्रितत्वाद् भगवान् वासुदेवः स्मितेन मन्दहसितेनोपलक्षितो यः कटाक्षः, महश्चालौकिकं तेजः, करुणारसाद्रावलोको वीक्षणम्, तैर्युतो भक्तानुमहौक्यमो भवनिधेः संसारसिन्धोरमितात् वन्मूलकर्मादीना-
मानन्द्यात् पारावारवर्जिताद् भव एवागाधादिगुणकत्वेन दुस्तरात् स्वात्मानमुद्धर्तुमीप्सुभिरनन्तसुखं मोक्षमीप्सुभिः पुरुषैर्भ्यः सगुणः अनन्तकल्याणगुणसागरः स एव भगवान् निर्गुणः चकारात् ज्ञेय इत्यर्थः । यद्वा, स्वात्मानमुद्धर्तुमीप्सुभिर्गुमुत्तुभिः सगुणो निर्गुणश्च ध्येयो ज्ञेयश्च । तथाऽनन्तसुखेप्सुभिर्भक्तिरसिकैः भोगमोक्षाभिलापश-
न्यैरनन्तसुखं भगवन्तं श्यामसुन्दरमेवेप्सुभिः सगुण एव ध्येयो ज्ञेय-
श्चेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

स्वां वैष्णवीमखिलहेतुरनन्तशक्तिं

स्वज्ञानवाधितकलां चिति विम्वयुक्ताम् ।

आश्रित्य दर्शयति मूर्तिमलौकिकीं स्वा-

मानन्दसागरमुपासकभावसिद्धैश्च ॥६८॥

अनन्तराक्षिमायाधिष्ठानत्वेन भगवतो वासुदेवस्य अपरिच्छिन्नस्यापि सधिदानन्दपनैकमूर्त्तिप्रदर्शनेन, करुणासिन्धुत्वशरण्यत्वादित्यभाव

कृष्णाद्भिपन्नमकरन्दसुगन्धलुब्ध-

स्वान्तस्य नेतरधियो जगतीति सिद्धम् ॥ ७० ॥

तस्माद्भगवद्भक्तस्यैव तत्त्वज्ञानोदयफलकवेदान्तविचारे सम्यग्धि-
कारः, “यस्य देवे परा भक्तिः” (श्वे० ६ । २३) “मद्भक्त एतद्विज्ञाय
मद्भावायोपपद्यते” (गी० १३ । १८) इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्; नान्यस्येति
सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति । अतएव सुखं ब्रह्मैक्यं तस्य
बोधो ज्ञानं तस्य समुद्रव उत्पत्तिर्यस्माद् वेदान्तविचारात् तत्रैक्यैः ।
श्रोतुं सुगमम् ॥ ७० ॥

एवं च वेदवचसां परमेश्वरेऽस्मिन्

विश्वोद्भवस्थितिलयाश्रयकारणेऽह्ना ।

मुख्यान्वयोऽस्ति मत आत्मविदां विशुद्धे

मायातिगे भगवतीत्यपि सिद्धमिष्टम् ॥ ७१ ॥

तथा च “तच्च समन्वयाद्” (ब्र० सू० १ । १ । ४) इत्यधिक-
रणोक्तरीत्या सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयोऽपि सिद्ध
इत्याह—एवञ्चेति । पूर्वापरपर्यायोचनया साक्षात्परम्परया वा
वेदवचसाम् “सर्वे वेदा यत्पदमानमन्वि” (कठ० २ । १५) इति श्रुतेः
अस्मिन् स्वप्रकाशतया परोक्षस्वभावे परमेश्वरे मायोपहिते वस्तुतो
मायातिगे अत एव विशुद्धे भाषातत्कार्यमम्पर्कशेषविनिर्मुक्ते भगवति
वासुदेवे विश्वोद्भवस्थितिलयानामाश्रयोऽपिष्ठानमुपादानमिति यावन्
कारणं निमित्तं तस्मिन् अभिन्ननिमित्तोपादाने त्रयपि अह्ना साक्षाद्
मुख्यान्वयोऽस्ति । आत्मविदां व्याप्तादीनां मतोऽभिमत इतीष्टमपि
सिद्धमित्यर्थः । तथा च “सत्यकामः सत्यसद्ब्रह्म” (छा० ६ । ८ । ५)

एव व्यज्यते इत्यभिप्रेत्याह—स्वामिति । स्वज्ञानेन स्वस्वरूपबोधमहि-
म्ना बाधिताः स्वत एव निरस्ताः कलाः संसरणादिशक्त्यो यस्यास्ताम् ।
तथा च सर्वव्यामोहकमपि मायाशक्तिः स्वस्वभावमविद्यमानवत् कृत्वा
भगवद्दीप्त्याङ्गने परामृतेव तिष्ठतीति भावः । स्वां स्वाधीनां मायाशक्तिं
स्वप्रतिविम्बगर्भाभिधाय स्वामसाधारणीमलौकिकीं चिदानन्दाकारां
मूर्तिमानन्दसमुद्भूताम् उपासकानां निजभक्तानां भावः प्रेमातिशय-
स्वस्मिन् विषये अत्यन्तानुरागस्तस्य सिद्ध्यै तदाविर्भावाय अखिलदेव-
भगवान् दर्शयति—निजभक्तदृग्गोचरतां नयतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स्वाभाविकामृतसुखाद्वयतत्त्वबोधः

साक्षादुदेति सुमते रसिकान्तरस्य ।

पादारविन्दमकरन्दसुधोत्सवेऽस्य

कृष्णस्य तच्छरणमेव गतस्य पुंसः ॥ ६९ ॥

अत एव श्रीमूर्तिचरणारविन्दप्यानरसिकस्य तत्त्वज्ञानमन्येषा-
ममन्तोपायैरसाध्यमव्यनायासेन एत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्याह—
स्वाभाविकेति । अस्य करुणासिन्धोः श्रीकृष्णस्य पदारविन्दमक-
रन्द एव सुषा पीयूषं तस्या इत्यर्थः, मैव वा परममङ्गलम्, यत्र रसि-
कान्तरस्य नित्यं तदाम्नादने तत्परान्त-करणस्य, अत एव सुमते, यत-
स्तच्छरणं कृष्णशरणमेव गतस्य, पुंसः सफलपुरुषजन्मतः स्वाभाविकं
यदमृतमविनाशि सुगमद्वयतरंगं तस्य बोधः साक्षात्कारः साक्षाद-
प्रतिबन्धनेर्देव जन्मनि उदेति एवमेवाभिर्भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तस्मादगणदुःखबोधसमुद्भवेऽस्मिन्

मुन्याधिकार उदितः श्रुतिभिर्दुमुक्तोः ।

ऽप्यणाहिपञ्चमकरन्दसुगन्धलुब्ध-

स्वान्तस्य नेतरधियो जगतीति सिद्धम् ॥ ७० ॥

तस्माद्भगवद्भक्तस्यैव तत्त्वज्ञानोदयफलरूपवेदान्तविचारे सम्यग्धि-
कारः, “यस्य देवे परा भक्तिः” (श्वे० ६ । २३) “मद्रक्त एतद्विज्ञाय
मद्रावायोपपद्यते” (गी० १३ । १८) इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्; नान्यस्येति
सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति । अखण्डसुखं ब्रह्मैक्यं सत्य
बोधो ज्ञानं सत्य समुद्रव उत्पत्तिर्यस्माद् वेदान्तविचारात् तत्रैतत्पर्यः ।
श्रोतं सुगमम् ॥ ७० ॥

एवं च वेदवचसां परमेश्वरेऽस्मिन्

विश्वोद्भवस्थितिलयाश्रयकारणेऽद्धा ।

मुख्यान्वयोऽस्ति मत आत्मविदां विशुद्धे

मायातिगे भगवतीत्यपि सिद्धमिष्टम् ॥ ७१

तथा च “तत्तु समन्वयाद्” (ब० सू० १ । १ । ४) इत्यधिक-
रणोक्तरीत्या सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयोऽपि सिद्ध
इत्याह—एवमेवेति । पूर्वापरपर्यालोचनया साक्षात्परम्परया वा
वेदवचसाम् “सर्वे वेदा वत्पदमानमग्नि” (कठ० २ । १५) इति श्रुतेः
अस्मिन् स्वप्रकाशतया परोक्षस्वभावे परमेश्वरे मायोपहिते वस्तुतो
मायातिगे अत एव विशुद्धे मायावत्कार्यसम्पर्कदोषविनिर्मुक्ते भगवति
वासुदेवे विश्वोद्भवस्थितिलयानामाश्रयोऽधिष्ठानमुपादानमिति यावत्
कारणं निमित्तं तस्मिन् अभिन्ननिमित्तोपादाने अयं ब्रह्मा साक्षाद्
मुख्यान्वयोऽस्ति । आत्मविदां व्यासादीनां मतोऽस्मिन् इवाष्टमपि
सिद्धमित्यर्थः । तथा च “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” (छा० ६ । ८ । ५)

“यः सर्वज्ञः सर्वविन्” (मु० १।१.६) “एष लोकाधिपतिरेष लोकपालः” (कौ० ३।८) “एष वशी” (क० ५।१२) “एष सर्वस्येशानः” (बृ० ५।६।१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २।१।१) “स विश्वकृत्” (बृ० ४।४।१३) “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” (श्वे० ६।१८) “एष सर्वेश्वरः” (बृ० ४।४।२२) इत्यादिरूपेण श्रुतयो भगवन्तं वासुदेवं सगुणमनन्तकल्याणगुणनिष्ठं प्रतिपादयन्तो निर्गुणं पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ ७१ ॥

तत्त्वंपदार्थपरिशोधनमागमान्तेः

कृत्वेशभक्तिमपि शास्त्रविदां मतेन ।

द्योद्धव्यमद्वयपदं भवपाशमुक्त्यै

साम्राज्यसौख्यपरमामृतसिद्धयेऽह्वा ॥७२॥

वितरेणोत्तमर्धे श्रोतुमुद्दिमौक्याय महिष्य दर्शयति—वश्वमिति । शास्त्रविदां मतेनेत्युक्त्या साम्प्रदायिकमेव कृतं सर्व फलवि न व्यरूपानकल्पितमिति दर्शितम् । ईशस्य श्रीमुकुन्दस्य सम्यक् तत्रैव तत्परतां कृत्वा तत्प्रमादनव्यमाधनचतुष्टयेन तत्त्वंपदार्थयोः परिष्ठापनमागमान्तेर्वेदान्तवाक्यत्रिचारेण कृत्वा अद्वयपदं द्योद्धव्यमित्यन्वयः । भव एव पाशो बन्धकृत्यान् ततो मुक्त्यै सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थमिन्यर्थः । सम्यग् राज्ञे निरतिशयानन्दश्चक्रेण ब्रह्म मम्राट् नम्य भावः साम्राज्यं तदेव मौढ्यं तदेव परमामृतं कैरन्दं तन्मिदमे अह्वा मा-
सांद्रोदस्य शानुभारोदपर्वन्तं यतिनव्यमित्यर्थः । शास्त्रविदां मतेनेति प्रिपन्धयति ॥ ७२ ॥

अद्वैतमेव निगमान्तगिराऽवबुद्धं

मुक्तिप्रदं द्रयमतिक्षयकृत्सुखेन ।

तत्रैव सद्भिरतियत्नपरेश्च भाव्यं

द्वैतं मृपाभ्रमधियोत्थमनर्थकृद्यत् ॥ ७३ ॥

नानावादिपरिकल्पितद्वैतपक्षान् तत्त्वज्ञानमोक्षप्रतिबन्धकान् द्राग्-
मादृत्य वेदान्तस्मृतौतिहासपुराणादिप्रमाणसिद्धमद्वैतमतमेवाददर्शयामि-
त्याशयेनाह—अद्वैतमिति । यतो द्वैतमेव बन्धस्तद्विषयकं ज्ञानमेव
महाननर्थः, अतो निगमान्तगिरा तत्त्वमस्यादिवाक्येन अद्वैतमे-
वावबुद्धं साक्षात्कृतं सत् सुखेनाभावासेन द्वैतमतेरभ्यस्ततयाऽज्ञानका-
र्यत्वात् तस्याः क्षयकृद्भवति । अपिष्ठानावबोध एव अभ्यस्तक्षयकारी,
अभ्यस्तक्षयोऽपिष्ठानानतिरेकीत्यर्थः । अत एव मुक्तिप्रदं मुक्तेः स्वरूपा-
वस्थानलक्षणायाः स्वतः सिद्धतया द्वैतमतिविलापनेनैव तत्त्वज्ञानस्य
तत्प्रदत्वमुपचर्यते । अतस्तत्रैव द्वैतावबोधे एव सद्भिः पुरुषपरिरेयैः
शास्त्रोक्तपुरुषप्रपन्नपरैरेव भवितव्यम् । यत् यतो मृपाभ्रमधिया
मिथ्याज्ञानेनोज्ज्वलितं द्वैतमेवानर्थकृद्भवतीति योजना ॥ ७३ ॥

यो द्वैतिभिः स्वमतिकल्पनया प्रलापोऽ-

प्याभासमात्रजगति स्वपरावहेतुः ।

नाना कृतस्तमखिलं परिहृत्य दूरे

श्रुत्यन्तपक्षमनघं परितः श्रयेत् ॥ ७४ ॥

यावदद्वैतमाभासीकृत्य न परित्यज्यते, तावदद्वैतबोधोऽपि दुःसम्पादः,
तदर्थं वेदान्तवान्यविचारोऽपि सार्यक एवेत्यभिप्रेत्याह—य इति ।
द्वैतिभिर्द्वैतेऽभिनिवेशकर्तृभिर्नाना प्रलापः स्वकपोलकल्पितयुक्तिप्रमाणा-
भासैर्मूलप्रमाणमन्तरेण आभासमात्रे जगति स्वाप्नप्रपञ्चवत् प्रतीति-
मात्रशरीरे कृतः स्वपरावहेतुः स्वस्य परस्य चानर्थहेतुरेव सः, तमस्त्रिंशं
श्रुतिस्मृतियुक्तिभिस्तुच्छीकृत्य दूरेऽत्यन्तानादरेण परिहृत्य वेदान्तमर्तं
स्वतः प्रमाणत्वात् प्रामाणिकैर्ब्यासवसिष्ठादिभिः स्वीकृतत्वादनर्थ निर्दो-
षमपौरुषेयतया परित आसमन्वादाश्रयेवेति योजना ॥ ७४ ॥

सकलमिदमखण्डं भेदविभ्रान्तिशून्यं

श्रुतिशिखरवचोभिः सिद्धमानन्दकन्दम् ।

सपदि सुमतिरन्तर्वेद यस्य प्रसादा-

त्तमहममृतमायं कृष्णमेवावलम्बे ॥ ७५ ॥

इति प्रत्यक्षत्वचिन्तामणौ भवमं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

प्रकरणार्थमुपमंहरन् स्वेष्टदैवतं भगवन्तमनुसन्धत्ते—सकल-
मिति । इदं ध्यान्त्या द्वैतत्वेनाकपुटं सकलं जगद्वस्तुदृष्ट्या अखण्डं
ब्रह्मेति दम्य प्रसादात् सपदि वत्सल एव सुमतिः सन् अन्तः
मायाज्जानाति, तममृतमरूपं कृष्णमेव तत्त्वमवलम्बे इत्यन्वयः । तत्र
भेदस्य प्रतीतिरुत्तराद्यद्विभ्रान्तिशून्यमानन्दकन्दमानन्दैकरसमद्वैतमेव
तरसमिति वेदान्तैः स्वतः प्रमाणभूतैः सिद्धमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

यत्कारुण्यशरण्यदीनजनतोद्धारैकशीलादिसाद्-

गुण्यध्यानविचारणादिभिरयं ब्रह्मादिवन्द्यं पदम् ।

प्राप्त्यान्यानपि देहिना नयति वद्धोरो नरोऽप्यैश्वरं

तं श्रीकृष्णमुदारसेव्यचरणं नित्यं भजेऽहं गुदा ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिलाषिसदानन्दविद्व-

हृत्वायां प्रत्यक्सत्त्वचिन्तामणिर्व्याख्यायां तत्पदार्थस्या-

भिन्ननिमित्तोपादानस्वनिरूपणमयूखाभिधं नवमं

प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ६ ॥

अथ दशमं प्रकरणम्

दृश्यातिगं ज्ञानघनं निरञ्जनं

प्रत्यञ्चमानन्दसमुद्रमक्षरम् ।

अद्वैततत्त्वं परमार्थशब्दितं

कृष्णं श्रये वेदशिरोभिन्नन्दितम् ॥१॥

द्वैतभ्रमं संसृतिचक्रकारणं

निरस्तसत्तादिगुणं चिदद्वये ।

आरोपितं यत्र तमेव केशवं

भजेत शुद्धं स्वधिया त्यजेद् द्वयम् ॥२॥

प्रद्वैकमेव न ततः किमपि द्वितीयं

मायोत्थितं पृथगिदं श्रुतिसिद्धमेव ।

विशायते विगतमोहनिशान्धकारी-

यद्वाच्योत्तममृदं फलये शुकुन्दम् ॥ १ ॥

अतोऽनन्तरप्रकरणे “अद्वैतमेव निगमान्तगिराऽवयुद्धं मुक्तिप्रदं
द्वयमविच्छेद्यन्मुखेन” इत्युक्तम्, उद्दोशकाराय उदुषपादकमद्वैतप्रकर-
णमारभमाणस्तत्प्रतिपाद्यमद्वैतवत्त्वं भगवन्तं श्रीमन्मुकुन्दमनुमन्धते—
दृश्यातिगमिति द्वाभ्याम् । प्रथमपक्षे दृश्यात्यन्ताभावोपपत्तिर्न निरति-
शयानन्दपूर्णं निर्गुणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माद्वैतवत्त्वं सकलवेदान्तसिद्धान्त-

भूतं श्रीकृष्णाख्यं वस्तुनुसन्धानगोचरतया आविष्कृतमिति । द्वितीये
वदान्नरकाविधावत्कार्यनिरासितत्त्वज्ञानान्तरङ्गसाधनाद्वैततत्त्वविचारोप-
देशसूचनमिति विवेकः । उभयत्र अक्षरार्थस्तु निगदव्याख्यातः ॥१-२॥

नन्वद्वये साधकमानमस्ति किं

यदाश्रयेद् द्वैतमतिं विहाय ना ।

विचारतो नास्ति कथञ्चनाऽद्वये

प्रमाणमीपत्तव तत्त्वसाधकम् ॥ ३ ॥

‘तमेव केशवशब्दाभिधमद्वयं भजेत्’ इत्युक्तमसहमानाः केचित्
प्रत्यवतिष्ठन्ते—नन्विति । अद्वये वस्तुनि किं प्रमाणं तत्साधकत्वेना-
भिमतमस्ति ? इति नद, यत्प्रमाणं प्रमाणसिद्धौ द्वैतमतिं परित्यज्य ना
पुमानाश्रयेत् । विचारतो विचारे क्रियमाणे कथञ्चन केनापि प्रकारेण
तवाभिमतोऽद्वये ईपदपि तत्त्वसाधकं प्रमाणं नास्तीति योजना ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षमानं जडवस्तुगोचरं

नाऽद्वैतमच्छं क्षमतेऽपि वीक्षितुम् ।

नातीन्द्रियं वीक्षितुमिन्द्रियाण्यलं

नह्यद्वयं रूपवदक्षरं भवेत् ॥ ४ ॥

ननु काऽप्रानुपपत्तिरद्वैतवस्वे यत्किञ्चित्प्रमाणं भविष्यतीति चेत्,
तत्र वक्तव्यम् । अद्वैतसाधकं प्रमाणं किं लौकिकं वेदोक्तं वा ?
आद्येऽपि किं प्रत्यक्षम् ? उत अनुमानम् ? न तावत्प्रत्यक्षमित्याह—
प्रत्यक्षमानमिति । जडवस्तुषट्पटादिगोचरं हि प्रत्यक्षं प्रमाणमच्छमद्वैत-

मसङ्गं कटाक्षेणापि वीक्षितुं न क्षमते । तत्र हेतुः—नातीन्द्रियमिति ।
 अतीन्द्रियत्वे हेतुः—नहीति । अरूपवदित्युपलक्षणमस्पर्शादेरपि । तथा
 च श्रुतिः—“पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः” (क० ४ । १) इति ।
 “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” (क० १ । ३ । १५) इत्यादिरूपा
 चेति ॥ ४ ॥

अथो जगत्प्रतिभासयोर्मृषा-

विद्याकृतत्वाद् जडयोर्न तत्र वा ।

स्यादज्ञसा मानगतिर्यतो भवेत्

सर्वत्र सन्मात्रगतं प्रमाणकम् ॥ ५ ॥

द्वैतत्वप्रतिभासयोरविद्याविजृम्भितत्वात् तत्र प्रमाणव्यापारः ।
 प्रमाणन्तु सर्वत्र सन्मात्रविषयमेवेति सिद्धान्तो शङ्कते—अथो जगदिति
 द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

तथेन्द्रियाणामनृतद्वयभ्रमा-

धिष्ठानमात्रग्रहणे कृतार्थता ।

सर्पभ्रमस्येव जगद्भ्रमस्य न

प्रमाणतः सिद्धिरपीप्यते सतः ॥ ६ ॥

इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोश्च द्वैतभ्रमाधिष्ठानभूतसन्मात्रग्रहणे नान्य-
 यासिद्धत्वान् रग्गुणण्डमन्त्रयोगमनन्तरमुपजायमानसर्पविभ्रमस्येव
 द्वैतप्रतिभासस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो भ्रान्तित्वोपपत्तेरित्याश-
 येनाह—तथेन्द्रियाणामिति ॥ ६ ॥

तदेतदप्यत्र न साम्प्रतं यतः

सर्पभ्रमस्येव न विश्वभानयोः ।

भ्रान्तिस्त्वमद्वाऽप्यवकल्पते सतो-

रवाधितार्थप्रतिभानसिद्धयोः ॥ ७ ॥

तामिमां सिद्धान्तिशङ्कां पूर्वपक्षी परिहरति—तदेतदिति । विश्वञ्च
वद्विषयकं भानञ्च तयोर्विश्वभानयोः सतोः सद्रूपयोः । तत्र हेतुः—
भवाधितेति । अवाधितार्थविषयकं यत्प्रतिभानं प्रमारूपं तेन सिद्धयोः ।
न तु भ्रान्तिस्त्वं भ्रममात्रशरीरत्वम्, नहि सर्पभ्रमस्येव द्वैतप्रतिभासस्य
भ्रान्तिस्त्वमवकल्पते इति योजना ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षमानादवभासते जगद्

ग्राबालधीरं व्यवहारगोचरम् ।

तत्त्रापरोक्षे सति नास्ति विभ्रमः

सन्मात्रभाने जगतः क्व विभ्रमः ॥ ८ ॥

अपि चेदं द्वैतं प्रत्यक्षेणाबालपण्डितमवभासते । तत्र मते ॥
द्वैतप्रपञ्चोऽयं भ्रान्त्यापि प्रतीतिगोचरतां नाचरेत् । नद्यधिष्ठानपक्षा-
परोक्षे सति काचिद्भ्रान्तिरस्ति, यवस्त्वया सन्मात्रमेव प्रमादगोचरं
मवमित्याशयेनाह—प्रत्यक्षेति ॥ ८ ॥

नन्वप्यधिष्ठानसद्वये जगणे

द्वैतभ्रमस्तत्र किंवाऽवकल्पते ।

यथेदमित्यप्यपरोक्षवस्तुनि

दृष्टोऽस्ति लोके रजतादिविभ्रमः ॥ ६ ॥

इदमित्यपरोक्षावभासेऽपि अधिष्ठाने यथा रजतादिविभ्रमस्तथा
सन्मात्राधिष्ठाने प्रत्यक्षगृहीते द्वैतविभ्रमोऽवकल्पते, न तु परोक्षगृहीते,
नात्यन्तमनवभासमाने वाधिष्ठाने इत्याशयेन सिद्धान्ती समाधानं
शङ्कते—नन्विति ॥ ६ ॥

मैवं प्रसिद्धो रजतादिविभ्रमा-

धिष्ठानशुक्तयादिरनेकरूपवान् ।

केनापि रूपेण सदुष्टचक्षुरा-

प्तुत्यप्रतीतौ भ्रमतां वहत्यपि ॥ १० ॥

अन्येन निर्दुष्टसुचक्षुरादिज-

ज्ञाने प्रमाणव्यवहारमुद्धरेत् ।

न ह्येवमद्वैतसतस्त्वेकताऽ-

नङ्गोक्तैः सा व्यवहारकल्पना ॥ ११ ॥

प्रतिवादी परिहरति—मैवमिति द्वाभ्याम् । रजतादिविभ्रमाधि-
ष्ठानशुक्तिराकलादेरनेकात्मकत्वान् केनचिदात्मना दोषदुषितचक्षुरादि-
ममुत्पत्तिज्ञानगोचरतामाचरद् भ्रान्तिव्यवहारमाचरति, अपरंगा-
मना विगलितनिरिजदोषचक्षुरादिजनितविषयतामापद्यमानं प्रमाण-
व्यवहारमुद्धरेदित्युपपन्नम् । अद्वैतवस्तुनः पुनरनेकात्मकत्वानभ्युप-
गमान्नैवं व्यवस्थाऽवकल्पते इति द्वयोः समुदितोऽर्थः ॥ १०-११ ॥

तस्मात्प्रमाणं न सदद्वये परे
 प्रत्यक्षमेवं विधिना परीक्षितम् ।
 तन्मूलकं नाप्यनुमानमद्वये
 व्याप्तेरभावादपि सम्भविष्यति ॥ १२ ॥

पूर्वपक्षी अद्वैते प्रत्यक्षप्रमाणाभावसाधनमुपसंहरन्नुमानमपि
 निरस्यति—सत्मादिति ॥ १२ ॥

नन्वेव भेदव्यवहार एकचि-
 द्वास्त्वाश्रयस्तद्व्यवहारभावतः ।
 यथैकचन्द्रादिगतः प्रकल्पितो
 दृष्टोऽस्ति भेदव्यवहार आन्ध्यजः ॥ १३ ॥
 स एव भेदव्यवहार आत्मनि
 स्वाविद्ययाध्यस्त इवेन्दुविभ्रमः ।
 न कल्पितेन क्षतिरस्ति वस्तुना
 स्वभावसिद्धस्य चिदद्वयात्मनः ॥ १४ ॥

नन्वनुमानमद्वैते प्रमाणं भविष्यति । उच्यते—विमते भेदव्यव-
 हारः स्वविषयसर्वभेदानुगतजात्यात्मकैकवत्त्वानुम्वनः, भेदव्यवहार-
 त्वान्, यथा चन्द्रादिगतकाल्पनिकभेदव्यवहार इति सिद्धान्ती शङ्कते—

नन्विति द्वाभ्याम् । तद्व्यवहारभावतः भेदव्यवहारत्वादित्यर्थः ।
सुगममन्यत् ॥ १३—१४ ॥

मैवं न भेदव्यवहार एकचि-

द्वस्त्वाश्रयो भिन्नपदार्थगोचरः ।

कपालमालाव्यवहार इष्यते

किमेककुम्भादिगतः परीक्षकैः ॥१५॥

पूर्ववादी परिहरति—मैवमिति । अयमर्थः—भेदव्यवहारो हि
भिन्नवस्त्वालम्बनो नैकवस्त्वालम्बनः । नहि कपालमालाव्यवहारो
घटालम्बनः । तस्माद्विरुद्धो हेतुः, भेदव्यवहारस्य भिन्नवस्त्वालम्बनतायाः
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । चन्द्रभेदव्यवहारस्य भेदविभ्रमत्वादेकवस्त्वालम्बन-
त्वम्, न तु भेदव्यवहारत्वादिति । तस्मान्नेदमनुमानं प्रमाद्यपदवी-
मारोहतीति ॥ १५ ॥

नन्वेकमेवाद्वयमित्यमागमे

सद्वितीयं प्रतिपादितं स्फुटम् ।

किमन्यमानेन यतोऽद्वयं पदं

श्रुतिप्रमाणावगति ह्यलौकिकम् ॥१६॥

“एकमेवाद्वितीयम्” (छं० ६।२।१) इत्यागमादद्वैतं प्रति-
पद्यामहे किं प्रमाणान्तरेण ? इति मिद्धान्तो शङ्कते—नन्विति । यतः
अद्वयं पदं श्रुतिप्रमाणावगतिरवबोधो यस्य तत्तथा । तत्र हेतुः—

अलौकिकमिति । अलौकिकत्वादेव न प्रमाणान्तरगोचरताऽद्वैतत्वस्ये-
त्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १६ ॥

मैवं कथं वाक्यमिदं सदद्वयं
वेदान्तगम्यं प्रतिपादयत्यहो ।
यदेकमेवास्ति तदद्वितीयकं
यदद्वितीयं यदि वैकमेव तत् ॥ १७ ॥
कथं तदा मानमिदं वचो जगत्-
सिद्धार्थवादित्वत उत्तमं श्रुतेः ।
अज्ञातबोधि श्रुतिवाक्यमिष्यते
प्रमाणा राजो न तु सिद्धवाद्यपि ॥ १८ ॥

पूर्ववादी परिहरति—मैवमिति । यदि तावद् यदेकमेव तदद्वितीयं
यदद्वितीयं तदेकमेव चेति बोद्धव्ये, उभयथाप्यप्रमाणमिदं वाक्यमापद्येत,
लोकसिद्धानुवादमात्रत्वादित्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १७-१८ ॥

अथेति कल्पेत जगदद्वितीयकं
तदेकमेवाद्वयमित्यपि श्रुतौ ।
तथापि बन्ध्या जननी ममेतिव-
द्वाक्यं भवेद् व्याहृतमित्यपार्थकम् ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरमप्यनूद्य दूषयति—अथेति ॥ १९ ॥

किञ्चाऽद्वितीयं द्वयतो विलक्षणं

यद्वा विरुद्धं भवता मतं तदा ।

वस्त्वन्तराङ्गीकृतितोऽद्वयक्षति-

र्न वुऽद्वयाभाव इहेष्यते द्वयम् ॥ २० ॥

अपि चाद्वितीयशब्देन नः कोऽर्थ इति विवेचनीयम् । न तावद् द्वैताभावः, विरोधादनभ्युपगमाच्च । अथ तदन्यतद्विरुद्धयोरन्यतर इत्यभिधीयेत, तदा वस्त्वन्तरसद्भावस्यापरिहार्यत्वान्न शुष्मदभिलषिता-
खण्डार्थाद्वितीयसिद्धिरित्याशयेनाह—किञ्चेति ॥ २० ॥

न सिद्धवस्तुप्रतिपादकं वचः

कार्यान्विते वस्तुनि शक्तिनिश्चयात् ।

कथं श्रुतेर्गीः प्रतिपादिका भवेत्

सिद्धात्मनोऽप्यद्वयवस्तुनो वद ॥ २१ ॥

कार्यान्विते वस्तुनि शब्दशक्त्यवधारणात् सिद्धे वस्तुनि अद्वैते
वदभावान्न वत्र शब्दप्रामाण्यमित्याह—नेति ॥ २१ ॥

किञ्चाऽद्वये मानमपीप्यतेऽद्वयं

चेत्तर्हि मानेतरमातृमेययोः ।

अस्वीकृतेर्वाद्धमतप्रसङ्गं

—किञ्चेत्यहमिदं ॥ २२ ॥

अपि चाद्वैते प्रमाणमद्वैतमेव चेत्तर्हि प्रमाणातिरिक्तप्रमातृप्रमेयान-
भ्युपगमाद् बौद्धरादान्तप्रसङ्गः । अन्यच्चेत्, तर्हि प्रमाणप्रमेयविभा-
गादद्वैतव्याघातः स्यादित्याह—किञ्चेति ॥ २२ ॥

तस्मान्न मानं किमपीह दृश्यते
सदद्वितीये श्रुतिमौलिवादिनाम् ।
अस्तीति चेत्तर्हि वदन्तु ते किलाऽ-
द्वैते प्रमाणां भ्रमसंशयापहम् ॥ २३ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥

अत्रोच्यते मानशिरोमणोर्वचो
वेदान्तनाम्नः स्वत एव भास्वतः ।
प्रमाणमस्तीतरमानवर्जितेऽ-
द्वैते सदेवेत्यपदोपकल्पनम् ॥ २४ ॥

“सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१)
इत्यागमवाक्यमद्वैते प्रमाणमिति समाधाने प्रतिजानीते—अत्रोच्यते
इति । मानानां प्रत्यक्षादीनां सापेक्षत्वात् तदपेक्षया निरपेक्षप्रमाण-
रूपत्वादपीरुपेक्षत्वाद् वेदान्तो मानशिरोमणिर्निर्दुष्टत्वात् । अतः
स्वत एव भास्वतः स्वतः प्रमाणत्वादन्यनिरपेक्षस्यैत्यर्थः, तस्य वचो
वाक्यमपगतदोषकल्पना यस्मात्तत्तथा “सदेव सौम्येदमग्र आसी-
देकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१) इति प्रमाणमद्वैते इतरप्रमाणा-
गोचरत्वाद् वेदान्तमात्रैकगम्ये इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जगज्जनेः पूर्वमखण्डमद्वयं

सदेकमासीन्न ततो विलक्षणम् ।

इति श्रुतेर्गीरवधार्य कारणं

जगौ चिदद्वैतमखण्डमक्षरम् ॥ २५ ॥

इह भूतभौतिकलक्षणद्वैतजातस्य कार्यस्य कारणसत्तयैव सत्त्वं प्रागुत्पत्तेः, “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छा० ६।२।१) इत्यवधार्य कारणभूतस्य ब्रह्मणः अद्वैतत्वप्रतिपादनादित्याह—जगज्जने-
रिति ॥ २५ ॥

भिदां सजातीयमुख्यामखण्डयत्

पदत्रयेण श्रुतिरद्वये परा ।

द्वितीयशून्यं मतमद्वयं नञा

न खेदनीयं भवता मनो वृथा ॥ २६ ॥

सजातीयविजातीयसंगतनानात्वव्यवच्छेदेन “एकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१) इत्यगण्टैकरमत्वप्रतिपादनाद् द्वितीयशून्यमद्वि-
तीयमित्यद्वितीयशब्दे नभार्याभ्युपगमात् कथमस्मिन् वाक्ये पदानाम-
न्वयः ? कौ वा द्वितीयशब्दे नञर्थः ? इति विवेचनेन न मनः
खेदनीयमित्याह—भिदामिति । पादत्रयेणेति । एकमित्यनेन
सजातीयस्य भेदस्य व्यवच्छेदः, एवेति संगतस्य, अद्वितीयमिति विजाती-
यावेत्यर्थः ॥ २६ ॥

न वास्तवाद्वैतसतः प्रमाणतः

सिद्धौ विरोधोऽनृतविश्वमानयोः ।

यथा गुणे वस्तुनि माननिश्चिते

मृपाभुजङ्गाद्यवभासयोर्न सः ॥ २७ ॥

पारमार्थिकाद्वैतस्य प्रमाणप्रतिपाद्यत्वे काल्पनिकद्वैतप्रतिभासस्य कश्चिद् विरोधो नास्ति, पारमार्थिके रज्जुखण्डेऽनुमानादिप्रमाणावसेये-
ऽपि काल्पनिकसर्पादिप्रतिभासो यथा न विरुद्धाते तद्वादित्यभिप्रेत्याह—
नेति । वास्तवाद्वैतसद्वस्तुतः प्रमाणावः सिद्धौ सत्यामनृतमनिर्वाच्यं
यद्विश्वं तद्वानन्व तयोर्विरोधो नास्ति । यथा गुणे रज्जुखण्डे वस्तुरूपे
प्रमाणादिनिश्चिते भुजङ्गादिसदवभासश्च तयोः स विरोधो नास्तीति
योजना ॥ २७ ॥

न वाऽनृतद्वैतविशेषणादतोऽ-

न्यद्वास्तवद्वैतमिति प्रसज्यते ।

मही दृढेत्यादिवदस्ति कल्पना

स्वरूपमेवास्य न चापरं वपुः ॥ २८ ॥

ननु काल्पनिकं द्वैतमिति विशेषणादन्यस्य पारमार्थिकद्वैतस्याभ्युप-
गमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य 'कठिना पृथिवी' इत्यादिवत् स्वरूपविशेषणत्वात्
कल्पनैव हि द्वैतजावस्य स्वरूपम्, नापरमस्य विशेष्यं स्वरूपमस्तीति,
परिहरति—न वेति ॥ २८ ॥

न चाऽप्रमाणं श्रुतिमौलिगीरियं
 यथार्थविज्ञानकरी स्वयंप्रमा ।
 न सिद्धवस्त्वास्पदधीर्भ्रमात्मिकाऽ-
 नवद्यवेदान्तगिरोत्थिता सती ॥ २६ ॥

नन्विदं वाक्यं प्रत्यक्षादिविरोधात् स्वार्थेऽप्रामाण्यं नेयादित्याशङ्क्य
 सन्दिग्धाविपर्यस्तविज्ञानोत्पादकत्वात्, सैवमिति परिहरति—न चेति ।
 नन्वित वत्पन्नमपि सिद्धवस्तुविज्ञानं भ्रममात्रं किन्न स्यात् ? इत्या-
 शङ्क्य कारणदोषत्रायकप्रत्ययानुपलम्भात्, सैवमिति परिहरति—न
 सिद्धवस्त्विति ॥ २६ ॥

सम्भावितारोपकलङ्कविभ्रमो
 द्वैतावभासः क्षमते न बाधितुम् ।
 अपौरुषेयानघवेदसम्भवं
 द्यद्वैतविज्ञानमबाधविभ्रमम् ॥ ३० ॥

सम्भावितसकलदोषद्वैतप्रतिभासो नासम्भावितारोपदोषापौरुषेयाग-
 मजनितमद्वैतविज्ञानं बाधितुमुत्तमदत्ते इत्याह—सम्भावितेति । अबा-
 धविभ्रमम्—बाधः प्रमाणान्तरेण निवृत्तिः, विभ्रमो ध्रान्तिवृत्तम्, भार-
 प्रधानो निर्देशः, न विद्यते बाधविभ्रमौ यस्मिंस्तदित्यर्थः ॥ ३० ॥

शब्दस्य पृष्ठव्यवहारगोचरे
 सामर्थ्यमस्तोत्यविशेषतो द्वयोः ।

विनिश्चितं सिद्धपदार्थकार्ययो-

रतश्चिदद्वैतपदे गिराञ्च तत् ॥ ३१ ॥

यत्तूक्तं शब्दस्य कार्यान्विते शक्तिरिति ववाह—शब्दस्येति ।
बुद्धव्यवहारे शब्दसामर्थ्याविधारणस्य सिद्धकार्ययोरविशिष्टत्वात् तत्र
कार्यान्विते एव शब्दशक्तिरिति नियन्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्मात्प्रमाणां श्रुतिवाक्यमद्वये

सदेकमित्याद्यनवद्यमीरितम् ।

अज्ञातबोधित्वमिहैव युज्यते

सकृद्विभातार्हचिदद्वये गिराम् ॥ ३२ ॥

फलितमुपसहरति—वस्मादिति । अज्ञातबोधित्वमज्ञातज्ञापकत्व-
मिहैवास्मिन्नेवाहते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

न चैकता स्यादपि मानमेययो-

रामोक्षमेतद्बुध्यवहार इष्यते ।

प्रमाणमेयादिविजृम्भितं जग-

दविद्यया सत्यमित्रावभासते ॥ ३३ ॥

ननु महाद्वैतवादिनस्तत्र प्रमाणप्रमेययोरैक्यं कथमज्ञातज्ञापकं
प्रमाणमित्यभ्युपगम्यते इत्याशङ्क्य सत्यम्, वस्तुवस्तुभावेऽपि व्यावहा-
रिकमेदाङ्गीकाराद् नैवमिति परिहरति—न चेति ॥ ३३ ॥

अतो न चास्मन्मतमीचितुं मनाक्

स बौद्धपक्षः क्षमते कटाक्षतः ।

तदेकमेवेति गिरा श्रुतेस्ततोऽ-

स्त्यद्वैतसिद्धिः श्रुतिमौलिवादिनाम् ॥३४॥

अत एव बौद्धराद्धान्तगन्धोऽपि नास्मत्पक्षमीचितुं क्षमते
इत्याह—अत इति ॥ ३४ ॥

तथाऽनुमानं च पुरा प्रदर्शितं

चिदद्वये भेदतमेविलापनम् ।

हेतुर्विरोधो न च तत्र वर्तते

सपक्ष एवेति न चाऽप्रयोजकः ॥ ३५ ॥

अनुमानेनाप्यद्वैतसाधने न कश्चिद्विरोधो दर्शितः । तच्चानुमानं
पूर्वमेवेत्याह—तथानुमानमिति । यत्तुर्लभं भेदव्यवहारस्य भिन्नानुमान-
त्वाद् अद्वैतविरुद्धद्वैतसाधनोऽयं हेतुरिति तद् दूषयति—हेतुरिति ।
निरासं हि नाम पक्षत्रयस्यैरेव वर्तमानो हेतुः, अयं त्वेकवत्त्वानु-
माने काल्पनिकचन्द्रभेदव्यवहारे सपक्षे एव वर्तते । न च सम्प्रतिपक्षो
व्यवहारः कश्चिन् पारमार्थिकभिन्नवत्त्वानुमानोऽस्ति, येन विपक्षगामित्य-
याऽनैकान्तिको भवेदित्यर्थः । चकारेण सत्त्वमावानुगतभेदव्यवहारस्य
भिन्नानुमानतत्प्रत्यक्षविरोधात् काल्पात्म्यापदिष्टानिरासोऽपि समुद्योयते
प्रत्यक्षमैकान्तिकवत्त्वानुमानत्वेन सन्दिग्धमानतया तस्येदानीमेव निरु-
प्यमाणत्वात् । न च हेतोः सन्दिग्धप्रयोजकत्वमपीत्याह—न चेति ।
भेदव्यवहारस्यैकवत्त्वानुमानत्वेऽप्रयोजकत्वात् । भ्रान्तिव्यवहार-

त्वत्तु च विवादाभ्यासितत्वेऽपि भेदव्यवहारत्वलिङ्गेनैव सिद्धत्वादि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रुत्याऽनुमानेन च सिद्ध्यति स्वयं
ज्योतिश्चिदद्वैतमखण्डमक्षयम् ।

आरोपितं तत्र जगन्नचाऽद्वयाद्
विभिद्यते रज्जुभुजङ्गवद् मृषा ॥ ३६ ॥

तस्मादपगतनिग्रहदूषणेन अनुमानेनापि निष्प्रत्यूहमद्वैतसिद्धि-
रित्याह—श्रुत्येति ॥ ३६ ॥

तथाऽद्वयेऽध्यक्षमपीप्यते यतः

सन्मात्रमेतद्विपर्ययकरोत्यतः ।

एतत्प्रकारोऽपि पुरा प्रदर्शितः

किमङ्ग भूयो वचसां परिश्रमैः ॥ ३७ ॥

प्रत्यक्षेणाऽप्यद्वैतं साधयितुं सुखेन शक्यमित्याह—तथेति । अद्वये
इति चहृदः । अध्यक्षमपि प्रमाणमद्वये वस्तुनि साधकत्वयेष्यते, यत
एतदध्यक्षमपि सन्मात्रमेव विपर्ययकरोति अतो हेतोरिति योजना ।
ननु भेदप्रतिभासस्यापीन्द्रियान्वयव्यतिरेकालुविधायित्वमित्युक्तमाशङ्क्य
इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोर्भेदविभ्रमाधिष्ठानभूतसन्मात्रग्रहणेनान्यथासिद्ध-
त्वादित्यावेदितमधस्तादित्याह—एतत्प्रकारोऽपीति । प्रत्यक्षेऽपि
शुष्याद्यधिष्ठाने रजतादिभ्रान्तिदर्शनादिद्वयाद्वैतप्रतिभासो नाऽनुपपन्नः
स्वतोऽनेकात्मकत्वाभावेऽप्यविद्याकृतानेकात्मकत्वादुपपद्यते सर्वो व्यवहार

इति अपि शब्देन धोत्यते । तेन प्रत्यक्षेणाद्वैतग्रहणे भेदप्रतिभासाभाव-
प्रसङ्गः इति शुक्त्यादेरनेकात्मकत्वात् सामान्यविशेषभावोऽस्तु, नत्वे-
तस्य, तदभावादिति च शङ्का निरस्ता वेदितव्येति भावः ॥ ३७ ॥

उपाधियुक्तं ह्यवभासयत्यपि

प्रत्यक्षमज्ञानविलापनेऽक्षमम् ।

तदागमोद्भूतधिया विलीयते

यथैक्यधीः स्यान्न ततोऽएवपि भ्रमः ॥ ३८ ॥

ननु वस्तुतत्त्वेऽपि प्रत्यक्षेणावभासमानेनाज्ञानमेवावतिष्ठते ।
कुतस्तन्निमित्तानेकात्मकत्वमित्याशङ्क्य आगमेनैवापरोक्षीकृते वस्तुतत्त्वे
निवर्तते एव अविद्या, नेन्द्रियादिजनितविज्ञाने, तस्य तदनुपमदर्शकत्वात् ।
इत्याशयेनाह—उपाधियुक्तमिति । यद्यपि वस्तुमात्रविषयमेव प्रत्यक्षम्,
तथाप्यज्ञानोपाधिकमेव वस्त्ववभासयति, निरुपाधिकवस्तुनो निरस्तनि-
मित्तव्यवहारविषयत्वात् नाज्ञानमुपमृद्नाति । अत उक्तं तत्प्रत्यक्षम-
ज्ञानविलापने, अक्षममिति च्छेदः, अक्षयमसमर्थमिति । आगमजं तु
ज्ञानं वक्ष्यमाणरीत्या निरस्तनिरस्तप्रपञ्चनिरुपाधिकमज्ञानोपाधिरिति ।
तस्मादागमजमेवाद्वैतज्ञानमज्ञानोपमर्दकम् । अत उक्तम्—तदज्ञान-
मागमोद्भूतधिया विलीयते इति । आगमो हि विरुद्धपदार्थसामाना-
धिकरण्याभिधानमुरेन समस्तोपाधिरिनिर्मुक्त वस्तुरूपमात्रं लक्ष्यमा-
न्तरीयकतया अज्ञानवत्कार्ये निवर्तयतीति युक्तमेवाऽऽगमस्याऽज्ञाननिव-
र्णकत्वमिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं—यथैक्यधीरिति । यथा
देवदत्तेश्वरेऽभिज्ञाप्रत्यक्षेणापरोक्षीकृतं देशकालोपाधिकनिरिधमानुश्रुति-
कान्मात्रविषयेणापि प्रत्यक्षमात्रप्रत्यक्षेण भेदभान्तिनिवृत्तिः, तथेहापि
प्रमेयविशेषाभावेऽपि प्रमायविशेषादेव प्रत्यक्षादिनाऽपरोक्षीकृतेऽप्यद्वैत

नाऽज्ञाननिवृत्तिः, आगमेनापरोक्षीकृते सन्नित्यतिरिक्त्यर्थः । ततस्तस्माद-
प्यपि मनागपि भ्रमोऽत्र न शङ्क्य इति शेषः ॥ ३८ ॥

न धर्मधर्मित्वमपीष्यते सुख-

ज्ञानादिरूपस्य सदद्वयात्मनः ।

न निर्गुणे सन्ति गुणा न चिद्गुणे

जडेन साम्यं घटते मृयात्मना ॥ ३९ ॥

ननु तथापि सुखज्ञानादीनां ब्रह्मधर्मतया कथमद्वैतमेकरसं सिद्ध्येत,
नहि तेषां गुणानां ब्रह्मस्वरूपत्वं सम्भवति । किन्तु नीलोत्पलादिवद्
गुणगुणिभाव एव न्याय्यः । तस्माद्विज्ञानानन्दादिगुणगुणालङ्घनं ब्रह्म
“सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” (तै० २ । १ । १) “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
(बृ० ३ । ८ । २८) इत्यादिश्रुतिसिद्धं कथमेकरसमद्वैतं स्यादित्याश-
ङ्क्य “एकधैवाऽनुद्वेष्टव्यम्” (बृ० ४ । ४ । २०) “एकमेवाऽद्वितीयं”
(छा० ६ । २ । १) “नेह नानास्ति किञ्चन” (बृ० ४ । ४ । १६)
“नेति नेति” (बृ० २ । ६ । ६) इत्यादिश्रुतिवाक्यकदम्बेन ब्रह्म-
ण्यशेषविशेषप्रतिषेधाद् निर्गुणमेव ब्रह्मेकरसमद्वैतं सिद्धमित्याशयेन
परिहरति—न धर्मेति । अयमर्थः—न तावन्निसिद्धविशेषप्रतिषेधे
ब्रह्मणि गुणगुण्यादिभावः प्रतिपत्तुं शक्यते, “सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म”
(तै० २ । १ । १) इत्यादिवाक्यब्रवणात् । तत्र गुणगुण्यादिभाव
इति चेत्, तत्र वक्तव्यम्; किं गुणगुण्यादिभावस्तत्र कण्ठोक्तः ? उत
सामर्थ्यज्ञान इति ? नायं, तत्र गुणगुण्यादिशब्दाश्रवणात् ।
नापि द्वितीयः, अखण्डात्मपरश्रुतिविरोधात् । यदि हि ज्ञानादिशब्दा
गुणविशेषेषु गृहीतसंगतिताः स्युः, तत एव स्यात् । ते तु चैतन्यस-
चित्तान्तःकरणपरिणामविशेषेषु लब्धसामर्थ्या द्रव्यभेदानाचक्षते ।

अत्र तु ब्रह्मपदेन सामानाधिकरण्यबलात् स्वरूपमात्रपराः ज्ञानादयः
शब्दाः । अतो निर्गुणश्रुतिविरोधादखण्डमात्रैकतत्परत्वाच्च न
गुणगुण्यादिपरत्वं सत्यादिशब्दानाम्, न वा चिद्वनस्याद्वैततत्त्वस्य
जडानृतेन वस्तुना साम्यं घटते इति ॥ ३८ ॥

यन्नेह नानेतिमुखश्रुतेर्गिरां
कदम्बतो गीतमलक्ष्यलक्षणम् ।

कथं भवेत्तत्र गुणादिकल्पना
निरञ्जने द्वैतकलङ्कवर्जिते ॥ ४० ॥

एतदेव विशदयति—यन्नेह नानेति ॥ ४० ॥

श्रुतो मनोधर्मतया श्रुताः सुख-
ज्ञानादयो नैव त आत्मनीश्वरे ।

त आत्मधर्मा इति ये जगुर्जडा

अलं विचारे श्रुतिसम्मतोऽस्तु तैः ॥ ४१ ॥

‘ज्ञानसुखादयो नवैनाऽऽत्मगुणा इति वेदस्मृतिविरुद्धत्वाद् ना-
स्माभिराद्रियते इत्याह—श्रुताविति । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्भ्रीधिरित्येवत्सर्वं मन एव” (बृ० १ । ५ । ३)
इति श्रुतौ “इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्
क्षेत्रं” (गी० १३ । ६) इति स्मृतौ च सुखादयो मनोधर्मत्वेन श्रुताः,
ते गुणा आत्मनः सन्तीति ये वार्त्तिकजडा आत्मानं जडं मन्यमाना
जगुर्वदन्ति; तेर्मूढैः श्रुतिसम्मतो वेदान्तैरुक्तमधिगम्यवस्तुविचारेऽल-
मस्तु । न च विचारप्रधानशाम्भे संवादादौ इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदद्वयं कीदृशमित्यखण्डितं

स्वरूपमेव श्रुतिरद्वयात्मनः ।

जगौ सुखं ज्ञानमनन्तमित्यसौ

न धर्मधर्मित्वमुदाजहार सा ॥ ४२ ॥

सत्यज्ञानादीनां स्वरूपलक्षणया सामानाधिकरण्याद् “ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्” (तै० २ । १) इति परब्रह्मवेदनफलं परप्राप्तिमुपतिष्ठ्य
किं लक्षणं तद्ब्रह्म, कीदृशं वा तज्ज्ञानम्, किमात्मकञ्च तत्फलम् ?
इत्येतदर्थनिर्धारणाय वाक्यमिदम्—“सत्यं ज्ञानम्” (तै० २ । १
। १) इत्यादि । तत्र गुणगुणित्वप्रतिपादने समस्त्वविशेषप्रत्यक्षमयप्रति-
पादकागमविरोधः स्यादित्याशयेनाह—तदद्वयमिति । तदद्वयं परश-
ब्दवाक्यं ब्रह्म कीदृशं किं लक्षणम् ? इत्याकाङ्क्षायां “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” (तै० २ । १ । १) इति “विज्ञानमातन्द्र्यं ब्रह्म” (बृ० ३ । ८
। २८) इति च श्रुतिरस्ती अद्वयात्मनः स्वरूपमेवाखण्डितत्वेकरसं
जगौ कथितवती, न सा श्रुतिर्धर्मधर्मित्वमद्वयस्य सत्यादेशचोदाजहा-
रौदाहृतवतीति योजना ॥ ४२ ॥

ननु प्रपञ्चस्य चिदद्वयं मतं

त्वयाप्युपादानमल्लगडवादिना ।

भवन्मते तत्सगुणत्वमन्तरा

कथं प्रपञ्चोऽन्व इप्यते ततः ॥ ४३ ॥

ननु द्रव्यत्वचेतनत्वोपादानत्वादिभिर्हेतुभिर्निरूप्योऽपि सगुणत्वमनु-
मिनीमहे—विभक्तं ब्रह्म सगुणम्, उपादानत्वाद्, सृदादिवदित्याशयेन

शङ्कते—नन्विति । त्वयाऽखण्डात्मवादिनापि प्रपञ्चस्योपादानत्वं
चिदद्वयं ब्रह्म मतम्, तत्सगुणत्वमन्तरेण भवन्मते ततो ब्रह्मणः प्रपञ्चो-
द्भवः कथमिष्यते इति योजना ॥ ४३ ॥

मैवं न चारम्भमतं मतं न चा-

प्यत्यन्तदुष्टः परिणाम इष्यते ।

विवर्त्तवादे मम सम्मते गुणा-

नङ्गोक्तरेव न निर्गुणक्षतिः ॥ ४४ ॥

किमिदमुपादानत्वम् ? आरम्भकत्वम्, किं वा परिणामित्वम् ?
तदुभयमपि श्रुतिविरोधत्वादनङ्गोक्तत्वाच्च न सम्भवति । अथ विविध-
विकाररूपविवर्त्तमानाऽविद्याधिष्ठानत्वम्, तर्हि सुदादौ तदभावात्
साधनविकलो दृष्टान्तः । न वा द्रव्यत्वात् सगुणत्वं सिद्ध्यति ।
निर्गुणश्रुतिविरोधाच्च द्रव्यत्वम् । चेतनत्वन्तु स्वरूपमेव ज्ञानं ब्रह्मेति
सामानाधिकरण्यात् । तस्मादसङ्गतमेतत् । अनुमानेन ब्रह्मणः
सगुणत्वं प्रतिपद्यामहे इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते—मैवमिति । गुणानङ्गी-
कृतेरेवेति । गुणगुणित्वमन्तरेणैवाविद्यरूपप्रपञ्चोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥४४॥

अनाद्यविद्याकलितं चिदद्वये

प्रपञ्चमानं गुणितामृतेऽपि तत् ।

संसिद्ध्यतीत्यत्र न चास्त्यसम्भवोऽ-

सम्भावितोद्भूतिपटीयसीयुते ॥ ४५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—अनादाति । असम्भावितस्योद्भूतायुत्पादने
पटीयतां अत्यन्तपतुरा वा माया तया युते भायोपहिते चिदद्वयेऽना-

यविद्याध्यारोपितं यत्प्रपञ्चमानं गुणगुणित्वमन्तरैव तत् सिद्धयतीत्यत्रा-
सम्भवो न च शङ्क्य इति योजना ॥ ४५ ॥

सुखस्वभावत्वमनन्तवस्तुनो

मतं श्रुतेः सम्यगतो मुमुक्षुभिः ।

प्रयत्नमाश्रित्य मतं श्रुतेर्धिया

विचार्य्य वोच्यं श्रवणादिसाधनैः ॥ ४६ ॥

ननु नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपञ्चेत्, तर्हि प्रयत्नं विनैव प्राप्नोतेति
चेत्, सत्यम्; किन्तु तदज्ञानमात्रनिवृत्त्यर्थम्, नहि तत्प्राप्त्यर्थं प्रयत्न-
म(नोऽऽ)पेक्ष्यते । तन्निवृत्ती स्वभावभूतमेव सुखं श्रुतिसिद्धमित्याश-
येनाह—सुखस्वभावत्वमिति ॥ ४६ ॥

ननूचितं ब्रह्मसुखं मुमुक्षुभिः

पुमर्थरूपेण सदाऽर्ह्यते धिया ।

यदात्मरूपं सुखमस्ति तत्तथा

कथं पुमर्थत्वमिहेष्यते पुनः ॥ ४७ ॥

ननु नित्यनिरतिशयानन्दसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिगुणगणविशिष्टं ब्रह्म
चेन्नाश्रियते, तर्हि ब्रह्मावापत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य कथं पुरुषार्थत्वा ?
नहि कदाचिद् सुखं मे भूयासमिति कश्चिन् कामयमानो एष्टः,
सम्भवति च; सुखं मे भूयादितिच्छासमुच्चास इत्याशयेन शङ्कते—
नन्विदं ॥ ४७ ॥

मैवं यतो लोक इहेष्यते सुख-

प्राप्तेः सदेच्छाविषयत्वमादरात् ।

सुखापरोक्षाय न शक्यमन्यथा

सुखे पुमर्थत्वमनन्यतामृते ॥ ४८ ॥

निरस्तासमस्तगुणगुण्यादिभावमनन्यानुभवानन्दैकरसं ब्रह्मैव सुखम्,
तदज्ञानादेव सुखेऽप्राप्तत्वविभ्रमः, तन्निवृत्तौ तत्प्राप्तमिवोपचर्यते,
लोकेऽपि तदज्ञानादेव सुखं मे भूयादित्यादिभेदविभ्रम इत्याशयेन
परिहरति—मैवमिति । लोके तु सुखप्राप्तेः कामनाविषयता सुखापरो-
क्षाय, नहि सुखापरोक्षे पुरुषार्थे सम्भवति सुखसम्बन्धस्यापि पुरुषार्थ-
त्वप्रयोजकत्वं कल्पयितुं शक्यम्, नहि अनन्यत्वमन्तरा सुखे पुमर्थ-
त्वमपीष्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सुखापरोक्षे पुरुषार्थ एव तत्-

सम्बन्धमात्रस्य पुमर्थता कथम् ।

स्वरूपभूतं सुखमप्यविद्यया

तिरस्कृतं प्राप्तामनात्तवन्नृणाम् ॥ ४९ ॥

एतदेव विवृणोति—सुखापरोक्ष इति । अविद्यामात्रमप्राप्तिरित्याह-
स्वरूपभूतमिति । अविद्यया तिरस्कृतमाच्छादितं सत् प्राप्तमपि
स्वरूपभूतं सुखं नृणां देहाभिमानिनामनात्तवदस्तीति योजना ॥ ४९ ॥

स्वरूपबोधेन तदावृत्तिक्षये

सुखं तदा प्राप्तमिवोच्यते स्वकम् ।

ततोऽप्यनन्यं सुखात्मनो मतं
पुमर्थरूपं विदितं मुमुक्षुभिः ॥ ५० ॥

वियया सदावरणनिवृत्तिलक्षणा तत्प्राप्तिरित्याह—तत्स्वरूपयोधे-
नैति ॥ ५० ॥

ननृक्तिरेषा भवतामसङ्गता
सुखात्मनोर्भेद इहेष्यते यतः ।
अहं सुखीति प्रतिभानतस्तयोः
स्फुटं हि सम्बन्धमतिः प्रतीयते ॥ ५१ ॥

अहं सुखीति सम्बन्धावगमात् सुखात्मनोर्भेद इति शङ्कते—
नन्विति ॥ ५१ ॥

न चैकवस्तुन्यपि सम्भवेन्नयात्
सम्बन्धभानं न च दृष्टिगोचरम् ।
न चाऽस्ति वाऽहं सुखमित्यपि प्रथा
न चाऽस्त्यभेदे किलमानमेतयोः ॥ ५२ ॥

सुखस्य स्वरूपत्वे यथात्मयुक्तमित्याह—न चेति । नहोऽस्मिन्नेव
सम्बन्धावभासः सम्भवति । न चास्ति सुखमहमिति कदाचित् प्रतीतिः,
नापि सुखात्मनोर्भेदे प्रमाणान्तरमस्ति । येनाहं सुखीति प्रतिभासस्य
प्रान्तिव्यमाशङ्क्येतेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

यदा सुखं स्वात्मवपुर्भवेत्तदा

सदाऽनुभूयेत न चोपलभ्यते ।

यतस्ततः स्यात् सुखमात्मनः पृथ-

गिति प्रसिद्धं ह्यनुमानतस्तथा ॥५३॥

नित्य सुखानुभवामादादपि नात्मस्वरूप सुखमित्याह—यदेति । विमत सुख नात्मस्वरूपम्, आत्मन्युपलभ्यमाने सत्येव तस्यानुपलभ्य मानत्वात् । यस्मिन्नुपलभ्यमाने सति यत्रोपलभ्यते, तत् तत् पृथक्, यद्योपलभ्यमानाद्वन्धादनुपलभ्यमानो रसस्तत् पृथगित्यर्थः । तथाचाऽऽनु- भवयुक्तिविरुद्धमात्मसुखयोरैक्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

सुखञ्च साध्यं जगति प्रतीयते

पुमान् स्वतः सिद्ध इतोऽप्यनादितः ।

तयोः कथं वाप्यनकल्पते नया-

देकत्वमद्धा स्वधियेति वीक्ष्यताम् ॥५४॥

सिद्धसाध्ययोरानुभवसुखयोरैक्य न्यायविरुद्धमित्युक्तम् । तद् द्रष्टव्यमिति—सुखमिति । इतोऽपि हेतोस्तयोरानुभवसुखयोरैकत्वमद्धा साक्षाद् युक्तित्वा कथमनकल्पते इति स्वधिया स्वस्थचिन्तेन त्वया वीक्ष्यतामिति योजना ॥ ५४ ॥

किञ्चाऽऽत्मरूपत्वमितीष्यते त्वया

सुखस्य चेत्तर्हि किमर्थमुद्यमः ।

सुखार्थमस्यात्मसुखस्य सर्वदा

स्वतोऽस्ति सिद्धत्वमतोऽप्यनर्थकः ॥५५॥

किञ्च, सुखस्यात्मस्वरूपत्वे तदर्थः पुरुषप्रयत्नोऽनर्थकः स्यात्, आत्मस्वरूपस्य सर्वदा सिद्धत्वादित्याह—किञ्चेति । स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

सुखार्थमेवाऽयमहर्निशं जनो

बन्ध्नन्ममाणो निखिलः प्रहृश्यते ।

न वेश्मसिद्धं मधु कानने जनै-

रन्विष्यतेऽतो न सुखात्मतात्मनः ॥५६॥

“अको* चेद् मधु विन्देत् किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इहसाऽर्थस्य सम्प्राप्तौ† को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥”

इत्याभाणकं प्रथयन्नाह—सुखार्थमिति । अविशयेन पुनः पुनः भ्रमतीति बन्ध्नन्ममाण इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५६ ॥

आत्मत्वमेतस्य सुखस्य चेत्तदा

शास्त्रं वृथा स्यात् सुखसाधने परम् ।

ततोऽस्य भज्येत स्वतः प्रमाणता

न साम्प्रतं तच्छ्रुतिमौलिवादिनाम् ॥५७॥

सुखात्मनोरेक्ये शास्त्रानर्थक्यं सादित्याह—आत्मत्वमिति ॥५७॥

तस्मात् सुखस्यात्मगुणत्वमिष्यते

न चात्मरूपत्वमनेकयुक्तिभिः ।

मीमांसकैस्तर्कविशारदैस्तथे-

त्यत्रोच्यते श्रौतमतं सयुक्तिकम् ॥५८॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । समाधानं प्रतिजानीते—इत्य-
त्रोच्यते इति ॥ ५८ ॥

आनन्द आत्मा न मिते सुखं भवे-

द्यो वै हि भूमा सुखमस्ति तत्पदम् ।

विज्ञानमानन्दमिति श्रुतिर्जगौ

स्वभावभूतं सुखमात्मनो वपुः ॥५९॥

“आत्मैवानन्द.” “आनन्द आत्मा” (तै० २ । ५ । १)

“यो वै भूमा तत्सुखम्” (छा० ७ । २३ । १) इत्यादिश्रुति-
मभर्षितमात्मनः सुखस्वभावत्वमित्याह—आनन्द इति । न मिते
सुखमिति, “नाल्ले सुखमस्ति” (छा० ७ । २३ । १) इति
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

न चाप्यविद्याकृतभेदभानतोऽ-

पनेतुमेया श्रुतिर्गीर्हि शस्यते ।

स्यतः प्रमाणं श्रुतिव्याप्तमिष्यते

अत्रापहृत्येन चिदात्मतत्परम् ॥ ६० ॥

नेयं श्रुतिरविद्याध्यासपरिनिष्पन्नभेदप्रतिभासमात्रेणाऽपनेतुं शक्यते
इत्याह—न चेति । तथा चापौरुषेयागमप्रमाणासिद्धमात्मस्वरूपभूतं
सुखं यावदज्ञाने तावदेवाविद्याध्यासपरिनिष्पन्नभेदप्रतिभास इति
भावः ॥ ६० ॥

आनन्द आत्मेति वचः सुखात्मनो-

रभेदमाहृत्य वदत्यवः श्रुतेः ।

न धर्मधर्मित्वपरश्च निर्गुणे

गुणित्वमापादयतीह कर्हिचित् ॥ ६१ ॥

न वा आनन्द आत्मेति सामानाधिकरण्यं नीतीत्यलमित्यादिवद्
गुणगुणित्वनिबन्धनम् । सुखात्मनोर्गुणगुणित्वे प्रमाणाभावादित्याह—
आनन्द आत्मेति । श्रुतेरदो वचः “आनन्द आत्मा” (तै० २।५।१)
इति वाक्यमभेदमाहृत्य कण्ठरवेण वदतीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ६१ ॥

सुखात्मनोर्नास्ति भिदा मनागपि

सम्बन्धभेदावगतेरभावतः ।

अतस्तदेकत्वनिवन्धनं श्रुतौ

समाश्रयत्वं पदयोर्विनिश्चितम् ॥ ६२ ॥

“आनन्द आत्मा” (तै० २।५।१) इत्यादिसामानाधि-
करण्यमेकत्वनिवन्धनमेवेत्याह—सुखात्मनोरिति । आनन्द आत्मेति
पदयोः श्रुतौ समाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तशब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यम्, गुणगुण्यादिषु

सम्बन्धविशेषावगमपूर्वकत्वात् तद्विषयत्वनिश्चयस्य । ततश्च सुखात्मनो
सम्बन्धविशेषानवगमात् “आनन्द आत्मा” इति सामानाधिकरण्या-
नन्वित्यवन्धनमिति निश्चितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

अहं सुखीति प्रतिभासतो मृषाऽ-

नन्ते परिच्छेदधियस्तु सम्भवः ।

भवेद्धटाकाशधियो यथा मृषाऽऽ-

काशेऽवभासो न तु वस्तुतस्तथा ॥ ६३ ॥

अहं सुखीति प्रतिभासस्य चापरिच्छिन्ने परिच्छेदावभासत्वाद्
षटाकाशादिप्रतिभासवदध्यासरूपता प्रसिद्धेत्याह—अहमिति ॥ ६३ ॥

त्वयाऽनुमानं यदवादि तन्मृषा

हेतोरनैकान्तिकभावतो यतः ।

भ्रमावभासे नियमो न चाऽस्त्ययं

यदेकभासे तदभिन्नभासनम् ॥ ६४ ॥

ननु सुखात्मनोर्भेदे प्रमाद्यनुमानयुपन्यस्तं तस्मिन्नुपपन्नममानेऽ-
प्यनुपपन्नममानत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वात्तदमदित्याह—त्वयेति ।
यद्यप्यानुमानमवादि तन्मृषा, तन्मृषा, हेतोरनैकान्तिकत्वात् । यतो
भ्रमावभासेऽयं नियमो न भवति, यदेकस्मिन् भासनेऽपि, मति
तदभिन्नस्य भासने भवेदिति यावन्न ॥ ६४ ॥

मुखादिविम्बप्रतिविम्बवस्तुषु

मुखादिरूपे सति भानगोचरे ।

न चावदातत्वमभिन्नमप्यतोऽ-

वभासतेऽतो व्यभिचारितेरिता ॥ ६५ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—मुखादीति । प्रतिविम्बादिषु मुखादि-
गतरूपे च भासमानेऽपि तदभिन्नस्याऽवदातताधर्मस्याऽनवभासमानत्वा-
दतो वा हेतोर्द्व्यभिचारिता ईरिता सा सुख्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥

न रूपतो वाऽस्त्यवदातता पृथक्

तस्याः पृथक्त्वे न च चक्षुषा ग्रहः ।

गुणान्तरत्वे सति चक्षुषा कथं

ग्राह्यत्वमस्याऽनुपृथक्त्वमप्यतः ॥ ६६ ॥

अवदातताधर्मस्य स्वरूपादभिन्नत्वं साधयति—न रूपत इति ।
रूपतः स्वरूपात् अवदातता पृथक् नास्ति । स्वरूपाभिन्नत्वे सत्या
अवदाततायाश्चक्षुषा ग्रहो ग्रहणं न स्यादित्यर्थः । नापि गुणान्तरम्,
चक्षुरेकोन्द्रियग्राह्यत्वादित्याह—गुणान्तरत्वे इति ॥ ६६ ॥

न रूपसामान्यमपीयमिष्यते

अतो न रूपे मल्लिने प्रदृश्यते ।

रूपान्तरत्वे युगपद् गुणद्वयं

द्यवान्तरं नो समर्थेति वस्तुनि ॥ ६७ ॥

नापि रूपत्वसामान्यम्, मलिने रूपेऽनुपपत्तेरित्याह—नेति । नापि रूपान्तरम्, अवान्तरजातीयस्य गुणद्वयस्य युगपदेकस्मिन् द्रव्ये समवायानुपपत्तेरित्याह—रूपान्तरत्वे इति ॥ ६७ ॥

न रूपधर्मोऽप्यवदातता भवेद्

द्रव्यादिभिन्नत्व इयं स्वपुष्पवत् ।

ततोऽपृथक्त्वेन च सास्ति रूपतोऽ-

भिन्ना पुरा प्रोक्तनयेन सर्वथा ॥ ६८ ॥

नापि रूपस्यैव धर्मविशेषः, तस्य द्रव्यादिष्वनन्तर्भावे सति गगन-कुसुमवत् प्रतिभासानुपपत्तेरित्याह—न रूपेति । ततोऽपृथक्त्वे द्रव्यादिष्वनन्तर्भावे चोक्तन्यायेन रूपादन्यत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तस्मादभेदेऽपि हि रूपतः स्वतोऽ-

वदातताया मुकुराद्युपाधितः ।

रूपोपलम्भे सति साऽवदातता

न चक्षुषा गृह्यत इत्यतोऽपृथक् ॥ ६९ ॥

तथात्मरूपस्य सुखस्य मानसा-

द्युपाधिसामर्थ्यवशाच्चिदात्मनः ।

सदोपलम्भे सति नो विरुद्ध्यतेऽ-

प्यभानमेवं न सुखात्मनोर्भिदा ॥ ७० ॥

फलितमाह—तस्मादिति द्वाम्याम् । तस्मादवदातताधर्मस्य
रूपादभेदेऽपि उपाधिवशादेव रूपोपलम्भेऽप्यनुपलम्भवत् सुखस्यात्म-
स्वरूपत्वेऽप्यन्तःकरणाद्युपाधिसामर्थ्यादात्मोपलम्भेऽप्यनुपलम्भो न
विरुद्धयते इति द्वयोः समुद्दिवायः ॥ ६८-७० ॥

सुखस्वरूपस्य चिदात्मनः स्वतोऽ-
प्यनादिसिद्धत्वं इतो ह्यभानतः ।
साध्यत्वभानं किल लौकिके जने
सङ्गच्छते वस्तुत आत्मरूपता ॥ ७१ ॥

अत एवात्मनोऽनादिसिद्धत्वेऽपि सुखस्वरूपस्यानवभासनात् साध्य-
वावभासोऽपि जायते इत्याह—सुखस्वरूपस्येति । वस्तुत सुखस्यात्म-
रूपत्वमेवैत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ततः सुखार्थोऽपि नरोव्यमस्तद-
भिव्यञ्जकत्वेन स सार्थको भवेत् ।
उपाधिसम्बन्धवशेन विभ्रमा-
त्सुखानभिव्यक्तिरितीयते नृणाम् ॥ ७२ ॥
स्वगादियोगेन यदाऽवदाततो-
पाधेरभिव्यक्तमिदं सुखं तदा ।
नित्येऽप्यजन्ये जनिविभ्रमो नृणां
सुखे भ्रमोपाधिवशेन न स्वतः ॥ ७३ ॥

पुरुषप्रयत्नस्यापि साफल्यमाह—तत् इति द्वाभ्याम् । ततश्च सुखार्थोऽपि पुरुषप्रयत्नस्तदभिव्यञ्जकत्वेनार्थवानेव, यस्य नित्यसिद्धत्वेऽप्युपाधिमलेनानभिव्यक्तत्वात् । पुरुषप्रयत्नेनोपाधिर्नैर्मल्यापादने सति तदभिव्यक्तौ त्रुट्यत्तिविध्नमो लोकस्येति द्वयोरर्थः ॥ ७२-७३ ॥

शास्त्रस्य सार्थक्यमपीप्यते सुखाऽ-

भिव्यक्तिसामग्र्यकलापबोधनात् ।

किञ्चाऽनुमानेन सुखस्वभावतां

विद्यो वयं प्रत्यगनादिवस्तुनः ॥ ७४ ॥

यत्तूक्तं सुखस्य नित्यत्वे तत्साधनविधायिशस्त्रस्यानर्थक्यादप्रामा-
ण्यमिति वज्राह—शास्त्रस्येति ॥ ७४ ॥

सुखस्वभावोऽतिशयानुपाधिक-

प्रेमास्पदत्वाद् विमतः स आन्तरः ।

वादिद्वये सम्प्रतिपन्नसौख्यवत्

सुखं सदा प्रेमपदास्पदं यतः ॥ ७५ ॥

अनुमानं दर्शयति—सुखस्वभाव इति । विमतः स आन्तरः
प्रत्यगारमेति पक्षः, सुखस्वभाव इति साम्यम्, निरतिशयनिरुपाधिप्रेमा-
स्पदत्वादिति हेतुः, उभयवादिसम्प्रतिपन्नसुखवदित्युदाहरणं सुखमित्या-
दिना निगमनादिमृषितमिति विभागः ॥ ७५ ॥

न चात्मनो वातिशयानुपाधिक-
 प्रेमास्पदत्वं न च सिद्धमित्यपि ।
 सदैव भूयासमिहात्मगोचरा-
 शिपो जने सत्त्वमितीक्ष्यतेऽखिले ॥७६॥

हेतोरसिद्धत्वं व्यावर्तयति—न चेति । न चात्मनोऽनतिशयानुपा-
 धिकप्रेमास्पदत्वमसिद्धम्, मा न भूवं हि भूयासमित्यात्मविषयशिपो
 दृश्यमानत्वादिति योजना ॥ ७६ ॥

न ह्यप्रियं चाशिष आस्पदं भवेत्
 नोपेक्षणीयं परिदृश्यतेऽथवा ।
 आत्मा परप्रेमपदं स्वसौख्यवत्
 स्वार्थं ह्युपादेयमुसाधनत्वतः ॥ ७७ ॥

पददेवोपपत्त्या द्रव्यति—नहीति । न ह्यप्रियमुपेक्षणीयं वाशास्स-
 मानं दृश्यते इत्यर्थः । अनुमानमप्याह—आत्मेति । आत्मा परप्रेमा-
 स्पदम्, स्वार्थमुपादीयमानत्वात्, सम्प्रतिपन्नसुखवदिति योजना ॥ ७७ ॥

प्रेयस्तदेतत् सुतवित्तदेहतः
 प्रेयोऽन्यतः सर्वत आन्तरत्त्वतः ।
 इति श्रुतिः प्रेमपदेकगोचरं
 प्रत्यञ्चमाहाऽऽदरतोऽद्वये परा ॥ ७८ ॥

श्रुतिश्चेत्तं प्रेमास्पदत्वमाहेत्याह—प्रेयस्तदिति । “तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादनन्तरत्वरं यदयमात्मा” (बृ० १ । ४ । ८) इति श्रुतिः ।

“वित्तात् पुत्रः प्रियः पुत्रात् पिण्डः पिण्डात्तयेन्द्रियम् ।

इन्द्रियेभ्यः प्रियाः प्राणाः आत्मा प्रियतमस्तसः ॥”

(बृ० ब्रा० १ । ४ । १० ३१) इति वार्तिकोक्तिश्चात्मनः प्रेमास्पदत्वे प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

सुखं पुमर्थं न सुखाय पुरुष-

स्तदर्थमेवोद्यम आदरान्नृणाम् ।

सुखञ्च तत्साधनमात्मनः कृते

नाऽन्यार्थमात्मातिशयप्रियो नृणाम् ॥७९॥

. ननु निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वमसिद्धमात्मनः सुखार्थत्वादित्याह—
क्याह—सुखमिति । सुखमेव हि पुरुषार्थम्, नात्मा सुखार्थः, अन्यथा
सुखस्य तत्साधनस्य चाऽपुरुषार्थत्वात् सदर्थं पुरुषप्रयत्नो न भवेदित्यर्थः ।
यस्मात् सुखतत्साधनान्येव पुरुषार्थानि नात्मा पुनरन्यार्थः । सदर्थं
निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वादिति नायमसिद्धो हेतुरिति भावः ॥ ७९ ॥

दुःखक्षतेरस्ति पुमर्थता यत-

स्ततो न हेतोर्व्यभिचारिताएवपि ।

सुखं न चान्यार्थमपीप्यते स्वतः

परार्थताध्यासनिवन्धना सुखे ॥ ८० ॥

दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वात्रानैकान्तिकवेत्याह—दुःखेति । सुख-
स्थान्यार्थत्वे निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वाभावात् साधनविकलो दृष्टान्त इत्या-
शङ्क्याह—परार्थतेति । तस्यापि परमार्थतोऽन्यार्थत्वाभावादध्यास-
निवन्धनत्वादन्यार्थत्वप्रतिभासस्येत्यर्थः ॥ ८० ॥

स्वरूपभूतस्य सुखस्य यत्कृतं
पृथक्त्वभानं किल तन्निमित्तकम् ।
अन्यार्थताभानमपीष्यते ततो
दृष्टान्तहानिर्न च तर्क्यतामिह ॥ ८१ ॥
सुखात्मनोर्भेद इहाऽस्त्यविद्ययाऽ-
ध्यस्तो भ्रमात् सत्य इव प्रतीयते ।
ततोऽनुमानेन सुखस्वभावता
सिद्धा प्रतीचः श्रुतिमौलिगोचरा ॥ ८२ ॥

एतदेव विवृणोति—स्वरूपभूतस्येति द्वाभ्याम् । स्वरूपभूतस्यैव
सुखस्य यदविद्याद्यपाधिकृतं पृथक्त्वभानं तन्निमित्तकमेवान्यार्थत्वभान-
मपीति । न चैतावता दृष्टान्ताभावोऽपि शङ्कनीयः, उपाधिवशादेव
सुखात्मनोः प्रातिभासिकभेदस्य विद्यमानत्वात् परवादिसम्प्रतिपन्नत्वा-
द्भेदस्य । तस्मादनुमानेनापि आत्मनः सुखस्वभावत्वसिद्धिः । इति
द्वयोः समुदितोऽर्थः ॥ ८१—८२ ॥

सुप्तोत्थितस्यापि सुखं यथा भवे-
त्तथाहमस्वाप्समिति प्रदर्शनात् ।

स्वरूपभूतस्य सुखस्य सर्वतोऽ-

नुभूतिरस्ति स्मृतिकारणं यतः ॥ ८३ ॥

सुखमहमस्वाप्तमिति सुप्तोत्थितस्य स्वापसुखपरामर्शदर्शनात्
स्वापे स्वरूपभूतमेव सुखमनुभूतमिति गम्यते इत्याह—सुप्तोत्थित-
स्येति ॥ ८३ ॥

सुखावमर्शो न च दुःखहानगः

स्वापेन धर्मिग्रहणादिसम्भवः ।

शब्दाद्यसंसर्गिसुखं तदात्मनः ।

स्वरूपभूतं श्रुतिसिद्धमित्यपि ॥ ८४ ॥

न चायं दुःखाभावविषयः सुखावमर्श इत्याह—सुखावमर्श इति ।
स्वापसमये धर्मिग्रहणाद्यभावे सति अभावानुभवासम्भवात् परितोपाद्
विषयसुप्तानुभवसम्भवे सति स्वापसमये स्वरूपसुखस्यैव स्वयंप्रकाश-
स्येनानुभवः समाश्रयणीयः । ततश्च स्वापे प्रत्यक्षमेवात्मनः सुखस्वरूपत्वं
तथैव श्रुतेः “सुप्तिकाने सकले विलीने तमोभिभूतः सुप्तरूपमेति”
(कै० १ । १३) इत्यपि सिद्धमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स्वयंप्रकाशात्मसुखं नृणां स्वयं

सक्चन्दनाद्यैः प्रतिबन्धनाशतः ।

धियो विशुद्धावभासते विदां

सुखं न जन्यं स्वत आत्मरूपि तत् ॥ ८५ ॥

स्वरूपभूतस्यैव सुखस्य प्रतिबन्धविरोधानमेव साधनैः क्रियते,
नोत्पादनमित्याशयेनाह—स्वयंप्रकाशेति । सूक्ष्मचन्दनाद्यैः साधनैः
सुप्तादिर्भावप्रतिबन्धस्य नाशतस्त्रिरोधानात् धियो विशुद्धी सत्यां नृणां
स्वयंप्रकाशात्मसुखं स्वयम्भवमासवे, न तु साधनैर्जन्यम्, यतस्तत्सुख-
मात्मरूपि विदो तत्त्वज्ञानां स्वत एवावमासवे ॥ ८५ ॥

य एक आनन्द इति श्रुतौ सुखं

तदेव निर्णीतमजं विशेषतः ।

यथा यथा शुद्ध्यति धीस्तथा तथा

सुखं विभातीति मतं वरं सताम् ॥ ८६ ॥

श्रुतावपि "स एको मानुष आनन्दः" इत्युपक्रम्य "स एको
ब्रह्मण आनन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" (तै० २ । ८) इत्यन्तेन
विदुषः सुप्रसाधनाभावेऽपि शुद्धिवारतम्यनिमित्तसुखवारतम्यप्रति-
पादनात् स्वरूपभूतमेव सुखं सर्वत्रानुभूयते इत्याशयेनाऽऽह—य
एक इति ॥ ८६ ॥

तस्मात् सुखं ब्रह्म चिदद्वयात्मकं

प्रत्यक्षवेदान्तवचोऽनुमानतः ।

सिद्धं न चात्रास्ति मिदा मनागपि

सा निन्दिता श्रोतगिरा ह्यनेकधा ॥ ८७ ॥

तस्मात् प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिभिरात्मा सुप्रसन्नभावोऽद्वैतरूप
एवेति सिद्धमित्याशयेनाह—तस्मादिति । न चात्राद्वैते सुप्रसन्नभावे

मनागपि गुणगुण्यादिभिदाऽस्ति, यतः सा भिदा “मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति” (बृ० ४ । ४ । १६) इत्यादिश्रुतौ विनिन्दिता, हीति स्मृति-
विद्वज्जनप्रसिद्धियोक्तः, अनेकधा “उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं
भवति” (तै० २ । ७) इत्यादिश्रुतिगिरेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

यदा परप्रेमपदं निरामयं

श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते धिया ।

प्रत्यक्परैक्यं तत एव मुच्यते

संसारदुःखात् सुखमद्वयं परम् ॥ ८८ ॥

एवं सुखस्वभावाद्देहात्मतत्त्वावयोधात् सर्वानर्थनिवृत्तिरित्याशये-
नाह—यदेति । यस्मिन् समये परप्रेमपदं प्रत्यक्परैक्यं सुखं परम-
द्वयं निरामयं भायातत्कार्यामयवर्जितं श्रुतिः “तत्त्वमसि” (छा० ६ ।
८ । ७) आदिरूपा, स्मृतिः “क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि” (गी० १३ । २)
इत्यादिरूपा ताभ्यां गुरुरपदिष्टाभ्यां धिया स्वातुभवैनावगम्यते—
अपमहमस्मीति साक्षात्क्रियते । ततोऽनन्तरमेव क्षणे संसारदुःखाद्
मुच्यते—कृतकृत्यो भवतीति योजना ॥ ८८ ॥

वहिर्मुखं यस्य मनः प्रधावति

स्वरूपमानन्दमसौ न वेत्त्यणुम् ।

अध्यास एव प्रतिबन्धकं मलं

तस्मिन् सति स्वात्मसुखं न भासते ॥ ८९ ॥

अहं ममेत्यनात्मभ्यासाद्विषयाभिमुख्यमेव स्वरूपसुखाविर्भाव-
प्रतिबन्धकमित्याशयेनाह—बद्धिर्मुखमिति ॥ ८६ ॥

अध्यासहानौ प्रयतेत बुद्धिमान्
वेदान्तशास्त्राभिमतादुपायतः ।
दृग्दृश्यबोधेन विचक्षणः स्वयं
सुखस्वरूपात्मपदेऽवतिष्ठते ॥ ६० ॥

अतो वैराग्यादिपुरःसरं वेदान्तप्रवणादिभिरध्यासनिवृत्तौ पति-
तव्यमित्यभिप्रेत्याह—अध्यासहानाविति । दृक्पदार्थोऽधिष्ठानवत्त्वम्,
दृश्यमविद्यातत्कार्यम्, तयोर्बोधिस्तत्त्वसाक्षात्कारः । सुखस्वरूपं प्रत्यग-
भिन्नं ब्रह्म नित्यमुक्तमेव, दृश्यं नित्यनिवृत्तमेवेत्येवंरूपे इत्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६० ॥

अशेषविश्वं सह कारणेन यत्
दृश्यं जडं दुःखमिदं मृपात्मकम् ।
सुखं न तत्रेवदपीक्ष्यते स्फुटं
युक्त्यापि दुःखात्मतयाऽस्य सर्वतः ॥ ६१ ॥

दृश्यस्य मिथ्यात्वमुपपत्त्यितुं सत्र नानृतदुःखात्मकत्वात्
सुखान्वोऽपि नास्तीति वैराग्यसिद्धये तत्त्वरूपं दर्शयति—अशेषवि-
श्वमिति । ईक्ष्यते प्रत्यक्षेण युक्त्यापि । अस्य दृश्यस्य दुःखात्मकत्वान् ।
सर्वतः सर्वस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

अविद्ययोद्भावितमेतदम्बरे

गन्धर्ववेशमेव मृपात्मकं जगत् ।

तत्रास्तिताधीर्जनिमृत्युकारणं

दृढा यथा सा भवबन्धनं तथा ॥६२॥

अविद्याकार्यत्वात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं शुक्तिरजतादिवत् स्पष्टमेवे-
त्याह—अविद्ययेति । तत्र जगति अस्तिताधीः सत्यत्वबुद्धिरेव जनि-
मृत्युहेतुः । सा बुद्धिर्यथा यथा दृढा भवेत्, तथा तथा भवरूपबन्धनं दृढं
भवतीत्यर्थः । तथा च अहं ममेत्यध्यासः सर्वानर्थहेतुतया प्रहातव्यः ।
तथैव जगति सत्यत्वप्रत्ययोऽपि सर्वानर्थहेतुः, सन्मृपात्मबुद्ध्या तत्प्रहा-
णाय मुमुक्षुभिः यतितव्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

जडे प्रपञ्चे खमरुत्तनूनपा-

दम्भोधराणां परिणामदेहके ।

सुखस्य लेशोऽप्यतिदुर्लभो नृणां

मृपात्मके दुःखमये लगादिके ॥ ६३ ॥

दृश्यस्य सुखाविर्भावप्रतिबन्धकतमोगुणकार्यपञ्चमहामृतजन्य-
त्वादपि दुःखरूपत्वमेवेत्याशयेनाह—जडे इति । खमाकाशं,
मरुद्वायुः, तनूनपादग्निः, अम्भो जलम्, धरा पृथ्वी, तत्परिणामस्वरूपे
लगादिके जडे दुःखप्रचुरे मृपात्मके सुखस्य लेशोऽप्यतिदुर्लभ इति
योजना । सदुक्तम्—

“सर्वत्र पञ्चमूतानि पष्टं किञ्चित् विद्यते ।

पादाले मूलने स्वर्गे रतिमेति क धीरपीः ॥” इति ॥ ६३ ॥

यथा यथाऽध्यासवशेन भोगधो-

रुदेति सौन्दर्यधियाऽक्षगोचरे ।

तथा तथा संसृतिरुत्तरोत्तरं

दृढा महादुःखमयी प्रसज्जते ॥६४॥

विषयशोभनत्वाध्यास एव' सर्वानर्थहेतुवित्याशयेनाह—यथा
पयेति ॥ ६४ ॥

तादात्म्यधीर्देहगता दृढा यदा

तदा सुखं कुत्र लभेत मूढधीः ।

नह्यग्निकुण्डे शुचितापितः पुमान्

शीतं सुखं शान्तिमुत्तार्यनुतेऽप्यपि ॥६५॥

देहाद्यध्यासवतः कुत्रापि सुखं नास्तीत्याह—तादात्म्यधीरिति ।
शुचिर्मीप्साग्निस्तेन तापितोऽग्निकुण्डे, पतित्वेति शेषः, पुमान् शीतं
सुखं वा शान्तिं वाऽप्यपि नह्यनुते इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

देहद्वयेऽहंमतिमोहितो जडः

प्रसज्जते स्रग्वनितादिवस्तुनि ।

दुःखात्मके सौख्यमतिर्न चाऽश्नुते

सुखं विषान्नेऽतिबुभुक्षितो यथा ॥६६॥

विपर्ययबुद्धिरत्यन्तानर्थपर्यवसायिनीत्याह—देहद्वये इति । विषान्ते
विपसम्पृक्तेऽन्नेऽतिबुभुक्षितोऽपि तृप्तिसाधनबुद्ध्या प्रसक्तिं कुर्वन् यथा
न सुखमश्नुते तद्वदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

संसर्गबुद्धिं कुरुते यथा यथा

पुत्रादिके कालभुजङ्गवीक्षिते ।

तथा तथा दुःखमनन्तमश्नुते

विमोहितोऽध्यासवशेन संसृतौ ॥८७॥

देहादौ तादात्म्याध्यासादपि कालप्रस्ते पुत्रकलत्रादौ ममेति
संसर्गाध्यासो महानर्थोऽस्तीत्याशयेनाह—संसर्गबुद्धिमिति । संसर्ग-
बुद्धिं ममेदमिति सम्बन्धबुद्धिम् । अध्यासवशेन संसर्गाध्यासवशेन-
त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

असङ्ग आत्मन्यपि भोक्तृतामतिः

स्वाविद्ययोदेति भवबन्धिकारणम् ।

ततोऽस्य भोगे दृढवासनोद्भवे-

द्यया न कुत्रापि सुखं लभेत ना ॥८८॥

स्वस्वरूपावरणमेव सर्वाध्यासहेतुः, तत एवाम्य सर्वानर्थप्राप्तिः,
स्वमुगाविर्भावप्रतिबन्धरचेत्यभिप्रेत्याह—असङ्ग इति । ना पुमानि-
त्यर्थः ॥ ८८ ॥

अतो विवेकी जडवर्गतो विभुं
 विविच्य सारं सुखमान्तरं निजम् ।
 असारभूतं त्यजतीतरांशकं
 दुःखात्मकं लौकिकसाधनान्वितम् ॥६६॥

एवमविद्यातत्कार्यविवेचनेन फलितमुपसंहरति—अत इति ।
 अतो हैतोर्विवेकी सारासारविवेकवान् जडवर्गतः अविद्यातत्कार्यात्
 सारभूतं निजमान्तरं प्रत्यगात्मानं सुखस्वरूपं विभुमपरिच्छिन्नं
 विविच्य पृथक्कृत्य—स्वस्वरूपत्वेन विनिरिच्य इतरांशकमविद्यातत्का-
 र्यजडदुःखमृपात्मकमत एवाऽसारभूतं लौकिकसाधनैः रूपादिभि-
 र्युतं दुःखात्मकत्वात् त्यजतीति योजना ॥ ६६ ॥

सुखं स्वमात्मानमखण्डमद्वयं
 वेदान्तजन्यात्मधिया विचक्षणः ।
 बुद्ध्वा प्रशान्तिं भजते निरन्तरां
 मुक्तिं स्वरूपस्थितिमुज्झितभ्रमः ॥१००॥

एवं विविक्ताद्वैतात्मबोधेन संसारोपरम्पोरलक्षितां स्वरूपावस्था-
 नात्मिकां मुक्तिमुपैतीत्याह—सुखमिव ॥ १०० ॥

विवेकिनः शान्तधियो निराधयो
 मुकुन्दपादाब्जसुगन्धपट्पदाः ।

सकार्यमज्ञानमखण्डबोधतोऽ-

पचाध्य मोक्षं प्रविशन्ति नेतरे ॥१०१॥

एवंभूतात्मावबोधेऽधिकारिणो दर्शयति—विवेकिन इति । ईदृशा-
नामधिकारिणामेव मोक्षफलसिद्धिरित्याह—सकार्यमिति ॥ १०१ ॥

अतो महान्तः श्रुतिसारवेदिनो

धियोपगुह्यात्मसुखावबोधदम् ।

मुकुन्दपादाब्जमनन्यसौहृदा

अनन्यभक्त्यैकरसं भजन्त्यलम् ॥१०२॥

भगवद्भक्तिरेव शुद्धिविवेकादितत्त्वज्ञानमोक्षपर्यवसायित्वाद् मुमु-
क्षुभिरादर्तव्येत्यभिप्रेत्याह—अत इति । यतो भगवद्भक्ति विहायान्या
गतिर्नास्ति, अत पूर्वोपार्जितपुण्यपुञ्जै महान्तः,

“येषां त्वन्तगत पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ह्यन्धमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढमताः” (गी० ७ । २८)

इति भगवद्भचनात् । ये उदारा अत एव श्रुतानां सारभूतो

‘भगवान् वासुदेवस्तद्वेदनशीला सारभूत मुकुन्दचरणारविन्दमेक-
रसमात्माभिन्न यद्गूमाख्य सुखं तदवबोधप्रद धिया निश्चयात्मकचेतो-
वृत्त्याऽलमतिशयेनोपगुह्य—प्रेम्णा समानिद्गुण्य तदाकारत्वसम्पादनेन
तत्रैव निमज्ज्याऽध्यभिचारिण्या अनन्यभक्त्या भगवन्तं विहाय
नान्यस्मिन् त्रिपये सीङ्गदमन्तराशयो येषां ते भजन्ति मेवन्ते त एव हि
सारमाक्षिण पुरुषधीरेया नेतरे इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तद्भक्तिसञ्जातविवेकबोधतः

सुखेन जीवन्निह मुच्यते सुधीः ।

कर्तृत्वभोक्तृत्वजगत्त्वमातृता-

यशेषवन्धात् परमात्मनि स्थितः ॥१०३॥

भगवद्रक्तानामनायासेन तत्त्वज्ञानं मोक्षश्च स्वत एव भवतीत्याह—
वदन्तीति । तस्य भगवतो वासुदेवस्य भक्त्याऽनुरागेण वत्प्रसादेन
सत्पावो यो विवेकबोधो विवेकज्ञानं ततः सुखेनानायासेन परमात्मनि
स्थितः सन् कर्तृत्वादिसमस्तबन्धादिद्वाऽस्मिन्नेव शरीरे जीवन् बाधि-
तामुक्त्या व्यवहरन्नपि मुच्यते विनिर्मुक्तो भवतीति योजना ॥ १०३ ॥

तस्माद्विवादं परिहृत्य वादिनां

तूरे चिदानन्दपदं त्रिविच्य यः ।

कृष्णानुरागी श्रुतिगीर्विचारणाद्

ब्रह्मैक्यमाज्ञाय विमुच्यतेऽञ्जसा ॥१०४॥

अतः सारमाहिषा भवितव्यमित्याह—तस्मादिति ॥ १०४ ॥

निःश्वासवद् वेदजनिः परेशितु-

रीपत्करो यद्यपि सम्मता सताम् ।

अपौरुषेयोऽस्ति तथापि वैदिकै-

र्देदो मतो दोषगणोज्झितः स्वतः ॥१०५॥

श्रुतिगीर्विचारणाद् ब्रह्मैक्यं ज्ञात्वा मुच्यते इत्युक्तम्, तत्र श्रुतीनां
प्रामाण्यादपौरुषेयत्वाच्च नित्यत्वं स्वीकर्तव्यम्, अन्यथाऽप्रामाण्या-

पत्तिः स्यात् । तथा चाऽद्वैतचत्तिरित्याह—निश्चासवदिति । “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद् यद्वेदे यजुर्वेदः सामवेदः” (बृ० २ । ४ । १०) इत्यादिश्रुतेः “शास्त्रयोनित्वात्” (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति न्यायाच्च परमेशितुर्मायाशब्दाद् ब्रह्मणो वेदजनिर्निश्चासवदोपत्तकरी सतां सम्मता यद्यपीत्यन्वयः । तथापि वैदिकैर्वैयासिकं मतमनुवर्त्तमानैरपौरुषेयो मतोऽस्ति । अत एव पुरुषमतिप्रभवदोषगणरहितः स्वभावेन एव निर्दुष्टत्वात् प्रमाणं स्वत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाप्ययनं प्रति अस्मादृशगुरुशिष्य-परम्परामविच्छिन्नामिच्छन्तो वेदमनादिमाचक्षते । वैयासिकन्तु मतमनुवर्त्तमानाः श्रुतिस्मृतांतिदासादिप्रसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेण अनाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनैरपि पूर्वपूर्वमार्गानुसारेणैव सादृशतादृशानुपूर्वीविरचनाञ्च स्वातन्त्र्यं कालिदासादिवत् । पुरुषात्स्वातन्त्र्यमात्रं चापीरुपेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तथाऽस्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशादिस्त्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वम्, शास्त्रस्य चापीरुपेयत्वम्, प्रामाण्यम्, प्रवादरूपेण वियदादिवाञ्छित्यत्वेति ॥ १०५ ॥

वाच्यं परब्रह्म स्वयं चिद्वयं

स्याद्वान्नकं वेदवचः स्वरूपतः ।

परापरं ब्रह्म तदेकमेव तद्

वोध्यं तथा बोधकमप्यशेषतः ॥१०६॥

“द्वे विधे वेदितव्ये” (मु० १ । १ । ४, ब्र० वि० १७) इत्यादि-श्रुतिमिदमपरापररूपस्य ब्रह्मत एव वाच्यवाचकभावेन वेद्यत्वमित्याह—वाच्यमिति ॥ १०६ ॥

शाब्दे पुमान् ब्रह्मणि तत्परोऽपरे
 विद्यात् परं ब्रह्म निरञ्जनं ततः ।
 तज्ज्ञानतो ब्रह्मविदप्यसौ स्वयं
 ब्रह्मैव जीवन्निह मुच्यते भवात् ॥१०७॥

“शाब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति” (ब्र० वि० १७)
 इति शास्त्रमनुसृत्याह—शाब्दे इति ॥ १०७ ॥

आस्तिक्यबुद्धिः श्रुतिगोर्षु भक्तिमान्
 स्वधर्मसेवोत्थितसत्त्वशुद्धिमान् ।
 ततो विवेको विरतिः शमादय-
 त्ततो मुमुक्षुर्गुरुभक्तिभाग्यवेत् ॥१०८॥
 ततो महावाक्यविचारतत्परो
 गुरूपदेशेन परात्मभावनात् ।
 अखण्डमैक्यं परमात्मजीवयो-
 ज्ज्ञात्वा विमुच्येत भवाम्बुराशितः ॥१०९॥

विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्य श्रोतृबुद्धिसौकर्याय क्रमेण दर्शयति—
 आस्तिक्यबुद्धिरिति द्वाभ्याम् ॥ १०८—१०९ ॥

वेदान्तसिद्धान्तविवोधसिद्धये
 कुर्याच्छ्रुतेरध्ययनं य आदितः ।

तदर्थमालोच्य गुरुक्तयुक्तिभिः

स्वयं विवेकी पुरुषोऽधिकारवान् ॥११०॥

वक्तार्यस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वं प्रदर्शयन् मुमुक्षून् शिष्ययति—वेदान्तेति ॥ ११० ॥

अनेकजन्मोद्भवपुण्यपुञ्जतः

आचार्य्यवेदान्तमुकुन्दभक्तिमान् ।

करिचत् प्रजायेत स सज्जनः क्षितौ

ब्रह्मैक्यबोधेऽधिकृतोऽतिदुर्लभः ॥ १११ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु करिचदेव पुण्यपुञ्जपरिपाकान्ते शास्त्रार्थानुष्ठानं श्रद्धानः प्रवर्त्तते इत्याह—अनेकेति ॥ १११ ॥

तत्रापि गोविन्दपदाम्बुजद्वयेऽ-

नुराग एवातिविलक्षणा कृतिः ।

उदेति यस्यैव विमुच्यते पुमान्

भवाम्बुराशेः स्वयमन्यमुक्तिदः ॥११२॥

तत्रापि भगवद्भक्तिरेव गुरुशास्त्रोपदेशसाफल्यसम्पादकत्वेन परम-पुरुषार्थहेतुरित्याह—तत्राऽप्येति ॥ ११२ ॥

अधिगतनिगमार्यो यत्पदाम्भोजभक्त्या

भ्रमतिमिरमशेषं तत्त्वबुद्ध्याऽपवाध्य ।

प्रविशति निजधाम ब्रह्मविन्मोक्षमन्त-
स्तमहममृतमाद्यं माधवं स्वं प्रपद्ये ॥ ११३ ॥

इति प्रत्यक्षतत्त्वचिन्तामणौ दशमं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ १० ॥

प्रकरणमुपसंहारं सद्यः भगवन्तं श्रीमन्माधवमनुसन्धत्ते—
अधिगतेति ॥ ११३ ॥

यल्लोलयोद्भवति बिम्बमनाद्यपाराद्—
यस्मादुदेति निगमद्गुरनेकशाखः ।
यज्ज्ञानतो गलति मोहमयाम्बुराशि-
स्तं वासुदेवमनिशं शरणं यजामि ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिज्ञापितदानन्दविद्व-
त्कृतायां प्रत्यक्षतत्त्वचिन्तामणिन्याख्यायां स्वप्रमा-
भिधायामद्वैततत्त्वमयूखाभिषं दशमं
प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ १० ॥

अथैकादशं प्रकरणम्

अखण्डानन्दमद्वैतं प्रत्यगात्मतया स्थितम् ।

अलक्ष्यं बोध्यते येन तं वेदाख्यं हरिं भजे ॥ १ ॥

योऽचिन्त्यशक्तिरखिलार्थदिवाकरोऽपि

ब्रह्मैक्यनिष्ठ इतरांशनिषेध्यतादिः ।

अन्यानपेक्षमिति हेतुरपौरुषेय-

त्वं वेदमत्तरमहं हरिमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

अतीतानन्तरप्रकरणे “निष्ठासबद्धेदजनिः परेशितुरीपत्करी
यद्यपि सम्मता सताम् । अपौरुषेयोऽस्ति तथापि वेदः” इत्युक्तम्, तमि-
मर्थमुपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभमाणोऽचिन्त्यशक्तितया अखण्डार्था-
वपेक्षकं वेदात्मकं भगवन्तमनुसन्दधानः शास्त्रप्रमेयमर्थाद् दर्शयति—
अखण्डानन्दमिति । तं वेदाख्यं हरिं भजे—ब्रह्माभक्तिभ्यां समाश्रये
इत्यर्थः । तं कमित्यपेक्षायामाह—येनेति । अलक्ष्यं लक्ष्यलक्षण-
भावविनिर्मुक्तमपि तत्र हेतुः—अद्वैतमिति । द्विधा इत्तं द्वौतं तद्भावो
द्वैतं न विद्यते द्वैतं द्विधामानो यत्र तदद्वैतमित्यचरार्थः । तदुक्तं
वार्तिककारैः—

“द्विधेतं द्वौतमित्याहस्तद्भावो द्वैतमुच्यते ।

तद्विनिर्मुक्तमद्वैतमवाद्मनमगोचरम् ॥” इति ।

अद्वैतत्वेन वागविषयत्वादस्त्यर्थं “अवयवनेनैव प्रोपाय” [अवयवनेनै-
वानुभवन्नुपाय ?] (नृ० ता० ७) “यत्रो वापो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा

सह" (तै० २ । ४) "न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयात्" (वृ० ३ । ४ । २) इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । सति भागविषयत्वात् तत्र वेदानां कथं प्रामाण्यमिति उत्राह—प्रत्यगिति । प्रत्यगात्मतयैव स्थितमरण्डानन्दं येन बोध्यते अचिन्त्यशक्तितया समिति सम्बन्धः । अविषयेऽप्यात्मनि, तदाकारवृत्त्युत्पादनमात्रेण तदविद्यानिवर्त्तकत्वमेव तत्र प्रामाण्यं वेदानामिति भावः । "यस्याऽमर्तं मर्तं तस्य मर्तं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानताम्" (के० २ । ३) इत्यादिना विषयत्वं दर्शयतापि स्ववाक्यजन्यारण्डाकारवृत्त्याऽवबोध्यते—अयमस्मीत्यरण्डानन्दं प्रत्यगभिन्नतया साक्षात्कारानुभवगोचरमापाद्यते तं भजे इत्यर्थः ॥१॥

निर्दुष्टोऽपौरुषेयत्वाद् वेदो मानशिरोमणिः ।

अज्ञातज्ञापकत्वात् स्यात् प्रमाणं स्वत एव सः ॥२॥

एवमचिन्त्यशक्तिविराटत्वेन वेदपुरुषमनुसन्धाय यस्याऽपौरुषेयत्वं साधयितुं प्रतिजानीते—निर्दुष्ट इति । वेदः अपौरुषेयो भवति । अपौरुषेयत्वाच्च मानानां प्रत्यक्षादीनां व्यापहारिकयस्तुगोचराणां वेदः पारमार्थिकब्रह्माद्वैतवस्तुविषयत्वाच्छिरोमणिः । अथ एव निर्दुष्टः स्वभावादेव सर्वदोषविनिर्मुक्तः । ननु वेदस्य वाग्यत्वाविशेषादात्तपुरुषसम्बन्धं विना प्रमाणकोटौ प्रवेश एव दुर्षदः, कुतस्तरां प्रमाणशिरोमणित्वमित्याशङ्क्याह—अज्ञातेति । अज्ञातज्ञापकत्वमेव प्रामाण्यं प्रमाणानामित्यविवादम् । तत्तु लौकिकवाक्ये वचुरासत्त्वनिदर्शयं विना भास्तु, वेदस्य तु न्वत एवाप्तसम्बन्धं त्रिनैव प्रामाण्यम्; सर्वदोषविनिर्मुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्ययं पौरुषेयोऽस्ति वेदस्तत्र कथं त्वया ।

उच्यतेऽपौरुषेयत्वं प्रमाणान्तरमन्तरा ॥ ३ ॥

स्यादेतद्, यद्यपौरुषेयत्वं वेदस्य सम्भवेदिति तार्किकाः प्रत्यवति-
घ्नन्ते—नन्विति ॥ ३ ॥

वेदो विशिष्टविज्ञातप्रणीतो वाक्यमानतः ।

यदेवं सत्तथा यद्वच्छास्त्रं व्याकरणादिकम् ॥ ४ ॥

वेदस्य पौरुषेयत्वमनुमानेन साधयति—वेद इति । वेदो धर्मी
विशिष्टविज्ञाप्येन विशिष्टबहुश्रुपुरुषेण प्रणीतो भवितुमर्हति, वाक्यमा-
नतः बहुवर्थविषयवाक्यप्रमाणत्वात्, यदेवं सत्तथा, यथा व्याकरणादिकं
पाणिन्यादिविरचितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वस्त्वात्मब्रदेवाऽयं वेदोऽपुरुषनिर्मितः ।

नह्यस्य स्मर्यते कर्त्ता कश्चिदित्यत उच्यते ॥ ५ ॥

ननु विरुद्धो व्यभिचारी हेतुः—वेदोऽपौरुषेयः, अस्मर्यमाणकर्त्तृ-
कत्वादात्मवदिति सिद्धान्ती शङ्कते—नन्विति । एतद् दूषयितुं प्रति-
जानीते—अत उच्यते इति ॥ ५ ॥

जीर्णारामोदपानादौ मुक्तश्लोकेषु यद्यपि ।

स्मर्यते नैव तत्कर्त्ता तथाप्येते सकर्त्तृकाः ॥ ६ ॥

जीर्णकृपारामादिषु मुक्तश्लोकेषु च हेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह—
जीर्णेति ॥ ६ ॥

अथवाऽनुमानतस्तत्र कर्त्तुः स्यान्निश्चयस्तदा ।

इहाप्यसौ न दण्डेन वारितः केनचिद् भवेत् ॥ ७ ॥

ननु तत्र कार्यत्वादनुमानेनास्तु कर्तृनिश्चयः, न तथा वेदे; तस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्याह—अथेति ॥ ७ ॥

नन्वस्ति किं प्रमाणं ते पौरुषेयत्वनिश्चये ।

वेदस्यातीन्द्रियत्वान्न धर्मादेरिन्द्रियोद्भवम् ॥ ८ ॥

ननु वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणमन्वेषणीयम् । सच्च नेन्द्रियादि-
जनितमुपपद्यते, अतीन्द्रियत्वाद् धर्मादिः । अतोऽप्रमाणं वेदः प्रस-
ज्यते इति शङ्कते—नन्विति साहच्येन । धर्मादेर्वेदप्रविपाद्यस्यार्थस्याती-
न्द्रियत्वान्न तत्रेन्द्रियोद्भवं प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ततो वेदोऽप्रमाणन्ते मतोऽप्यस्मिन् प्रसज्यते ।

इति शङ्काऽपि पाण्डित्यं महत्ते ज्ञापयत्यहो ॥ ९ ॥

इमां शङ्कामुपह्लासव्याजेन निराकरोति—इतीति ॥ ९ ॥

यतोऽष्टधादिकं सर्वमस्मदादेरतीन्द्रियम् ।

ईक्षमाणोऽपरोक्षं तत्कर्तुमीष्टे महेश्वरः ॥ १० ॥

शब्दराशिं स्वयं वेदं समस्तार्थावभासकम् ।

करोत्यव्याहतज्ञानः पौरुषेयो मतस्ततः ॥ ११ ॥

निरासप्रकारमाह—यत् इति । यावत्ता परमेश्वरः अप्रतिज्ञमिदम-
ष्टधादि आत्मदायतीन्द्रियमपि नित्यनिरतिशयाप्रतिहतविज्ञानेन करतल-
न्यस्तामलकवदपरोक्षमीक्षमाणो वेदं शब्दराशिं विरचयितुमीष्टे । ततः
पौरुषेयोऽभिमतो वेद इति द्वयोरर्थः ॥ १०—११ ॥

नन्वेवमीशितुः सिद्धौ वेदे स्यात्तत्प्रणीतता ।

वेदे प्रणयनाल्लिङ्गात्तत्सिद्धिरिति चेन्न हि ॥ १२ ॥

ननु तथाविधविशिष्टपुरुषसिद्धौ वेदस्य तत्प्रणीतत्वसिद्धिः । वेद-
प्रणयनादिलिङ्गेन च तथाविधपुरुषसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्व स्यादि-
त्याशङ्क्य निराचष्टे—नन्वेवमिति ॥ १२ ॥

यो ब्रह्माणं पुरा सृष्टो विदधाति महेश्वरः ।

यो वै वेदान् हृदा तस्मै प्रहिणोति स्वयम्भुवे ॥ १३ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि ससर्जेदमशेषतः ।

इत्यादिवेदवाक्येभ्यः पौरुषेयो विनिश्चितः ॥ १४ ॥

नहीति प्रतिज्ञातमर्थं साधयति—य इति । “यो ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” (श्वे० ६ । १८) इति “इदं
सर्वमसृजत यदिदं किंचित् यजूंषि सामानि” (बृ० १ । २ । ५)
इत्यादिश्रुतिसमूहादेव तस्य समधिगतत्वान्न परस्पराश्रयत्वमिति द्वयोः
समुदितार्थः ॥ १३—१४ ॥

अपि चापौरुषेयत्वे वेदे न स्यात् प्रमाणता ।

प्रामाण्यं लौकिकेऽप्याप्तप्रणीतत्वेन शाब्दके ॥ १५ ॥

अपि चापौरुषेयत्वे सति वेदस्याप्रामाण्यमपरिहाराय्यं प्रसज्यते-
त्याह—अपि चेति । लौकिकं शब्देऽपि आप्तप्रणीतत्वेनैव प्रामाण्यमि-
ष्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अङ्गुल्यग्रादिवाक्यानां प्रामाण्यं न यथेष्ट्यते ।

तथास्यापौरुषेयत्वे न स्यात्प्रामाण्यमेव ते ॥ १६ ॥

विपत्ते बाधकमाह—अङ्गुल्यमेति । आप्तप्रणीतत्वाभावे 'अङ्गुल्यमे-
' करिणां शतम्' इत्यादिवाक्यानां यथाऽप्रामाण्यमीक्ष्यते, तथा तत्रापि
स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गुल्यग्रादिवाक्यानां प्रणीतत्वादनाप्तकैः ।

अप्रामाण्यं हि नैवाप्ताप्रणीतत्वादपीति चेत् ॥ १७ ॥

ननु तेषामनाप्तप्रणीतत्वादप्रामाण्यम्, न आप्तप्रणीतत्वादिति शङ्कते—
अङ्गुल्यग्रादीति ॥ १७ ॥

मैवं लोके यतः शब्दाद् वक्तृज्ञानं प्रतीयते ।

अर्थज्ञानन्तु तस्यैव ज्ञानं व्यवहितं भवेत् ॥ १८ ॥

परिहरति—मैवमिति । तस्यैव वक्तुरेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यथा निश्चये सिद्धे साक्षादर्थस्य शब्दतः ।

आप्तानाप्तप्रणीतानां प्रामाण्यं सर्वतो गिराम् ॥ १९ ॥

विपत्ते बाधकमाह—अन्यथेति ॥ १९ ॥

न चैतद् दृष्टमिष्टं वा तस्मादाप्तप्रणीतता ।

सर्वथा शब्दजालस्य प्रामाण्येकप्रयोजिका ॥ २० ॥

इष्टापत्तिं परिहरन् फलितमाह—न चैतदिति ॥ २० ॥

प्रमाणभूतवाक्यत्वाद्भेदः स्यादासनिर्मितः ।

यद्यत्प्रमाणभूतं तत्तत्स्यादासविनिर्मितम् ॥ २१ ॥

यथाऽऽप्तवाक्यं लोकेऽस्ति तथा चाऽयं ततस्तथा ।

एवं प्राप्तेऽत्र वेदान्तिसिद्धान्तः प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

तथा च पौरुषेयानुमानं सुस्थमित्याह—प्रमाणेति । वेदं पक्षीकृत्य
आप्तविनिर्मितत्वं साध्यते, प्रमाणभूतवाक्यत्वादिति हेतुः, यद्यदित्यादि
व्याप्तिप्रदर्शनम्, यथेत्यादि दृष्टान्तः, यथाचापमित्युपनयः, ततस्तथेति
निगमनम् । एवं पूर्वपक्षे प्राप्तेऽत्र वेदान्तिसिद्धान्तः प्रतिपाद्यते इति
द्वयोर्योजना ॥ २१—२२ ॥

न तावदनुमानेन पौरुषेयत्वमागमे ।

कश्चित् साधयितुं लोके शक्नोति तदसम्भवात् ॥ २३ ॥

पौरुषेयत्वानुमानमेवासम्भवीत्याह—नेति । तदसम्भवात्—तस्य
पौरुषेयत्वानुमानस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्राप्याप्तप्रणीतत्वं किमभिप्रेतमस्ति ते ।

पूर्वसिद्धस्य वेदस्योच्चार्यमाणत्वमेव तत् ॥ २४ ॥

विशिष्टपुरुषेणादौ यद्वार्थमुपलभ्य च ।

मानान्तरेण तत्पश्चात् तत्र वाक्यविनिर्मितिः ॥ २५ ॥

तदसम्भवप्रकारं प्रदर्शयितुं विकल्पयति—तत्रेति । यदुक्तं—
विशिष्टबहुश्वपुरुषप्रणीतः बह्वर्थविषयः वाक्यप्रमाणत्वादिति, तत्र किमिदं
पुरुषप्रणीतत्वं तवाभिप्रेतम् ? किमस्मदादिभिरिव पूर्वसिद्धवेदस्य विशि-
ष्टपुरुषेणाप्युच्चार्यमाणत्वम्, आहोस्वित् प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्र
वाक्यविरचनम् ? इति विकल्पार्थः ॥ २४—२५ ॥

आद्ये तथाविधं वेदे पौरुषेयत्वमिष्यते ।

सिद्धसाधनतादोपादनुमानं वृथा तव ॥ २६ ॥

आद्ये, इहापत्या सिद्धसाधनतामाह—आद्ये इति ॥ २६ ॥

द्वितीये केन मानेन वेदार्थ उपलभ्यते ।

प्रत्यक्षेण कथञ्चिन्न श्रुत्यर्थ उपलभ्यते ॥ २७ ॥

धर्माधर्मपरब्रह्मोपलम्भो नेन्द्रियैः कदा ।

इन्द्रियसव्यपेक्षत्वाद् मनसाऽपि न सम्भवेत् ॥ २८ ॥

द्वितीयेऽपि प्रमाणं वक्तव्यमित्याह—द्वितीय इति । केन
मानेन, किं प्रत्यक्षेण, वदतुमानेन ? तत्रार्थं दूषयति—प्रत्यक्षेण
इति ॥ २७—२८ ॥

अनुमानादिना चेत्स्यात्तर्ह्यस्माकमपीष्यताम् ।

धर्माधर्मादिसाक्षात्त्वाभावश्च स्यान्महेशितुः ॥ २९ ॥

द्वितीयं दूषयति—अनुमानादिनेति । तर्हि अस्माकं जीवानामपि
तथेप्यतामित्यर्थः ॥ २९ ॥

अप्यगोचरभूता येऽस्मदादेर्धर्मकादयः ।

धर्मज्ञानादिसिद्धानां गोचराः स्युर्यदीत्यमी ॥ ३० ॥

तर्हनादितया वेदे पौरुषेयत्वमागतम् ।

नहि धर्मादिसंसिद्धिर्वेदानुष्ठितिं विना ॥ ३१ ॥

अथायमभिप्राय — अस्मदादेरगोचरभूता अपि धर्मादयो धर्म-
ज्ञानवैराग्याद्यतिशयवतामेव तत्तदिन्द्रियगोचरतामाचरन्तीति तर्हि
प्राप्तमेवानादित्वेनापौरुषेयत्व वेदस्येति शङ्कोत्तराभ्यामाह—अपीति
द्वाभ्याम् ॥ ३०—३१ ॥

पूर्वसिद्धस्य वेदस्य साङ्गाध्ययनतोऽर्थतः ।

ज्ञानानुष्ठानतः पुंसां धर्माद्यतिशयो भवेत् ॥ ३२ ॥

अनादित्वमेव दर्शयति—पूर्वसिद्धम्येति ॥ ३२ ॥

अतोऽनादितया वेदोऽपौरुषेयो विनिश्चितः ।

अज्ञातज्ञापकत्वेन प्रमाणं स्वत एव सः ॥ ३३ ॥

अतोऽनादित्वादपौरुषेयो वेद सिद्ध इत्याह—अत इति ॥ ३३ ॥

स्वाभाविको महेशस्य धर्माद्यतिशयो यदि ।

तस्याप्यतीन्द्रियस्य स्यात् कथं विरचनं गिराम् ॥ ३४ ॥

म्यादेव, यद्यपि योगिनां धर्माद्यतिशय पूर्वसिद्धवेदाध्ययनाद्यपेक्ष,
यद्यपि परमेश्वरस्यासौ स्वाभाविक एव,

“ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न वत्समश्राम्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” (श्वे० ६ । ८)

इति श्रुतेः । भवतु नाम स्वाभाविकमेव ज्ञानमीश्वरस्य, तथापि
कथं वेदप्रणयनसम्भवः, विधूतनिखिलकार्यकरणपरिकरत्वात् ? नञ्कार्य-
करणस्य वाक्यविरचनं सम्भवतीति शङ्कोत्तराभ्यामाह—स्वाभाविक
इति । अतीन्द्रियस्य कार्यकरणविनिर्मुक्तस्य परमेश्वरस्य कथं गिरा
विरचनं स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इच्छादेरपि सम्बन्धः कथं देहं विना विभोः ।

देहादेरपि सम्बन्धो न स्यादज्ञानमन्तरा ॥ ३५ ॥

मन्वकार्यकरणत्वे स्वाभाविकेऽपि परमेश्वरस्येच्छादिबशात् कार्य-
कारणवत्त्वोपपत्तेरुपपन्नमेव वेदप्रणयनमित्याशङ्क्य इच्छादिसम्बन्धे
सति देहपरिग्रहः, देहपरिग्रहे सेतीच्छादिसम्बन्ध इत्यन्योन्याशयेण
परित्यजति—इच्छादेरपीति । अयेश्वरस्यापि इच्छादिसम्बन्धो देहप-
रिग्रहश्च प्रब्राह्मणैशानादिरिति कल्प्येत, तदा अस्मदादिवत्
स्वाभाविक एव देहादिसम्बन्ध इत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गात् अस्मदादिवदेव
वेदप्रणयनासामर्थ्यमपि स्यादित्याशयेनाह—देहादेरपीति ॥ ३५ ॥

विना देहादिसम्बन्धमाप्तकामस्य हीशितुः ।

नेच्छादिसम्भवोऽथाप्यनीश्वरत्वसमर्पकः ॥ ३६ ॥

अथ नित्यसिद्धेश्वरस्येच्छा न देहपरिग्रहापेक्षेतेति मतम्, तदपि
निष्प्रमाणकमेव । न तावत् स्वार्थविषयेच्छा, प्राप्तकामत्वादित्याशये-

नाह—विना देहादीति । अथ तस्येच्छा परानुग्रहार्था परिकल्प्येत, साऽपि निष्प्रयोजना कल्पना, पुण्यापुण्यनिर्मितत्वात् प्राणिनामुपभोगस्य । ईश्वरस्य तु सन्निधानमात्रेणानुग्राहकत्वम्, नेच्छादिद्वारेण । इच्छादिमत्त्वे च ससारित्वमस्मदादिवत् प्रसज्येतेत्याशयेनाह—अद्यापीति ॥ ३६ ॥

कार्यकारणवैधुर्याद् वेदप्रणयनं विभोः ।

न सम्भवेदतो वेदोऽपौरुषेयो विनिश्चितः ॥ ३७ ॥

तस्मात् परमेश्वरस्य नित्यज्ञानवत्त्वेऽपि कार्यकारणवैधुर्येण वेदप्रणयनासम्भवात्, अनीश्वराणान्तु कार्यकारणवत्त्वेऽपि धर्मादिज्ञा मस्य वेदपूर्वकत्वात् सुतरां वेदप्रणयनासम्भवात् पुरुषाधीनविरचनो वेद । परिशेषादस्यापौरुषेयत्वमित्याशयेनाह—कार्यकारणेति ॥ ३७ ॥

आत्माकाशादिवद्वेदोऽकर्तृको न सकर्तृकः ।

नहि सम्भाव्यते कर्त्ता वेदस्यास्य युक्तिभिः ॥ ३८ ॥

अच्छिन्नव्यवहारत्वे न सकर्तृक आगमः ।

अस्मर्यमाणकर्तृत्वादात्माकाशादिवत्तथा ॥ ३९ ॥

वेद सकर्तृको न भवति, असम्भाव्यमानकर्तृत्वात्, यथा आत्मा ऽऽकाशादि । तथा वेद सकर्तृका न भवति अविच्छिन्नव्यवहारत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्, यथा ऽऽत्माकाशादिरित्याद— आत्मेत्यादिद्वय्याम् ॥ ३८—३९ ॥

जीर्णारामोदपानादे. स्वयं कालेन गच्छता ।

व्यवहारस्य निच्छेदो मुक्तश्लोकेषु चेप्यते ॥ ४० ॥

जीर्णकृपाराभादिभिर्मुक्तरनोक्तैश्च न व्यभिचार इत्याह—जीर्णैति ४० ।

न च वेदस्य विच्छिन्नव्यवहारत्वमीक्ष्यते ।

पुण्यादिभासकत्वेन संसृतेः कारणात्त्वतः ॥ ४१ ॥

न च वेदस्य विच्छिन्नव्यवहारत्वमिति शङ्क्य वदितुम्, प्राणिनां पुण्यापुण्यहृत्फलसम्बन्धप्रकाशकत्वेन ससारचक्रप्रवर्त्तकत्वादित्याशये-
नाह—न चेति ॥ ४१ ॥

प्रलयेऽपि स्वरूपेणाऽनादित्वान्नेप नश्यति ।

नानध्ययनमात्रेण वेदस्योच्छेद इष्यते ॥ ४२ ॥

ननु वेदस्यापि महाप्रलये भस्म्येव व्यवहारविच्छेदः, अथाऽसिद्ध-
मविच्छिन्नव्यवहारत्वमिति चेत्, सवेद वक्तव्यम्—किं प्रलयकाले वेदस्या-
ध्ययनाभावे व्यवहारविच्छेदोऽभिप्रेतः, किं वा स्वरूपनाशः ? इति
विकल्प्य चरमं दृष्यति—प्रलय इति । प्रलय निराकरोति—नेति ॥ ४२ ॥

आत्मादिव्यवहारस्य विच्छेदः प्रलये यथा ।

तथाऽस्यापि भवेत्तेन न नित्यत्वक्षतिस्तथा ॥ ४३ ॥

अथापि व्यवहारविच्छेदस्य आत्मादावपि सम्भवाद्भासावनित्य-
त्वमावद्वोस्ताह—आत्मादाति । अस्यापि वेदत्वापोत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वेदस्याऽध्ययनं सर्वं शुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनरूपत्वाद्दुनाऽध्ययनं यथा ॥ ४४ ॥

विमतं सृष्टिकालीनं वेदाध्ययनं पूर्वपूर्ववेदाध्ययनानुसृष्टिनिबन्धनं
भवितुमर्हति, वेदाध्ययनत्वात्; यथाऽधुनातर्न वेदाध्ययनमित्यनुमानं दर्श-
यति—वेदस्येति ॥ ४४ ॥

वेदसर्गश्रुतिः पूर्वसिद्धस्यैवागमस्य च ।

आहोऽभिव्यक्तिमात्रं सा न तु नूतनसर्जनम् ॥ ४५ ॥

ननु वेदस्यास्मर्थ्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धम्, वेदेनैव तस्य कर्तृसम्ब-
न्धावगमादित्याशङ्क्य “इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचर्षो यजूंषि
सामानि” (हृ० १।२।५) इत्यादिवाक्यं तावद्विरण्यगर्भविषयत्वात्
सिद्धस्य वेदस्याभिव्यक्तिमात्रमाचष्टे न स्वभिनवसृष्टिमित्याशयेनाह—
वेदसर्ग इति । वेदस्य सर्गप्रतिपादिका श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यो ब्रह्माणमिति श्रौती गीरेतस्य चतुर्मुखे ।

सिद्धस्येशप्रसादेन प्रादुर्भावपरा स्वतः ॥ ४६ ॥

यत्तु “यो ब्रह्माणं विदधाति” (श्वे० ६।१८) इत्यादि, तत्पर-
मेश्वरविषयमपि न वेदस्य सृष्टिमाचष्टे । किन्तु सिद्धस्य वेदस्य पर-
मेश्वरानुग्रहाद्विरण्यगर्भे आविर्भावमात्रमावेदयतीत्याह—यो ब्रह्माण-
मिति । यस्य वेदस्य नित्यसिद्धस्येत्यन्वयः । तस्मात् सिद्धमेवा-
विच्छिन्नप्रव्यवहारत्वे सति अस्मर्थ्यमाणकर्तृकत्वमिति । अतो विशिष्ट-
बहुपुरुषप्रणीतो वेदो बह्वर्थविषयवाक्यप्रमाणत्वादित्येष धर्म्मिमाहक-
प्रमाणविरद्धो हेतुरिति भावः ॥ ४६ ॥

अथ वंशमुपक्रम्य सम्प्रदायपरम्पराम् ।

अभिधाय जगावन्ते वेदनित्यत्वमागमः ॥ ४७ ॥

“अथ वंशः” (बृ० २।६।१) इत्युपक्रम्य विद्यासम्प्रदायपरम्परा-
मभिधाय अन्ते “परमोऽसौ ब्रह्मणे ब्रह्म स्वयम्भूर्ब्रह्मणे नमः” १- (बृ०
२।६।३) इति वेदस्य नित्यत्वश्रुतिविरोधाच्च कालात्ययापदिष्टो
हेतुरित्याशयेनाह—अथ वंशमिति ॥ ४७ ॥

ईशानीशप्रणीतत्वं नित्यत्वान्नैवमागमे ।

सम्भवेदित्यतो वेदोऽपौरुषेयो विनिश्चितः ॥ ४८ ॥

ईश्वरानीश्वरपुरुषप्रणयनासम्भवश्च वेदविषये दर्शितः अन्यथा-
सिद्धरथाय हेतुरित्याशयेनाह—ईशानीशेति ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरयोग्यार्थस्पर्शदत्त्वादन्यशास्त्रकम् ।

पौरुषेयं न वा वाक्यप्रमाणत्वादिहेष्यते ॥ ४९ ॥

व्याकरणादेः प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयत्वात् पुरुषप्रणीतत्वम्, न
वाक्यप्रमाणत्वादित्याह—प्रमाणान्तरेति ॥ ४९ ॥

अयोग्यविषये पुंस्तो वाक्यप्रणयनं न वा ।

सम्भवेदित्यतो हेतोस्त्वदुक्तानुमितिर्नृथा ॥ ५० ॥

अयोग्यविषये पुरुषस्य वाक्यप्रणयनासम्भवादपि तत्रोक्तिर्नृथेत्याह—
अयोग्येति । यत्पुनरुक्तम्—आप्तप्रणीतो वेदः, प्रमाणभूतवाक्यत्वान्,
लौकिकवाक्यवदिति, तदप्येतेनैव निरस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

स्वयमेवाऽस्ति शब्दोऽर्थे प्रमाणां नाऽऽसयोगतः ।

प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्राऽऽसत्वविनिश्चयः ॥ ५१ ॥

अहुल्यग्रादिवाक्येष्वनाप्तसम्बन्धमात्रतः ।

प्रामाण्यं प्रतिबन्धस्तत् क्षयस्त्वाप्तत्वनिश्चयात् ॥ ५२ ॥

यत्तुक्तम्—आप्ताप्रणयने वेदस्याऽप्रामाण्यप्रसङ्ग इति तदप्यसदि-
त्याह—स्वयमिति द्वाभ्याम् ॥ ५१-५२ ॥

शब्दजन्यं हि संसर्गविज्ञानमिह शब्दतः ।

साक्षादेवार्थसिद्धेर्न वक्तृज्ञानविलम्बतः ॥ ५३ ॥

तत्र यदुक्तम्—वक्तृज्ञानव्यवधानेनैव शब्दोऽर्थमवगमयतीति, तदपि
विवेक्तव्यम् । किं वक्तृज्ञानमावेदयति ? किं वाऽर्थविशेषितम् ? पूर्व-
स्मिन् वक्तृज्ञानव्यवधानेनापि शब्दादर्थवगमो न स्यात् । उत्तरस्मिन्
ज्ञानविशेषगभूतार्थप्रतीतिकारणं वक्तव्यम् । न तावन् प्रत्यक्षादिप्रमाणं
कारणमस्ति, तत्र शब्दातिरिक्तप्रमाणासम्भवादनभ्युपगमात् । नापी-
यमर्थप्रतीतिभ्रान्तिः, संशयो वा, बाधकाभावाद् विकल्पानुदयात् । नापि
सृष्टिरुपा, पूर्वप्रवृत्ततद्विषयप्रमाणाभावात् । अथ पदेरेवान्योन्यान्व-
ययोग्यार्थमरणान् तदन्वयमुत्प्रेक्षयाऽवगम्य तद्विषयं विज्ञानं पुरुषोऽनु-
मिमीते—इति कल्पेत्, तदपि कथनमात्रम्, उत्प्रेक्षाज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्र-
माणसृष्टिमंशयाचारमकत्वानुपपत्तेः । परिगेपाच्छब्दजन्यमेव संसर्गवि-
ज्ञानमिति साक्षादेव शब्दार्थसिद्धेः वक्तृज्ञानव्यवधानकल्पना न प्रमाद्य-
प्रयोजनवर्तात्पाशयेनाह—शब्दजन्यमिति । इह शब्दबोधमप्य-
दारे इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तस्मान्ज्ञातार्थे स्वसामर्थ्यादेव शब्दार्थसम्भवः ।

अनाप्तयोगः शब्दस्य सामर्थ्यप्रतिबन्धकः ॥ ५४ ॥

ततः किमित्यत आह—तस्मादिति । तस्माद्लोकेऽपि स्वसाम-
र्थ्यादेव शब्दार्थप्रतिपत्तिः । अनाप्तपुरुषसम्बन्धस्तु शब्दस्य स्वतः
सिद्धसामर्थ्यप्रतिबन्धकतयाऽवतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

मूलज्ञानानुमानन्तु यदि स्यात्तन्निवृत्तये ।
अस्तु तल्लौकिके शब्दे वारयामो न तद् वयम् ॥ ५५ ॥
वेवे तु पुरुषस्यापि सम्बन्धाभावतः कदा ।
नास्त्यग्रामाण्यशङ्काऽपि प्रतिबन्धक्षयः स्वतः ॥ ५६ ॥

अस्तु तर्हि वेदेऽपि प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव मूलज्ञानानुमानमित्यत आह—
वेदे त्विति । तु शब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ५५-५६ ॥

तस्मादपौरुषेयोऽस्ति वेदो नित्यार्थगोचरः ।
परब्रह्मविवर्त्तश्च ब्रह्मायत्त इतीज्यते ॥ ५७ ॥

फलितमुपसंहरन् वेदस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वमुपपादयति—तस्मादिति ।
यद्यपि नित्यो वेदः स्वयं नित्यार्थसम्बन्धश्च, तथापि ब्रह्मचैतन्यविवर्त्तो
ब्रह्मपरतन्त्रश्च वेदोऽभ्युपेय इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमिति श्रुतिः ।
हेत्वन्तरैरजन्यत्वं प्राह ब्रह्मविवर्त्तताम् ॥ ५८ ॥

अत एव “अस्य महतो भूतस्य” (ऋ० २ । ४ । १०) इत्यादि-
श्रुतिरपि वेदस्य प्रवृत्तप्रमाणान्तराजन्यत्वब्रह्मविवर्त्ततां दर्शयतीत्याह—
अस्येति ॥ ५८ ॥

एकमेवाद्वितीयं चेत्यद्वितीयत्वकीर्तनात् ।

चिद्विवर्त्तो न तद्भिन्नो वेद इत्यवगम्यते ॥ ५९ ॥

अत एवाद्वितीयत्वप्रतिपादनं श्रुतेः सङ्गच्छते इत्याह—एकमिति ॥ ५९ ॥

सर्वमात्मनि विज्ञाते विज्ञातमिदमित्यतः ।

आत्मविज्ञानतः सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् ॥ ६० ॥

अत एव एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा श्रुतेः सिद्धयतीत्याह—सर्वमिति ॥ ६० ॥

नहि वस्त्वन्नरे वेदे स्थिते सत्यद्वितीयता ।

तज्ज्ञानात् सर्वविज्ञानं श्रुत्युक्तमुपपद्यते ॥ ६१ ॥

नदीदं श्रुतेः प्रतिपादनमन्यथा सङ्गच्छते इत्याह—नदीति ॥ ६१ ॥

वेदस्य चिद्विवर्त्तत्वे सर्वं सङ्गच्छतेऽजसा ।

नामरूपप्रपञ्चस्य तद्विन्नत्वे ह्यलोकता ॥ ६२ ॥

वेदस्य नामप्रपञ्चान्तःपातित्वाग्रामरूपयोर्गम्यपरिघंरादद्वैतप्रतिपादकवाक्यानां सर्व सामग्र्यं नेत्रयेत्याह—वेदस्येति ॥ ६२ ॥

ननु ब्रह्मविवर्त्तत्वे वेदस्यानादिता कथम् ।

कथं मित्याऽहिवचस्य ग्रामाण्यमवकल्पते ॥ ६३ ॥

वेदस्य ब्रह्मविवर्तत्वमसहमानः शङ्कते—नन्विति । वेदस्य रज्जुसर्प-
वद् भिद्यामभूतस्य प्रामाण्यञ्च कथमवकल्पते । भवन्मते इति शेषः । तथा
च तत्रैव वेदान्तप्रमाणीकृतमधिगम्यब्रह्मवादिनोऽनिरुद्धमिदं शयः ॥६३॥

मैत्रं न वर्णमात्रं भो वेदोऽस्ति व्युत्क्रमादिना ।
उच्चारितेषु वर्णेषु नार्थज्ञानं प्रदृश्यते ॥ ६४ ॥
किन्त्वयं वर्णसहातो नियतक्रमसंयुतः ।
वेद इत्येव वक्तव्यं तत्रापीयं विचारणा ॥ ६५ ॥

परिहरति—मैत्रमिति । न सावद्वर्णमात्रं वेदः, अक्रमव्युत्क्रमोच्चा-
रितेषु वर्णेष्वर्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । किन्तु नियतक्रमविशिष्टो वर्णराशि-
वेदः । तत्रापीयं ब्रह्ममाणविचारणाऽस्तीति द्वयोर्योगना ॥६४-६५॥

तत्र देशनिमित्तो वा कालहेतुर्न वा क्रमः ।
वर्णानां सर्वगतत्वाच्च नित्यत्वादपि हेतुतः ॥ ६६ ॥

विचारमेव दर्शयति—उच्यते । तत्र वर्णेषु न सावदेशनिमित्तो
वा कालनिमित्तो वा क्रमः सम्भवति, वर्णानां सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्चै-
त्यर्थः ॥ ६६ ॥

नापि स्वाभाविकः कश्चिद्धर्मस्तत्रास्ति वा यतः ।
राजा जारेत्यनियतपूर्वापरतयेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

ननु माऽस्त्वागन्तुकक्रमः, स्वाभाविक एव किञ्च स्यादित्यत्र आह—
नापीति ॥ ६७ ॥

उच्चारणोपलब्ध्यन्यतरप्राप्तक्रमेण ये ।

उपरक्तास्त एवेह वर्णा वेद इतीर्यताम् ॥ ६८ ॥

अतः परिशेषादुच्चारणोपलब्ध्यन्यतरगतक्रमोपरक्ता वर्णा वेद इति वाच्यमित्याह—उच्चारणेति ॥ ६८ ॥

न चाऽन्यत्रान्यधर्मस्य परामर्शः क्रमस्य वा ।

साक्षात्सम्भवतीत्यस्मान्मिथ्याभूतः क्रमस्तयोः ॥ ६९ ॥

न चाऽन्यधर्मस्य क्रमस्यान्यत्र साक्षात् परामर्शः सम्भवतीत्याह—न चेति । ततः किमित्यत आह—मिथ्येति । तयोरिति उच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरस्मिन् गतः क्रम इति शेषः । मिथ्येवेति योजनता ॥ ६९ ॥

मिथ्याक्रमविशिष्टानां वर्णानाञ्च मृपात्मना ।

अर्थबोधकताऽऽस्येयाऽनिच्छद्भिरपि वादिभिः ॥ ७० ॥

अतः मिथ्याभूतक्रमविशिष्टवर्णानां तदुपरक्तमिथ्यारूपेणैवार्थप्रतिपादकत्वंमित्यनिच्छद्भिरप्यन्यत्रादिभिरारथेयमित्याह—मिथ्येति ॥ ७० ॥

पूर्वपूर्वसमानैव सेयं क्रमपरम्परा ।

प्रवर्तते सदा सर्ववर्णानामुत्तरोत्तरा ॥ ७१ ॥

इति प्रवाहरूपेण वेदस्याऽनादितोच्यते ।

जये संस्काररूपेण रूपस्येवास्य च स्थितिः ॥ ७२ ॥

अतो ब्रह्मविवर्तत्वान्नाऽनादित्वविरोधिता ।

न वा धर्मादिरूपार्थप्रतिपादकतात्ततिः ॥ ७३ ॥

ननु तर्हि क्रमपरम्पराया वैचित्र्यादर्थवैचित्र्यापात्ताद् वेदार्थस्यैक-
रूपत्वं न स्यात् । तथा चानादित्वविरोधेनाखण्डैकरसप्रतिपादकत्व-
ष्टान्या थ तत्प्रामाण्यक्षतिरित्याशङ्क्याह—पूर्वपूर्वसमानेत्यादिप्रतिभिः ।
सा वैयं क्रमपरम्परा वर्णानां पूर्वपूर्वसमानेवोचरोत्तरा प्रवर्तते
इति प्रवाहरूपेणाऽनादित्वं वेदस्योच्यते । महाप्रलये ॥ रूपप्रपञ्चस्येव
नामप्रपञ्चस्य शक्तिमात्रावशेषेऽपि पूर्वस्मिन् कल्पे यादृशक्रमविशिष्टानां
वेदशब्दोपलक्षितवर्णानां यादृशार्थाभिधानसामर्थ्यं तादृशक्रमोपरक्तानां
तादृशार्थाभिधानसामर्थ्येपितानामेव वर्णानामुत्तरकल्पेऽपि प्रथमं ब्रह्म-
चैतन्यविवर्तत्वान्नाऽनादित्वविरोधः, नाप्यर्थप्रतिपादकत्वहानिः, ॥ वा
प्रामाण्यक्षतिरिति त्रयाणां समुदितोऽर्थः ॥ ७१-७३ ॥

प्रतिप्रयोगं वर्णानां क्रमो वाक्ये तु लौकिके ।

यथा व्यभिचरत्येवं न वेदे नियतक्रमे ॥ ७४ ॥

लौकिकवाक्यवैदिकवाक्ययोर्वैलक्षण्यमाह—प्रतिप्रयोगमिति ॥ ७४ ॥

अनादित्वेऽपि वेदस्य चिद्विवर्ततया सतः ।

ब्रह्माधोनत्वमस्तीति सिद्धं वेदान्तसम्मतम् ॥ ७५ ॥

फनितमुपसंहरति—अनादित्वे इति ॥ ७५ ॥

अतो ब्रह्मादये मानं शब्दराशिः स आगमः ।

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद् वोध्यते तेन चिद्वचनम् ॥ ७६ ॥

तस्माद् ब्रह्मैक्यमवाङ्मनसगोचरमपि प्रमाखराजो वेदोऽव्यचि-
न्त्यशक्तितयाऽवबोधयतीत्याह—अत इति ॥ ७६ ॥

शक्तिः कार्यान्विते ह्येव पदानामिति सर्वथा ।

नियन्तुं शक्यते नैवं सर्वेषामपि केनचित् ॥ ७७ ॥

स्यादेतद्, यदि वेदः सिद्धेऽर्थे प्रमाणं स्यात् । न तु तथा, यतः
शब्दशक्तिः कार्यान्विते एव निश्चीयते । लोकेऽपि सकलपदानां
कार्यार्थे एव प्रथमं सम्बन्धग्रहणाद्, गवादेरपि कार्यान्वितरूपेणैव
कार्यत्वात्, आवापोद्धारयोरपि तदपरित्यागाद्, गवादिरूपेषु च पदानां
स्मृतिमात्रव्यापारात् कार्यमेव हि सर्वपदशक्तिप्रतियोगि । यथा—
देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति शब्दश्रवणान्तरं प्रतिपत्तुः प्रवृत्ति-
मुपलभ्य इयं प्रवृत्तिः प्रवर्तकज्ञानपूर्विका, प्रवृत्तित्वाद्, मत्प्रवृत्तिवदिति
बालेनानुमीयते । स्वयञ्च कार्यज्ञानात् प्रवर्तते इति तत्कार्यज्ञानमेवाव-
धारयति, शब्दश्रवणान्तरभाविस्त्वाच्च कार्यज्ञानस्य शब्द एव कार्यज्ञान-
मजीजनदित्यभ्यवस्यति । एवं पदकदम्बस्य कार्यज्ञाने सामर्थ्यं प्रति-
पद्य, प्रयोगान्तरेषु गामानय, गां बधान, तुरगमानयेत्यादिषु पदान्तर-
प्रक्षेपोद्धारयोस्तदर्थस्य कार्यान्वितस्यैव प्रक्षेपोद्धारजनान् अन्यथा

न्वित एव सर्वेषां पदानां शक्तिरिति सर्वथा नियन्तुं शक्यते केनचि-
दपीति सम्बन्धः ॥ ७७ ॥

यतोऽन्विताभिधायित्वं पदानामपि दृश्यते ।

अन्वये योग्यताहेतुः सा सिद्धाऽस्ति विभागतः ॥ ७८ ॥

कुत इत्यत आह—यत इति । सकृत्पदानां यतोऽन्विताभिधा-
यित्वमपि दृश्यते, अन्वयस्य योग्यतानिमित्तत्वात् । सा योग्यता च
विभागतः यथायोग्यविभागेन सिद्धाऽस्तीति योजना ॥ ७८ ॥

क्रियाकारकयोर्द्रव्यगुणयोरस्ति योग्यता ।

धात्वर्थकार्ययोरेवं विभागेनैव दृश्यते ॥ ७९ ॥

एतदेव विवृणोति—क्रियेति ॥ ७९ ॥

द्रव्यान्विताभिधायित्वं योग्यता गुणवाचिनाम् ।

क्रियान्विताभिधायित्वं सा तथा द्रव्यवाचिनाम् ॥ ८० ॥

एतापि योग्यतानुसारमाह—द्रव्यान्विताभिधायित्वमिति ॥ ८० ॥

कार्यान्विताभिधायित्वं क्रियावाचिगिरामपि ।

प्रतिपत्तुमिति न्याय्यं विरोधः स्यात्ततोऽन्यथा ॥ ८१ ॥

विरोधः स्यात् ततोऽन्यथेति । अन्यथा सकृत्पदानामपि
कार्यान्विताभिधायित्वे सति भद्रुत्यादिवाक्यस्य पदानामिवायोग्यान्वय-
निष्ठत्वान् प्रमाद्यन्तरविरोधो दुष्परिहरः प्रसज्यतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

न चार्थिकान्वयो नापि शेषशेषित्वयोग्यता ।

परस्पराश्रयात्तस्मान्न विरोधोऽन्वितोक्तितः ॥ ८२ ॥

ननु कार्यान्वये सर्वेषां शब्दसमधिगतेऽपि गुणद्रव्यादीनां पार्थिकः परस्परान्वयो भवन्न निवार्यते । कुतः तत्र प्रमाणान्तरविरोध इत्याशङ्क्याह—न चेति । नहि परस्परमयोग्यान्वयः शब्दसमधिगतो योग्यान्वयश्च पदानामार्थिक इति शब्दप्रमाणवादिनामिदं शोशुभीतीत्यर्थः । ननु शेषशेषिभावेन सर्वपदार्थानां कार्येणापि संसर्गयोग्यता दृश्यते, कथमयोग्यार्थसम्बन्धः शब्दसमधिगत इत्याशङ्क्याह—नाऽपि शेषशेषित्वयोग्यतेति । अयमर्थः—किमिदं शेषशेषित्वं साध्यसाधनभावश्चेत्, सोऽपि साक्षात्, परम्परया वा ? न तावद्वात्वर्येणैव गुणद्रव्यादीनाऽपि साक्षादेव कार्यस्य साध्यत्वमुपपद्यते, भावार्थैकविषयत्वात् कार्यस्य । अस्तु परम्परया साध्यत्वमिति चेत्, तर्हि फलस्यैव परमसाध्यत्वात् तदेव शेषि भवतु, किमनेनान्तर्गदुना कार्येण ? ननु कार्यस्यैव शेषित्वं समधिगतं सर्वपदानां कार्यप्रधानतया अन्विताभिधायित्वात् । फलस्य तु प्राधान्यं पुरुषापेक्षमार्थिकमित्याशङ्क्याह—परस्पराश्रयादिति । सर्वपदानां कार्यप्रधानतयाऽन्विताभिधायित्वे सति कार्यस्य शब्दतः शेषित्वम्, तस्यैव शेषित्वे सकलपदानां तत्प्रधानतयाऽन्विताभिधायित्वमिति परस्पराश्रयादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तस्मादिति । तस्माद् विभिनिष्ठवाक्येषु पदानामेवैदपर्यवशेन परस्परान्विताभिधायित्वे न कश्चिद् विरोध इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

यत्प्रवर्तकविज्ञानजनकत्वानुमानकम् ।

तदप्यन्यत्र सामर्थ्याभावकारणकं नहि ॥ ८३ ॥

यत्तूक्तम्—प्रवृत्तिलिङ्गेन प्रवर्त्तकविज्ञानानुमानात् तस्य शब्दान्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया प्रथमं कार्यस्यैव सकलशब्दशक्तिप्रतियोगित्वाव-
गमात् प्रयोगान्तरेषु च व्यभिचाराभावात् तत्रैव सकलपदसामर्थ्यमिति,
तत्राह—यदिति । प्रथमप्रयोगे प्रवर्त्तकविज्ञानजनकत्वानुमानं यत्तद्भा-
दिपदसामान्यत्र सामर्थ्याभावात् न भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

किन्त्वभावादुपायस्य शब्दजन्यत्वसद्विधः ।

श्रोतुः प्रवृत्तिसिद्ध्यै तन्निमित्तं सर्वतो भवेत् ॥ ८४ ॥

किं कृतं तत्तर्हीत्यत आह—किन्त्विति । किन्तु गवादिस्वरूप-
विज्ञानस्य तदा शब्दजन्यत्वावगमोपायाभावात् प्रयोगान्तरेषु गवादिप-
दानामपि प्रत्येकपोद्धारार्थ्या प्रत्येकं योग्यंतरान्विवगवादिस्वरूपेऽपि
सामर्थ्यं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । यत्तु प्रयोगान्तरेष्वपि कार्यस्याव्यभिचार
इति तत्राऽऽह—श्रोतुरिति । सर्वतः सर्वत्र कार्याभिधायिपदप्रयोगे
तत्कार्यं निमित्तं भवेदित्यन्वयः । कार्याभिधायिपदप्रयोगश्च श्रोतुः
प्रवृत्तिसिद्ध्यै इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

तस्मात् प्रवर्त्तके वाक्ये सम्यन्धग्रहणेऽपि च ।

योग्येतरान्विते शक्तिरन्वयव्यतिरेकतः ॥ ८५ ॥

कार्यान्वयनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । तस्मान् प्रवर्त्तके
वाक्ये सकलपदसम्बन्धग्रहणेऽपि योग्येतरान्विते शब्दशक्तिरित्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां विनिश्चितेति शेषः । इतरान्विते इत्येव युज्यते, तथा-
न्यायमानं योग्यमेवायोग्यस्य वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगित्वाऽन्वयायोगान् ।
तस्माद् योग्येतरान्विते शब्दशक्तिरिति सिद्धमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

न वा प्रवर्त्तकद्वार एव सर्वपदात्मनाम् ।

गिरां शक्तिग्रहोऽपीत्थं नियन्तुमिति शक्यते ॥ ८६ ॥

एवं कार्यान्वये शब्दशक्तिनियमं निराकृत्य प्रवर्त्तकद्वारमेव सकल-
पदसम्बन्धग्रहणमिति भीमासका मन्यन्ते तान्निराकरोति—नन्विति ।
ननु कथञ्च प्रवर्त्तकद्वारमेव सकलपदसम्बन्धग्रहणम् ? यतो लोके
शब्दश्रवणान्तर प्रतिपत्तु. प्रवृत्तिमुपलभ्य, प्रवर्त्तकज्ञानमनुमाय सत्रैव
शब्दस्य सम्बन्धग्रहणात् प्रयोगान्तरेषु च पदानामावापोद्धारसमयेऽपि
स्वार्थेषु प्रतिपदं सामर्थ्यग्रहणस्यापि प्रवर्त्तकज्ञानपूर्वकत्वात् क्वचिच्च
प्रवर्त्तकवाक्ये गृहीतसम्बन्धपदान्तरसमभिव्याहारनिमित्तत्वात् प्रवर्त्तक-
द्वारमेव सकलपदसम्बन्धग्रहणमित्याशङ्क्याह—इत्थं नियन्तुमिति ।
न खलु सकलपदसामर्थ्यग्रहणं प्रवर्त्तकद्वारमेवेति नियन्तुं शक्यते
इति योजना ॥ ८६ ॥

पुत्रस्ते जात इत्यादावन्तरापि प्रवर्त्तकम् ।

सम्बन्धग्रहणं दृष्टं मुखोच्चासादिचिह्नितः ॥ ८७ ॥

नियमाभावं दर्शयति—पुत्र इति । पुत्रजन्मादिवाक्येषु प्रवर्त्तक-
मन्तरेणापि सम्बन्धग्रहणदर्शनात् मुखोच्चासादिचिह्नादित्यर्थः । पुत्र-
जन्मनिमित्तो वा पत्नीसुरूपप्रसवनिमित्तो वा तदैव समीहितवस्त्वन्तर
स्मृतिनिमित्तो वा हर्ष उपपद्यते । ततश्च भ्रूविलासादिलिङ्गस्य
हर्षहेतुमात्रविज्ञानविषयत्वात् तस्य ध्यानत्याद् अयमेवानेन शब्देन
घोषित इति नियमोपायाभावात् तत्रापि प्रवर्त्तकद्वार एव सम्बन्धग्रह
इति चेत्, न, मुग्धविकासादिसमनन्तरमेव पुत्रजन्मसाक्षात्कारेण तद-
साधारणलिङ्गेन वा पुत्रजन्मनिश्चयात्, साधारणतयाऽवगतस्य हर्षहेतु-

विज्ञानस्य तत्र पर्यवसानसम्भवे सति अप्रतिपन्नहर्षहेत्वन्तरविषय-
त्वाशङ्कानुपपत्तेः । यत्तु पुत्रजन्मसमधिगतं सुखप्रसवादि, तत्पुत्र-
जन्महर्षनान्तरीयकत्वान्न प्रथमतरप्रतीतपुत्रजन्महर्षेण विकल्प्यते ।
प्रथमतरसम्बन्धग्रहोऽपीदं तदादिवस्तुविज्ञानपूर्वक एव । यदि पुनरिदं-
तदादिशब्दार्थविज्ञानमपि प्रथमतरसम्बन्धग्रहणकारणं नाङ्गीक्रियते,
तदा सविकल्पकज्ञानपूर्वक एव सम्बन्धग्रहः । तथा जन्मान्तरेऽ-
पीति सर्वत्र प्रथमतरशब्दार्थसम्बन्धग्रहः सिद्धवस्तुविज्ञानपूर्वक एवे-
ति भवताऽप्यायुधमता अङ्गकारि । तस्मादस्मत्पक्षे हर्षहेतूनामान-
न्त्यसम्भव इति । अत्रत्यक्षेऽपि प्रवर्त्तकानन्त्यसम्भवात् प्रवर्त्यविषय-
साक्षात्कारेण वा सदसाधारणलिङ्गेन वा पदान्तरप्रक्षेपोद्घाराभ्यां
पारिरोप्यकल्पनायामस्मत्पक्षेऽपि सम्भवात् न प्रवर्त्तकद्वार एव सकल-
पदसम्बन्धग्रह इति सन्तोष्यमिति भावः ॥ ८७ ॥

इष्टसाधनविज्ञानमेव सर्वप्रवर्त्तकम् ।

इष्टसाधनतो भिन्ने कार्ये मानं न दृश्यते ॥ ८८ ॥

एवं प्रवर्त्तकद्वारमेव सम्बन्धग्रहणमिति पराकृत्य कार्यज्ञानमेव प्रव-
र्त्तकमिति प्राप्ताकरा गम्यन्ते, तान् पराकरोति—इष्टसाधनमिति ।
ननु लोके कार्यमिति विज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिदर्शनादभ्यगात्वाऽदर्शनात्
कार्यज्ञानस्य तावत्प्रवर्त्तकत्वं सिद्धम् । इदमिष्टसाधनमिति पिज्ञानेन
स्य कृतियोग्यतामुपलभ्य पुरुषः प्रवर्त्तते, निवर्त्तते च अनिष्टसाधन-
मिति विज्ञानेन । तस्मात् प्रवृत्तिकारणविषयतया अन्यथासिद्धाविष्ट-
साधनविज्ञानेन प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेको अतीतानागतस्थले इष्टसाधन-
विज्ञाने सत्यपि प्रवृत्त्यदर्शनादसिद्धावपि तौ, साध्यस्वभावस्यैव अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां प्रवर्त्तकत्वमिति भवताऽनिच्छताप्याश्रयणीयम् । तस्मात्
कार्यविज्ञानमेव प्रवर्त्तकमित्याशङ्क्याह—इष्टसाधनविज्ञानमिति ।

अयमर्थः—समीहितसाधनज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्, तेन प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरे-
कोपलम्भात् । न च तौ कार्यविज्ञानहेतुविषयतयाऽन्यथासिद्धाविति
शङ्क्यम्, कार्यमिति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वासिद्धेरिति । ननु कार्यविज्ञा-
नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् प्रवृत्तेः कार्यविज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमित्या-
शङ्क्याह—इष्टसाधनत इति । इष्टसाधनव्यतिरेकेण कार्यसद्भावे
प्रमाणाभावात्, तस्य चेभ्यवादिसम्प्रतिपन्नतया प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकव-
त्त्वात् तदेव प्रवर्त्तकं युक्तमाश्रयितुमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अतोऽत्र कृतियोग्येवसाधनज्ञानमेव हि ।

वक्तव्यं कार्यविज्ञाने कारणं ते तथा सति ॥ ८९ ॥

इष्टसाधनविज्ञानं येन रूपेण कारणम् ।

कार्यज्ञानं प्रतीत्यं तत् प्रवृत्तिं प्रति कारणम् ॥ ९० ॥

नन्वतीतानागतेष्टसाधनविषयज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वात् साधनत्वविज्ञानं
प्रवृत्तेरकारणम् । अतः साध्यरूपेणैव तस्यापि प्रवर्त्तकत्वं वक्तव्यम् ।
तथा सति नामान्तरेण कार्यमेव प्रवर्त्तकमुक्तं स्यात् । तत्र कथमिष्ट-
साधनव्यतिरेककार्याभाव इत्याशङ्क्याह—अत इति । हीति यस्मात्
भवत्पक्षेऽपीष्टसाधनबुद्धिः स्वयमेव प्रवर्त्तिकाऽपि प्रवृत्तिहेतुभूतकार्य-
ज्ञानहेतुरिष्यते सा तावदतीतादिरूपेण कार्यज्ञानं प्रत्यपि न कारणभावं
प्रतिपद्यते । अतः कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानमेव कार्यज्ञानकारणमिति
वक्तव्यं ते तव मते । तथा सति येन रूपेणैष्टसाधनविज्ञानस्य कार्य-
ज्ञानं प्रति कारणभावस्तेन रूपेणैव प्रवृत्तिं प्रति हेतुरस्तु, तस्योभयवादि-
सम्प्रतिपन्नत्वात् प्रवृत्त्यव्यभिचाराच्चेति द्वयोरर्थः । तथा च किमनेना-
जागृत्स्वनायमानेन कार्यनामधेयेन । तस्मादिष्टसाधनज्ञानमेव सर्वत्र
प्रवर्त्तकमिति यदुक्तम्, तस्मात्प्रवृत्तिमिति भावः ॥ ८९—९० ॥

पदानामेव संसृष्टपदार्थप्रतिपादने ।

शक्तिर्गवादिशब्दानां तदर्थे सङ्गतिग्रहात् ॥ ६१ ॥

एवं कार्यज्ञानमेव प्रवर्तकं नेष्टसाधनज्ञानमिति पक्षं निराकृत्याभि-
हितानामेवार्थानामन्योन्यसंसर्गबोधजनकत्वमिति पक्षं निराकरोति—
पदानामिति । इह खलु वार्तिककारोऽयं मन्यन्ते—देवदत्त ! शुक्ला
दण्डेन गामानयेति शब्दश्रवणानन्तरं बालः प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिलिङ्गेन
पदरुदन्वस्याऽविशेषेण वाक्यार्थे सामर्थ्यं प्रथमं प्रतिपद्य पुनरपि गां
वधान, तुरगमानयेत्यादिप्रयोगान्तरेषु गोपदोद्वारे सास्नादिमदर्थमात्रो-
द्धारोपलभ्यमात् तुरगपदप्रसंगे च केसरादिमदर्थमात्रप्रसंगेपदार्थानां
गवादिस्वरूपमात्रे पदानां सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । कथं पुनः शब्दश्रवण-
समनन्तरमेव संसर्गबुद्धिरिति संसर्गबुद्धिकारणमपीक्षमाणः पदानां
पदार्थस्वरूपमात्रविज्ञानोपक्षोऽशक्तिकत्वात् संसर्गविषयप्रमाणान्तरान-
वगमाच्च पदमिहितपदार्थानामेव संसर्गविज्ञानान्वयव्यतिरेकवर्ता
वद्धेतुत्वमिति पक्षचात् निश्चिनोति । न च पदानां पदार्थस्वरूपमभिधा-
नसामर्थ्यम्, पदार्थानां च संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यम्, पदार्थेषु संसर्ग-
प्रतिपादनशक्त्याधानसामर्थ्यञ्च पदानामिति गुरुवर कल्पनाऽभिहित-
ान्वयवादे प्रसज्येत । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेकमेव संसृष्टार्था-
मिधानसामर्थ्यमिति लघोयसी कल्पना । एकशक्तिकल्पनाया वाक्यार्थ-
विज्ञानोपपत्तावनेकशक्तिकल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येति वाच्यम्, अन्वि-
तामिधानपक्षे एव गुरुवरकल्पनाश्रयात् । तथा हि—पदानां तावत्
पदार्थस्वरूपसृष्टिजननमामर्थ्यं कल्पनीयम्, पुनस्तौयमेवान्वितामिधान-
मामर्थ्यश्चेत्यसत्त्वेवानेककल्पना । अस्मत्पक्षे ॥ पदानां पदार्थमिधा-
नमामर्थ्यमेकमेव कल्पनीयम्, पदार्थानां पुनः पदममूढमभिधापि-
दानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिनिशिष्टानामन्योन्यसंसर्गबोधमामर्थ्यम-

अयमर्थः—समीहितसाधनज्ञानमेव प्रवर्तकम्, तेन प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकोपलम्भात् । न च तौ कार्यविज्ञानहेतुविषयतयाऽन्यथासिद्धाविति शङ्क्यम्, कार्यमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासिद्धेरिति । ननु कार्यविज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् प्रवृत्तेः कार्यविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह—इष्टसाधनत इति । इष्टसाधनव्यतिरेकेण कार्यसद्भावे प्रमाणाभावात्, तस्य चोभयवादिसम्प्रतिपन्नतया प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् तदेव प्रवर्तकं युक्तमाश्रयितुमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अतोऽत्र कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानमेव हि ।

वक्तव्यं कार्यविज्ञाने कारणं ते तथा सति ॥ ८९ ॥

इष्टसाधनविज्ञानं येन रूपेण कारणम् ।

कार्यज्ञानं प्रतीत्यं तत् प्रवृत्तिं प्रति कारणम् ॥ ९० ॥

नन्वतीतानागतेष्टसाधनविषयज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात् साधनत्वविज्ञानं प्रवृत्तेरकारणम् । अतः साध्यरूपेणैव तस्यापि प्रवर्तकत्वं वक्तव्यम् । तथा सति नामान्तरेण कार्यमेव प्रवर्तकमुक्तं स्यात् । तत्र कथमिष्टसाधनव्यतिरेककार्याभाव इत्याशङ्क्याह—अत इति । हीति यस्मात् भवत्पक्षेऽपीष्टसाधनबुद्धिः स्वयमेव प्रवर्त्तिकाऽपि प्रवृत्तिहेतुभूतकार्यज्ञानहेतुरिष्यते सा तावदतीतादिरूपेण कार्यज्ञानं प्रत्यपि न कारणभावं प्रतिपद्यते । अतः कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानमेव कार्यज्ञानकारणमिति वक्तव्यं ते तत्र मते । तथा सति येन रूपेणैष्टसाधनविज्ञानस्य कार्यज्ञानं प्रति कारणमावस्तेन रूपेणैव प्रवृत्तिं प्रति हेतुरस्तु, तस्योभयवादि-सम्प्रतिपन्नत्वात् प्रवृत्त्यव्यभिचाराच्चेति द्वयोरर्थः । तथा च किमनेनाजागृह्यतनायमानेन कार्यनामधेयेन । तस्मादिष्टसाधनज्ञानमेव सर्वत्र प्रवर्तकमिति यदुक्तम्, तस्मात्प्रवृत्तिमिति भावः ॥ ८९—९० ॥

पदानामेव संसृष्टपदार्थप्रतिपादने ।

शक्तिर्गवादिशब्दानां तदर्थे सङ्गतिग्रहात् ॥ ६१ ॥

एवं कार्यज्ञानमेव प्रवर्तकं नेष्टसाधनज्ञानमिति पक्षं निराकृत्याभि-
हितानामेवार्थानामन्योन्यसंसर्गबोधजनकत्वमिति पक्षं निराकरोति—
पदानामिति । इह एतत् वार्त्तिककारीया मन्यन्ते—देवदत्त ! शुक्लां
दण्डेन गमानयेति शब्दश्रवणानन्तरं यातुः प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिलिङ्गेन
पदरुदम्बस्याऽविशेषेण वाक्यार्थे सामर्थ्यं प्रथमं प्रतिपद्य पुनरपि गां
वधान, तुरगमानयेत्यादिप्रयोगान्तरेषु गोपदोद्धारे सास्तादिमदर्थमात्रो-
द्धारोपलम्भात् तुरगपदप्रक्षेपे च कैसरादिमदर्थमात्रप्रक्षेपदर्शनात्
गवादिस्वरूपमात्रे पदानां सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । कथं पुनः शब्दश्रवण-
समनन्तरमेव संसर्गबुद्धिरिति संसर्गबुद्धिकारणमपीक्षमाणः पदानां
पदार्थस्वरूपमात्रविज्ञानोपयोगशक्तिरुक्त्वात् संसर्गविषयप्रमाणान्तरान-
वगमाच्च पदाभिहितपदार्थानामेव संसर्गविज्ञानान्वयव्यतिरेकवतां
सद्वेतुत्वमिति पश्चात् निश्चिनोति । न च पदानां पदार्थस्वरूपाभिधा-
नसामर्थ्यम्, पदार्थानाञ्च संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यम्, पदार्थेषु संसर्ग-
प्रतिपादनशक्यत्वाधानसामर्थ्यञ्च पदानामिति गुरुतरा कल्पनाऽभिहिता-
न्वयवादे प्रसज्येत । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेकमेव संसृष्टार्था-
भिधानसामर्थ्यमिति लघीयसी कल्पना । एकशक्तिकल्पनाया वाक्यार्थ-
विज्ञानोपपत्तावनेकशक्तिकल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येति वाच्यम्, अन्वि-
ताभिधानपक्षे एव गुरुतरकल्पनावयवत्वात् । तथा हि—पदानां तावत्
पदार्थस्वरूपस्मृतिजननसामर्थ्यं कल्पनीयम्, पुनस्तेषामेवान्विताभिधान-
सामर्थ्यञ्चेत्यस्त्येवानेककल्पना । अस्मत्पक्षे तु पदानां पदार्थाभिधा-
नसामर्थ्यमेकमेव कल्पनीयम्, पदार्थानां पुनः पदसमूहसन्निधापि-
तानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिविशिष्टानामन्योन्यसंसर्गबोधसामर्थ्यम्-

न्यत्र दृष्टमेवाश्रीयते, न खलु पदार्थेषु संसर्गबोधसामर्थ्यमिदं प्रथम-
तया तत्रैव कल्प्यते । उक्तं हि—

“पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दञ्च शृण्वतः ।

खुरनिष्पेषशब्दञ्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥”

(श्लो० बा०) इति ।

न च पदार्थानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्याभ्युपगमे संसर्गज्ञान-
स्याऽशाब्दत्वप्रसङ्गः, तत्रश्चाऽसौ न वाक्यार्थः स्यादिति बाध्यम्; पदानां
पदार्थाभिधानव्यापारनान्तरीयकत्वात् पदार्थानामन्योन्यसंसर्ग-
बोधनस्य । न च पदानि सामान्यान्विताभिधायीनि, विशिष्टवाक्यार्थ-
प्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । न वा विशेषान्विताभिधायीनि विशेषाद्यामान-
न्त्यात्, प्रतिप्रयोगं प्रतिपदार्थञ्च शब्दस्य शक्तिभेदकल्पनापत्तेः ।
सम्बन्धप्रदण्ये एवायुरुपक्षयात् शब्दादर्थे करिचद् व्यवहारो न
स्यात् । तस्मादन्यथासिद्धवाक्यार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यैवाभिहितान्वय-
निरपय इति तदेतन्महं वार्तिककारीयं निराकुर्वन्नाह—पदानामेवेति ।
पदानामेव संमृष्टार्थप्रतिपादने शक्तिः सामर्थ्यमाश्रयणीयम्, कुतः ?
इत्यत आह—गवादीति । गवादिपदानां तदर्थे अन्यान्वितगवादि-
स्वरूपे संगतिप्रदादिति योजना । अयमाशयः—गामानय दण्डने-
ति शब्दविज्ञानसमनन्तरभाविप्रवृत्तिलिङ्गेन शब्दममुदायस्यार्थसमु-
दाये सामर्थ्यं प्रतिपद्य पुनः प्रयोगान्तरेषु गवादिपदाद्वारे तदर्थस्येव-
रान्वयेन सार्द्धमेवाद्धारान् पदान्तरप्रक्षेपे चास्तदर्थस्यान्यान्वितस्यैव
प्रक्षेपात् पदानामन्यान्वितगवार्थे सामर्थ्यं व्युत्पत्तौ प्रतिपद्यते ।
न यान्वितपदार्थविज्ञानेन शब्दस्यान्वयव्यतिरेकित्वे सत्यप्यन-
न्वितगवादिस्वरूपमात्रे शब्दशक्तिकल्पना प्रमाणप्रयोगनशती,
अनेकशक्तिकल्पना पुनरभिहितान्वयवादे दुष्परिहरा । ननुतगा-
कादृषायां पक्षगामाभिधिविशिष्टानामर्थाणां संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्य-
मन्यत्र दृष्टमेवाश्रीयते, नापूर्वतया कल्प्यते इति, तदपि न गामप्रथम् ।

यावता तत्रापि संसर्गयोग्यार्थलिङ्गेन संसर्गज्ञानमनुमानमेव । तथाहि—
 विगीतः श्वेतपदार्थः क्षिप्रगामी तुरगो भवितुमर्हति, खुरविच्छेपहोपा-
 शब्दवत्त्वात्, सम्प्रतिपन्नतुरगवदिति । न पदार्थनामकं किंचित्प्रमा-
 णान्तरं प्रसिद्धमस्ति, सप्तमप्रमाणानभ्युपगमात् । अतो भवत्येव
 गुरुतरशक्तिरूपना अभिहितान्वयवादे । अन्विताभिधानवादे तु
 पदानामेव संसृष्टार्थप्रतिपादनशक्तिरेकैव कल्प्यते, अनन्वितपदार्थ-
 मरूपस्मारकत्वं तु पदानामन्विताभिधानन्यापारनान्तरीयरुमिति न
 दृष्टम् शक्तिरूपनायै प्रभवति । पदानामन्त्यपदोधारणपर्यन्तं क्रमेण
 श्रोत्रपथमवतरतामनन्वितस्वार्थेषु स्मृतिमात्रहेतुत्वम् । तेषां पुनर-
 न्त्यपदप्रवणसमनन्तरमेव युगपदेकस्मृतिगोचरतामायत्तमान्विताभि-
 धायित्वम् । तेन गोपदेन तत्संमृष्टस्वार्थाभिधाने सति 'मानय' इति
 पदेन तत्संमृष्टस्वार्थाभिधानमिति परस्परश्रयदोषप्रसङ्गः परिहृतः । यत्तू-
 चम्—सामान्यान्विताभिधायित्वं विशेषान्विताभिधायित्वञ्च पदानामु-
 पपन्नमिति, तत्र युक्तम्, सामान्यान्विताभिधानेऽपि वाचदाकाङ्क्षादिम-
 तामेवार्थानामन्विताभिधायकत्वनियमाद् विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपत्त्युप-
 पत्तेः । विशेषान्विताभिधानपक्षेऽप्याकाङ्क्षादिप्रत्यय सम्बन्धप्रदयम्,
 प्रत्युपाधित्वाभ्युपगमादेकत्र गृहीतसम्बन्धस्य प्रयोगान्तरं पदार्थान्व-
 रान्वयेऽपि तदुपाधिगोनैव पुनः सम्बन्धप्रदयमनन्वितान्वितप्रतीत्यु-
 पपत्तेरिति ॥ ६१ ॥

यतोऽन्विताभिधायित्वे पदानामविरोधतः ।

ननोऽन्विताभिधानं व्याप्तिर्दुष्टं त्रिदुषां मतम् ॥ ६२ ॥

सामान्यभिहितान्वयपक्षेऽनेकशक्तिरूपनाप्रवृत्त्या, गृहीतवृत्त्या च
 पदानामन्वितार्थविषयत्वाद्, वाचदार्ढ्यं वाऽप्राग्वत्प्रवृत्त्या, पदा-
 र्थानामपुनःप्रपादकत्वात्प्रवृत्त्या, वाचदार्ढ्येऽप्यनेक पदानामन्वि-

ताभिधायकत्वेऽपि विरोधाभावात्, अपगतनिखिलदोषजातमन्विता-
भिधानमेव न्याय्यमित्याशयेनाह—यत इति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्याऽन्वि-
ताभिधायित्वे पदानामविरोधः, तस्मादन्विताभिधानं निर्दुष्टमेव
विदुषां मतं भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

साक्षादेव प्रमाणं स्युर्वेदान्ता ब्रह्मवस्तुनि ।

न वा क्रियाविधिद्वारा सिद्धार्थप्रतिपत्तितः ॥ ६३ ॥

एवमभिहितान्वयनिराकरणेनान्विताभिधानं स्वमतमवस्थाप्येदानीं
क्रियाव्यवधानमन्तरेणैव वेदान्ता ब्रह्मात्मनि प्रमाणमिति दर्शयति—
साक्षादिति । केचन मन्यन्ते लोके शब्दं प्रयुञ्जानः श्रोतुः साक्षात्
परम्परया वा किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्यैव शब्दं प्रयुङ्क्ते । तच्च प्रयोजन-
मित्प्राम्तिरनिष्टपरिहारो वा । तदुभयं प्रवृत्तिनिमित्तसाध्यमेवेति प्रवृत्ति-
निवृत्तिप्रयोजनमेव लोके शब्दप्रयोगमुत्पश्यामः । तदिह वेदान्तानाम-
पि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपर्यवसानमेव प्रामाण्यं युक्तम् । अन्यथाऽ-
ध्ययनपरिपृहीतानामपि न वेदान्तशब्दानामानर्थक्यमन्याय्यमापद्येत ।
अपि य न वेदान्तवाक्यजनितविज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतां शक्याऽध्य-
वसातुम्, श्रवणोत्तरकालमपि मनननिदिध्यासनयोश्च कर्तव्यतया
विधीयमानत्वात् । तस्मात् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” (बृ० ४ । ५ ।
६) “तत्त्वमसि” (छा० ६ । ८ । ७) “अहं ब्रह्मास्मि” (बृ० १ ।
४ । १०) इत्यादिब्रह्मात्मत्वापासनविधिनान्तरीयकमेव गच्छन्त्य ब्रह्मणि
प्रामाण्यमिति । तदेतन्मतं निराकुर्यन्नाह—साक्षादेवेति । अयं
भाषः—“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मु० २ । ६) । “ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्” (तै० २ । १) इत्यादिश्रुतिश्रुतेन ब्रह्मात्मभावप्रमाणस्य
मात्रस्य केवलज्ञानमात्रनिमित्तत्वाभिधानात् “तस्मिन् गोकमान्म-
विष्” (छा० ७ । १ । ३) “मिषते हृदयप्रस्थिः” (मु० २ । २ । ८)

“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” (श्वे० १ । १) “मायामेतां वरन्ति ते” (गो० ७ । १४) इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैः संसारस्य मायामयत्वानुवादेन सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यतायाः साक्षादेव विधीयमानत्वात्, लोके स्वप्नमायामरीचिसलिलगन्धर्वनगरादिविभ्रमस्य वस्तुतत्त्वसाक्षात्कारेण ज्ञानेन निवर्त्यमानत्वोपलम्भात्, ब्रह्मण्युपासनादिक्रियाकलापस्य “सदेव ब्रह्म स्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” (के० १ । ४) इत्यादिना निषिद्धरमानस्याश्च क्रियानिरपेक्षमेव वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति । ननु मोक्षोऽपि स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यः किन्न स्यात् ? न च सद्देवाऽनित्यत्वमपि शङ्क्यम्, “न च पुनरावर्त्तते” (छा० ८ । १५ । १) इत्यपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याह—न वेति । सिद्धार्यः नित्यसिद्धो मोक्षपदार्थस्तस्य प्रतिपत्तिः प्राप्तिर्नैव क्रियाद्वारा—क्रियासाध्यो मोक्षो नैवास्ति, अनित्यत्वापक्षेरेत्यर्थः । उपासनाविधिपरत्वादपुनरावृत्तिवाक्यस्य अन्यपरस्य शब्दस्य प्रमाणान्तरविरोधे सति प्रामाण्यानुपपत्तेः “इमं मानवमावर्त्त नावर्त्तन्ते” (छा० ४ । १५ । ६) “तेषां न पुनरावृत्तिः” (बृ० ६ । २ । १५) इत्यत्र इममिहैति विशेषणैवत्कल्पाधिकानावृत्तिप्रतिपादनात् “तद् व्ययेह कर्मचितो लोकः” (छा० ८ । १ । ६) इत्यादिश्रुत्यैव क्रियाफलस्य सर्वस्याविरोधेयानित्यत्वप्रतिपादनाद् नापवर्गः स्वर्गादिवत् क्रियासाध्य इति भावः ॥ ६३ ॥

मालेयं तव कण्ठेऽस्ति न सर्पो रज्जुरित्यसौ ।

बोधनं सिद्धवस्तूनां दृश्यते विधिमन्तरा ॥ ६४ ॥

यत्तुक्तम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनव्यतिरेकेण शब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति तत्राह—मालेयमिति । इयं माला तव कण्ठेऽस्ति, रज्जुरसौ, नायं सर्पः—इत्यादिशब्दानां केवलवस्तुमात्रावबोधनेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारपर्यवसानं विधिमन्तरैव दृश्यते । न च तत्रापि मालापायनिमित्त-

प्रलापादिनिवृत्तिः सर्पादिप्रतिबन्धनिवृत्त्या गमनादिप्रवृत्तिश्च प्रयोजन-
मिति वाच्यम्, यतः सर्पादिसन्दर्शनसञ्जातत्रासस्य संत्रासनिवर्तकत्वे-
नैव वाक्यमर्थवद्, नापरं प्रयोजनमपेक्षते । पश्चादुपलभ्यमानापि
गमनादिप्रवृत्तिः प्रयोजनान्तरनिमित्तैव न वाक्यसामर्थ्यकृता । तथा
कण्ठगतविस्मृतसुवर्णभूषणबोधनवाक्येऽपि सुवर्णापायनिमित्तदुःखनिवृ-
त्तिलादवाप्तिनिमित्तं हर्षश्च प्रयोजनम् । प्रलापसन्तापादिस्तु स्वयमेव
हेत्वभावाज्जिघत्सते । एवमेव वेदान्तवाक्यानामपि वस्तुतत्त्वावबोधनमा-
त्रेण निखिलसंसारनिवृत्तिनिरतिशयानन्दब्रह्मभावाविर्भावनिमित्तत्वो-
पपत्तेः, न क्रियाव्यवधानकल्पनावकाशः इति तात्पर्यार्थः ॥ ६४ ॥

आधोधां चिन्तनध्याने नोद्ध्वं तेनापि संसृतिः ।

सति ज्ञाने न चोपास्योपासकादिविकल्पना ॥ ६५ ॥

यदपीदमुक्तम्—श्रवणोत्तरकालं मनननिदिध्यासनयोः कर्त्तव्यतया
विधानात् न वस्तुस्वरूपमात्रविज्ञानपर्यवसानं वेदान्तानामिति, तत्रा-
ह—आधोधमिति । ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (बृ०
४ । ५ । ६) ‘आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (छा० ४ ।
५ । ६) इत्यात्मन एव सर्वस्मान् परमेमात्पदप्रतिपादनेन विशेष-
त्वमभिधाय ‘एतावदरे एतत्प्रवृत्तम्’ (बृ० ४ । ५ । १५) इत्या-
त्मज्ञानेन कृतकृत्यतामुक्तवा तच्चाप्रवृत्तत्वप्राप्तिसाधनमात्मविज्ञानम्
‘आत्मा या अरं द्रष्टव्यः’ (बृ० ४ । ५ । ६) इत्यनृद्य ज्ञानसाधनत्वेन
‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ (बृ० २ । ४ । ४) इति
श्रवणमनननिदिध्यामनानामविशेषेण ज्ञानसाधनत्वविधानाद् न ज्ञानो-
त्तरकालभाविता मनननिदिध्यासनयोरित्यर्थः । नन्वश्रवणमन्तव्यापि
संगारोपसर्गभ्रान्तिवृत्तये अस्तु कस्यचिद् विधिरित्यागद्व्याह—नाप
संगृहीति । उद्ध्वमन्यत्राऽन्यनुषङ्ग्यते । तत्त्वबोधाद्ध्वं न च

संसृतिः, ब्रह्मात्मभावविरोधात् । यस्य तु संमृतेरुपलब्धिनसावगततत्त्व इत्यर्थः । यत्तुक्तम्—उपासनाक्रियाविधिनान्तरीयकतया तदन्यथानुपपत्त्या वा वस्तुसिद्धिरिति तत्राह—सति ज्ञाने इति । शब्दप्रमाणावगते तु ब्रह्मात्मत्वे सकलभोग्यभोग्यभोगप्रमाणप्रमेयकर्मकर्तृकार्यमन्थिशैथिल्यादुपास्योपासकादिभावानुपपत्तेः । नाप्युपासनाविधिनाऽन्यथानुपपत्त्योपास्यत्वसिद्धिः, योपिदन्यादिवदारापितरूपेणाप्युपासनासम्भवादिति वास्पष्ट्यर्थः ॥ ८५ ॥

तस्माद्देवान्तर्गीः प्रत्यग्ब्रह्मैक्यप्रतिपादिनी ।

क्रियागन्धमपि स्पृष्टुं नेष्टे ब्रह्मपरस्वतः ॥ ८६ ॥

यस्माद्देवान्तर्गी क्रियाविधिपरस्वतः सति ॥ वस्तुनि प्रामाण्यसिद्धिस्तस्मान्न प्रमाणप्रयोजनवतीत्यं क्रियाविधिव्यवधाने ब्रह्मणि वेदानां प्रामाण्यकल्पना । किन्तु साक्षादेव ब्रह्मणि शब्दः प्रमाणम्, न ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं क्रियालेशमपि स्पृष्टुमीष्टे इति सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ८६ ॥

परं ब्रह्मविदाप्नोतीत्येवं ब्रह्मावबोधतः ।

समुद्दिश्य परप्राप्तिं किं तदित्यत्र कथ्यते ॥ ८७ ॥

एवं क्रियाविध्यसंस्पृष्टा एव वेदान्ता ब्रह्मणि साक्षात्प्रमाणमिति प्रसाध्येदानीम् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २ । १) इत्यादिवाक्यमखण्डैकरसार्थपर्यवसायीति प्रतिपादयितुमुपक्रमते—परमिति । तत्र केचिद् ब्रह्मदर्शनद्वेषिणो मन्यन्ते—लोके शब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहानुपपत्तौ लक्ष्यलक्षणयोरचासाधारणसम्बन्धे सति वाक्यस्य पदानामन्विताभिधानसिद्धये प्रमाणान्तरसिद्धानेव कतिपयपदार्थान् वाक्यार्थान्वय-

योग्यातेव लक्षयन्ति पदान्तीति दृष्टम्, न चैकमपि कारणमत्र सत्यादि-
 पदलक्षणायामुपलभामहे । न तावन्मुख्यपरिग्रहानुपपत्ति, सत्यज्ञानान-
 न्दादिगुणगणविशिष्टब्रह्मपरत्वेनापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः । नाप्य-
 रण्डैकरसार्थपरत्वपक्षे लक्ष्यलक्षणासम्बन्धसम्भवः, ब्रह्मव्यतिरिक्त
 वस्त्वन्तराभावात् निरस्ताशेषविशेषतया ब्रह्मणः सर्वसम्बन्धायोग्यत्वा-
 भ्युपगमाच्च । नापि लिलक्षयिषिताखण्डैकरसे प्रमाणान्तरसम्भव,
 तस्य शब्दैकसमधिगम्यत्वाभ्युपगमात् । किञ्च, सत्यादिवाक्योप-
 निविष्टसमस्तपदानामत्र लक्षणा समाश्रीयते चेत्, तदा लक्षणाचेप-
 काभावान् लक्षणापि नोदेति । वाक्यस्थपदानामन्विताभिधानानुपप-
 त्तिर्हि तत्रासम्बन्धमुख्यार्थानामेव पदानां केषाञ्चिन्नलक्षणाभाविपत्ति ।
 सकृत्पदलक्षणाकृतीकारे तु पदानामन्विताभिधानाभावे सति लक्षणा
 किमाक्षिपेत् । कतिपयपदलक्षणापरिग्रहेऽपि इतरेषां पदानामपुनरुक्ता-
 नेकार्थान्विताभिधायित्वान्नारण्डैकरसत्राक्यार्थसिद्धिः । तस्मान्मुख्या-
 र्थपरिग्रहेऽनुपपत्त्यभावात्तल्लक्षणाकारणान्तराभावाच्च न लक्षणेोपादानेन स-
 त्यादिवाक्यस्यागण्डशक्यार्थपर्यवसाने युक्तम् । अपि च मुख्यार्थोपादा-
 नेन विशिष्टार्थपर्यवसानमेव साधु मन्यामहे । तथा च तत्त्वमस्मादिवाक्य-
 म्यापीयमेव गतिरिति तदेतन्महं दूषयितुमुपक्रमते—परमिति । “ब्रह्म-
 विद्वान्नि परम्” (तै० २ । १) इति ब्रह्मविज्ञानात् परप्राप्तिमुद्दिश्य
 किन्नलक्षणं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणयुभुत्सायामिदमुच्यते श्रुत्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं तद् ब्रह्मेत्यत्र हि लक्ष्यते ।

उतराणि पदान्यत्र पर्यवस्यन्ति लक्षणे ॥ ६८ ॥

किं तदिदमत्राह—अत्यमिति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै०
 २ । १) इत्यत्र ब्रह्मेति मन्थननिर्देशः । इतराणि तु पदानि सत्तत्त्वगम-
 पेदेनैव पर्यवस्यन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

न चैकेन पदेनैव संसिद्धिर्लक्ष्यवेस्तुनः ।

व्यावर्त्यभ्रान्तिभेदो हि यस्मात् प्रतिपदं भवेत् ॥ ६६ ॥

ननु यदि ब्रह्मणो लक्षणान्येव सत्यादीनि न विशेषणानीति स्वी-
क्रियते, तदाऽनेकविशेषणेन विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनोऽप्रतिपाद्यत्वात्
एकेनापि लक्षणसिद्धेर्नानेकपदप्रयोगोपयोगं पर्याप्त इत्याशङ्क्य
ब्रह्मण्यमाद्यनिर्वचनोपाविधाध्यारोपिताऽनृतजाड्यदुःखपरिच्छेदभ्रान्ती-
नां नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दब्रह्मावगमविरोधित्वात् तत्तद्भ्रान्ति-
निवर्त्तनेन सर्वपदानां ब्रह्मसमर्पकत्वादर्थवत्त्वमित्याशयेन परिह-
रति—न चेति ॥ ६६ ॥

मिथ्यात्वजाड्यदुःखित्वपरिच्छेदादिविभ्रमः ।

सत्यज्ञानसुखानन्तपदैर्ब्रह्मणि नाश्रयते ॥ १०० ॥

तत्तत्पदेन व्यावर्त्यभ्रान्तिभेदं दर्शयति—मिथ्यात्वेति । सत्य-
पदेन ब्रह्मणि मिथ्यात्वभ्रान्तिर्निवर्त्यते, ज्ञानपदेन जाड्यभ्रान्तिः,
आनन्दपदेन स्वप्न परतो वा दुःखसम्बन्धभ्रान्तिः, अनन्तपदेन देशतः
कालतो वस्तुतश्चाऽवच्छेदभ्रान्तिरिति विवेकः ॥ १०० ॥

लक्षणावसरे भिन्नाकारत्वेनापि तद्विधयः ।

जायमाना अतद्भ्रान्तिव्यावृत्त्येकफला मताः ॥ १०१ ॥

ब्रह्मणि स्वं स्वमाकारं प्रमेयत्वेन चिद्धने ।

नोत्सहन्ते धियो भिन्नं ताः समर्पयितुं कदा ॥ १०२ ॥

ननु सर्वपदानामेकाकारविज्ञानजनकत्वे पर्यायत्वादनेकपदप्रयोगानुपयोगः । अनेकाकारविज्ञानजनकत्वे तु विज्ञेयेऽपि वस्तुन्यनेकाकारप्रसङ्गादखण्डैकरसत्वहानिरित्याशङ्क्य लक्षणासमये भिन्नाकारतया जायमानान्यपि विज्ञानानि अतद्भ्रान्तिव्यावृत्तिमात्रप्रयोजनत्वात्त ब्रह्मणि स्वं स्वमाकारं प्रमेयतया समर्पयितुमुत्सहन्ते इत्याह—लक्षणावसरे इत्यादिद्वाभ्याम् । तद्वियः सत्यादिपदजन्यज्ञानानीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १०१-१०२ ॥

ब्रह्मशब्दार्थमात्रस्य बुभुत्सिततयापि च ।

नास्ति प्रतिपदं तासां स्वस्वाकारसमर्पणम् ॥ १०३ ॥

ननु प्रतिपदं जायमानविज्ञानानां ब्रह्मणि स्वस्वाकारसमर्पणान्तरीयकतयापि विरोधिरूपव्यावर्तकत्वोपपत्तेरुभयं प्रयोजनमस्तु इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मशब्देति ॥ १०३ ॥

सम्भवत्यर्थवत्त्वे बुभुत्सितार्थसमर्पणात् ।

वाक्यस्य नैव युक्ता स्यादर्थान्तरप्रकल्पना ॥ १०४ ॥

एतदेव द्रढयति—सम्भवतीति । बुभुत्सितार्थसमर्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति सति वाक्यस्यार्थान्तरकल्पना नैव युक्तेति योजना ॥ १०४ ॥

न वा निर्दिश्यते सत्यज्ञानादिगुणसंयुतम् ।

ब्रह्मशब्देन तच्चैकद्रव्यमित्यपि साम्प्रतम् ॥ १०५ ॥

सत्यज्ञानादिगुणविशिष्टमेकद्रव्यं ब्रह्म निर्दिश्यते इत्युक्तं दूषयति—न चेति ॥ १०५ ॥

ब्रह्मशब्दस्य च स्वार्थप्रक्षेपेण निरञ्जने ।

सामर्थ्यमनवच्छिन्ने निश्चितं निरुपाधिके ॥ १०६ ॥

सत्र हेतुमाह—ब्रह्मशब्दस्येति । निरञ्जने मायातीते, निरुपा-
धिके अन्तःकरणाद्युपाधिविनिर्मुक्ते ब्रह्मशब्दस्य स्वार्थप्रक्षेपेणानव-
च्छिन्नवस्तुमात्राभिधानसामर्थ्ये सत्यपूर्वसंज्ञापरत्वकल्पनासम्भवा-
दित्यर्थः ॥ १०६ ॥

यदा गुणगुणित्वेनावच्छेदो ब्रह्मवस्तुनः ।

तदाऽनन्तादिशब्दानां प्रसज्येताप्यनन्वयः ॥ १०७ ॥

ब्रह्मणः सत्त्वादिगुणत्वाङ्गीकारे दोषमप्याह—यदेति । यदि
ब्रह्मणि गुणगुणित्वेनावच्छेदमभ्युपगच्छामः यदा सर्वतोऽनवच्छिन्न-
वस्तुप्रतिपादकानन्तादिशब्दानामनन्वयः प्रसज्येतेति योजना ॥ १०७ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्याद्या ब्रह्मणः श्रुतिः ।

वाध्येत शब्दवाच्यत्वे वाच्याचिन्त्यत्वतत्परा ॥ १०८ ॥

तत्रैव बाधकान्तरमाह—यत इति । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते”
(तै० २ । ४) इत्याद्या च ब्रह्मणो वाङ्मनसागोचरत्वश्रुतित्वास्य शब्दवा-
च्यत्वे बाध्यतेति योजना ॥ १०८ ॥

एकधेवानुद्गृह्यमेकमेवाऽद्वितीयकम् ।

प्रज्ञानघन इत्याद्या न युज्येरन् श्रुतेर्गिरः ॥ १०९ ॥

श्रुत्यन्तरविरोधमप्याह—एकधेति । एकरसत्वप्रतिपादिका गिर
उपचरितार्थाः कल्पेरन्नित्यर्थः ॥ १०-६ ॥

अल्पमप्यन्तरं कुर्वन् भयं याति स मृत्युभाक् ।
नेह नानेति वेदान्ता बाध्येरन् भेदनिन्दकाः ॥ ११० ॥

भेदनिन्दकवाक्यविरोधमप्याह—अल्पमिति । “उदरमन्तरं
कुर्वते । अथ तस्य भयं भवति” (तै० २ । ७) “नेह नानास्ति
किञ्चन” (बृ० ४ । ४ । १६) “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” (फ० ४ ।
१०, बृ० ४ । ४ । १६) इत्याद्याश्च ब्रह्मणि सर्वप्रकारभेदासम्भव-
श्रुतयो बाध्येरन्नित्यर्थः ॥ ११० ॥

ब्रह्मणस्तद्गुणानाञ्च स्वप्रकाशत्वनिश्चये ।
क्षतिर्गुणगुणित्वस्य विशेषानवधारणात् ॥ १११ ॥
ब्रह्मणोऽस्वप्रकाशत्वे ह्यन्यवेद्यतया भवेत् ।
जडत्वकार्यरूपत्वविकारित्वादिदूषणम् ॥ ११२ ॥

दूषणान्तरमप्याह—ब्रह्मण इत्यादिद्वाभ्याम् । ब्रह्मणस्तद्गुणानां
सत्यार्थिनाञ्च स्वयंप्रकाशत्वे सति स्वभावविशेषानवधारणाद् गुणगुणि-
त्वहानिः, ब्रह्मणोऽन्यप्रकाशमानत्वे सति अन्यवेद्यत्वादचेतनत्वकार्यत्व-
विकारित्वादिदोषप्रसङ्ग इति द्वयोरन्वयः ॥ १११—११२ ॥

अविद्यामृतिबाधस्य वेदसापेक्षभावतः ।
नातोऽस्य शास्त्रवेद्यत्वक्षतिः स्वज्योतिषोऽपि च ॥ ११३ ॥

ननु स्वयंप्रकाशत्वे सति ब्रह्मणः शास्त्रवेद्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य
अनिर्वाच्यानाद्यविद्याविरोधानमात्रस्यागमसापेक्षत्वादित्याह—अवि-
द्येति ॥ ११३ ॥

ततोऽनन्तादिशब्दानामनन्वयप्रसङ्गतः ।

नानाश्रुतिविरोधाच्च नानायुक्तिविरोधतः ॥ ११४ ॥

लक्षणैवेह वाक्यार्थसंसर्गासम्भवे सति ।

वाक्यस्याश्रयणीया हि प्रमाणत्वाय सर्वथा ॥ ११५ ॥

ननु ब्रह्म स्वयंप्रकाशमानमपि आत्मनि संवेद्यगुणानवभासयती-
त्याशङ्क्य तेषां तत्प्रकाशस्य च नित्यत्वे सति अन्यवेद्यत्वासिद्धेः । अनित्य-
त्वे च तेषां विषयेन्द्रियसंयोगसाध्यत्वाद् ब्रह्मणोऽपि संसारित्वप्रसङ्गान् ।
तस्मादस्मिन् वाक्येऽनन्तादिशब्दानामनन्वयप्रसङ्गाद्, अनेकश्रुतिविरो-
धाद्, युक्तिविरोधाच्च वाक्यार्थसंसर्गासम्भवे सति वाक्यस्य प्रमाणत्वाय
लक्षणैव समाश्रयणीयेत्याशयेनाह—एव इति द्वाभ्याम् ॥ ११४—११५ ॥

न वा वस्त्वन्तराभावाद् ब्रह्मणोऽसंगिनो विभोः ।

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धाभावे स्याल्लक्षणा कथम् ॥ ११६ ॥

यदुक्तम्—ब्रह्मण्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावाद् ब्रह्मणः सर्वप्रकारसम्ब-
न्धाभावाच्च लक्ष्यलक्षणसम्बन्धाभावे सति लक्षणमुपश्लिष्टमिति, यदनूप-
दयति—न चेति ॥ ११६ ॥

प्रातिभासिकदृश्यस्य प्रतिभासानुसारतः ।

लक्ष्यलक्षणभावादिव्यवहारोऽपि युज्यते ॥ ११७ ॥

न वेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—प्रातिभासिकेति । ब्रह्मण एव पारमार्थिकसत्यत्वेऽपि प्रातिभासिकस्यापि दृश्यप्रपञ्चस्य यथाप्रतिभासं व्यवहारालम्बनत्वाभ्युपगमाद् लक्ष्यलक्षणादिसमस्तव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११७

असङ्गस्यापि वाक्योत्थज्ञानपर्यन्तमिष्यते ।

प्रातिभासिकसम्बन्धो ब्रह्मणस्तेन का क्षतिः ॥ ११८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—असङ्गस्यापीति । ब्रह्मणः परमार्थतोऽसङ्गत्वेऽपि वत्त्वमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानपर्यन्तं प्रातिभासिकसम्बन्धानिराकरणादनिर्वचनीयेनापि गुणसामान्यादिना मिथ्याभूतेन रजतेनेव शुक्तिशकलस्य परमार्थभूतस्य ब्रह्मणो लक्षणोपपत्तेरिति तात्पर्यार्थः ॥ ११८ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वादन्यमानानपेक्षणात् ।

वस्तुनो भासमानत्वं लक्षणायां प्रयोजकम् ॥ ११९ ॥

यदपीदमुक्तम्—प्रमाणान्तरमिदस्यैव लोके लक्ष्यत्वाद्, ब्रह्मणि च प्रमाणान्तरासम्भवाच्चक्षानुपपत्तिरिति, तदूपयति—ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशमानत्वेन प्रमाणान्तरानपेक्षणात् स्वतः परतो वा लक्षकशब्दव्यतिरेकेण लक्ष्यस्य वस्तुनः प्रतिभासमानत्वमेव लक्षणायां प्रयोजकम्, न प्रमाणगम्यत्वम्, केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

न वा प्रमाणगम्यत्वाभावमात्रापराधतः ।

दृष्टोऽस्ति लक्षणाभावो भासमानस्य वस्तुनः ॥ १२० ॥

व्यतिरेकाभावात् दृश्येति—न वेति ॥ १२० ॥

किञ्च वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिर्हि लक्षणात् ।

मुख्यार्थासम्भवे शब्दस्याक्षिपत्यत्र नाऽपरा ॥ १२१ ॥

यत्कृतम्—वाक्यस्थपदानामन्विताभिधानानुपपत्तिरेव कतिपयपदानां वाक्यार्थान्वयविरोधे सति लक्षणाभाक्षिपति, सकलपदलक्षणोपादाने तु किं कस्य लक्षणाभाक्षिपेदिति तत्राह—किञ्चेति । अयं भावः—नान्विताभिधानानुपपत्तिर्मुख्यार्थानुपपत्तौ शब्दस्य लक्षणाभाक्षिपति, अपि तु वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिः । यतश्च वाक्यं विधिमुखेन यत्र कञ्चिदर्थमवधेयमेतत्, तत्रान्विताभिधानमुखेनावरोधकत्वात् पदानामन्विताभिधानानुपपत्तिरेव लक्षणाभाक्षिपेत् । यत्र स्ववदारोपनिवृत्तिमात्रमुखेन कञ्चिदर्धमवधेयमेतत्, तत्र निवृत्तिमुखेनैव प्रामाण्यात् । सत्याश्च सकलपदलक्षणान्तरैरानुपपत्तेः वाक्यप्रामाण्यमेवानुपपद्यमानं सकलपदलक्षणाभाक्षिपतीति न विरोधं पर्याप्त इति ॥ १२१ ॥

तत्र सत्यादिशब्दा ये सत्यत्वादिमुखेन ते ।

लक्षयन्ति मृषाजाड्यदुःखवस्तुविरोधि यत् ॥ १२२ ॥

एतदेव वाक्यप्रामाण्याय व्यवस्थया निरूपयति—तत्रैत्यादि-चतुर्भिः । तत्र सत्यज्ञानानन्दपदानि सत्यत्वादिसामान्याभिधानमुखेना-नृतजाड्यदुःखविरोधिरूपं व्यक्तिविशेषं लक्षयन्तीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

निःशेषभेदबाधेनानन्तमित्यादिका गिरः ।

तदेवैकरसं ब्रह्म लक्षयन्ति समञ्जसा ॥ १२३ ॥

नि.शेषमिति । अनन्तमपूर्वमित्यादिशब्दास्तु नि.शेषविशेष-
प्रतिषेधमुत्प्रेन तदेवैकरसं ब्रह्म लक्षयन्तीति न किञ्चिद् दौष्ट्यमसी-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

तथा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदार्थे परोक्षता ।

त्याज्या स्यात्त्वंपदार्थे तु संसारित्वादयोऽखिलाः ॥ १२४ ॥

उभयत्राद्यं प्रत्यक्चिन्मात्रं ब्रह्म लक्ष्यते ।

अतो नासम्भवः कश्चिदखण्डार्थावबोधने ॥ १२५ ॥

उच्येति । तथा तत्त्वमसि वाक्येऽपि तत्पदवाच्यगतपारोक्ष्यांश-
परित्यागेन त्वंपदवाच्यगतसंसारित्वपरिच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन द्वितीय-
प्रत्यक्चैतन्यमात्रमेव लक्ष्यते इति न काचिदनुपपत्तिरिति द्वयोरर्थः
॥ १२४—१२५ ॥

अखण्डैकरसब्रह्मपरसत्यादिवेदिकी ।

गोः प्रकृष्टप्रकाशादिवल्लक्षणपरत्वतः ॥ १२६ ॥

विमतं सत्यादिवाक्यमखण्डैकरसार्थपर्यवसायि भवितुमर्हति,
बुभुत्सिवार्धलक्ष्यवास्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशादिलौकिकवाक्यवदित्यनु-
मानं दर्शयति—अखण्डेति ॥ १२६ ॥

तथा तत्त्वमसीत्यादि सामानाधिकरण्यतः ।

अखण्डार्थपरं वाक्यं सोऽयमित्यादिवाक्यवत् ॥ १२७ ॥

तथा विमतं वचनमसीति सामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठ भवितु-
मर्हति, अकार्यकारणाशाशिविशिष्टस्वरूपे द्रव्यवाचिपदसामानाधिकर-
ण्यत्वात्, सोऽयमित्यादिसामानाधिकरण्यवदित्यनुमानश्च दर्शयति—
तथेति । तथा चोभयत्रोऽखण्डैकरसवस्तुपर्यवसानमन्तरेण नान्यप्रा-
माण्यानुपपत्तिरुक्तेति भावः ॥ १२७ ॥

तथाऽखण्डार्थनिष्ठं स्यात् सोऽयमित्यादिलौकिकम् ।
अबाधितप्रथाहेतुतया प्रामाण्यरूपतः ॥ १२८ ॥

ननु 'सोऽय देवदत्त' इत्यस्य 'अण्डप्रकाशश्चन्द्र' इत्यस्य च लौकि-
कवाक्यस्य विशिष्टार्थपर्यवसायित्वाद् दृष्टान्तौ साम्यविकल्पावित्याशङ्-
क्याह—तथेति । 'सोऽय देवदत्त' इत्यादिवाक्यमण्डैकरसार्थपर्य-
वसायि भवितुमर्हति, अन्यथा वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः, अबाधितप्रती-
तिजनकत्वेन प्रामाण्याच्चेत्यर्थः । 'सोऽय देवदत्त' इत्यस्मिन् वाक्ये न
तावत् देवदत्तस्वरूपमात्रं प्रतिपाद्यम्, तस्यैकेन पदेन लभ्यत्वात्, पदा-
न्तरप्रयोगवैयर्थ्यात्, प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्च न शब्दापेक्षा । न वा
देवदत्तसैक्यम्, तस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न शब्दापेक्षा, नाप्यनेकपद-
प्रयोगोपयोगः । नापि देवदत्तस्य कालद्वयसम्बन्धः, अवर्तमानकाल-
सम्बन्धिना एव वर्तमानकालसम्बन्ध इति न सिद्धेति । उभयकाल-
सम्बन्धिना एकत्वे प्रमाणाभावात् । वाक्यस्य च देवदत्तकालद्वयसम्ब-
न्धमात्रोपपत्त्यात् । न वा उभयकालविशिष्टयोरन्यम्, वर्तमानावर्त-
मानकालयोरिव तद्विशिष्टयोरपि परस्परसम्बन्धानुपपत्तेः । एकस्य
कालद्वयसम्बन्धनिश्चयव्यतिरेकेण उभयकालसम्बन्धवत्त्वेऽप्यनिश्चा-
यकप्रमाणाभावात् । एकस्य पर्यायेण कालद्वयसम्बन्ध इति निश्चयो
दुःसपादः, तस्माद्विधियुक्तेन वाक्यस्य कस्मिंश्चिदर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः ।
अबाधितप्रतीतिजनकत्वेन प्रामाण्याच्च कालद्वयनामयेयोपाधिसम्ब-

न्यनिमित्तदेवदत्तगतानेकत्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेन देवदत्तस्वरूपसमर्पकतया
 प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा च सति सोऽयमिति पदद्वयसामानाधि-
 करण्येन उभयकालविशिष्टद्वयान्वयप्रतीतौ तदन्वयविरोधे च सञ्जाते
 वाक्यैकदेशविरुद्धांशद्वयपरित्यागेन उभयत्र वाक्यगताविरुद्धदेवदत्तस्वरू-
 पमात्रे पदद्वयलक्षणावृत्तिराश्रयणीयेति मुख्यार्थानुपपत्तौ लक्षणासमा-
 श्रयणस्य न्याय्यत्वात् । न चोपाधिद्वयसम्बन्धकृतानेकत्वभ्रान्तिनिवर्त्त-
 नेन देवदत्तस्वरूपसमर्पणमेकेन पदेन लभ्यते, लक्षणानिमित्तत्वादुपाधिद्व-
 यविनिर्मुक्तस्वरूपसमर्पणस्य, लक्षणापारच द्वयोः पदार्थयोः परस्परान्व-
 यविरोधकृतत्वात्, अन्वयप्रतीतेरच पदानां सामानाधिकरण्यनिमित्त-
 त्वात्, सामानाधिकरण्यस्य चाऽनेकपदगामित्वादिति तात्पर्यम् ॥१२८॥

प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यप्येकरसार्पकम् ।

प्रश्नानुसारतस्तस्माद् दृष्टान्तोऽनुगुणो मतः ॥१२९॥

‘प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः’ इत्यादिवाक्येषु नाऽनैकान्तिकता शङ्क्या,
 तस्याप्येकरसार्पपर्यवसानादित्याह—प्रकृष्टेति । प्रश्नोत्तरमिदं वा-
 क्यम्—अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामेति कश्चित् केनचित्
 पृष्टः प्रतिवदति—प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति । तत्र हि चन्द्रप्राति-
 पदिकाभिधेयमेव पृष्टम्, नापि तद्गुणाः, नापि तस्य गुणसम्बन्धः ।
 तत्र च यावदेव हि पृष्टं तावदेव प्रतिवचनेनापि प्रतिपादनीयम्,
 अन्यथान्यतरष्टमन्यदेव प्रतिपाद्यते इति प्रश्नप्रतिवचनयोरसङ्गतिः
 स्यात्, अतः प्रकृष्टप्रकाश इति प्रकर्षगुणप्रकाशत्वसामान्याभ्यां प्रकाश-
 सामान्यव्यक्तिभूतं चन्द्रद्रव्यमेव लक्ष्यते, प्रकर्षविशिष्टस्य प्रकाश-
 सामान्यविशिष्टस्य उभयविशिष्टस्य वा चन्द्रप्रातिपदिकाभिधेयत्वानु-
 पपत्तेः । अतोऽप्रापि पदद्वयलक्षमममाश्रयणेन चन्द्रप्रातिपदिका-
 भिधेयमात्रे वाक्यं पर्यवस्यतीति सिद्धमरण्यार्थविषयत्वम् । यय-

पुनश्चिददेवदत्तस्वरूपे चन्द्रप्रातिपदिकाभिधेये- च गुह्यगुण्याद्यने-
करसत्त्वं दृश्यते, तथापि तत्प्रमाणान्तरसिद्धं न शब्दप्रमाणपरिप्रापित-
मिव वाक्यस्याखण्डार्थ एव पर्यवसानमिति सिद्धम् । तस्माद्
दृष्टान्त इत्यत्राऽनुगुणो मतो न साध्यविकल इति तात्पर्यार्थः ॥१२५॥

अर्थापत्यनुमानाभ्यां वस्तुबोधकसद्विराम् ।

अखण्डैकरसे सिद्धा प्रतिष्ठा ब्रह्मवस्तुनि ॥१३०॥

तस्मादर्थापत्यनुमानाभ्यां वस्तुप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामखण्डैक-
रसवस्तुपर्यवसानसिद्धिरित्याह—अर्थापत्तीति ॥ १३० ॥

निरस्तसर्वसामान्यविशेषादिकभावतः ।

यद्यप्यस्ति परब्रह्म ह्यवाङ्मनसगोचरम् ॥ १३१ ॥

तथापि सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यतया परम् ।

तं त्वौपनिषदं श्रुत्या स्याद्वेदान्तप्रमाणकम् ॥१३२॥

एवमखण्डवाक्यार्थ निरूप्य सम्प्रति सत्यज्ञानादिशब्दैर्निर्विशेष-
महाप्रतिपत्तये लक्षणावृत्तिराग्रणीयेति वक्तुमुपक्रमते—निरस्तेति ।
तत्र केचिदाचक्षते—शब्दः खलु कश्चिदर्थं प्रतिपादयन् मुख्यया वृत्त्या
लक्षणा गौण्या वा प्रतिपादयेत् । मुख्या च द्वेभ्यो—स्मृतिर्योगश्च ।
स्मृतिर्नाम—निस्त्रिजगत्पदेष्वविप्रतिपन्नप्रयोगेन वा गवाद्याकृतिवाच-
कत्वेन वा वृत्तिः । यथा अक्षादिशब्दानाम्, यथा वा गवादिशब्दा-
नाम् । योगो नाम—शब्दस्यान्यत्र कल्पतावयवशक्तिद्वारेण कस्मिंश्चि-
दर्थान्तरे वृत्तिः, यथा पङ्कजादिशब्दस्य सरसीरुहादौ वृत्तिः । तदु-
भयमिदं शब्दस्य ब्रह्मणि न सम्भवति, तस्य निरस्तसमस्तविशेषसामा-

न्यादिभावाभ्युपगमात् तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपपत्तेः । लक्षणा
नाम—शब्दस्य मुख्यार्थानुपपत्तौ वाच्यार्थसम्बन्धेऽर्थान्तरे वृत्तिः । सा
च त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र
जहल्लक्षणा नाम—वाच्यपरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिः । यथा—गङ्गार्था-
घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे वृत्तिः । न तावदनया लक्ष-
णया सत्यज्ञानानन्दात्मादिशब्दा ब्रह्मगोचरा भवेयुः, लक्ष्यस्य वस्तुनोऽ-
नृतजडदुःखानामात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात् ; तीरस्यैव गङ्गाशब्दलक्ष्यस्या-
गङ्गात्वमिति । अजहल्लक्षणा नाम—स्वार्थोपादानेनार्थान्तरे वृत्तिः ।
यथा—शोणो धावतीत्यादौ शोणशब्दस्य शोणिमगुणविशिष्टे एवाश्वादि-
द्रव्ये वृत्तिः । न ह्यतु सापि सत्यादिपदानां ब्रह्मणि भवितुमर्हति;
अश्वस्यैव शोणशब्दलक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽपि सत्यादिगुणविशिष्टतया निर्वि-
शेषत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात् । जहदजहल्लक्षणा नाम—वाच्यैकदेशं परि-
त्यज्य शब्दस्य तदेकदेशोपादानेनार्थान्तरे वृत्तिः । यथा—सोऽयमिति
पदयोः परोक्षापरोक्षकालविशिष्टवाचिनोः सामानाधिकरण्ये सति
विशिष्टद्वयैक्यप्रतिपादनानुपपत्तौ विरोधिकालद्वयांशपरित्यागेन उभयत्र
देवदत्तस्वरूपोपादानेनोभयकालोपलक्षितस्वरूपमात्रे वृत्तिः । सापीह
वेदान्तानां ब्रह्मणि न सम्भवति, देवदत्त इव वस्तुन्तरविशिष्टे ब्रह्मणि
शब्दशक्तिप्रज्ञाभ्युपगमे तद्वदेव तस्य स्वरूपेणापि प्रमाणान्तरगोचरत्व-
प्रसङ्गात् । नहि प्रमाणेन विशेष्यप्रदणमन्तरेण विशिष्टवस्तुप्रमाण-
गोचरतामाचरेत्, नहि सम्बन्धवस्तुनः प्रमाणदृष्टत्वमन्तरेण तत्र शब्द-
शक्तिप्रदणमवकल्पते । गौणी नाम—शब्दस्य मुख्यार्थगुणयोगादन्यत्र
वृत्तिः । यथा—सिंहो देवदत्त इति । सिंहशब्दस्य मुख्यार्थः
फेसरादिमान् व्यक्तिविशेषस्तस्य कौर्व्यादिगुणयोगाद् देवदत्ते वृत्तिः ।
सा चेह न सम्भवति, ब्रह्मणो निर्गुणत्वाभ्युपगमात् । तस्मात्
निर्विगेपं ब्रह्म वेदान्तवाक्यपदसमन्वयः प्रतिपादयितुं शक्नोति । तत्र
समापानमाह—निरस्तेति । यद्यपि ब्रह्मणो निरस्तसमस्तसामान्य-

विशेषादिभावेन शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् “यतो वाचो निवर्तन्ते”
(तै० २ । ४) “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” (मु० ३ । १ । ८)
इत्यादिशब्दाश्च न शब्दवाच्यं ब्रह्म साक्षादभ्युपगम्यते, तथापि
“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” (क० ३ । २ । ६) “तन्त्वैपनिपदं
पुरुषं पृच्छामि” (बृ० ३ । ८ । २६) इत्यादिशब्दाद् वेदान्तप्रमाणकं
ब्रह्मेति निश्चितुम इति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ १३१—१३२ ॥

तत्राज्ञाननिवृत्तिः स्यान्मानकृत्यं न चाऽपरम् ।

स्वयंप्रकाशचैतन्यतया सर्वावभासके ॥ १३३ ॥

तत्र वेदान्तप्रमाणकृत्यमाह—वज्रेति । तत्राऽद्वितीये ब्रह्मणि
प्रमाणकृत्यमज्ञाननिवृत्तिरेव नानधिगताध्याधिगतिः स्वयंप्रकाशचैतन्य-
तया सर्वार्थसिद्धिहेतुत्वाद् ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

तत्र वेदान्तवाक्यानि स्ववाच्यांशं विहाय वै ।

लक्षयन्ति परं ब्रह्म तत्साक्षित्वेन कानिचित् ॥ १३४ ॥

समादुभयविधवचनपर्यालोचनया ब्रह्मणि शब्दः प्रवर्तते इति
गम्यते । तत्र ये प्रपञ्चात्मनैव ब्रह्म समर्पयन्ति—यथा सर्वजगत्कारण-
त्वादिशब्दाः, यथा वा वैज्ञानरादिशब्दास्ते स्ववाच्यभूतं प्रपञ्चं
परित्यज्य तत्साक्षिमात्रभूतं शुद्धं ब्रह्म लक्षयन्तीत्याह—वज्रेति ।
ब्रह्मप्रतिपादकानेकवेदान्तवाक्येषु कानिचिद् वेदान्तवाक्यानीत्य-
न्वयः ॥ १३४ ॥

सत्यज्ञानादिशब्दा ये स्वार्थप्रक्षेपणेन ते ।

ब्रह्मात्मनि प्रवर्तन्तेऽजहलक्षणयाऽद्वये ॥ १३५ ॥

तथाप्यनेकभावत्वं ब्रह्मणो न प्रसज्यते ।

एकव्यक्तिपरत्वेन सत्यादीनां न वा क्षतिः ॥ १३६ ॥

सत्यज्ञानादिशब्दानां प्रवृत्तिरजहल्लक्षणयेत्याह—सत्येति । ये पुनः सत्यज्ञानानन्दात्मादिशब्दाः, ते स्वार्थप्रक्षेपेणैव ब्रह्मणि अजहल्लक्षणाया प्रवर्तन्ते । तथापि न ब्रह्मणः सत्यज्ञानाद्यनेकत्वभावप्रसङ्गः; तेषामन्योन्यनियम्यनियामकभावेनैकव्यक्तिपर्यवसानात् । यथा सन् घटो द्रव्यमिति द्वयोरर्थः । ननु यदि परापरसामान्यभावेन सत्यादीनामेकव्यक्तिपर्यवसानम्, तर्हि मुख्यैवास्तु शब्दप्रवृत्तिः; कुतस्तत्र लक्षणावाचोयुक्तिरित्याशङ्क्याह—न वा क्षतिरिति । लक्षणायाः क्षतिर्नास्तीत्यर्थः । यद्वा, लक्षणाङ्गीकारे सत्यादीनां यदानां ब्रह्मणोऽनेकरसत्वक्षतिरित्यर्थः । सर्वे च सत्यादिशब्दाः स्वं स्वं प्रवृत्तिनिमित्तसामान्यमनाकृत्य व्यक्तिमात्रे वर्तन्ते इति लक्षणापरिभाषा । सन् घटो द्रव्यमित्यादिशब्दास्तु सामान्यापरित्यागेनैकव्यक्तिमात्रे वर्तन्ते इत्यप्यवसानवृत्तयः । न च सत्यादिशब्दानां सामान्यपरित्यागेऽपि गङ्गादिशब्दवत् स्वार्थपरित्यागेन वृत्तिः, व्यक्तेरपरित्यागात् । नापीयं जहदजहल्लक्षणा, व्यक्तेरेकांशपरित्यागेन अशान्तरोपादानात्मकत्वात् तस्याः । तस्मात् सत्यादिशब्दानामजहल्लक्षण्यैव प्रवृत्तिरिति न ब्रह्मणः सत्यानन्दादिस्वभावविरोधः, नाप्यखण्डैकरसत्वहानिरिति भावः ॥ १३५—१३६ ॥

तत्त्वमस्ययमात्माहं ब्रह्मास्मीत्यादिका गिरः ।

प्रत्यग्ब्रह्मणि वर्तन्ते भागलक्षणाऽद्वये ॥ १३७ ॥

ये च “तत्त्वमसि” (छा० ६।८।७) “अहं ब्रह्मास्मि” (श्रु० १।४।१०) इत्यादयो ब्रह्मात्मैकत्वविषयास्ते तु जहदजहल्लक्षणा

वर्तन्ते इत्याह—तत्त्वमसीति । अयमर्थः—तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यात् तत्पदमशेषविकारानुगतमायोपाधिक-
मह्यणि मायावच्छेदवत्कृतपारोक्षांशपरित्यागेन परमार्थस्वरूपमात्रमु-
पादाय अद्वितीयप्रत्यक्षचैतन्ये वर्तते । त्वंपदमपि तत्पदसन्निधानादन्तः-
करणावच्छेदवत्कृतसंसारित्वमद्वितीयांशपरित्यागेनापरोक्षचैतन्यस्वरूप-
मात्रमुपादाय प्रत्यगद्वितीये ब्रह्मणि पर्यवस्यति । न च देवदत्तस्य
लक्ष्यत्वात् प्रमाणान्तरगम्यत्वम्, अपि तु जडत्वात् । ब्रह्मणस्तु स्वयंप्रका-
शत्वात्तदनपेक्षेति नैपम्यमिति ॥ १३७ ॥

सर्वज्ञादिगिरो विश्वं स्ववाच्यांशं विहाय च ।

प्रकाशमात्रे वर्तन्ते न विच्छिन्ने चिदद्वये ॥ १३८ ॥

सर्वज्ञादिशब्दास्तावत् “एकधैवाऽनुग्रहवम्”, (बृ० ॥ १०॥ २०) “प्रज्ञानमपन एव” (बृ० ४।५।१३) इत्यादिशब्दसन्निधानात्
स्ववाच्यप्रपञ्चांशमुरसृज्य अनवच्छिन्नचैतन्यप्रकाशमात्रे वर्तन्ते इत्याह—
सर्वज्ञादौति ॥ १३८ ॥

अनन्तापारमित्याद्याः सर्वभेदनिषेधतः ।

जहल्लक्षणया त्रिधाभावद्वारोपलब्धिदाः ॥ १३९ ॥

ये पुनरनन्तमपारमित्यादिशब्दा ब्रह्मणोऽशेषविरोधप्रतिषेधेन
वर्तन्ते, ते प्रपञ्चाभावमिधानमुपेन जहल्लक्षणया अद्वितीयनिरतिश-
यानन्दसत्यचैतन्यप्रकाशप्रत्यगेकस्मिन् ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीत्याह—
अनन्तौति ॥ १३९ ॥

तस्माद्वेदान्तवाक्यानां निरस्ताशेषविभ्रमे ।

प्रतिपादकता सिद्धा ब्रह्मण्यद्वैतवस्तुनि ॥१४०॥

तस्माद्वेदान्तानां निरस्तसमस्तविशेषज्ञप्रतिपादकत्वे न किञ्चिदनुपपन्नमिति फलितमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १४० ॥

अतो वेदान्तवाक्योत्थापरोक्षज्ञानमेव हि ।

सकार्याज्ञानमध्यस्तं बाधते न परोक्षधीः ॥ १४१ ॥

एष शब्दवृत्ति निरूप्येदानीं शब्द एव ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणं नान्यदित्युपपादयितुमुपक्रमते—अत इति । तस्माद्वेदान्ता निरस्तसमस्तविशेषज्ञप्रतिपादका अतो हेतोर्वेदान्तवाक्योत्थ यद्ब्रह्मात्मविषय ज्ञान, तदपरोक्षमेव, हीति विद्वज्जनप्रसिद्धम्, सकार्याज्ञानमपरोक्षतयाऽध्यस्तं बाधते, न परोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ १४१ ॥

अपरोक्षभ्रमस्यास्य बाधिकाऽस्त्यपरोक्षधीः ।

कारणां तत्र वेदान्तवाक्यमेव न चाऽपरम् ॥१४२॥

अपरोक्षभ्रमस्य बाधकमप्यपरोक्षमेव ज्ञान तदेव वेदान्तप्रमाणेन जन्यत इत्याह—अपरोक्षेति ॥ १४२ ॥

नन्वत्र श्रवणादीनामभ्यासेनोद्भूतशाब्दधीः ।

तदुत्थभावनायुक्तं करणं मन इष्यते ॥ १४३ ॥

वेदान्त एव ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणमित्युक्तमसहमान स्वयूष्य गृह्यते—नन्विति । श्रवणादीनामभ्यासेनोद्भूता या शाब्दधी तदुत्था तत

प्रादुर्भूता या भावना तथा युक्तं तत्सचिर्व मनोऽन्तःकरणमेव करण-
मिष्यते इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

न चैवं भावनाधीनसाक्षात्कारस्य कामिनः ।

अप्रामाण्यं गतासुखीसाक्षात्कारवदित्यपि ॥ १४४ ॥

ननु भावनाधीनसाक्षात्कारस्य कामिनो विरक्षितो सुखीसाक्षा-
त्कारस्येवाप्रामाण्यमित्याशङ्क्य निराधटे—न चैवमिति ॥ १४४ ॥

शब्दप्रमाणमूलत्वाद् विश्वासात्तत्प्रमाणात् ।

मनोतीतत्ववादिन्याः श्रुतेर्नापि विरोधतः ॥ १४५ ॥

न चेति प्रविज्ञायां हेतुमाह—शब्दप्रमाणेति । न च “यतो वाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” (तै० २ । ४) इति श्रुतिविरोधः
शङ्क्य इत्याह—मनोतीतत्वेति ॥ १४५ ॥

असंस्कृतमनस्तद्वच्छब्दा ये लौकिकाः स्मृताः ।

तदग्राह्यतया वेदे तन्निषेध उदीरितः ॥ १४६ ॥

तत्रोपपत्तिमाह—असंस्कृतेति । तदग्राह्यतया असंस्कृतमनो-
लौकिकशब्दाग्राह्यतया तयोर्निषेधः “यतो वाचो” (तै० २ । ४) इति
श्रुतावभिहित इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

न संस्कृतमनो नापि वेदवाक्यं निषिद्ध्यते ।

अन्यथा न तथापि स्याज्ज्ञानोत्पत्तिरिहागमात् ॥ १४७ ॥

श्रुतेर्व्यवस्थयैव प्रवृत्तिरिति वदन् विपक्षे बाधकमाह—न संस्कृ-
तेति ॥ १४७ ॥

न वा केवलशब्दात् स्यादपरोक्षमभावनात् ।

ब्रह्मज्ञानमिति प्राप्ते सम्यगत्राऽभिधीयते ॥ १४८ ॥

“दृश्यते त्वमया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” (क० ३ । १)
“मनसैवेदमाप्तव्यम्” (क० ३ । १०) इत्यादिश्रुतिसिद्धं मनःकरणकं
ब्रह्मसाक्षात्कारं वदन् न मनोनिरपेक्षशब्दादपरोक्षज्ञानमित्याह—न
वेति । केवलशब्दाद् मनोनपेक्षादभावनाद् निदिध्यासनशून्याद् ब्रह्मज्ञा-
नमपरोक्षं नैव स्यादिति योजना । इति प्राप्ते एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते
सम्यगुत्तरमत्राभिधीयते ॥ १४८ ॥

श्रुतिमौलिगिरामेव तन्त्वौपनिषदश्रुतेः ।

करणत्वं न चान्यस्याऽस्त्यपरोक्षधियं प्रति ॥ १४९ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रुतेः करणत्वे श्रीतलिङ्गमुदाहरति—श्रुतीति ।
“तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” (बृ० ३ । ६ । २६) इति श्रुतेः
श्रुतिमौलिगिरां वेदान्तवाक्यानामेव करणत्वमपरोक्षधियं ब्रह्मसा-
क्षात्कारं प्रति अस्तीत्यन्वयः । एवकारव्यावर्त्यमाह—न चान्यस्येति ।
त्वदुक्तान्तःकरणस्य साक्षात्कारकरणत्वं नास्ति “मनसैवेदम्” (क०
३ । १०) इत्यादिश्रुतौ तस्य सहकारिताभात्रमेवोक्तमिति सन्तोषव्य-
मिति भावः ॥ १४९ ॥

इतरागोचरत्वे सत्यात्मनः केवलश्रुतेः ।

विषयत्वे तत्सार्थक्यं नृथा नो चेद्विशेषणम् ॥ १५० ॥

“तन्तौपनिषदं” (वृ० ३ । ७ । २६) इत्यत्रात्मन औपनिषदत्व-
विशेषणश्रवणात् तच्चेतराविषयत्वे सति तन्मात्रविषयत्वे समञ्जसम्,
अन्यथा प्रमाणान्तराव्यावर्तकत्वे विशेषणवैयर्थ्यादित्याह—इत-
रेति ॥ १५० ॥

सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् ।

इतौपनिषदत्वस्य सार्थक्यं कथमन्यथा ॥ १५१ ॥

विशेषणस्य सार्थक्यप्रकारमाह—सम्भवेति ॥ १५१ ॥

लौकिकस्यापि वाक्यस्यापरोक्षज्ञानहेतुता ।

वशमस्त्वमसीत्यादेर्दृष्टान्तद्वच्छ्रुतेगिराम् ॥ १५२ ॥

ननु शब्दोऽपि न क्वचित्साक्षात्करणत्वेन कल्पः, कथं तत्र
करणम् ? इति तत्राह—लौकिकस्येति ॥ १५२ ॥

स्वप्नमेयानुसारित्वस्वभावो हि प्रमाणगः ।

नित्यापरोक्षरूपत्वं तत्प्रमेयस्य चाऽऽत्मनः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं शब्दस्वभावविरोधः स्यादिति तत्राह—स्वप्नमेयेति । प्रमा-
णगः प्रमाणनिष्ठः । तत्प्रमेयस्य वेदान्तशब्दरूपप्रमाणगोचरस्य मत्ता-
त्मन इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

साक्षाद्ब्रह्मापरोक्षं यद् यश्च सर्वान्तरो विभुः ।

इत्यात्मनोऽपरोक्षत्वं श्रुतं वेदान्तगीर्षु तत् ॥ १५४ ॥

न च ज्ञानगतो धर्मोऽपरोक्षत्वम्, “यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” (बृ० ३ । ४ । १) इत्यात्मनोऽप्यपरोक्षत्वश्रवणादित्याह—
साक्षादिति ॥ १५४ ॥

मतं प्रमात्रभिन्नत्वमपरोक्षत्वमक्षणे ।

तच्च पर्यवसन्नं स्यात् प्रत्यगात्मनि चिद्धने ॥ १५५ ॥

किं तदपरोक्षत्वमिति तत्राह—मतमिति । वस्तुतः प्रमात्रव्य-
वहितत्वमपरोक्षत्वम् । अक्षणे इन्द्रियगोचरे । तच्चापरोक्षत्वं चिद्धने
स्वप्रकाशे प्रत्यगात्मनि पर्यवसन्नमिति योजना ॥ १५५ ॥

यावद् यावत्प्रमातुः स्याद्विप्रकर्षोऽपि वस्तुनः ।

तावत्तावत्परोक्षत्वोत्कर्षो दृष्टः पदार्थगः ॥ १५६ ॥

प्रमातर्येवाव्यवहितत्वस्य पर्यवसाने हेतुमाह—यावदिति । वस्तुनो
बह्मदेः । तथा च जडवर्गे परोक्षत्वमेव मुख्यं गौणं त्वपरोक्षत्व-
मात्मसन्निधानकृतमिति भावः ॥ १५६ ॥

तथा चात्रापरोक्षैकस्वभावे प्रत्यगात्मनि ।

परोक्षं जनयन् वेदे जनयेद्भ्रान्तिमेव सः ॥ १५७ ॥

ततः किमित्यत आह—तथा चेति । प्रमाणं भवन् वेदे विप-
रीतं कथमनुभावयेत् ? अनुभावयन् वा कथं प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

अपरोक्षस्वभावस्य परोक्षत्वेन बोधनात् ।

कथं वेदः प्रमाणं स्याद् यथार्थज्ञानसाधनम् ॥ १५८ ॥

इममेवार्थं व्यतिरेकेणाऽऽह—अपरोचेति ॥ १५८ ॥

मोक्षसाधनभूतस्य साक्षात्कारस्य चात्मनः ।

मनोजन्यतया न स्यात् प्रामाण्यमपि सम्मतम् ॥१५९॥

एवं स्वपक्षं साधयित्वा मनःकरणवादिना निराकरणे हेत्वन्तर-
माह—मोक्षेति ॥ १५९ ॥

प्रमाव्याप्तं प्रमाणं हि सङ्गिरन्ते च तार्किकाः ।

मनश्च न प्रमाव्याप्तं ज्ञानमात्रैककारणम् ॥१६०॥

हेतुं विशदयति—प्रमेति ॥ १६० ॥

व्यभिचारि मनस्तस्मात् करणत्वं कथं भजेत् ।

साक्षात्कारे परैक्यस्य साक्षात्कारोऽन्यथा भ्रमः ॥१६१॥

ज्ञानमात्रैककारणमित्युक्तम्, ततः किमनिष्टं स्यात् इति उप्राह—
व्यभिचारीति । व्यभिचरित्वाद् मनसो नात्मसाक्षात्कारे करणत्वम् ।
सत्य करणत्वे तज्जन्यसाक्षात्कारो भ्रमः स्यादित्यर्थः ॥ १६१ ॥

सकार्याज्ञानविध्वस्तिरात्मसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।

तथात्वं न मनोजन्ये भ्रमोऽज्ञानं न बाधते ॥१६२॥

न चैतद् युज्यते, नल्लसाक्षात्कारस्य सविलासाज्ञाननिवर्त्तकत्वात्;
नहि भ्रमोऽज्ञानं निवर्त्तयति, अतिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—सकार्येति ।
तथात्वं सकार्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

अपरोक्षतयाऽऽत्मानं यदि वेदो न बोधयेत् ।

तथात्वेन कथं तर्हि मनोऽप्येनं प्रबोधयेत् ॥१६३॥

ननु मनोमात्रं वेदात्मसाक्षात्कारं जनयेत्, तदा स्यादेव तत्र भ्रम-
त्वशङ्का । न चेवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानसन्ततिसहायं हि मन-
स्तत्साक्षात्कारे करणम् । तथा च मूलप्रमाणशब्दसंवादादप्रामाण्य-
शङ्कानिरासः । तदुक्तं कल्पतरौ—“वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानभावनाजा-
परोक्षधीः मूलप्रमाणादादुर्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते” इत्याशङ्क्य संवादार्थं
यथा ज्ञानं मनसा जन्यते, तथैव चेच्छब्देन जन्यते तदोभयोरन्यतराप्रामा-
ण्यम्; अनभिगतार्थत्वाभावात् । अथैतद्दोषपरिहाराय शब्दः परो-
क्षतयाऽवबोधयति । तथा सति तद्विसंवादादप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याह—
अपरोक्षतयेति ॥ १६३ ॥

वेदमूलं मनो ब्रह्मापरोक्षज्ञानकारणम् ।

वाच्यं त्वया तदा वेदविरुद्धं बोधयेत् कथम् ॥१६४॥

एतदेव स्पष्टयति—वेदमूलमिति ॥ १६४ ॥

अपरोक्षं यदा वेदो बोधयत्यद्वयं परम् ।

तर्हि तन्मूलमनसाऽप्यद्वयं बोध्यते तथा ॥१६५॥

तथा चेत्तर्हि वेदान्तवाक्येनैवापरोक्षधीः ।

जायते करणं तच्च न मनोजापरोक्षधीः ॥१६६॥

वेदो यदापरोक्षतया बोधयति तन्मूलमनमापि तथा बोध्यते, तदा
वेदस्यैव साक्षात्कारे करणत्वम्, न मनस इत्याह—अपरोक्षमित्या-
दिद्विध्याम् ॥ १६५—१६६ ॥

किञ्च बाह्यनसातीतत्वागमान्तो विरुद्धयते ।

न मुख्ये बोधकाभावात् तदन्यविषये वचः ॥ १६७ ॥

आत्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणकत्वे श्रुतिविरोधश्च दुर्वार इत्याह—
किञ्चेति । मन्वेत्द्वाक्यमसंस्कृतमनोविषयमित्युक्तमिति नेत्याह—
न मुख्ये इति । लक्षणाप्रसङ्गे । सा च मुख्ये सति बाधके युक्ता,
नान्यथेत्यर्थः ॥ १६७ ॥

न वेदविषयत्वेऽपि समानो दोष इष्यते ।

यतो लक्षणाया वेदवाक्यैरात्माऽवबोध्यते ॥ १६८ ॥

मन्वागमकरणत्वेऽपि तस्य समानो दोष इति तत्राह—नेति ।
अयमर्थः—“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” (क० ३ । २ । ६)
इत्यादिश्रुतिप्रमाणाद् वेदान्तकरणत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रतीयते । “यतो
वाचो निवर्त्तन्ते” (तै० २ । ४) इति वाक्याच्च तन्निषेधः प्रतीयते ।
न चान्यतराप्रामाण्यम्, अयोरपि वेदवाक्यत्वाविशेषात् । विरुद्ध-
त्वान्न तयोः समुच्चयः । तस्माद् व्यवस्थया परिहर्तव्यो विरोधः ।
निषेधवाक्यमभिधायित्वा शब्दप्रवृत्तिं तत्र निषेधति । वेदान्तगम्यत्वा-
नुवादवाक्यानि लक्षणाया तत्र शब्दप्रवृत्तिमनुजानन्तीति न कोपि
विरोधः इति ॥ १६८ ॥

विरुद्धयोरभेदस्य संसारिपरमात्मनोः ।

अत्यक्षादिप्रमाणेन बाधितत्वात् तथेप्स्यते ॥ १६९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणा न युक्ता, भाग्यागलक्षणाया एक-
देशपरिग्रहे श्रुतार्थपरित्यागप्रसङ्गादिति तत्राह—विरुद्धयोरिति ।

सामानाधिकरण्यबलात् प्राप्तोऽपि पदार्थयोरभेदो विरुद्धत्वादयोग्य इति तदनुपपत्त्या “अद्वैत्यजति पण्डितः” इति न्यायेन विरुद्धाशत्यागेनाविरुद्धमंशं स्वप्रामाण्याय लक्षयति तत्त्वमस्यादिवाक्यम् । तस्मान्नक्षणेऽप्यते स्वीक्रियते, न तत्र कोऽपि दोष इति तात्पर्यार्थः ॥१६८॥

मानान्तरस्य वेदान्तैर्वाधनं निष्प्रयोजनम् ।

नेष्यतेऽतोऽन्यमानेनाविरोधायाऽत्र लक्षणा ॥१७०॥

ननु, ‘पूर्वापरविरोधे पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतितत्’ इति न्यायेन ब्रह्मात्मनो-
रैक्यसिद्धये च सर्वभेदप्राहिमानबाधस्यावश्यवक्तव्यत्वाच्च संसार्यसंसा-
रिभेदप्राहि मानं बाधित्वैव तयोरैक्यं वेदो बोधयतु, ततः कथं मुख्यार्था-
नुपपत्त्या लक्षणेति तत्राह—मानान्तरस्येति । मानान्तरविरोधाय
मुख्यार्थानुपपत्तिमालोच्य वेदो लक्षणाया प्रत्यगब्रह्मणोरैक्यमवबो-
धयतीति सिद्धा तत्र लक्षणेत्यर्थः ॥ १७० ॥

मुख्यार्थानुपपत्तिश्च लक्षणाबीजमिष्यते ।

तथास्त्यत्र ततोऽपीयं लक्षणा तत्त्वविन्मता ॥ १७१ ॥

लक्षणाया बीजसत्त्वादपि नानुपपत्तिरित्याह—मुख्यार्थेति ॥१७१॥

मानान्तराविरोधेन विषयो यत्र सिद्ध्यति ।

वृत्त्यन्तरेण तत्रान्यवाधनं नेष्यते बुधैः ॥ १७२ ॥

परिपूर्णब्रह्मात्मैकरसालण्डार्थसिद्धये यत् सर्वमानान्तरस्य बाधनं
तदनन्यगतिरुक्तया । यत्र तु कथमपि प्रमाणान्तराबाधेन स्वार्थसिद्धि-
र्भवति, तत्र तद्बाधो नोचित इत्याशयेनाह—मानान्तरेति ॥ १७२ ॥

न चासङ्गस्य सम्बन्धासम्भवो लक्ष्यवस्तुनः ।

वाच्यार्थेनेति वक्तव्यं लक्षणापत्तिरिति ॥ १७३ ॥

ननु शुद्धस्य सर्वासङ्गिनो ब्रह्मात्मैक्यस्य लक्ष्यत्वप्रयोगरूपामात्रात्
तत्र लक्षणेत्याशङ्क्य निराचष्टे—न चेति ॥ १७३ ॥

स्वतोऽसङ्गस्य चिद्धातो बुद्धयविद्याद्युपाधिभिः ।

संसर्गस्याप्यविद्याध्यारोपितस्यास्ति सम्भवः ॥ १७४ ॥

वाक्ये लक्ष्याधिकारी कल्पयति । तत्कल्पनञ्च न तावत्सा-
क्षात्कारोत्तरम्, वैयर्थ्याद् अन्योन्याश्रयापत्तेरच; साक्षात्कारोत्तरं क-
ल्पना कल्पनोत्तरञ्च साक्षात्कार इति लक्षणाया योग्यतासम्पादकत्वेन,
वाक्यार्थप्रतीतौ कारणत्वात् । तस्मात् तत्त्वसाक्षात्कारात् प्राग्
लक्षणाकल्पनं वक्तव्यम् । तथा च वाक्यसंसर्गः सुसम्पाद इति ।
न चेति प्रतिज्ञार्था हेतुमाह—स्वत इति । अयमर्थः—अविद्योपा-
धिकं वैयर्थ्यं तत्पदवाच्यम्, अन्तःकरणोपाधिकञ्च त्वपदवाच्यम्,
याम्या लक्ष्यस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारात् प्रागवस्थापाम-
विद्याया विरोध्यभावेन सत्त्वात् तत्कल्पितः सम्बन्धोऽपि वर्तते इति
तदुपाधिकं कथं न लक्षणेति ॥ १७४ ॥

यथोल्लूकैः समध्यस्ततमःसंसर्गसम्भवः ।

भानौ तथाऽस्त्यसङ्गेऽपि संसर्गः कल्पितो जडैः ॥ १७५ ॥

कल्पितेनाप्यशानादिना संसर्गसम्भवे न लक्षणानुपपत्तिरिति दृष्टा-
न्तमाह—यथेति ॥ १७५ ॥

न वा लक्ष्यपदार्थे स्यान्मूकता यत आगमे ।

विज्ञानं ब्रह्म चेत्यादौ तदर्थप्रतिपादनात् ॥ १७६ ॥

ननु पदाल्लक्ष्यस्यानुपस्थितौ मूकता स्यात्, लक्ष्येऽनुपस्थितौ तत्रापि लक्षणा । तथा चानवस्था स्यादिति तत्राह—न वेति । तत्र हेतुमाह—विज्ञानमिति । तत्राऽऽनन्दादीनां ब्रह्मणि प्रवृत्तिप्रकारः पूर्वमेव प्रदर्शित इति भावः ॥ १७६ ॥

तत्रापि लक्षणाभावाद् नानवस्थादिदूषणम् ।

सत्यादिकपदादेव लक्ष्योपस्थितिरिष्यते ॥ १७७ ॥

सत्यादिपदादेव लक्ष्योपस्थितिरिति तत्र लक्षणाभावात् नानवस्थेत्याह—तत्रापीति ॥ १७७ ॥

न वा सत्यत्वज्ञानत्ववतः सत्याद्युपस्थितौ ।

कथं निर्धर्मलक्ष्यार्थसिद्धिरित्यपि तर्क्यताम् ॥ १७८ ॥

नन्वेवं सत्यत्वज्ञानत्वादिति वस्तुनि सत्यादिराब्दप्रवृत्तिः [त्या ?] न लक्ष्यं शुद्धं ब्रह्मात्मैक्यं प्रतीयतेति नेत्याह—न वेति । सत्यत्वज्ञानत्वादिति वस्तुनः सत्याद्युपस्थितौ सत्यादिशब्देभ्यः उपस्थितौ सत्या कथं निर्धर्मकस्य लक्ष्यपदार्थस्य सिद्धिरित्यपि न तर्क्यतामिति योजना ॥ १७८ ॥

अनेकोपाधिसम्बन्धव्यक्तिभिन्नं न चेप्यते ।

सामान्यमपि व्यक्त्यैव सिद्ध्यत्यनुगता मतिः ॥ १७९ ॥

न वेति प्रतिज्ञार्था हेतुमाह—अनेकेति । अनेकेषूपपाधिषु ज्ञान-
त्वव्यक्तित्वेन स्वीकृतेषु सम्बन्धानुगता या व्यक्तिर्व्यज्यतेऽनयेति
व्यक्तिश्चैतन्न्यं तद्विन्नं सामान्यमपि न चेप्यते, निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः ।
जातेर्निष्प्रयोजनत्वमुपपादयति—व्यक्त्यैवेति । सामान्यं हि नाना-
व्यक्तिष्वनुगतं तास्वनुगतव्यवहारहेतुः स्वीक्रियते । तच्च ज्ञानत्वसामा-
न्यं ब्रह्मणो न भिन्नम्, अनेकोपाधिषु सम्बद्धया व्यक्त्यैवोपाधिषु अनुगत-
व्यवहारसिद्धौ सत्यां सामान्यं निष्कलमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

विम्बवत् प्रतिविम्बेषु सत्यज्ञानादिशब्दतः ।

व्यक्त्यैव व्यवहारोऽस्ति सर्वत्रानुगतास्पवम् ॥ १८० ॥

अनेकोपाधिष्वनुगतव्यवहारहेतुस्तत्संबद्धा व्यक्तिरेवेति सदृष्टान्त-
मुपपादयति—विम्बवदिति । यथा अनेकेषु जलपात्रेषु अनेके चन्द्रप्र-
तियिम्बाः प्रतीयन्ते । तथाप्ययं 'चन्द्रोऽयं चन्द्रः' इत्यनुगतव्यवहारः, स
च न चन्द्रत्वजातिकृतः; तत्र व्यञ्जकाभावेन चन्द्रत्वजात्यनभ्युपगमात्,
उपाधीनाञ्चानुगतत्वाम् । सर्वोपाधिषु अनुगता या चन्द्रव्यक्तिस्तयै-
वानुगतव्यवहारः क्रियते, तद्वदन्तःकरणवृत्तिषु अभिव्यक्ता या
चैतन्यात्मकब्रह्मव्यक्तिस्तयैव तत्रानुगतव्यवहारः सम्पाद्यते इति व्यर्थं
ज्ञानत्वजातिस्वीकारः । एतेन सत्यत्वादिजातिरप्यपास्ता । तथा
चोपाध्युपरक्ते सर्वशब्दप्रवृत्तिः, न तु शुद्धे इति भावः ॥ १८० ॥

नहुपाधेः प्रवेशोऽस्ति वाच्यकोटौ कथञ्चन ।

तस्मात् सत्यादिकाः शब्दाः लक्ष्यार्थस्य समर्थकाः १८१

ननु कथं तर्हि शुद्धचिन्मात्रलक्ष्यस्वरूपोपस्थितिरिति तत्राह—
नहीति । उपाधेस्तदवयवया अभिधेयकोटावप्रवेशेन शुद्धचित्सुप्तात्मै-

करसस्य तत्त्वमसीति पदद्वयलक्ष्यस्य सत्यादिपदेभ्य उपस्थितिसम्भवात् ।
यथा धेनुपदं गोत्वोपहितव्यक्तिशक्तमपि गोत्वं तटस्थतया वाच्यकोटा-
वप्रविष्टमिति धेनुशब्दाद् गोव्यक्तिविशेष एवोपतिष्ठते न गोत्वमिति ।
तद्वदत्रापीति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

नास्ति विप्रतिपत्तिर्वा त्वंपदार्थेऽपि साक्षिणि ।
सर्वप्रमाणसिद्धिः स्यात् साक्षिणः स्वप्रकाशतः ॥ १८२ ॥

ननु सत्यादिपदैस्तदर्थोपस्थितावपि त्वंपदलक्ष्योपस्थितिः कुतः ?
इति । न च सत्यादिपदादेव तदुपस्थितिः, ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यात्
तस्येति तत्राह—नास्तीति ॥ १८२ ॥

न साक्षिव्यतिरेकेण ह्यविज्ञातस्य वस्तुनः ।
अप्रमाविषयस्यास्ति सिद्धिरेव कथञ्चन ॥ १८३ ॥

सर्वप्रमाणसिद्धिरित्युक्तं विबुधोति—नेति । अनधिगतार्थगन्तु
हि प्रमाणम् । तत्रार्थस्य प्रमाणविषयत्वेन सम्मतस्यानधिगतत्वं कुतः
सिद्धम् ? किं प्रमाणात् ? उत भ्रमात् ? उवाहो स्वतः परतो वा ?
तत्राऽऽद्यं निरस्यति—अविज्ञातस्येति । अप्रमाविषयस्येति हेतुगर्भं
विशेषणम् । प्रमाविषयत्वायोग्यस्येत्यर्थः ॥ १८३ ॥

न स्यात् प्रमाणसिद्धत्वे तदज्ञाननिवर्तनम् ।
तथात्वे वा प्रमाणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव हि ॥ १८४ ॥

एतदेव स्पष्टयति—न स्यादिति । प्रमाणस्य विषयानिवर्तकत्वा-
दित्यर्थः । तथास्त्विति वादिनं अस्ति बाधकमाह—तथात्वे वेति ।

प्रमाणकृतादिशयो ह्यज्ञाननिवृत्तिः, सा चेत् न प्रमाणात्, किं तेन ? इति स्पष्टं वैयर्थ्यं तस्येत्यर्थः ॥ १८४ ॥

नाप्यस्ति भ्रमसिद्धस्य मानगोचरताऽङ्गसा ।

नापि स्वतो जडत्वात् स्यात् तत्सिद्धिः साक्षिणस्ततः १८५

भ्रमादज्ञातत्वसिद्धिपक्षं परापष्टे—भ्रमसिद्धस्येति । अज्ञातत्व-
सिद्धेर्भ्रमत्वं विषयाज्ञातत्ववाचादेव वाच्यम् । तथा च सादृशि प्रमाणं
कथं प्रवर्ततां विषयासत्त्वादित्यर्थः । नापि स्वतः, जडत्वात्; जडत्वध्वा-
नात्मत्वादित्यर्थः । परतरचेत्, स एव बहिः साक्षीवि सिद्धः साक्षी-
त्याह—तदिति ॥ १८५ ॥

तथा च मानवृत्तेः प्रागज्ञातत्वेन साक्षिणा ।

विषयीकुरुते मानं मेयं साधितमेव तत् ॥ १८६ ॥

फलितमाह—तथा चेति । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयं साक्षिणा
ज्ञातत्वेन साधितमेव तन्मानं विषयीकुरुते इति योजना ॥ १८६ ॥

अतो विप्रतिपत्तिर्न साक्षिण्यऽस्ति मनागपि ।

सर्वस्य साधनत्वेन तथोक्तं श्रीसुरेश्वरैः ॥ १८७ ॥

अतः प्रमाज्ञान्यथानुपपत्त्या सिद्धः साक्षी न विप्रविपत्तिमर्हतीत्यु-
पसंहरति—अत इति । एतस्य साम्प्रदायिकत्वमाह—तथेति ॥ १८७ ॥

प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभासस्तथैव च ।

कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसम्भावना कुतः ॥ १८८ ॥

तद्वचनमेवाह—प्रमाणमिति । अत्र प्रमाणस्य सात्तिसाधकत्व-
मुक्तम्, तथा अप्रमाणं मिथ्याज्ञानम्, प्रमाभासः संशयज्ञानञ्च न प्रमा-
णात् सिद्धरति विरोधात् तदात्मकवृत्तेर्जडत्वात् न स्वप्रकाशता न भ्रमात्
तस्यैव मानस्य विचार्यमाणत्वात् । तस्मात् सात्तिष्वैव तयोः सिद्धे-
रित्यर्थः । तदसम्भावना सात्तिष्वोऽसम्भावना कुत इत्यर्थः ॥ १८८ ॥

एकार्थवाचकत्वेऽपि पदयोस्तत्त्वमोद्भवयोः ।

वाक्यप्रमाणजं ज्ञानमज्ञानभ्रमबाधकम् ॥ १८९ ॥

ननु तत्त्वमिति पदयोरेकार्थवाचकत्वं भिन्नार्थवाचकत्वं वा ? अन्त्ये
अद्वैतहानेरैक्यायोगात्, आद्ये एकपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—एकार्थ-
वाचकत्वेऽपीति । यद्यपि पदयोरेकार्थत्वमेव, तथापि पदद्वयं स्वीक-
र्तव्यम् । प्रमाणज्ञानं हि भेदभ्रमं निवर्त्तयति, न विषयतो मिथ्याज्ञा-
नम् । तच्च ज्ञानं नैकस्मात् पदात् पदमात्रस्य प्रमाहेतुत्वाभावात् ।
ततो भेदभ्रमनिरासिज्ञानजननाय वाक्यत्वसम्पत्तये पदान्तरमपेक्षणीय-
मेवेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

न चैकपदवैयर्थ्यं तद्विना क्व विरोधधीः ।

क्व वा लक्षणयाऽखण्डवाक्यार्थप्रतिपादनम् ॥ १९० ॥

इममेवार्थं स्पष्टयति—न चेति । तेन पदान्तरेण विना विरोधा-
भावेन लक्षणया अखण्डवाक्यार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादि-
त्यर्थः ॥ १९० ॥

पदमात्रं प्रमाणं नो किन्तु वाक्ये प्रमाण्याता ।

तत्सिद्धये द्वयोरेव सार्थक्यं तत्त्वविन्मतम् ॥ १९१ ॥

पदमात्रस्याप्रमाणत्वादपि पदद्वयसार्धक्यमित्याह—पदमात्र-
मिति ॥ १८१ ॥

प्रमाणज्ञानमेवात्र भेदभ्रमनिवर्त्तकम् ।

न वा विषयतो मिथ्याज्ञानं भेदभ्रमापहम् ॥ १८२ ॥

प्रमाणज्ञानस्यैव भ्रमज्ञानभ्रान्तिनिवर्त्तकत्वमित्याह—प्रमाणज्ञान-
मिति ॥ १८२ ॥

तच्च ज्ञानं न चैकस्मात् पदादुत्पद्यतेऽञ्जसा ।

पदमात्रस्य हेतुत्वं न प्रमां प्रति सम्भवेत् ॥ १८३ ॥

प्रमाणज्ञानञ्च नैकस्मात् पदादित्याह—तच्चेति ॥ १८३ ॥

ततो भेदभ्रमध्वंसितस्वधीप्रतिपत्तये ।

वाक्यत्वसिद्धयेऽवश्यं पदान्तरमपेक्ष्यते ॥ १८४ ॥

वत्सिद्धये पदान्तरमावश्यकमित्याह—तत इति ॥ १८४ ॥

न चैकार्थतयाऽप्यत्र तयोः पर्यायशब्दवत् ।

वाक्यत्वानुपपत्तिः स्यादिति शङ्क्यं कथञ्चन ॥ १८५ ॥

एकार्थत्वं पर्यायशब्दवत् वाक्यत्वानुपपत्तिरिति पक्षं निषेधति—
न चेति ॥ १८५ ॥

यस्मात्तयोः प्रवृत्तेर्हि निमित्तं भिद्यते द्वयोः ।
तत्त्वमोः पदयोः प्रत्यग्रहौक्यपरयोः श्रुतेः ॥ १६६ ॥

तत्र हेतुमाह—यस्मादिति ॥ १६६ ॥

त्वंपदे भोक्तृतादीनां स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तता ।
तत्पदे सर्ववित्त्वादेर्नातः पर्यायता तयोः ॥ १६७ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तभेदमाह—त्वमिति ॥ १६७ ॥

न चानुभावकत्वं वा पदमात्रस्य सम्भवेत् ।
पदमप्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ॥ १६८ ॥

ननु पदद्वयप्रयोगो न वाच्योपस्थितये, तस्य निष्प्रयोजनत्वात्,
किन्तु लक्ष्योपस्थितये । सा चेदेकपदात् सिद्धा, किं पदान्तरेण । पदस्य
अनुभावकत्वात् विषयावाधाय प्रामाण्योपपत्तेरित्यभिसन्धिं निरस्यति—
न चेति । तत्र हेतु—पदमिति । तथा चानुभावकत्वाभावात्
स्मारकवस्तुवत् पदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

न वा लक्षणाया तत्राखण्डार्थप्रतिपादनम् ।
पदमात्रे यतो नास्ति मुख्यार्थानुपपत्तिता ॥ १६९ ॥

लक्षणया अखण्डार्थसिद्धये पदान्तरमावश्यकमिति व्यतिरेके-
णाह—न चेति ॥ १६९ ॥

नहि घोपनिवासस्य वाचकं पदमन्तरा ।

गङ्गापदं स्वसम्बन्धि तीरं लक्षयति स्वतः ॥ २०० ॥

• मुख्यार्थानुपपत्त्यभावाद्—न हीति ॥ २०० ॥

तथा च तत्पदस्यैव त्वंपदस्यैव वा पुनः ।

प्रयोगे हि विशिष्टार्थ उपतिष्ठेत् सर्वथा ॥ २०१ ॥

नाखण्डैकरसं वस्तु सिद्धयेदिष्टं विपरिचिताम् ।

व्यर्था वेदे तदुक्तिः स्याद्विभ्रमध्वंसकारिणी ॥ २०२ ॥

तथा च तेष्वसिद्धिरित्याह—यथा चेति द्वाभ्याम् । तदुक्तिरखण्डा-
र्थोक्तिर्विभ्रमध्वंसकारणत्वेन प्रसिद्धा तदुक्तिरीत्या व्यर्था स्यादि-
त्यर्थः ॥ २०१—२०२ ॥

अतो लक्षणयाऽखण्डवाक्यार्थप्रतिपत्तये ।

पदान्तरप्रयोगोऽत्रापेक्षणीयो भ्रमापहः ॥ २०३ ॥

तस्माच्चक्षयाऽखण्डार्थलाभाय पदान्तरप्रयोग इति न वैयर्थ्यमिति
हेतुमाह—अत इति ॥ २०३ ॥

तस्मादखण्डवाक्यार्थसिद्धिरत्र निराकुला ।

निर्दुष्टवेदप्रामाण्यादेवेत्यं सर्वमङ्गलम् ॥ २०४ ॥

तस्माच्चक्षया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं प्रत्यग्रहणोत्तरैक्यमखण्डै-
करसं घोपयतीति वाक्ये न विरोध इत्याशयेनोपसंहरति—

तस्मादिति । तथा चाखण्डे ब्रह्मात्मैक्ये वेदान्तानां समन्वयः सिद्ध
इत्यर्थः ॥ २०४ ॥

अखण्डप्रत्यगात्मैक्यबोधेन भववारिधेः ।

उद्धारो नान्यथातोऽयं बोधः सम्पाद्य उत्तमैः ॥ २०५ ॥

अखण्डब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोऽवश्यं सम्पादनीयः सर्वानर्घनिवृत्त्यु-
पलक्षितनिरतिशयानन्दाविर्भावसिद्धये पुरुषधारेयैरित्यभिप्रेत्याह—
अखण्डेति ॥ २०५ ॥

स मुकुन्दपदाम्भोजमकरन्दैकपट्पदैः ।

सुसम्पादोऽत आदृत्य सेव्यः श्रोपतिरेव हि ॥ २०६ ॥

“यस्य देवे परा भक्तिः” (श्वे० ६ । २३) “ददामि बुद्धियोगं तम्”
(गी० १० । १०) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धभगवद्भक्तानामेवाखण्डब्रह्मा-
त्मसाक्षात्कारः, अत एव भगवान् वासुदेवः सर्वप्रयत्नेन आराध्य
इत्याह—स इति । सुसम्पादः सुप्रेनानायासेन सम्पादयितुं शक्यः स
ब्रह्मैक्यावबोधः, अतः श्रोपतिरेव सदैवादृत्य सेव्यः । ह्रीति श्रुतिस्मृति-
पुराणैर्विद्वांससर्वसम्मानप्रसिद्धिद्योतको निपातः । एवकाराद् न तत्सेवर्न
विनाऽन्योपायः कोऽप्यस्तीति सूचितम् ॥ २०६ ॥

यत्कृपालेशमात्रेण लयमेति कुसंस्तुतिः ।

मुञ्चमाविर्भवत्यन्तस्तं कृष्णं सर्वदाश्रये ॥ २०७ ॥

एवं प्रकरणार्थं परिसमाप्य तमेव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यं भगवन्तं
श्रीकृष्णं शरणोक्तरोति—यदिति । तथा च सर्वदुःखाभावोपलक्षित-
निरतिशयानन्दाविर्भावो मोक्षो भगवद्भक्तानामनायासेन तत्प्रसादात्
सिद्ध एवेति भावः ॥ २०७ ॥

आनन्दकन्दगीशानं शास्त्रयोनिमखण्डितम् ।

सर्ववेदान्तसिद्धान्तं वन्देऽहं नन्दनन्दनम् ॥ १ ॥

नन्दाङ्गणो नन्दभुजान्तराले

मन्दस्मितास्यं सुकुमारवेहम् ।

नन्दाङ्गनानन्दमनन्यसारं

नन्दार्पितासं कलये मुकुन्दम् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिलाषिसदानन्द-

विद्वत्कृपायां प्रत्यकूतस्वचिन्तामणिज्याख्यायां स्वप्रभा-

भिधायां वेदस्यापीरुपेयत्वादिनिरूपणपुर-

स्सरमण्डणार्थपरस्वमयूराभिधमेका-

दशी प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥११॥

अथ द्वादशं प्रकरणम्

य एक एवेश्वरजीवशुद्धि-

द्रूपेण भाति व्यवहारगोचरे ।

अखण्डतां स्वामजहन्निरञ्जन-

स्तमात्मदेवं यदुराजमाश्रये ॥ १ ॥

वेदान्ततत्त्वमनृतद्वयहेतुशून्यं

मुक्तस्वभावममलान्तरभावगम्यम् ।

आनन्दविग्रहमनन्तमपारमीशं

कृप्यं भजे दृशिमहं परिहृत्य दृश्यम् ॥ १ ॥

अतीतानन्तरप्रकरणे 'अखण्डप्रत्यगात्मैक्यबोधेन भववारिधेः ।
उद्धारः' इत्युक्तम्, तदेवोपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभमाण स्वतः सिद्धम-
द्वैततत्त्वं भगवन्तं सर्ववेदान्तरहस्यमनुसन्धत्ते—य इति । तमहमात्मदेवं
स्वेष्टदेवतं यदुराजं यदुर्वशमुकुटमणिं भगवन्तं श्रीकृष्णमाश्रये इति
सम्बन्धः । तं कमित्याकाङ्क्षायामाह—य इति । यो वस्तुतो निरञ्जना
निरुपाधिरेक एव सन् अत एव स्वी स्वकीयाम् अखण्डतामेकरस-
स्वभावम् अजहदपरित्यजन्नेव व्यवहारगोचरे मायोपहितेश्वरचैतन्य-
रूपेणान्तःकरणोपहितजीवचैतन्यरूपेण मायातत्कार्यविनिर्मुक्तशुद्धचैत-
न्यरूपेण भाति प्रकाशते, तमाश्रये इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

यतः समुद्भूतमिदं जगज्जडं

न यं स्पृशेच्छुद्धमनन्तमद्वयम् ।

त एव सर्वान्तर आत्मरूपतो

न जीव एषोऽस्ति पृथक् परेशितुः ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽन्यो जीवपदार्थ इति ये मन्यन्ते, तान् पराकुर्वन् परब्रह्मैव स्वाप्तानाजीवभावमापद्यते, न जीवो नाम ब्रह्मणोऽन्यः कश्चित् पदार्थ इत्याह—यत् इति । यतो मायोपहितचैतन्यादिदं प्रत्यक्षादिभिरनुभूयमानं जगद्भूतभौतिकरूपं जडाज्ञानकार्यत्वाद् जडं सर्गकाले समुत्पन्नं यं परमात्मानं न स्पृशेत्, अत एव शुद्धं मायावत्कार्यकलङ्कशून्यम्, अत एव मायाकार्यदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वादमन्वम्, अत एवाह्वयं द्वैतशून्यं स एव परमात्मा सर्वान्तरः सर्वस्यान्तरात्मा प्राणधारणोपाधिना जीवोऽस्ति । एष जीवः परेशितुः परमेश्वरादात्मरूपतः सर्वात्मस्वरूपात् न पृथगस्तीति योजना ॥ २ ॥

मनुक्तिरेषा भवतामसङ्गता

यतोऽस्ति भेदः परमेशजीवयोः ।

विरुद्धधर्माश्रययोः क चैकता

अत्र दृष्टमैक्यं तिमिरप्रकाशयोः ॥ ३ ॥

मनु जीवपरमेश्वरौ परस्परं भिन्नी, विरुद्धस्वभावत्वात्, समप्रकाश-
वदिति शङ्कते—नन्विति ॥ ३ ॥

क चैष जीवः परतन्त्रचेष्टितः

शरीरयुग्माभिमतिर्विभिन्नधीः ।

क्व च स्वतन्त्रो ह्यशरीर ईश्वर-

स्तयोः कथं स्यादभिदा विभिन्नयोः ॥ ४ ॥

क्व धर्मपापादिवशोऽल्पदेहगः

क्व नित्यशुद्धः परमेश्वरो विभुः ।

तयोर्न चेक्यं परमाणुगोत्रयो-

रिवान्तरं प्रत्युत गम्यतेऽनयोः ॥ ५ ॥

क्व भूतसंघातदृढाभिमानवान्

पट्टर्मियुक्तो मितबोधशक्तिमान् ।

क्व कार्यहेत्वादिविवर्जितोऽस्तुलो

ह्यनन्तशक्तिः सकलज्ञ ईश्वरः ॥ ६ ॥

क्व बद्ध एषोऽखिलदुःखपञ्जरे

क्व नित्यमुक्तः स्वत एष ईश्वरः ।

तयोर्न चेक्यं रविविस्फुलिङ्गयो-

रिवास्ति भेदोऽखिललोकधीगतः ॥ ७ ॥

विरुद्धधर्मान्वितयोः परात्मनोः

कथंचिदैक्यं भवितुं न साम्प्रतम् ।

क्व वारिवह्नयोरभिदाऽञ्जसा भवेत्

क्व सम्भवेद्वा तिमिरप्रकाशयोः ॥ ८ ॥

विरुद्धस्वभावत्वादित्युक्तं हेतुं विवृण्वंस्तयोरभेदामात्रं साधयति—
 क्व चेत्यादिपञ्चभिः । जीवो नाम कार्यकरणसङ्घाताभिमानो धर्मा-
 धर्मवान् परिच्छिन्नज्ञानशक्तिरत्यन्तपराधीनः । ईश्वरः पुनरकार्यकरणो
 धर्मयतीतो निरविशयज्ञानशक्तिसम्पन्नोऽपरस्तम्भः । सतश्च विरुद्ध-
 स्वभावयोः कथमपि नाऽभेदो भवितुं युक्त इति प्रघट्टकार्थः । अचरा-
 र्यस्तु पञ्चानां पद्यानां निगदव्याख्यातः ॥ ४—८ ॥

अथापि विम्बप्रतिविम्बयोरिव

भिदावभासेऽपि तयोरुपाधितः ।

स्वभावतः शास्त्रत ईशजीवयो-

रभेद एवेति मतं न साम्प्रतम् ॥ ९ ॥

ननु विम्बप्रतिविम्बयोर्धटाकाशमहाकाशयोरिवौपाधिके विरुद्ध-
 स्वभावतयाऽवभासे सत्यपि सत्त्वमसीत्याद्येकत्वप्रतिपादकशास्त्राद् ,
 जीवपरयोः परमार्थत एकत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य निरावष्टे—
 अथेति ॥ ९ ॥

अमूर्त्तवस्त्वात्मनि ईशितुः कथं

सङ्गच्छते वा प्रतिविम्बनं नयात् ।

न वाऽस्ति सर्वत्र गताद् महेश्वराद्

विलक्षणं वस्त्वह विम्बयोग्यपि ॥ १० ॥

प्रश्नाणि प्रतिविम्बावच्छेदयोरसम्भवादिति नेति प्रतिज्ञायाम् हेतु-
 माह—अमूर्त्तैति । मूर्त्तद्रव्यस्य मूर्त्तान्तरे स्वच्छद्रव्ये प्रतिविम्बभावो

दृष्टः । ब्रह्मणः पुनरमूर्तत्वात् सर्वगतत्वादद्वितीयत्वाच्च न दर्पण-
स्थानीयं किञ्चिद् द्रव्यं प्रतिबिम्बयोग्यमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वच्छे पदार्थे प्रतिविम्ब ईक्ष्यते

लोकेऽपि मूर्तस्य न चाप्यरूपिणः ।

न चास्त्यमूर्तप्रतिविम्बसम्भवः

क्व दृष्टमेतत् प्रतिविम्बनं रसे ॥ ११ ॥

रूपवद् द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य सद्विबेकेन गृह-
णाणस्यापि छायां गृहीयात्, चिदात्मा तु नीरूपो विषयी न विषयच्छा-
यामुद्गमहीतुमर्हति । यथाहुः—“शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिवि-
म्बता” इत्यभिप्रेत्याह—स्वच्छ इति ॥ ११ ॥

न रूपगन्धाम्बरवायुविम्बनं

दृष्टं स्वतो लोक इतोऽपि नाऽञ्जसा ।

अमूर्तवस्तुप्रतिविम्बकल्पना

ततो न जीवः प्रतिविम्ब ईशितुः ॥ १२ ॥

इममेवार्थं स्पष्टयति—न रूपेति ॥ १२ ॥

यथाम्बुसूर्यादिकमूर्तवस्तुनो

विदूरदेशः प्रतिविम्बकारणम् ।

यथाऽऽत्मनोऽन्यत् प्रतिविम्बकारणं

विदूरदेशादि न युज्यते विभोः ॥ १३ ॥

आत्मव्यतिरिक्तद्रव्यदेशयोरभावादपि न प्रतिबिम्बकल्पनेत्याह—
यथेति । सूर्यादिकमूर्चवस्तुनः सकाशाद् यथाऽन्यदम्बु जलं विदूर-
देशश्च प्रतिबिम्बकारणं दृष्टम्, तथात्मनो विभोः परिपूर्णात् सकाशा-
दन्यद्विदूरदेशादि प्रतिबिम्बकारणं न युज्यते इति योजना ॥ १३ ॥

अतो न कुत्रापि चिदद्वयात्मनः

कयापि युक्त्या प्रतिबिम्बयोग्यता ।

यतो भवच्चानुप एव वस्तुनि

सचानुपस्य प्रतिबिम्बनं नयात् ॥ १४ ॥

तस्मादयुक्ता प्रतिबिम्बकल्पनेत्याह—अथ इति ॥ १४ ॥

न चाप्यविद्या परमात्मनो विभो-

ग्रहीतुमर्हा प्रतिबिम्बनं कदा ।

अवस्तुभावादनृता जडा हि सा

कथं ग्रहीतुं क्षमतेऽस्य बिम्बनम् ॥ १५ ॥

अन्वस्त्वविद्यायां तत्प्रतिबिम्ब इति नेत्याह—न चेति ॥ १५ ॥

न चाम्बरस्येव जलादिवस्तुनि

प्रत्यक्चितः स्यात् प्रतिबिम्बनं हरेः ।

जलादिवत् स्वच्छमिहापि वस्तु किं

यदस्ति हेतुः प्रतिबिम्बने विभोः ॥ १६ ॥

नन्वाकाशस्येव जलादौ सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः प्रतिबिम्बनं युक्तमिति
 नेत्याह—न चेति । साभ्रनक्षत्रस्य आकाशस्य जले प्रतिबिम्बनं दृश्यते
 इति चेत्, न; जलादावन्तराकाशेन सह अभ्रनक्षत्रादीनामेव प्रतिवि-
 म्बावभासनात् । अथ क्वचित् जालुमात्रजले दूरविशालाकाशदर्शना-
 दाकाशस्य प्रतिबिम्बसम्भवः, तथापि न ब्रह्मणि युज्यते; जलादिवत्
 स्वच्छपरिच्छिन्नद्रव्यान्तराभावादिति तात्पर्यार्थः ॥ १६ ॥

न चाप्यवच्छेद इहोचितो विभो-

रस्वरणभावादपि केनचित् कदा ।

अविद्ययाऽन्तःकरणेन वा हरे-

र्न चास्ति सम्बन्ध इतोऽप्यसङ्गिनः ॥ १७ ॥

नन्वस्तु तर्हि केनचिद्ब्रह्मणोऽवच्छेद एवेति नेत्याह—न चेति ।
 नन्वस्त्येव अविद्ययाऽन्तःकरणेन वा अवच्छेद इति नेत्याह—अविद्य-
 येति । असङ्गत्वादेव नावच्छेद इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अभावरूपा क्षमते कथं जडाऽ-

विद्याप्यवच्छेदमसङ्गवस्तुनः ।

विधातुमन्तःकरणन्तु न क्षमं

क जीवभावात् प्रथमं तदुत्थितम् ॥ १८ ॥

अविद्ययाऽन्तःकरणेन वा असङ्गस्य सम्बन्धो नास्तीत्युक्तमर्थं विदु-
 योति—अभावरूपेति । ज्ञानाभावाभावात् तस्या अविद्याया अतः
 सा अभावरूपा अवच्छेदं विधातुं कर्तुमसङ्गम्य न क्षमते । अन्तःकरणे-

नाप्यवच्छेदो दुःसम्पाद इत्याह—अन्तःकरणमिति । ब्रह्मणोऽसङ्गत्वात्
संसार्युपाधित्वाच्च अन्तःकरणस्य कथमाकाशेन घटस्येव ब्रह्मणा तस्य
सम्बन्धो भवेत् ? न वा जीवभावात् पूर्वमन्तःकरणस्य सत्त्वमपी-
त्याह—एवेति ॥ १८ ॥

ततोऽन्य एवात्मन ईश्वरादिभोः

स जीव आमोक्षमनन्तदुःखभाक् ।

प्रसिद्ध एवं नयतोऽनुभूतितो

विरुद्धमैक्यं कथमेतयोर्मतम् ॥ १९ ॥

एताद् ब्रह्मणो द्रष्टव्यान्तरमेव जीव इत्याह—एव इति । तदन्त-
रमादात्मनो व्यापकादोश्वरादिभोः स जीवोऽन्य एवेति सम्बन्धः । अत
एव आमोक्षं मोक्षपर्यन्तमनन्तदुःखात्मकसंसारभाक्त्वेन प्रसिद्ध एव
नयतो युक्तितोऽनुभूतितः सर्वलोकाभिरादिभिः । कथमेतयोर्जीवेश्वरयो-
र्विरुद्धस्वभावयोस्त्वयैक्यं युक्त्यनुभवविरुद्धं मतं स्वीकृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेदेऽयमात्मा त्वमसीति चैक्यगी-

रुपासनार्थाऽस्तु न चैक्यतत्परा ।

उपासनादेव विमुक्तिरिष्यते

किन्नर्यमद्वैतधियोऽप्यपेक्षणम् ॥ २० ॥

ननु नास्माभिः स्वकपोलकल्पितमेतयोर्नैक्यम्, किन्तु “वत्त्वमसि”
(छा० ६।८।७) “अयमात्मा” (इ० २।१।१८) “अहं
ब्रह्मास्मि” (इ० १।४।१०) इति श्रुतिकदम्बेन प्रतिपादितमेव

स्वीकुम्भो वयम्, त्वया कथमैक्यप्रतिपादकश्रुतीनां व्यवस्था क्रियते ? इति तत्राह—वेदे इति । “अयमात्मा” (बृ० २ । ५ । १६) “तत्त्वमसि” (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिका श्रुतिगीर्जाव्रह्मणोर्वस्तुतो भिन्नयोरेवैकत्वोपासनार्था भविष्यति । तथा एकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयो भेदापवादाश्च जीवब्रह्मणोरेकत्वोपासनविधिशेषमूतार्थत्वादत्वेन सम्बध्यन्ते । विधीयमानादेव ब्रह्मोपासनात् संसारोपरमलक्षणे मोक्षोऽपि सम्भवतीति सर्वमुपपन्नम् । ततश्च जीवब्रह्मणोर्भेद एव सिद्ध इति । सात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

अत्रोच्यते श्रौतमतं सदुत्तरं

न तावदन्यत्वमखण्डवस्तुनः ।

प्रमाणतो जीवगतं प्रतीयते

तयोः प्रमाणविषयत्वतो द्वयोः ॥ २१ ॥

एवं प्राप्ते समाधाने प्रतिजानीते—अत्रोच्यते इति । न तावदन्यत्वं जीवस्य ब्रह्मणः सकाशात् प्रमाणेनावगन्तुं शक्यते, प्रमाणागोचरत्वात् तयोरेकित्यर्थः ॥ २१ ॥

चिदात्मभावेन तयोः स्वरूपतो

न भेदसिद्धिः परमेशजीवयोः ।

तयोरचित्त्वे तु न खादिवस्तुनो

विशेष ईषज्जडयोर्भवेत् सतोः ॥ २२ ॥

एतदेवोपपादयति—चिदात्ममेति । तयोश्चिद्रूपस्य स्वरूपभेदानव-

गमात् प्रमाणागोचरत्वादेव न तद्वेदः प्रमाणगम्यः । द्वयोरप्यचिद्व-
पत्वे तु आकाशादिवदनात्मत्वानीश्वरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अतीव शुद्धः परमेश्वरः सदा

स प्रत्यगात्माऽखिलभेदवर्जितः ।

न स्वप्रकाशस्य भिदापि शक्यते

ग्रहीतुमन्यस्य ततोऽस्य वाऽन्यतः ॥ २३ ॥

प्रमाणेन तद्वेदप्रहाभावमुपपादयति—अतीवेति । अत्यन्तशुद्ध
आत्मा निर्भेदोऽभ्युपेयः । एकस्यैव स्वयंप्रकाशत्वेऽपीतरस्य तस्माद्वेदो
ग्रहीतुमशक्यः । अन्यतो जीवादस्य परमेश्वरस्य, सतः परमेश्वरा-
दन्यस्य जीवस्य ग्रहीतुमशक्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

न गोचरस्याप्यमितादगोचराद्

भिदाग्रहः सम्भवतीतरस्य वा ।

न चक्षुषा रूपभिदाऽपि शब्दतो

ग्रहीतुमर्हा न च दृश्यते तथा ॥ २४ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमिति । नहोक्तस्य गोचरस्याप्यगोचरादमिता-
दपरिच्छिन्नाद्वेदप्रद्वयं सम्भवति, अदशा रूपस्य शब्दाद् भेदप्रद्वया-
दर्शनादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ततो न भेदोऽप्यनयोः प्रमाणतो

ग्रहीतुमर्हः परमेशजीवयोः ।

न चान्यसंवेदनवन्महस्वतोः

केनापि मानेन तयोः स गृह्यते ॥ २५ ॥

ततः किमित्यत आह—तत इति । तस्मान्नानयोर्भेदः प्रमाण-
प्राप्तः; न च पुरुषान्तरसंवेदनवत् स्वयंप्रकाशयोः केनापि प्रमाणेन ग्रहणं
सम्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथाभ्युपेयेत स जीव आगमा-

दौपाधिकस्तर्हि न वास्तवो भवेत् ।

स जीवभावो निरुपाधिकं परं

ब्रह्मैव सिद्धेद्यदभिदा तयोः स्वतः ॥ २६ ॥

ननु जीव औपाधिकस्तस्य कथं ब्रह्मणा वास्तवेनैक्यम् ? इति
तत्राह—अपेति । तर्हि स जीवभावो वास्तवो न भवेत् । तथा च
परं ब्रह्मैव निरुपाधिकं परमार्थवस्त्विति स्वत एव तयोर्पटाकाशमहा-
काशयोरिवाभेद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततोऽपि विम्बप्रतिविम्बयोरिव

भिदावभासः परमात्मजीवयोः ।

अनाद्यविद्याप्रविजृम्भितो न सन्

स्वतस्त्वभेदः परमार्थ इष्यते ॥ २७ ॥

तस्माज्जोवमयोर्भेदावभासो विम्बप्रतिविम्बयोरिव मायाविजृम्भित
इत्याह—तत इति ॥ २७ ॥

यथेह दृष्टं प्रतिविम्बनं जले

व्योमस्तथा ब्रह्मण इप्यते न किम् ।

अनाद्यनिर्वाच्यमखण्डचिद्धनेऽ-

ध्यस्तं तमस्तत्र स इप्यते भ्रमः ॥ २८ ॥

पक्षकम्—ब्रह्मणोऽमूर्त्तत्वाद् वस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिविम्बनं न सम्भवतीति, तत्राह—यथेति । अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य जले प्रतिविम्बदर्शनाभासम्भवः, न च वस्त्वन्तराभावः; परमार्थवस्तुत्वाभावेऽपि अविद्यातत्कार्याणामभावविलक्षणत्वेनाभ्युपगमादित्याह—अनादीति । समोऽज्ञानम्, तत्राऽज्ञाने स भ्रमो विम्बप्रतिविम्बभावविलक्षण इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अतोऽस्त्यविद्याविषये चिदात्मन-

स्तत्कार्यबुद्धौ प्रतिविम्ब एव वा ।

स जीव ईशाश्च विलक्षणः स्वतो-

मृपाभिदा नैक्यविरोधिनी भवेत् ॥ २९ ॥

यथा चाऽविद्याकल्पितानिर्वचनीयमेवेन न ब्राह्मणैस्त्वस्य सति-
रित्याह—अत इति । स प्रतिविम्बरूपो जीव ईशादनवच्छिन्नप्रपञ्च-
न्याद् विलक्षणो न भवतीत्यर्थः सुगममन्यत् ॥ २९ ॥

यथा जडेऽच्छे मुकुरेऽस्ति विम्बनं

तथाऽस्त्यविद्याविषये परात्मनः ।

आभासयोग्यत्वमपीष्यते जडेऽ-

ज्ञाने च तत्कार्यमनस्यपीशितुः ॥ ३० ॥

मन्वविद्याया अस्वच्छत्वात् तत्र कथं प्रतिबिम्ब इष्यते ? इत्याश-
ङ्कास्वच्छत्वस्यासिद्धत्वादित्याह—यथेति । अस्वच्छत्वं न तावदचेतन-
त्वम्, दर्पणादावपि सत्प्रसङ्गात् । चैतन्यावभासायोग्यत्वं चेत्, तद-
सिद्धम् । यत आभासयोग्यत्वमज्ञाने जडे तत्कार्ये मनस्यन्तःकरणे
चापीशितुर्गर्भचैतन्यस्येप्यते स्वीक्रियते तस्माद् यथा स्वच्छे जडेऽपि
मुकुरादौ बिम्बनं प्रतिबिम्बनमस्ति लोकप्रसिद्धम्, तथा परमात्मनोऽप्य-
विद्याविषयेऽस्त्येव प्रतिबिम्ब इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततोऽस्त्यविद्याप्रतिबिम्बितं परं-

ब्रह्मैव जीवो व्यवहारगोचरे ।

तद्विम्बभूतं परमेश्वरस्त्विति

स्वतश्चिदानन्दमखण्डमद्वयम् ॥ ३१ ॥

यदाऽपि बुद्धौ प्रतिबिम्ब ईशितुः

स जीवभावोऽभ्युपगम्यते विभोः ।

तथापि शुद्धं परमात्मवस्तु स-

च्चिदद्वयं लक्ष्यत एतयोर्वपुः ॥ ३२ ॥

तस्मादविद्याप्रतिबिम्बितमन्तःकरणप्रतिबिम्बितं वा ब्रह्मचैतन्यं
जीवगण्दवाच्यं भवति, तदेव बिम्बभूतमनवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इति
गोप्यं । तयोरेव जीवपरमेश्वरयोस्तत्त्वं तदवाच्ययोरेवच्छिन्नानव-

च्छिन्नरूपेण विरुद्धस्वभावयोरप्येकत्वापदेशेन तदुभयानुगतप्रत्यग-
द्वितीयचिन्मात्रं लक्ष्यते । तत्र च संसारमूलाविद्यानिवृत्तिरिति सर्व-
मुपपन्नमित्याशयेनाह—तत्र इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३१—३२ ॥

मायाद्यवच्छेदमतेऽपि सम्भवे-

ज्ञावात्मकत्वात्तमसस्तयोर्भिदा ।

मिथ्या तदुच्छेद इहात्मबोधत-

स्तदेक्यमाभाति विशुद्धमक्षरम् ॥ ३३ ॥

यत्पुनरुक्तम्—प्रमाणेन वस्त्वन्तराभावादज्ञानस्य च ज्ञानाभाव-
मात्रत्वादन्तःकरणस्य संसारहेतुतया ब्रह्मसम्बन्धाभावादवच्छेदानुप-
पत्तिरिति, तत्राह—मायादीति । तमसो मायाविद्यादिशब्दवाच्यस्या-
ज्ञानस्य संसारकारणभूतस्याभाववित्तत्वात् भावात्मकत्वम् । नहि
भावस्वरूपस्य ह्यवप्रपञ्चस्य प्रकृतिभूतमज्ञानमभावस्वरूपं भवितुमर्हति;
‘मृदादिष्वदर्शनान् “मायां तु प्रकृतिं विद्याम्” (श्वे० ४ । १०) इति
श्रुतेः । तत्र च मायाया अभाववित्तत्वात् तदवच्छेद उपपत्ते
ब्रह्मणः । आदिपदेनान्तःकरणानामपि मायाकार्यत्वान् तद्द्वारेण ब्रह्म-
सम्बन्धाद्ब्रह्मैव तन्मयावच्छेदकत्वमवकल्पते । तत्र च मायावच्छेदेन
परमेश्वरस्वव्यवहारोऽन्तःकरणवच्छेदेन जीवव्यवहार इति तयोर्भि-
द्याऽतिरिचनीया भिदा सम्भवेत् । इहाऽधिकारिगरीरे भावबोधना
ब्रह्मैवज्ञानेन तदुच्छेदे तयोर्मायातत्कार्येणोर्बाधे तदेक्यं तयोर्भावपरमे-
श्वरयोरपठ्यं विगुह्यं मायानत्कार्यसंसर्गान्यमत एवाक्षरमपरि-
न्दित्वात्मकं वाग्वै शम्भुप्रतिपादनाभाति—अयमप्रतिबन्धेन प्रकाशते
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा तयोस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोऽ-

प्यखण्डमैक्यं परमार्थतो वपुः ।

न चास्त्यविद्याकृतभेदतः क्षतिः

स्वतोऽप्यभिन्नस्य चिदद्वयात्मनः ॥ ३४ ॥

इममेवार्थं स्पष्टयति—तथेति ॥ ३४ ॥

तदैक्यनिष्ठस्य जगन्निपेधिनः

शास्त्रस्य योगो विधिना न सम्भवेत् ।

ततो न भेदः परमात्मजीवयो-

र्मनाक् श्रुतीनां परितोऽवलोकनात् ॥ ३५ ॥

तदेवं तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यैकात्मवस्तुमात्रपरत्वान्न विधिगन्धेनापि सम्बन्धः । तदैक्यत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयो भेदापवादिकाश्चाऽद्वितीयवस्तु-
मात्रपर्यवसायिन्य इति न तासां विधिशोषार्थवादत्वसम्भव इत्याशये-
नाह—तदैक्यनिष्ठस्येति । जलैक्यपरस्य तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्य “नेह
नानाऽस्ति किञ्चन” इत्यादिदृश्यापवादनिष्ठस्य च शास्त्रस्य विधिना
विधिगन्धेनापि योगः सम्बन्धो न भवेदित्यर्थः । एतच्च श्रुतीनां परि-
तोऽवलोकनादद्वैतवस्तुतात्पर्यप्रादुर्भावविधिक्षिप्तपर्यालोचनाद् जीवमह-
शोरेकत्वमेव न भेदगन्धोऽप्यस्तीति निरवयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वातन्त्र्यमेकस्य विपर्ययोऽन्यतो

मायाकृतो भेद इति प्रतीयते ।

न बन्धमोक्षौ परमार्थतस्तयो-

र्न वाऽस्य ताभ्यां विमलस्य लेपता ॥ ३६ ॥

भाविलक्षधर्मैः परस्परविरुद्धस्वभावः, न तेन परमार्थवस्तुवृत्ति-
रित्याह—स्वातन्त्र्यमिति । एकस्य परमेष्ठिनस्य अन्यतो जीवस्येद्वयः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

न यावदात्मावगतिः श्रुतेर्नयात्

स्वयाऽनुभूत्या भ्रमसंशयोजिभृता ।

न तावदेक्यं परमात्मजीवयोः

प्रतीयते कस्यचिदप्यसङ्गिनोः ॥ ३७ ॥

स्वरूपसाक्षात्कारपर्यन्तमेव विरुद्धधर्ममानमपीत्याह—न याव-
दिति ॥ ३७ ॥

अनाद्यविद्याकृतभेदभानत-

स्तयोरभेदानवभासनात्तथा ।

जीवस्य संसारगतिर्ह्यनर्थिका

प्रवाहरूपेण दृढेव भासते ॥ ३८ ॥

यास्तत्रैश्यामानात् कल्पितभेदावभासादेव च जीवस्य संसृतिर्दाह्य-
मित्याह—अनादीति ॥ ३८ ॥

गुणाश्च दोषाः परमात्मवस्तुनि

स्वयंप्रकाशे परिकल्पिता मृषा ।

अविद्यया संसृतिरद्वयात्मनि

न तेन काचित् क्षतिरात्मवस्तुनः ॥३६॥

सार्वज्ञ्यमौढ्यादीनां मायिकधर्माणां परस्परविरुद्धत्वेऽपि न वस्तुतो मनागपि तयोरेक्यस्य क्षतिरस्तीत्याह—गुणा इति । अनाद्यविद्यया तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यया परमात्मवस्तुनि तत्पदार्थे गुणाः सार्वज्ञ्यादयो दोषाश्च मौढ्यादयः स्वयंप्रकाशे प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थे मृषा अनिर्वचनीया एव परिकल्पिताः । संसृतिः कार्यकारणरूपेण नानाभेदमयी अद्वयात्मनि केवलाद्वैततत्त्वे मृषैव परिकल्पितेति वचनपरिणामेनान्वयः । तेन गुणदोषादिकल्पितत्वेन हेतुना शुद्धसच्चित्तमुत्पात्तमस्यात्मवस्तुनो ब्रह्माद्वयस्य न काचित् क्षतिरस्तीति योजना । ३६ ॥

अज्ञानमित्यत्र नञाऽवबोध्यतेऽ-

प्यभाव एव प्रतियोगिनोऽस्तु सः ।

अभावमानेन तयोः प्रसिद्धितो

न भावरूपे खलु दृश्यते श्रमा ॥ ४० ॥

स्यादेतद्, यदि संसृतिकारणमपिपादिसाध्याच्यमज्ञानं भावरूपं भवेत् । ननु कथं न भावरूपम् ? प्रपञ्चकारणस्य भावरूपत्वमज्ञानस्य मिद्वैपरीत्यं चेत्, न, तथात्वे प्रमायाभावान्, ज्ञानप्राप्त्यभावप्रपञ्चसंयोरज्ञानत्वप्रसिद्धेश्च । तयोरेव ज्ञानप्रतिषेधरूपतयाऽज्ञानशब्दवान्यतरोपपन्नो भावप्रमाणमिद्वन्वाच्यं तयोर्न तद्वैपरीत्यमभावरूपाज्ञाने प्रमाणमस्ति ।

नापि वत्प्रसिद्धं लोके । अतो ज्ञानाभावमात्रमेवाज्ञानमिति मीमांस-
कास्तार्किकाश्च मन्यन्ते । तदेतन्मतं दूषयितुमुत्वापयति—अज्ञानमिति ।
तदन्यतदभावतद्विरुद्धार्थेषु सत्त्रपि अज्ञानमित्यत्र नन्वाऽभाव एव
बोध्यते प्रतियोगिनो ज्ञानस्य । स चाभावोऽवभासनशीलस्य ज्ञानस्य
प्रागभावो भवतु । यदि वा तस्य प्रध्वंस इवीष्यताम्, न तत्राऽऽग्रहः ।
नह्यभावस्य भावरूपकार्यं प्रति कारणत्वं कथञ्चित् सम्भाव्यते इत्यर्थः ।
एवमज्ञानशब्दव्युत्पादनेन तस्याभावरूपत्वं प्रसाध्य प्रमाणप्रसिद्धिरपि
तत्रैवेत्याह—अभावमानेनेति । अभावप्रमाणेन तयोः प्रागभाव-
ध्वंसयोः विषयेऽज्ञानशब्दप्रसिद्धेर्न भावरूपे ज्ञाने प्रमा लौकिकी वैदिकी
खलु दृश्यत इति योजना ॥ ४० ॥

सुप्तः समुत्थाय परामृशत्यहं

गाढं किलास्वाप्समवेदिपं न किम् ।

सोऽयं परामर्शं ऋते सुपुप्तिगा-

नुभृतिमज्ञानपदान्न सम्भवेत् ॥ ४१ ॥

भावरूपाज्ञाने प्रमाणाभावपक्षं प्रत्यावच्छाद्यस्तत्र प्रमाणत्वेनार्थापत्तिं
दर्शयति—सुप्त इति । सुप्तोत्थितस्य तावदज्ञानपरामर्शान्यथानुपपत्ति-
र्भावरूपाज्ञाने प्रमाणमिति तदभाववचनं सादृशमात्रम् । सुप्तः पुरुषः
समुत्थाय गाढमहमत्वाप्समेतावन्तं काहं न किञ्चिदवेदिपमिति सुपु-
प्तिकालीनमज्ञानं परामृशति । स चायं परामर्शं ऋते सुपुप्तिगानुभृतिं
सुपुप्तिकालीनाज्ञानविषयानुभवमन्तरेणानुपपन्न इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतो विशिष्टानुभवानुसार्ययं

तादृक् परामर्शं इतीह निर्णयः ।

न सुप्तिकालेऽनुभवोऽस्त्यभावगो

ग्रहाद्यभावात् प्रतियोगिधर्मिणोः ॥ ४२ ॥

तत्रोपपत्तिमाह—यत इति । विशिष्टानुभवपूर्वकत्वात् विशिष्ट-
परामर्शस्य । न च सुप्तिकालेऽभावानुभवः सम्भवति । धर्मिग्रहणप्रति-
योगिस्मरणाद्यपेक्ष्यते हि अभावानुभवः । न च सुप्तिकाले धर्मिग्रहणं
सम्भवति, निःशेषकरणव्यापारोपरमात् । सकलकरणव्यापारोपरमे-
हि सुप्तिरित्यभिप्रेत्याह—ग्रहाद्यभावादिति । धर्मिग्रहणप्रतियोगिस्म-
रणाद्यभावादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

सामर्थ्यभावादपि नैव सम्भवे-

दभावबोधस्य तदा सुप्तिके ।

त्वदुक्तबोधप्रतियोग्यभावगा-

नुभूतिरज्ञानमितोऽपि मन्मतम् ॥ ४३ ॥

तस्मादभावज्ञानसामर्थ्यसम्भवात् सुप्ती न ज्ञानाभावानुभवः
सम्भवतीत्याह—मामर्शादि । अभावबोधस्य सामर्थ्यभावादपि तदा
सुप्तिके त्वदुक्तबोधप्रतियोग्यभावगानुभूतिः । त्वदुक्ता योऽज्ञान-
प्रतियोगिको भावस्तस्यानुभवो नैव सम्भवेत् । इतोऽपि मन्मतं यदभि-
मतं भावरूपमज्ञानं सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अतोऽनुभूतं जडमात्मगोचरं

चेतन्यभासोदितया सदैव तत् ।

भावात्मकं ज्ञानविरोधिसुप्तिकेऽ-

ज्ञानं परामृश्यत एतदुत्तरम् ॥ ४४ ॥

एतदेव विवृणोति—अत इति । अतः सदैवादितया चैतन्यभासा नित्यचैतन्यप्रकाशेनैवाज्ञानं मायादिशब्दवाच्यमात्मगोचरं ज्ञानविरोधितया ज्ञानपर्युदासेन वा अज्ञानमिति बोध्यमानं भावात्मकं भावरूपमेव सुप्तिके सुषुप्तावनुभूतम्, एवमात् सुप्तिकालादुत्तरकाले आग्रति परामृश्यत इति योजना ॥ ४४ ॥

अभावबोधः प्रतियोगिधर्मिणो-

र्थावापेक्षो न च तत्र सम्भवेत् ।

विकल्पयुक्तः स च बोध इष्यते

न जायतेऽन्तःकरणं विना कदा ॥ ४५ ॥

ननु नित्यात्मचैतन्येनैव ज्ञानाभावानुभवः सुषुप्ती कल्प्यताम् । किं भावरूपाज्ञानानुभवकल्पनया ? इति वज्राह—अभावबोध इति । अभावानुभवस्य धर्मिप्रवृत्तिप्रतियोगिसमरण्यादिसविकल्पकज्ञानापेक्षत्वात् । तस्य चान्तःकरणकार्यतयाऽन्तःकरणमन्तरेणामम्भवात् केवलस्वरूप-चैतन्यमात्राभिर्विकल्पादसिद्धेरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्तु सुप्तो निजसाक्षिण तमोऽ-

नुभूतमज्ञानमनादिभावतः ।

विकल्पशून्येन तदुत्तरं त्विदं

सम्यक् परामृश्यत इत्यतस्तथा ॥ ४६ ॥

भावरूपाज्ञाने ततो महद्वैषम्यमित्याह—इदन्त्विति । तुशब्देन ज्ञानाभावाद् वैलक्षण्यं द्योत्यते । इदं भावरूपमज्ञानं सुषुप्तिकाले निज-सात्तिष्ठा विकल्पशून्येन निर्विकल्पककेवलात्मसात्तिवैतन्येनानुभूतम्, उत्तरकाले तदिदमनादिभावरूपमज्ञानं सम्यक् परामृश्यते इति वैषम्यमित्यतो हेतोस्तथा—भावरूपमज्ञानं स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथात्मचैतन्यमिदं सनातनं

तथेदमज्ञानमनाशि चामृतम् ।

सुप्तः समुत्थाय परामृशत्यदः

कथं हि संस्कारमृते तमो जडम् ॥ ४७ ॥

ननु स्वरूपचैतन्यस्य नित्यत्वादज्ञानस्य चासंसारविमोक्षादविनाशान्मुपगमादज्ञानानुभवजनितसंस्काराभावे कथमुत्थितस्य तद्विषय-परामर्शः स्यादिति शङ्कते—अथेति । आ अमृतं तत्त्वसाक्षात्कारेणा-विर्भूतमोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अदस्तमो जडमावरणात्मकमज्ञानमिदं कथं संस्कारमृते सुप्तो नरः समुत्थाय परामृशतीत्युच्यते । तथा च कथं भावरूपाज्ञानमिदिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

विनाऽऽत्मबोधं न निवर्त्तते तम-

स्तथाप्यनेकात्मकमस्ति जाग्रति ।

अज्ञोऽहमस्मीति विकल्पसंयुता-

नुभृतिरन्तः सुखगोचरेव सा ॥ ४८ ॥

अज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि जाग्रदाद्यवस्थासु विपरिवर्त्तमानं तत्तदवस्था-विशेषमंगुष्टमेषानुभूयते । तथाकिपाद्यमंगमंगव्यभिचाराद् भ्रात्येवा-

नुभवजनितसंस्कारः । तत्तत्त्वोत्थितस्य परामर्शोऽपि युज्यत एवेत्याश-
येन समाधत्ते—विनेति । जाग्रति जागरावस्थायाम् 'अतृप्तः' इति
स्फुटतरसविकल्पाभवेन सुरादिवदनुभूयते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्वप्ने पुनस्तद्गतकृञ्जरादिव-

त्तमोऽपि बाधार्हमदोऽनुभूयते ।

सुप्तेऽखिलज्ञानविरामतस्तमः

संस्कारयुक्तं स्वचिताऽनुभूयते ॥ ४९ ॥

स्वप्ने इति । स्वप्नावस्थायाम् पुनस्तद्गतदृष्ट्यादिवद् बाधयोग्य-
वयाऽनुभूयते घटदासमोऽज्ञानम्, सुषुप्ते तु सकलसविकल्पकज्ञानोपर-
मात् केवलसंस्काररचितमज्ञानमनुभूयते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतोऽपि जाग्रत्समये तथाविधा-

वस्थादिसंसर्गविनाशतो भवेत् ।

ज्ञानोत्थसंस्कार इतोऽपि युज्यते

पुंसः परामर्श इहोत्थितस्य च ॥ ५० ॥

ततः किमित्यत आह—अत इति । अतो जागरितावस्थायाम् तथा-
विधावस्थासंसर्गव्यभिचाराद् भवत्येवानुभवजनितसंस्कारः । तत्-
त्त्वोत्थितस्य परामर्शो युज्यते एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

नायं ह्यभावानुभवोऽनुमानतोऽ-

नैकान्तिकत्वाद् भ्रमताऽस्य नाऽक्षतेः ।

प्रश्नान्यथासम्भवतोऽपि मन्मते

भावात्मकं सिद्धमनादि तत्तमः ॥ ५१ ॥

ननूत्थितस्यैतावन्त काल न किञ्चिदवेदिपमित्यय परामर्शो न भवति, किन्तु प्राचीनस्यैव ज्ञानाभावस्याय प्रबोधकालेऽनुभव । यथा प्रातः कालीनस्यैव चत्वरदाँ गजाभावस्य सायकालेऽनुभव — प्रातश्चत्वरदाँ नासौदिति । सुषुप्तिकालीनस्यैव ज्ञानाभावस्याय प्रबोधकालेऽनुभव इति नेत्याह—नायमिति । प्रातः कालीनस्यैव गजाभावस्य तदानीमेव धर्म्यनुभवात् तत्परामर्शेन सायङ्काले प्रतियोगिस्मरणे गजाभावानुभवे युक्त । इह पुन सुषुप्त्यवस्थायां धर्म्यादिसमस्तवस्तुग्रहणाभावे सति कस्य कुत्राऽभाव प्रबोधकाले प्रतिपद्यते । अतो नायमभावानुभव इत्यर्थः । अस्तु तर्हि ज्ञानाभावानुमानम् तथाहि—सुषुप्तिकाले किञ्चिन्मया नानुभूतम्, अस्मर्यमाणत्वात्, यत्र स्मर्यते तत्रानुभूयते, यथा सप्तमो रसः । तथा च सुषुप्तिकालीन वस्तु न किञ्चिदपि स्मर्यते, तस्मात्तदा न किञ्चिदनुभूतमिति नेत्याह—अनुमानव इति । नेत्यत्राप्यनुपपद्यते । न ज्ञानाभावानुमानमपि, सार्वविभक्तिरुत्तसि, हेतोरनैकान्विफल्वात् । नह्यनुभूते वस्तुनि स्मृतिनियमोऽस्ति, वेगेन धावतो मार्गवर्षिदृष्यपर्माणुभवेऽपि पुनस्तदस्मरणदर्शनात् । अथ नियमेनास्मर्यमाणत्वादिति हेतुं विशिष्या, तथापि निर्विकल्पकज्ञानानुभूतपदार्थे व्यभिचारः । तस्मादस्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावानुमानमयुक्तम् । न च ज्ञानाभावस्य निङ्गान्तरगुणलभामहे । न चायमुत्थितस्याज्ञानपरामर्शो विध्रम इत्याशयेनाह—भ्रमतेति । अस्य परामर्शस्य न भ्रमता शङ्कनीया । तत्र हेतु—अचते बाधरूपचतरेरुपलम्भादित्यर्थः । तस्मादुत्थितस्याज्ञानपरामर्शान्यथानुपपत्त्या भावरूपमेवाज्ञानं सुषुप्तावनुभूतमिति निरूप्यते । विमल सुषुप्तादित्यस्याज्ञानपरामर्ग भावरूपविषय, अभावप्रमाणागोचरवस्तुविषय-

त्वाद्, घटादिपरामर्शवदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।
 अपि च जागरितावस्थायामप्यज्ञातार्थप्रशन्नान्यथानुपपत्त्या भावरूप-
 मज्ञानं गम्यत इत्याह—प्रशन्नान्यथासम्भवतोऽपीति । अयमर्थः—कश्चित्
 स्वयमज्ञातमर्थं तदभिर्हमन्यं पुरुषं पृच्छति—कीदृशोऽयमर्थोऽसौ न
 ज्ञायते इति । तत्र यदि ज्ञानामावाज्ञानं तदा सुषुप्तत्वादर्थस्य तदनुवादेन
 प्रभोऽनुपपन्नः । नह्यप्रतिपन्नेऽर्थे तदनुवादे घटते । अथ सामान्य-
 भात्रेणावगतमर्थमनूय तद्विशेषविषयप्रभ इत्युच्यते तदेतद्वृत्तन्यम्—किं
 सामान्यविशेषौ भिन्नौ ? उताऽभिन्नौ ? भिन्नाभिन्नौ वा ? इति ।
 आद्ये सामान्यस्यावगतत्वात् तद्बुभुत्साया अभावाद् विशेषस्य
 चार्थान्तरत्वात् तस्य च सुषुप्तत्वादनुवादेन प्रभासम्भवात् लोक-
 प्रभम्यवहारोऽस्तमियात् । अथ विशेषोऽपि सामान्याकारणावगत
 इति मतम्, तथाप्यवगतैकदेशे बुभुत्साया अभावादनवगतांशस्य
 सुषुप्तत्वात् तदनुवादेन प्रभानुपपत्तेश्चदवश्य एव दोषः । अथ
 तावभिन्नौ, तदा सामान्यावगमेनैव विशेषांशस्य अवगतत्वान्न विशेष-
 पांशबुभुत्सा, नापि प्रभावसरः । अथ सामान्यविशेषयोर्भिन्ना-
 भिन्नत्वात्सामान्यावगमेनैव तद्वेदाद् विशेषोऽप्यवगतः । तत्रच
 विशेषानुवादेन प्रभोपपत्तिः, भिन्नत्वाच्च विशेषस्य, तद्विषये बुभुत्सापि
 सम्भवति । अतो न काचिदनुपपत्तिरिति मन्येव, तदापि शक्यम्—
 किं भिन्नरूपमेवाभिन्नम् ? आहोस्वित्ततोऽर्थान्तरमिति ? आद्ये
 विशेषस्यावगतिरनवगतिरेव स्यान्नोभयसिद्धिः, रूपद्वयाभावात् । अथा-
 र्थान्तरं तदाऽवगतमवगतमेव । न तु तत्र बुभुत्सा, नापि प्रभावकारः ।
 अनवगतरूपस्यावगतरूपादन्यत्वात्, तस्य च सुषुप्तत्वात्, तदनुवादेन
 प्रभोऽनुपपन्न एव । सस्मान्ज्ञानाभाव एव चेदज्ञानं स्यात्, तर्हि
 प्रभप्रतिवचनादौ लोकम्यवहारः प्रलीयेतेति । ननु भावरूपमज्ञानं
 विषयावभासविरोधित्वेनैव अवद्विरभ्युपगतम्, तत्कथं भवतामपि
 अज्ञातेऽर्थे प्रभादिष्यनहार इति ? उवाह—मन्यत इति । अस्मत्पक्षे

पदार्थानां द्वयी गतिः—एका सात्तिसिद्धिः, अपरा प्रमाणसिद्धिः । तत्र भावरूपमज्ञानं प्रमाणज्ञानविरोधित्वेनाभ्युपगम्यते, न सात्तिचैतन्य-विरोधित्वेन । ततः प्रमाणज्ञानोदयात् प्रागज्ञानविशिष्टतया सात्ति-चैतन्यसिद्धोऽर्थोऽज्ञात इति व्यवहियते । तत्तर्चाधस्यात्यन्तसुषुप्त्य-भावादज्ञातत्वाच्च सस्यामवस्थायां प्रज्ञादिव्यवहारोपपत्तिः । स्वतः परतो वा प्रमाणज्ञाने सञ्जातेऽज्ञाननिवृत्तेः अर्थस्य ज्ञातत्वादिव्यवहारो द्युत्तुलानिवृत्तिश्चेति सर्वमवदातमिति । तत्तमः सात्तिचैतन्यावभासित-मनाद्यज्ञानं भावरूपमेवेति सिद्धमिति तात्पर्यार्थः ॥ ५१ ॥

ज्ञानैकवाध्यत्वमिहास्य लक्षणं

विवक्षितं भावपदेन हेतुता ।

हेत्वन्तरासम्भवतोऽस्त्यनादिता

प्रकल्पितस्यास्य निवर्त्तनं धिया ॥ ५२ ॥

ज्ञानमात्रैकनिवर्त्यत्वमेवाऽस्य लक्षणम्, भावरूपप्रपञ्चं प्रति कारण-त्वसिद्धये भावरूपमज्ञानं विवक्षितम् । अनादित्वन्वस्य कारणान्तरा-भावादनादिप्रपञ्चप्रवादकारणत्वाच्चेत्याशयेनाह—ज्ञानेति । ज्ञानैक-वाध्यत्वमज्ञानत्वम्—इतीह वेदान्तशास्त्रे अस्याज्ञानस्य लक्षणं विवक्षितम् । तस्य भावपदेन भावरूपप्रपञ्चं प्रति कारणत्वं विवक्षितम् । यथा, चात्म-स्वरूपावरकत्वेन सर्वविश्वकारणत्वेन ज्ञानैकनिवर्त्यत्वेन च भावरूपत्व-मित्यर्थः । हेत्वन्तरासम्भवादस्याऽनादित्वम् । अस्य प्रत्यक्षि कल्पित-त्वादेव तत्साक्षात्कारात्मकधिया निवर्त्तनमपि मुक्तिमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अज्ञानकार्यं भ्रम इष्यते ततो

भ्रमो न चाऽज्ञानमतो विलक्षणम् ।

तस्यान्यतोऽपि क्षय इष्यते तमो

ज्ञानैकवाच्यं यत इष्यते बुधैः ॥ ५३ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया भ्रान्तिज्ञानमेवाज्ञानं स्यादिति शङ्कानिरासाय
भ्रमतोऽस्य विलक्षण्यमाह—अज्ञानकार्यमिति । भ्रमो हि अज्ञानकार्यम् ।
न च भ्रम एवाज्ञानमिति वाच्यम्, ज्ञानमात्रैरुनिवर्त्यत्वाभावात् ।
स्वप्नेऽपि गन्धर्वभगवादिभ्रमनिवृत्तौ किमिदमासीदिति विविक्तादर्श-
नात् । भ्रमस्यान्यतोऽपि नाशसम्भवात् । तमोऽज्ञानन्तु ज्ञानमात्रैक-
वाच्यत्वाद् भ्रमतो विलक्षणमेवेत्यते, तस्माद्भ्रम एवाज्ञानमतिरिक्तं वक्ष्य-
इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

भ्रमक्षयानन्तरमीक्ष्यते तमः

किं तद्विविक्तेति ततो विलक्षणम् ।

जिज्ञास्यतेऽज्ञातमतोऽपि न भ्रमोऽ-

ज्ञानं समस्तभ्रमकारणं मतम् ॥ ५४ ॥

वृत्तमज्ञानस्य भ्रमतो विलक्षण्यं पुनर्द्रव्यति—भ्रमक्षयानन्तरमिति ।
भ्रमे नष्टेऽपि तमोऽज्ञानमीक्ष्यते । किं तदिति विविक्तादर्शनात्
पुनरपि अज्ञातस्य वस्तुनो जिज्ञासादर्शनादज्ञानं समस्तभ्रमकारणत्वा-
देताभ्रमाद्विलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अज्ञानमात्मावरकं जगज्जनि

नञ्चा यतो ज्ञानविरोध्युदीर्यते ।

अनादि भावात्मकमद्रयात्मनः

साक्षात्कृतौ सर्वमिदं निवर्त्तते ॥ ५५ ॥

अस्त्वेवम्, प्रकृते किमायातम् ? इत्यत आह—अज्ञानमिति । तस्मादात्मस्वरूपावरकमज्ञानं जगदुपादानमनादि भावात्मकमेवेति सिद्धम् । यतो नञ्चा ज्ञानविरोधि ह्यज्ञानमित्युदीर्यते, न त्वभावः । इदं साक्षिसिद्धमज्ञानं सर्वं सविल्लासमद्रयात्मवत्त्वस्य साक्षात्कृतौ सिद्धार्थं निवर्त्तते इति योजना ॥ ५५ ॥

न सन्न चासन्न च तद् द्रयात्मकं

ततोऽस्त्यनिर्वाच्यमनादि तत्तमः ।

ज्ञानानिवर्त्य सदसत्स्वर्यं नहि

ज्ञानैकवाच्यं तम इष्यते बुधैः ॥ ५६ ॥

एवमज्ञानस्य भावरूपत्वं प्रसाध्यानिर्वाच्यत्वं साधयति—नेति । न तावदज्ञानं सत्, वाच्यत्वात् । न चासत्, भावकार्यमात्रं प्रति फारणत्वात् । न वा सदसदात्मकम्, उभयात्मकविरोधात् । ततोऽप्य-नादि ततोऽज्ञानमनिर्वाच्यमेवेत्यर्थः । तस्य सत्यत्वे चात्मव्यञ्जाननित्य-त्यं न स्यात्, असत्यत्वे शशविषाणादिबन्धित्यनिवृत्तत्वात् सघातं न स्यात् । तस्माज्ज्ञानैकनित्यत्वान्यघानुपपत्त्याऽनिर्वाच्यमेवाज्ञानमिति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

नन्वस्तु भावात्मकमावृतेः पदं

परन्तु जीवाश्रयमेव तत्तमः ।

अज्ञोऽहमित्यत्र विभाति संश्रयो

ज्ञानस्य जीवोऽनुभवे जडात्मघोः ॥ ५७ ॥

एवं भावरूपमनाद्यनिर्वाच्यं ज्ञानविरोध्यज्ञानं प्रसाध्य तस्य ब्रह्मैवा-
श्रयो विषयश्चेति प्रसाधयितुं स्वयूय्यशङ्काभुत्थापयति—नन्विति ।
'अहमज्ञः' इत्यज्ञानस्य जीवाश्रयत्वं प्रत्यक्षम्, नहि 'ब्रह्माज्ञम्' इति प्रतीति-
रस्ति, न चाप्रतीयमानमपि कल्पयितुं शक्यम्, अज्ञानस्याप्यज्ञानसद्भा-
वाभ्युपगमे प्रमाणगम्यत्वं ब्रह्मत्वं सत्यत्वं च दुर्वारमापयेत् । अपि च
ब्रह्माश्रयाज्ञानाभ्युपगमे प्रमाणान्तरविरोधो दुष्परिहर इत्याशयेन
शङ्कते—नन्विति । आधृतेरावरणशक्तेः पदमाश्रयभूतं सत्पूर्वोक्तलक्षण-
लक्षितं तमोऽज्ञानं भावात्मकमस्तु, न तत्र विद्यदामहे; परन्तु जीवाश्र-
यमेव युज्यते । 'अज्ञोऽहम्' इति प्रत्यक्षमेव तस्यावरकस्य जीवाश्रयत्वं
गमयतीत्याह—अज्ञोऽहमिति । 'अज्ञोऽहम्' इत्यस्मिन्ननुभवे जीव एवा-
ज्ञानस्य संश्रयः—आश्रयत्वेन विभाति, अत एव जडेपु वेदेन्द्रियादिष्वेवा-
त्मत्वमुद्धिर्यस्येति योजना ॥ ५७ ॥

न ब्रह्म तस्याश्रय एव सर्वविद्

ब्रह्माज्ञमस्तीति न कस्पचित् प्रथा ।

न चाप्रतीतं किल शक्यते तमोऽ-

प्रमाणकं कल्पयितुं कथञ्चन ॥ ५८ ॥

मक्षणस्तु सर्वज्ञत्वाज्ज तदाश्रयत्वमित्याह—नेति । ब्रह्म तस्या-
श्रयो न भवति, यतः सर्वविद् । न च ब्रह्माऽज्ञमिति प्रथा कायचिदप्यस्ति ।
अप्रमाणकत्वाद् अप्रतीतं तमः कथञ्चन कल्पयितुमपि न च
शक्यते, किञ्चेति लोकप्रसिद्धम्, इति योजना ॥ ५८ ॥

अज्ञातमज्ञानमपीष्यते यदा

प्रमाणगम्यत्वमपीष्यतां तदा ।

तस्याऽऽत्मवत् सत्त्वमशक्यवारणं

भवेत् प्रमाणोज्झितकल्पना त्वियम् ॥५६॥

अज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे बाधकमप्याह—अत्रावमिति । अज्ञान
हि प्रमाणजज्ञाननिवर्त्यम् । तत् चेत् प्रमाणसिद्धम्, तदा ब्रह्मवत्
सत्यमेव स्यात् । तथा चाऽद्वैतचित्तिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मास्ति सर्वज्ञमिति प्रतीयते

श्रुतिप्रमाणादपि नाज्ञमस्ति तत् ।

सर्वज्ञ्यमज्ञत्वमिहैकदेशं न

स्यातामखण्डात्मनि तत्पदे पदे ॥ ६० ॥

“य सर्वज्ञ सर्वविन्” (मु० १।१।६) इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्म सर्वज्ञम्
इति ज्ञायत, कथं तस्य ज्ञानाश्रयत्वं स्यात् ? इत्याह—अक्षेति । न
चैकस्य युगपदक्षेत्रसर्वज्ञत्व सम्भवत । तदयं ब्रह्माश्रयाऽज्ञानाभ्युप-
गमे सर्वज्ञश्रुतिव्याकाशः स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

अतश्च जीवाश्रयमिष्यते बुधे-

रज्ञानमतङ्गमुग्यात्मगोचरम् ।

तदाश्रयादेश्च भिदामपेक्षते

तत्कम्य ऋस्मिन्निति बुद्धिदर्शनात् ॥ ६१ ॥

अतो जीवाश्रयं ब्रह्मविषयमज्ञानम्, आश्रयविषयभेदापेक्षं ज्ञानं
कस्य कस्मिन्नित्यपेक्षादर्शनादित्याह—अतश्चेति । अद्वैतसुखात्म-
गोचरमद्वयानन्दब्रह्मविषयं तदज्ञानमाश्रयादेराश्रयविषययोर्भेदमपेक्षते
इति योजना ॥ ६१ ॥

जीवाश्रयस्येशपदस्य तस्य चाऽ-

ज्ञानस्य सम्यग्विनिवृत्तये श्रुतौ ।

ब्रह्मोपदेशोऽप्यत एव युज्यते

तदन्यथात्वे विपरीततां भर्जेत् ॥ ६२ ॥

तदर्थ जीवाश्रयस्य ब्रह्मविषयस्याज्ञानस्य निवृत्तये जीवस्य ब्रह्मो-
पदेशो युक्त इत्याह—जीवाश्रयस्येति । तदन्यथात्वे ब्रह्माश्रयस्याऽ-
ज्ञानस्य जीवविषयत्वे ब्रह्मणो जीवोपदेशविषयं शास्त्रमिति विपरीतमा-
पद्येतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भ्रान्त्यैकरूपं प्रतिभासकारणं

न न्यायतः शक्यनिरूपणं तमः ।

अज्ञोऽहमेवं प्रतिभास इप्यते

स्वसाक्षिसिद्धस्त्विति पूर्वमीरितम् ॥ ६३ ॥

मन्वज्ञानसम्बन्धे सति जीवत्वम्, जीवत्वे सत्यज्ञानसम्बन्ध इत्य-
न्योन्याश्रयत्वप्रसङ्ग इति नेत्याह—भ्रान्त्यैकरूपमिति । अज्ञानस्य
भ्रान्त्यैकरूपत्वेन न्यायनिरूपणानपेक्षणात् प्रतिभासमात्रशरीरत्वाच्च ।
प्रतिभासरश्च 'अहमस्मि' इति सर्वलोकसाक्षिरु इत्युक्तमप्यस्यात् । यथा च

‘पडस्माकमनादयः’ इत्युक्तेरज्ञानतत्सम्बन्धजीवत्वादेरनादित्वान्नान्यो-
न्याश्रयादिशङ्काऽप्यवकारां लभते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

जीवाश्रयं ब्रह्मपदं ततस्तमो

जीवास्त्वनन्ता भवमृत्युभागिनः ।

प्रत्येकमेपां पृथगावृतेः पदं

मायाख्यमज्ञानमनेकमिष्यते ॥ ६४ ॥

अतो न ब्रह्माश्रयमज्ञानम्, किन्तु जीवगतमेवेत्याह—जीवाश्रय-
मिति ॥ ६४ ॥

जीवाश्रयाणीशपदानि तानि चाऽ-

नादीनि तैरेव जगत् प्रकल्पितम् ।

आध्यात्मिकं बाह्यमशेषमात्मनि

स्वाज्ञाननाशे विनियर्तते भवः ॥ ६५ ॥

बह्वक्ष्य जीवास्तेषां प्रत्येकमज्ञानानि भिन्नानि, तानि च भ्रान्ति-
सत्संस्काररूपेणानादीनि, न दण्डायमानरूपेण । तैरेव स्वामाधारग्रहणो-
पाह्य आध्यात्मिकश्च प्रपञ्चः परिकल्पित इत्याशयेनाह—जीवाश्र-
यमिति ॥ ६५ ॥

यस्यात्मतत्त्वेऽयमतिर्विचारजा

वेदान्तवाचामपवर्गभागसौ ।

स्वाज्ञाननाशेन निवृत्तबन्धनो

मुक्तः स आचार्य उदारदैशिकः ॥ ६६ ॥

अत एव स्वस्वाज्ञानपरिकल्पितत्वात् सर्वेषां प्रपञ्चप्रतिभासो न विरुद्ध्यते, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मैकत्वावगमे सति स्वस्वासाधारणबन्ध-
प्रपञ्चेन तस्य तत्त्वैवावर्ग इत्याशयेनाह—यस्येहि । स तस्ववित्
उदारदैशिकः परमानन्दपदोपदेशक आचार्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

विवेकविज्ञानविवर्जिता जना

बद्धास्ततोऽन्ये हि मुमुक्षवो बुधाः ।

इति व्यवस्था घटते मते ममा-

साधारणाज्ञानजसंस्तृतिर्यतः ॥ ६७ ॥

अतोऽनेकजीववादिमते सर्वापि बद्धमुकादिभ्यवस्था सङ्गच्छते
इत्याह—विवेकेति । यतोऽसाधारणाज्ञानजन्या संस्तृतिरस्ति । अतो
यस्यात्मसाक्षात्कारः, स च मुच्यते, अन्ये बद्धा इत्यादिभ्यवस्था घटते
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

यदैकजीवोऽभ्युपगम्यते तदा

जीवान्तरस्यात्मविदोऽप्यभावतः ।

गुरोरभावे कथमात्मबोधनं

स्वरूपबोधानुदयान्न मुक्तता ॥ ६८ ॥

कथञ्चिदेकस्य चिदद्वयात्मनो

बोधोदये सर्वजगन्निवृत्तितः ।

तद्विद्ययैवेति पुनर्न वाऽधुना

प्रपञ्चभानं किल कस्यचिद्भवेत् ॥ ६६ ॥

एकजीवपक्षे जीवान्तरस्य विदुषोऽभावादाचार्याभावः, तत्तत्रो-
पदेशाभावे विद्याभावः, तदभावाच्च मोक्षाभावादनिर्मुक्तप्रसङ्गः ।
कथञ्चिदेकस्य विद्योदये च तद्विद्ययैव समस्तप्रपञ्चनिवृत्तेर्नैदानीं
प्रपञ्चोपलब्धिः स्यादित्यादिदोषगणमुद्गाढयति—यदेति द्वाभ्याम्
॥ ६८—६९ ॥

तस्मादनन्ताः स्युरनेकदेहगा

जीवास्तथाऽज्ञानमनेकमिष्यते ।

जीवाश्रयं संसृतिहेतुरित्यजा-

ध्यस्तात्मभेदान्धधियां प्रकल्पना ॥ ७० ॥

तस्माद्ब्रह्ममुक्तादिव्यवस्थान्यघानुपपत्त्याऽनेकजीवपक्ष एव श्रेया-
नित्येकदेशिनो मत्तमुपसंहरति—तस्मादिति । एतन्मसं दृषयितुमुप-
पन्नते—इतीति । इतीत्यं प्रकल्पना भजयाऽविद्याऽध्यस्तो य आत्म-
भेदस्तेनान्धा विवेकदृष्टिर्वर्जिता धीर्येषां तेषामेवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

स्यादेतदेवं यदि ते श्रुतेर्मतं

ज्ञातं भवेत्तत्त्वविदां सदुक्तिभिः ।

शृणु श्रुतीनां मतमात्मविन्मतं

भ्रमापहं भेदमतेर्विलापनम् ॥ ७१ ॥

जीवभेदवासितान्त.करसातया अपरिपक्वविद्ययैव त्वयैदं समुल्ले-
खितमित्याह—स्यादिति । न पुनः सम्यक्त्वविदां मतं सम्यग्-
ज्ञातमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मैकमेवास्ति तदेव संसृतिं

स्वाज्ञानतो याति तदेव बोधतः ।

विमुच्यतेऽतः स्थितिरित्यखण्डचि-

त्प्रत्यक्परब्रह्मविदां तथा श्रुतेः ॥ ७२ ॥

किं तत् सम्यक्त्वविदां मतमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मैव स्वाज्ञानात्
संसरति, ब्रह्मैव स्व/ज्ञानान्मुच्यते इति तत्त्वविदां स्थितिरित्याह—ब्रह्मेति ।
अखण्डचित् सजातीयादिभेदयिनिर्मुक्तचैतन्यं तदेव प्रत्यक् सर्वान्तरः
प्रत्यगात्मा तदेव परब्रह्माहमस्मीत्येवं विज्ञानतां भवमिदं श्रुते-
श्चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ब्रह्माद्वयत्वात् परमार्थवस्तु तत्

तत्रैव सत्यात्मनि चिद्धने पदे ।

सकार्यमज्ञानमिदं प्रकल्पितं

न कल्पिते कल्पितमीक्ष्यते कचित् ॥ ७३ ॥

ब्रह्मण एव परमार्थवस्तुत्वात् तस्य चाद्वितीयत्वान् परमार्थे चापर-

मार्थाविद्यातत्कार्यकल्पनम् । नहि शुक्तिरजतादावपरमार्थे किञ्चिदन्यत्
कल्पितमुपलभामहे इत्याशयेनाह—ब्रह्माद्वयत्वादिति ॥ ७३ ॥

घटाद्युपाधेर्गगनादिवस्तुना

दृष्टोऽस्ति सम्बन्ध इहापि कल्पितः ।

चैतन्यमात्रेण सतैव युज्यतेऽ-

प्यज्ञानसम्बन्ध इह प्रकल्पितः ॥ ७४ ॥

लोके च सुखाकाशादेः स्वरूपेणैव दर्पणघटाद्युपाधिसम्बन्धो
दृश्यते । एवमद्वितीयचैतन्यमात्रेणैवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो युक्तः,
नाविद्यावच्छिन्नेन घटाकाशादिस्थानीयेन जीवेन, आत्माश्रयप्रसङ्गादि-
त्याशयेनाह—घटादिति ॥ ७४ ॥

अज्ञानयोगात् प्रथमं न सम्भवेत्

स जीवभावः परमार्थचिद्धने ।

न पश्चिमोऽयं तमसः समाश्रयो

न गोचरः किन्तु विशुद्धचित्तथा ॥ ७५ ॥

अज्ञानसम्बन्धात् पूर्वं जीवस्यैवाभावान्न जीवाश्रयमज्ञानमित्याह—
अज्ञानयोगादिति । तथेति । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी विशुद्धा
चिदेवेत्यर्थः । तदुक्तम्—

“आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्धिभागचित्तिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धगमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः” ॥ इति ।

(सं० शा० ३१६) ॥ ७५ ॥

अन्योन्यसम्बन्धवशात् प्रतीयतेऽ-

हमज्ञ इत्येकचिति द्वयोर्यतः ।

आरोपितत्वां प्रतिभासरूपयो-

रहङ्गतेरावृतिशक्तिकस्य च ॥ ७६ ॥

‘अहमज्ञः’ इति प्रतिभासस्यान्यथाऽपि सम्भवे सति न्याय-
विरोधेनैव प्रतिभासस्य गतिकल्पनं ॥ च युक्तमित्याशयेनाह—
अन्योन्यमिति । अज्ञानाहङ्कारयोरेकचैतन्यसम्बन्धात् परस्परं सम्बन्ध-
प्रतिभासः ‘अहमज्ञः’ इति युज्यते इत्यर्थः । आवृतिशक्तिकस्याज्ञान-
स्येत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाहङ्गतेर्ना तदुपाधिकस्य वाऽ-

ज्ञानाश्रयत्वं तु परस्पराश्रयात् ।

अहन्त्वजीवत्वमृते न तदुप-

र्न तस्य सम्बन्धमृतेऽस्ति तद्द्वयम् ॥ ७७ ॥

नाहङ्कारस्य न वा तदुपाधिकस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वसम्भवः,
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गान् । निति । अन्योन्याश्रयमाह—अहन्त्वमिति ।
चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वे सत्यहङ्कारस्वरूपसिद्धौ तदुपाधिकजीवभावः,
जीवत्वे च सिद्धे तस्याज्ञानाश्रयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नाऽनादिभावात् परिहार एतयोः

स्वाभाविकी स्यात्तत्र जीवता तदा ।

मार्धाविद्यातत्कार्यकल्पनम् । नहि शुक्तिरजतादावपरमार्थे किञ्चिदन्यत्
कल्पितमुपलभामहे इत्याशयेनाह—ब्रह्माद्वयत्वादिति ॥ ७३ ॥

घटाद्युपाधेर्गगनादिवस्तुना

दृष्टोऽस्ति सम्बन्ध इहापि कल्पितः ।

चैतन्यमात्रेण सतैव युज्यतेऽ-

प्यज्ञानसम्बन्ध इह प्रकल्पितः ॥ ७४ ॥

लोके च सुराकाशादेः स्वरूपेणैव दर्पणघटाद्युपाधिसम्बन्धो
दृश्यते । एवमद्वितीयचैतन्यमात्रेणैवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो युक्तः,
नाविद्यावच्छिन्नेन घटाकाशादिस्थानीयेन जीवेन; आत्माश्रयप्रसङ्गादि-
त्याशयेनाह—घटादिति ॥ ७४ ॥

अज्ञानयोगात् प्रथमं न सम्भवेत्

स जीवभावः परमार्थचिद्वने ।

न पश्चिमोऽयं तमसः समाश्रयो

न गोचरः किन्तु विशुद्धचित्तथा ॥ ७५ ॥

अज्ञानसम्बन्धात् पूर्वं जीवस्यैवाभावात् जीवाश्रयमज्ञानमित्याह—
अज्ञानयोगादिति । सचेति । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी विशुद्धा
पिदेवेत्यर्थः । उदुत्तम्—

“आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्धिभागचित्तिरेव केवला ।

पूर्णमिदमसौ हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः” ॥ इति ।

(सं० शा० ३१६) ॥ ७५ ॥

अन्योन्यसम्बन्धवशात् प्रतीयतेऽ-

हमज्ञ इत्येकचिति द्वयोर्यतः ।

आरोपितत्वां प्रतिभासरूपयो-

रहङ्कुतेरावृतिशक्तिकस्य च ॥ ७६ ॥

‘अहमज्ञः’ इति प्रतिभासस्यान्यथाऽपि सम्भवे सति न्याय-
विरोधेऽत्र प्रतिभासस्य गतिकल्पनं न च युक्तमित्याशयेनाह—
अन्योन्यमिति । अज्ञानाहङ्कारयोरेकैतन्यसम्बन्धात् परस्परं सम्बन्ध-
प्रतिभासः ‘अहमज्ञः’ इति युज्यत इत्यर्थः । आवृतिशक्तिकस्याज्ञान-
स्येत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाहङ्कुतेर्ना तदुपाधिकस्य वाऽ-

ज्ञानाश्रयत्वं तु परस्पराश्रयात् ।

अहन्त्वजीवत्वमृते न तद्वपु-

र्न तस्य सम्बन्धमृतेऽस्ति तद्द्वयम् ॥ ७७ ॥

नाहङ्कारस्य न वा तदुपाधिकस्य जीवस्याज्ञानाश्रयत्वसम्भवः,
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । नैति । अन्योन्याश्रयमाह—अहम्त्वमिति ।
चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वं सत्यहङ्कारस्वरूपसिद्धौ तदुपाधिकजीवभावः,
जीवत्वे च सिद्धे तस्याज्ञानाश्रयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नाऽनादिभावात् परिहार एतयोः

स्वाभाविकी स्यात्तव जीवता तदा ।

यदाऽनपेक्षास्ति तयोः परस्परं

कथं भवेन्मुक्तिरितोऽपि संसृतेः ॥ ७८ ॥

ननु तयोरनादित्वात् परिहारो भविष्यतीति नेत्याह—नाऽनादीति ।
ज्ञोवाज्ञानयोः परस्परानपेक्षत्वे जीवभावस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गादनि-
र्मेद्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एकाग्निसम्बन्धवशाद्यथाऽयसः

प्रदाहकत्वस्य परस्परभ्रमात् ।

सम्बन्धभानञ्च तथाऽस्त्यहङ्कृते-

रज्ञानकस्यैकचिदात्मयोगतः ॥ ७९ ॥

सन्मते न कोऽपि दोष इत्याह—एकाग्निरिति । एकाग्निसम्ब-
न्धाद् दाहकत्वायसेरिवैकैवत्यसम्बन्धादहङ्काराज्ञानयोः परस्पर-
सम्बन्धप्रतिभास इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अज्ञानमद्वैतचिदाश्रयं स्वतो

मिथ्यात्मकत्वाद् रजतादिवज्जडम् ।

उपाधिभावाद् घटदर्पणादिव-

न्निज्ञानपेक्षप्रतिभादिवस्तुगम् ॥ ८० ॥

अज्ञानं एकत्वित्यतः तन्वमात्राश्रयम्, मिथ्यात्वात्, रजतादिव-
दित्यनुमानमाह—अज्ञानमिति । अज्ञानं रज्ञानपेक्षसत्ताप्रतीतिवस्तु-
सम्बन्धि, रूपाधित्वात्, घटदर्पणादिवदित्यनुमानान्तरमभिप्रेत्याह—

उपाधीति । निजानपेक्षाप्रतिभादिवस्तुर्गं स्वानपेक्षप्रतीतिसत्तावस्तु-
सम्बन्धीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

न चास्त्यविद्याश्रय एव जीवको
विद्यानिमित्तप्रतिभाससत्त्वतः ।

तथा परिच्छिन्नतया घटादिव-
न्न सम्भवेदाश्रयताऽस्य तां प्रति ॥ ८९ ॥

तथा जीवोऽविद्याश्रयो न भवति, अविद्यानिमित्तसत्ताप्रतीतिफत्वात्;
रज्जुसर्पवदिति । तथा जीवोऽज्ञानाश्रयो न भवति, परिच्छिन्नत्वात्, घटा-
दिवदित्यनुमानद्वयमभिप्रेत्याह—न चेति । तां प्रति अविद्यां प्रति ॥ ८९ ॥

उपाधिशून्यस्य चिदद्वयात्मनो
ब्रह्मत्वमत्राभिमतं श्रुतेर्गिराम् ।
न चाप्यविद्याप्रतिविम्बितं कदा-
ज्ञानाश्रयं ब्रह्म न त्रिम्बयस्त्वपि ॥ ९० ॥

ननु निरुपाधिरूपैतन्म्यस्य जीवभावस्य ब्रह्मभावस्याप्यविद्याकृतत्वाद्
ब्रह्माश्रयत्वपक्षेऽपि तुल्य एव दोष इति तत्राह—उपाधिशून्यस्येति ।
निरुपाधिरूपैतन्म्यस्यैव ब्रह्मत्वाभ्युपगमात्, न पुनरविद्याप्रतिविम्बितमेव
सप्रतियोगिकं ब्रह्म अज्ञानाश्रयमित्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥

विशिष्टसम्बन्धगतावभासतोऽ-
ज्ञानस्य सम्बन्ध इहाप्यवार्तिः ।

तत्स्थे स्वरूपेऽतिविशुद्धवस्तुनि

नातोऽप्रतीतान्ध्यतमःप्रकल्पनम् ॥ ८३ ॥

यत्तुक्तम्—‘ब्रह्माऽक्षम्’ इति प्रतीत्यभावादज्ञानस्याप्यज्ञानसत्त्वे च प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्ग इति, तत्राह—विशिष्टेति । अज्ञानस्य विशिष्ट-सम्बन्धप्रतिभासे तद्गतस्वरूपेणापि सम्बन्धप्रतिभासस्य दुर्वारत्वादतो नाप्रतीताज्ञानकल्पनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अज्ञातताभावत आत्मकल्पिता-

ज्ञानस्य मिथ्याप्रतिभासरूपिणः ।

प्रमाणवेद्यत्वमसङ्गतं ततो

न मानमत्र प्रतिभासतः पृथक् ॥ ८४ ॥

नापि प्रमाणवेद्यत्वप्रसङ्गस्तत्प्रेत्याह—अज्ञाततेति । अज्ञातताया अभावत इति छेदः ॥ ८४ ॥

सार्वज्ञ्यसिद्धिः परमात्मनः सतोऽ-

विद्याश्रयत्वाच्छ्रुतिरप्यवाध्यगीः ।

सार्वज्ञ्यगा सापि महेशितुर्यतो

मायाविनः प्राह न शुद्धवस्तुनः ॥ ८५ ॥

यत्पुनरुक्तम्—ब्रह्माज्ञानपक्षे सर्वज्ञश्रुतिव्याकोपः स्यादिति, तत्राह—सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति । अज्ञानाश्रयत्वादेव सर्वज्ञस्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८५ ॥

न वास्त्यविद्याश्रयतां विना विभोः

शुद्धाद्वयस्य प्रकृतेः परस्य तत् ।

सार्वज्ञ्यमध्यस्तजगद्गतं न वाऽ-

सार्वज्ञ्यमप्यक्षयसंसृतिप्रदम् ॥ ८६ ॥

अतोऽस्त्यविद्याश्रयताप्यलङ्घ्यतिः

सर्वज्ञभावं प्रति चिद्धनात्मनः ।

स्वतस्तु सर्वव्यवहारवर्जिते

निरक्षने नास्ति गिरां प्रवर्त्तनम् ॥ ८७ ॥

न ह्यविद्याश्रयत्वमन्तरेण तत्परिकल्पितप्रपञ्चविषयं सर्वज्ञत्वमस-
र्वज्ञत्वं वा सम्भवतीत्याह—न वेति । अतो नेदं दूषणम्; प्रत्युत भूषण-
मेवेत्यभिप्रेत्याह—अत इति । तत्र हेतुः—स्वत इति ॥ ८६—८७ ॥

अज्ञानमप्यावरणात्मकं यतोऽ-

भ्युपेयते संसृतिमूलकारणम् ।

नापेक्षते स्वाश्रयगोचरद्वयो-

र्भेदं हि वस्त्रादिवदेव तत्ततः ॥ ८८ ॥

न चाश्रयाविषयभेदापेक्षमज्ञानमावरणमात्रत्वात्तत्वेत्याह—अज्ञा-
नमिति । अज्ञानं ह्यावरणमभ्युपगम्यते, “अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्” (गी०
५।१५) इति स्मृतेः । अतो वस्त्रादिवदाश्रयमेव आवृणोत्यज्ञानम्,
तमस्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

यथा तमो देशविशेषमाश्रितं

स्वेनावृणोत्येवमिदं क्रियोज्झितम् ।

अज्ञानमाश्रित्य चिदद्वयं पदं

तदा वृणोतीति भिदां न काञ्चति ॥ ८६ ॥

एतद् दृष्टान्तेन दृढयति—यथेति । यथा तमः प्रदेशविशेषमाश्रित्य तमेवावृणोति, एवमज्ञानमप्यक्रियात्मकत्वाच्च न विपद्यात् पृथग्भूतमाश्रयमपेक्षते इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

यत्कस्य कस्मिन्निति भेद इष्यते

तदन्यसापेक्षतयास्ति न स्वतः ।

द्वयानपेक्षा स्थितिरस्ति वस्तुतो

यथोच्यते सा गतिपर्युदासतः ॥ ८७ ॥

यद्युक्तम्—कस्य कस्मिन्नज्ञानमिति साश्रयविषयभेदापेक्षमज्ञानं प्रतीयते इति, तत्राह—यदिति । तदपि द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनोच्यमानत्वादेव न स्वत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा द्वयसापेक्षगमनपर्युदासेनागमनशब्देनोच्यमाना स्थितिर्द्वयानपेक्षापि द्वयसापेक्षवत् प्रतिभाति कस्य कस्मिन्नगमनमिति, तथेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

तस्मादग्रएङ्केरसं चिदद्वयं

स्वाज्ञानयोगात् प्रतिविम्बविम्बवत् ।

भात्याश्रयादीव न वस्तुतस्तथा

दर्शादियोगादिव वक्तृविम्बनम् ॥ ६१ ॥

तस्मादाश्रयविषयभेदानपेक्षमेवाज्ञानमेकाश्रयविषयमिति सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्मादरूपवैकरसमेव ब्रह्मचैतन्यमज्ञान-सम्बन्धादेव दर्पणसम्बन्धादिव मुखं विम्बप्रतिविम्बस्वरूपेण विषय-वदाश्रयवच्च भातीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

उपाधिरेकस्तत एक एव स

जीवो निजाज्ञानवशेन कल्पितान् ।

अनेकजीवान् प्रतिभासदेहिनः

पश्यत्यवोधेऽपगते न पश्यति ॥ ६२ ॥

ततः किमित्यत आह—उपाधिरिति । तद्वचैकोपाधिसम्बन्धा-देन एव जीवः । स खलु स्वाज्ञानपरिकल्पितानन्तजीवनिर्भासान् पश्यति । स्वात्मज्ञानेन अज्ञानेऽपगते न पश्यति जीवभेदानित्यर्थः । तदुक्तम्—

“ब्रह्माज्ञानादीशजीवादिभावाद्भ्राम्यं जाग्रत्स्वप्नसुप्तीर्विभर्ति ।
ब्रह्मज्ञानेऽज्ञावशाया निवृत्तौ बान्यो जीवो भास्ति बाधज्ञानमभ्यस्य ॥”
इति ॥ ६२ ॥

आ चात्मबोधं गुरुशिष्यदेवता-

विमुक्तबद्धाद्यखिलं व्यवस्थया ।

सम्पद्यते स्वप्न इवावभासनं

युक्त्यैकजीवात्ममते यथातथम् ॥ ६३ ॥

बद्धमुक्तादिव्यवस्थाऽप्यज्ञानकालिवयेवेत्याह—आ चेति । तदेवं जीवभेदावभासादाप्रबोधात् स्वप्नावस्थायामिव गुरुशिष्यबद्धमुक्तजीवे-
श्वरादिसकलव्यवस्थाप्रतिभासोऽपि सम्पद्यते यथायोग्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

नानेकजीवात्ममते परस्परं

जीवात्मनां स्यात् प्रतिभाससम्भवः ।

सर्वेऽप्यविद्यापरिकल्पिता यतोऽ-

प्येकात्मनो नैषु तमोऽपि सम्भवेत् ॥ ६४ ॥

प्रयुक्तानेकजीववादे व्यवस्थानुपपत्तिरित्याह—नैति । न चानेक-
जीवपक्षे जीवानां परस्परं प्रतिभासो घटते, सर्वेषामेकाज्ञानपरिकल्पित-
त्वेन एकं प्रत्यवभासमानत्वे सति तेषां तदज्ञानपरिकल्पितत्वात् न
वेकज्ञानसम्भवः । तद्वस्तुन प्रत्यसी नावभासेत् । एवं प्रतिजीव-
मन्योन्यप्रतिभासो न स्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

शुकादिमुक्तिश्रुतिरद्वये परा

न जीवभेदे सफलाभिधायिनी ।

न चैकमुक्तौ सकलस्य मुक्तता

न जीव नानात्वमिहेष्यते यतः ॥ ६५ ॥

अत एव 'शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणानि एकजीवमुक्तेरर्थवाद इत्यभिप्रेत्याह—शुकादीति । न
चैकजीवमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, अनेकजीवानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

कोऽसौ स जीवस्त्विति नास्ति संशयो

यस्यास्ति सन्देह इहैव एव सः ।

ततः प्रवृत्तिश्रवणादिसाधने

तज्जात्मबोधेन स एव मुच्यते ॥ ६६ ॥

ननु कोऽसौ जीव इत्यनिश्चये कथं श्रवणादिसाधने प्रवृत्तिर्मुख्यो-
रिति वब्राह्—कोऽसाविति । कोऽसावेको जीव इत्यपि सन्देहो न
ह्याह, यस्येयं मिथिकित्सा सोऽहमेको जीव इति तस्य निश्चयोपपत्तेः ।
न च सर्वेषामस्ति मिथिकित्सेति शङ्क्यम्, स्वप्नदृष्टजीवान्तरबदन्येषा-
मामासत्वस्यैव दर्शितत्वादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

तस्मादविद्यापरिकल्पितो विभो-

रेकस्य जीवेश्वरता जगद्ध्रमः ।

चिदात्मबोधोदयबाधितश्च स-

न्नासीन्न चास्त्येव न वा भविष्यति ॥ ६७ ॥

तस्मादविद्यापरिकल्पितोऽयं जीवेश्वरत्वजगदाकारभेदावमास
इति फलितमित्याह—तस्मादिति । स्वात्मबोधोदयेन बाधितः सन्
समूलो ध्रमः कालत्रयेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगितया नासीत्, न चास्ति,
न वा भविष्यतीति निश्चययोग्यतामापद्यते इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अनीशया शोचति मोहमागत

एकामजामेक इति श्रुतिर्जगौ ।

एकारस्यविद्या तदुपाधिका विभु-

र्जीवो भवन्नेक इहास्ति विभ्रमी ॥ ६८ ॥

न चैकजीवे प्रमाणाभावोऽपि शङ्क्यः, “अनीशया शोचति मुह्यमानः” (मु० २ । ३) “अजामेकाम्” (श्वे० ४ । ५) इति “अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते” (श्वे० ४ । ५) इत्यादिश्रुतिस्तस्यैकत्वा-
नुवादिनीत्यभिप्रेत्याह—अनीशयेति । उपाधिरप्येक एव तदुपहितो
जीवो भग्नप्येक एव भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

शोकं तरत्यात्मविदित्यपि श्रुते-

ब्रह्मैक्यविद्यास्त्यपवर्गसाधनम् ।

स्वाज्ञानजः शोकमयो भवाम्बुधिः

स्वात्मावशोधेन स तीर्यतेऽञ्जसा ॥ ६९ ॥

ननु ब्रह्मगताविद्यास्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? श्रुतिस्तदर्यापत्तिरप्येति
भूमः, श्रुतिस्त्वावत्—“अनृतेन हि प्रत्यूहाः” (छा० ८ । ३ । २)
“त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः” (छा० ८ । ३ । १)
“अनीशया शोचति मुह्यमानः” (मु० २ । ३) इत्याद्याः “अज्ञाने-
नावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” (गा० ५ । १५) इति स्मृतिः
तदर्यापत्तिः “तरति शोकमात्मविन्” (छा० ७ । १ । ३) “ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति” (मु० २ । ६) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मविद्यामोक्षसाधनत्वेन
श्रूयते । सा श्रेयमनुपपन्ना स्वनिवर्त्यतद्गताविद्यामन्तरंगेत्यभिप्रेत्याह—

शोकमिति । स्वस्वरूपं शुद्धं ब्रह्म तद्ब्रह्मज्ञानजन्यः शोकोपलक्षितः संसारसिन्धुः । स च स्वात्मावबोधेन धीर्यतेऽनायासेन । तथा च तत्त्वज्ञानमात्रनिवर्त्याविद्यावत्कार्यानिर्घञ्जालान्यधानुपपत्त्या ब्रह्मण्य-विद्यास्तोति गम्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्वरूपप्रकाशत्वमखण्डवस्तुनः

स्वभावसिद्धं श्रुतियुक्तिनिश्चितम् ।

न तद्विरोध्यात्मनि कल्पितस्य चाऽ-

ज्ञानस्य तत्साक्षितयाऽस्ति साधकम् ॥१००॥

ननु स्वरूपप्रकाशं ब्रह्म, यत्र कथमविद्या सम्भवेदित्याशङ्क्य किमिह स्वरूपप्रकाशस्याज्ञानविषयत्वं पर्यनुयुज्यते ? किं वा तदाश्रय-त्वम् ? न च तावत् स्वरूपप्रकाशत्वमज्ञानविरोधि, स्वरूपप्रकाशोऽपि संप्रैदने ; ज्ञानविपर्यासदर्शनात् । अपि च ज्ञानम्वरूपं चेदित्यम्, तत्स्वरूपप्रकाशविषयमेव, जडे चाज्ञानकृत्यामावात् । जडस्य स्वपमनवभा-सरूपत्वादेवाप्राप्तावभासरूपत्वात् तत्राज्ञानस्य तदवभासविरोधित्वात् । न च जडविषयप्रमाणावभासे विरोधितयाऽज्ञानमवतिष्ठते, स्वयं तन्निवर्त्यत्वान् । न च जडेऽज्ञानाभावादेव प्रमाणप्रवृत्तिरपि सम्भवति । तस्मादज्ञानं चेदस्ति, तत्स्वयंसिद्धावभासविरोधिस्वरूपप्रकाशविषयमेव । प्रमाणमपि तन्निवर्त्तनेन तत्रार्थवत् । व्यवहारावस्थायान्तु जडस्य स्वयं-प्रकाशोऽप्यस्तत्वात्तद्विषयमेव प्रमाणम् । तन्निवर्त्यत्वाज्ञाने तदभेदाज्जड-विषयमिवावभासते इति न व्यवहारविरोध इत्यभिप्रेत्याह—स्वरूपप्रका-शत्वमित्यादिद्वाम्याम् । न तावदात्मनः स्वरूपप्रकाशत्वे विवादः । यतस्तत्त्वभावसिद्धं श्रुत्यादिभिर्धिनिश्चितम् । तत्स्वरूपप्रकाशत्वमात्मनि

स्वस्मिन् कल्पितस्याज्ञानस्य न विरोधि, प्रत्युत तस्याज्ञानस्य साक्षितया
साधकमस्तीति योजना ॥ १०० ॥

जडे न चाज्ञानकृतावृत्तिर्यतः

स्वयंप्रकाशे तत एव तिष्ठति ।

स्वभावमावृत्य चिदात्मनः स्वयं

प्रमाणवाध्यं व्यवहारगोचरे ॥ १०१ ॥

जडे इति । यतो जडे चाज्ञानकृतावृत्तिर्नास्ति, उक्तरीत्या
वप्रातिरायाभावात् । ततस्तस्मात् स्वयंप्रकाशे एव तदज्ञानं तिष्ठति—
तमेवाश्रित्य विषयीकरोतीत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—स्वभावमिति ।
चिदात्मनोऽद्वयानन्दस्वभावमावृत्य तिष्ठतीत्यनुपपद्यते । अथ एव व्यव-
हारगोचरे तदज्ञानं प्रमाणवाच्यं स्वयं स्वभावादेव भवति, तस्य तेन
सद्विरोधादित्यर्थः । तथा चाज्ञानाश्रयत्वविषयत्वपर्यनुयोगः स्वयं-
प्रकाशे न सम्भवति, नयतोऽज्ञानस्यात्तरीत्या आश्रयविषयमेदाभावात् ।
यद्विषयः तदाश्रयमेवेति स्वयंप्रकाशस्यैव युक्तमज्ञानाश्रयत्वम् । जडस्य ॥
न कचिदज्ञानाश्रयत्वं दृष्टमुपपन्नं वेति महद्वैषम्यमिति भावः ॥ १०१ ॥

अतः प्रमाणं श्रुतिमौलिगीश्च त-

न्निप्रर्त्तनेनेय फलान्विता भवेत् ।

तदेवमज्ञानमप्यण्डसंश्रयं

तद्गोचरं सिद्धमिति श्रुतेर्नयात् ॥ १०२ ॥

तस्माद्ब्रह्मविषयं ब्रह्माश्रयमेवाज्ञानम्, तेन ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यते
इत्युपसंहरति—अथ इति । यतो ब्रह्माश्रयं ब्रह्मविषयमज्ञानम्, अतस्त-
न्निवर्त्तकब्रह्मसाक्षात्कारजनकप्रमाणं श्रुतिमौलिर्गांधी तन्निवर्त्तनेनैव
ब्रह्माश्रयब्रह्मविषयाज्ञाननिवर्त्तकसाक्षात्कारोत्पादनेनैव फलान्विता
फलवती भवेदित्यर्थः । तदेवं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्त्यन्यधानुपपत्त्या तदाश्रयं
तद्विषयमेवाज्ञानमिति सिद्धं श्रुतियुक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ १०२ ॥

नन्वस्तु शुद्धात्मचिदाश्रयं तमे

न तन्निवृत्तिः परमात्मविद्यया ।

किमात्मविद्या परमार्थवस्तु वाऽ-

निर्वाच्यरूपा प्रथमे विचारणा ॥ १०३ ॥

तदेवं ब्रह्माश्रयविषयमज्ञानं प्रसाध्य तस्य ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वमुप-
पादयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—नन्विति । तत्राज्ञाननिवृत्तौ बहुषो-
भेदवासितान्तःकरणाः सन्तोऽनायासपरमार्थस्वज्ञाना ब्रह्मज्ञाननिमित्ता-
मज्ञाननिवृत्तिमपलपन्ति । तदपलापनप्रकारं पूर्वपक्षमुखेन दर्शयति—
नन्विति ॥ १०३ ॥

विद्या सती ब्रह्म सदस्ति तत्ततो

ह्यद्वैतसिद्धान्तविरोध आप्तेत् ।

ब्रह्मैव विद्येत्यपि नैव शोभते

तन्नित्यमज्ञानलयोऽपि सर्वदा ॥ १०४ ॥

किं ब्रह्मज्ञानं परमार्थवस्तु ? किं वाऽनिर्वाच्यम् ? इति विकल्प्य
 आद्यं दूषयति—विद्येति । ब्रह्मतत्त्वज्ञानयोरपि सत्यत्वादद्वैतसिद्धान्तमङ्गः ।
 न च ब्रह्मैव तत्त्वज्ञानम्, तस्य नित्यत्वात्, अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गा-
 दित्यर्थः ॥ १०४ ॥

तथा च तद्धेतुकसंसृतिप्रथा

न स्यात्तथा शास्त्रविचारणा वृथा ।

सर्वप्रमाणैरपि ते विरोधतो

मुक्तेरभावोऽपि तत्र प्रसज्यते ॥ १०५ ॥

अस्तु नित्यनिवृत्तिरज्ञानस्य, ततः किं स्यात् ? इत्यत्र आह—
 तथा चेति । तद्धेतुकसंसृतिप्रथा अज्ञानोपादानकसंसारभानं न
 स्यात् । तथा शास्त्रविचारणापि तस्य नित्यनिवृत्तत्वे वृथा भवेत् । सर्व-
 प्रमाणसिद्धप्रपञ्चभानापलापिनस्तत्रैव तैः सह विरोधोऽपि । अपि च
 तत्राभिमतमुक्तेरपि अभाव एव प्रसज्येत, संसारमुक्तयोरविशेषादि-
 त्यर्थः ॥ १०५ ॥

अन्त्ये मृषारज्जुफणिस्रगादिवत्-

स्यादप्रमाणं न तमोनिवर्त्तिका ।

विद्योद्भवाज्ञाननिवृत्तिरप्यतो

भिन्नाऽथवा ब्रह्मवपुर्मता तव ॥ १०६ ॥

ब्रह्मज्ञानमनिर्वाच्यमिति पक्षं दूषयति—अन्त्ये इति । किञ्च,
 अज्ञाननिवृत्तिरपि विकल्पनीया । सा किं सती ? किं वाऽसती ?

किं वाऽनिर्वाच्येति । यदि सती, किमात्मनो व्यतिरिक्ता ? अव्य-
तिरिक्ता वा ? उभयरूपा वेति विकल्पार्थः ॥ १०६ ॥

सती स्वतः सिद्ध्यति सा न साधनैः

कृत्यं न वा शास्त्रमनर्थकं च ते ।

भिन्ना सती चेत् ततिरद्वयस्य ते

मृषा यदाज्ञानमनन्ततां ब्रजेत् ॥ १०७ ॥

आत्मनोऽव्यतिरिक्ता सतीति पक्षं दूषयति—सतीति । आत्मनो
नित्यसिद्धत्वादज्ञानस्य नित्यनिवृत्तेस्तन्निमित्तः संसारप्रतिभासो न
स्यात् । अवश्च सर्वप्रमाणविरोधो मोक्षशास्त्रानारम्भश्च प्रसज्येत ।
व्यतिरिक्ता सती चेत्, द्वैतवादप्रसङ्गादद्वैतमतच्चतिः, ब्रह्मणस्तदज्ञानं-
निवृत्तेश्च द्वयोर्वस्तुत्वाभ्युपगमात् । व्यतिरिक्ता मृषा चेत्, तर्हि
तत्प्रतियोग्यज्ञानमनन्ततां ब्रजेदित्यर्थः ॥ १०७ ॥

द्वयात्मिका चेद्युगपन्न सम्भवे-

द्विरोधतः सा तिमिरप्रकाशवत् ।

न चास्त्यनिर्वाच्यवपुर्न दृश्यते

कार्यं क्वचित् कारणमन्तरा यतः ॥ १०८ ॥

उभयरूपाज्ञाननिवृत्तिरिति पक्षं दूषयति—द्वयात्मिकेति । आत्मनो
भिन्नाभिन्ना सा ज्ञाननिवृत्तिश्चेत्, तदा निरूपणीयम्—किं येन
रूपेण भेदस्तेनैव रूपेणामेदोऽपि ? आहोस्विद्रूपान्तरेण ? आद्ये
भेदाभेदयोर्भेदाभावादद्वैतप्रसङ्गः, अज्ञानस्य नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गो वा

स्यात् । रूपान्तरेणेति चेत्, तयोरपि रूपयोर्भेदे भेदाभेदौ भिन्ना-
श्रयौ स्याताम् । अभेदे तु भेदाभेदयोरभेदत्वप्रसङ्गः । भेदा-
भेदाभ्युपगमे तु तत्रापि रूपान्तरकल्पनायामनवस्था प्रसज्येत ।
अतो नाज्ञाननिवृत्तिः सती । अथवाऽनिर्वाच्या सेति तत्राह—न चेति ।
सा किमज्ञानोपादाना ? उतानादिरिति । नह्यनिर्वाच्यं कार्यं
क्वचिद्देशे काले वा कारणमन्तरा यतो दृश्यते, अतोऽत्रापि कारणमन्तरा
अनिर्वाच्या सा न च स्यादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

अज्ञानजाऽनिर्वचनीयशब्दिता

यदीप्यतेऽज्ञाननिवृत्तिरप्यसौ ।

तद्धेतुरज्ञानमपि स्थितं तदा

कार्ये स्थिते नश्यति नैव कारणम् ॥ १०९ ॥

प्रथमं विकल्पमनद्य दूषयति—अज्ञानजेति । सदा तद्वदुपादा-
नमज्ञानमप्यवतिष्ठेत्, नहि कार्येऽवतिष्ठमाने कारणं निवर्त्तमानं क्वचिद्
दृष्टमित्यर्थः । आत्मोपादानेति चेत्, तदात्मनः परिणामित्वप्रसङ्गः,
अज्ञाननिवृत्तेश्च सत्योपादानत्वे सत्यत्वादद्वैतवादभङ्गप्रसङ्गरचेत्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ १०९ ॥

सा चेदनादिर्भवतेप्यते तदा

संसारभानं न भवेत् कदाचन ।

न वाऽनुसर्त्तव्यमखण्डबोधकं

शास्त्रं वृथा साधनजातमप्यहो ॥ ११० ॥

साऽनादिरिति तृतीयं विकल्पमनूय दूषयति—सा चेदिति ।
साऽज्ञाननिवृत्तिरनादिरभिप्रेता यदि, तर्हि नित्यनिवृत्तेरज्ञानस्य संसा-
रानुपलब्धिः शास्त्रानारम्भरचेत्युक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११० ॥

तस्मान्न तेऽज्ञाननिवृत्तिरद्वया-

वबोधतोऽतोऽपि वृथा परिश्रमः ।

स्वज्ञानसिद्धाविति तत्र कथ्यते

वेदान्तसिद्धान्तमतं निरत्ययम् ॥ १११ ॥

तस्मान्न महाज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरवकल्पत इत्युपसंहरति—तस्मा-
दिति । स्वज्ञानसिद्धौ स्वात्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य अवज्ञादिसाधने प्रवृत्ति-
स्तत्र सते वृथा श्रम इव स्यादित्यर्थः । इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्यै समाधानं
प्रतिजानीते—तत्र कथ्यते इति । स्वमतस्य प्रबलप्रमाणकत्वं दर्शयति—
वेदान्तेति ॥ १११ ॥

तरति सकलशोकं स्वात्मविद्भ्रान्तिमूलं

तिमिरजलधिपारं तारयस्यात्मबोधात् ।

इह पुनरवसाने विश्वमायानिवृत्तिः

श्रुतिरिति वदतीतो बोधतोऽज्ञानहानम् ॥ ११२ ॥

प्रपद्यन्ते ये मां हृदिगतमनन्तं हरिमजं

तरत्येनां मायां भवजलधिमूलां सपदि ते ।

अविद्यां मायाख्यां तरति विततां कृष्णधिपणः

स्मृतिः प्राह्वाऽविद्याक्षयमपि निजानन्दमतिताः ॥ ११३ ॥

प्रमाणराजवाक्यान्युदाहरति—तरतीति । “तरति शोकमात्म-
वित्” (छा० ७।१।३) “अविद्यायाः परम्पारं तारयसि” (प्र० ६।८)
“भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” (श्वे० १।१०) इत्याद्याः श्रुतयः
“मात्रेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” (गी० ७।१४) “ज्ञानेन
तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः” (गी० ५।१६) “तरत्यविद्यां वितर्ता-
हृदि यस्मिन्निवेशिते” इत्याद्याः स्मृतयश्चात्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं दर्शय-
न्तीति द्वयोर्घोजना ॥ ११२—११३ ॥

लोकेऽपि रज्ज्वादिगतप्रमाणं

ज्ञानं भुजङ्गादिविपर्ययेण तत् ।

सहैतदज्ञानमलं निवर्त्तयत्-

प्रदृश्यतेऽतो नयसिद्धमित्यपि ॥ ११४ ॥

सन्निवृत्तौ युक्तिमप्याह—लोक इति । लोके च रज्ज्वादिविपर्य-
प्रमाणज्ञानं सर्पादिविपर्ययासेन साकं तदज्ञानं निवर्त्तयद् दृश्यते इति
नयसिद्धमपीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायवलेन चिद्धन-

ब्रह्मैक्यबोधोदयमात्रतोऽखिलम् ।

सकार्यमज्ञानमपि व्रजेत्तयं

निश्चीयते सम्यगिति स्वभावतः ॥ ११५ ॥

तत्र श्रुतिस्मृतिन्यायैर्नष्टात्मैक्यविज्ञानादेव तद्गताज्ञानस्य तत्कार्येण
सह निवृत्तिर्निश्चीयते इत्याह—श्रुतीति ॥ ११५ ॥

न च प्रपञ्चस्य मृपात्वहेतुना
ब्रह्मैक्यबोधस्य तदन्तरुत्थितेः ।

मृपाहिविज्ञानवदप्रमाणता

त्वयेति वाच्यं कुत इत्यतः शृणु ॥ ११६ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाच्चदन्तर्गतत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्य रज्जुसर्प-
ज्ञानवदप्रमाण्यान् तेनाज्ञाननिवृत्तिः, यस्य वस्तुत्वे वाऽद्वैतज्ञानिरिति
तदनृद्य दूषयति—न चेति ॥ ११६ ॥

मानस्वरूपस्य न सत्यता भवे-

त्प्रामाण्यहेतुस्तदसत्यता न वा ।

अबाधितज्ञानजनिर्यतो भवे-

द्यत्रैव तत्तत्र भवेत् प्रमाणकम् ॥ ११७ ॥

तत्र हेतुमाह—मानेति । यतः प्रमाणस्वरूपस्य सत्यत्वमसत्यत्वं
वा न प्रामाण्याप्रामाण्यहेतुः, किन्तु यद्यत्राबाधितप्रतीतिं जनयति, तत्तत्र
प्रामाण्यमिति प्रमाणविदा स्थितिरित्यर्थः ॥ ११७ ॥

सतः स्वरूपेण घटादिवस्तुनो

यथार्थबोधाजननान्न मानता ।

दैर्घ्यादिधर्मस्य मृपात्मकस्य च

वर्णेषु सत्यार्थधियोऽस्ति हेतुता ॥ ११८ ॥

तत्रोपपत्तिमाह—सत इति । घटादेः स्वरूपेण सत्यस्यापि तदभावे सति प्रमाणत्वाददर्शनादित्यर्थः । ननु न स्वरूपसत्यत्वं प्रामा-
ण्यकारणं ब्रूमः, किन्त्वसत्यत्वमप्रामाण्यकारणम्, शुक्तिरूप्यादौ तथा
दर्शनादिति तत्राह—दैर्घ्यादीति । वर्णदैर्घ्यादेरसत्यस्यापि सत्यार्थ-
प्रतीतिहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ ११८ ॥

दृष्टान्तवैषम्यमपि त्वया न चाऽऽ-

शङ्क्यं यतस्तत्र न सर्वसाम्यतः ।

येनात्मना वर्णधियोऽस्य हेतुता

तेनात्मना स्यात्तदसत्यमेव हि ॥ ११९ ॥

ननु वर्णदैर्घ्यादिस्वरूपेणासत्यं न भवति, किन्तु [वर्णधर्मत्वेन ?] ।
तच्च न (?) वर्णात्मत्वमात्रं सत्यमिति तत्राह—दृष्टान्तेति । तथापि तस्य
येनात्मना वर्णप्रतिपत्तिहेतुत्वं तेनात्मना तदसत्यमेवेति योजना ॥ ११९ ॥

दैर्घ्यादिमात्रं नहि वर्णबुद्धिकृत्

किन्त्वस्ति तद्धर्मतयैव कारणम् ।

तच्चासत्यसत्यं सकलस्य सम्मतं

तथाऽऽत्मविद्यास्ति मृषापि सत्परा ॥ १२० ॥

तत्रोपपत्तिमाह—दैर्घ्यादीति । नहि दैर्घ्यादिमात्रस्य वर्णप्रति-
पत्तिहेतुत्वं किन्तु वर्णधर्मत्वेन । तच्चासत्यमिति सर्वेषां सम्प्रतिपन्ने
व्येष्टापीत्यर्थः ॥ १२० ॥

अख्यातिवादेऽप्यविवेकतो यथा

भ्रमं विना सत्यपदार्थगा प्रथा ।

तथास्त्यनिर्वाच्यमपि प्रमाणजं

ज्ञानं परात्मैक्यपदं न नः क्षतिः ॥ १२१ ॥

नहीदमदृष्टचरमित्याह—अख्यातिवादे इति । अख्यातिपक्षे
च ससर्गभ्रमानभ्युपगमेऽप्यविवेकात् सत्यवस्तुप्रतिपत्तिरिष्टा, तद्वदनि-
र्वचनीयमपि सत्यवस्तुविषयं विज्ञानं प्रमाणरूपमुपपद्यते इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अबाधितप्रत्ययसाधकत्वतो

धियः प्रमात्वं न तु सत्यरूपतः ।

लक्ष्मणबोधस्य तु बाध्यरूपतोऽ-

प्रामाण्यमस्ति प्रमितेरकारणात् ॥ १२२ ॥

नन्वसत्यमपि स्वरूपेण ज्ञानकारणं प्रमाणज्ञानं जनयतु नाम ।
ज्ञानन्तु न क्विदसत्यभूतं प्रमाणं दृष्टम्, प्रत्युताप्रमाणमेव रज्जुसर्पा-
दिज्ञानमुपलभामहे इति चेन्नाह—अबाधितेति । अबाधितप्रतीति-
जनकत्वादेव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, न स्वरूपसत्यत्वेन । क्वमि पुष्पमालायां
सर्पज्ञानस्य तु बाध्यविषयत्वेन प्रमितिजनकत्वाभावादप्रामाण्य-
मस्तीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सर्वप्रपञ्चस्य मृषात्वबोधनात्

श्रुतिस्मृतिस्वप्ननिदर्शनादिभिः ।

श्रुतिस्मृतिन्यायवलेन सद्धियां

सिद्धप्रमात्वस्य न चाऽस्त्यपह्नवः ॥ १२३ ॥

तस्माज्ज्ञानानां प्रामाण्यमबाधितप्रत्ययजनकत्वेनैव, न स्वरूपसत्य-
त्वेनेत्याह—सर्वेति । सर्वस्य ज्ञानज्ञेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य स्वप्नादि-
दृष्टान्तेन श्रुतिस्मृतिन्यायशतवलेन च मिथ्यात्वावगमात् सद्धियां
सम्यग्ज्ञानानां सिद्धं यत् प्रमात्वं प्रामाण्यं तस्यापह्नवो नास्ति ।
स्वरूपेण ज्ञानानां मिथ्यात्वं प्रामाण्यञ्च श्रुतिस्मृतिन्यायानुभवसिद्धं
नापलपितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

अज्ञानविध्वस्तिगता विकल्पनाः

सत्यादिरूपा भवतानुभाविताः ।

वृथा श्रमः खे लगुडप्रहारव-

दन्यप्रकाराभ्युपगम्यते यतः ॥ १२४ ॥

यदप्युक्तमज्ञाननिवृत्तिः सती किं वा सतीत्यादि, तदखिलमाकाश-
मुष्टिविदलनमिवायोग्यविषयमनवसरदुष्टं विकल्पजालमित्यभिप्रेत्याह—
अज्ञानेति । अज्ञानविध्वस्तिरविद्यानिवृत्तिस्तत्र गतास्तद्विषया या
विकल्पनाः सत्यसती वेत्यादिरूपा भवता भेदवासितान्तःकरणेनानु-
भाविता उपेक्षिताः, स वृथा श्रम एव । खे जात इति शेषः । तत्र
दृष्टान्तः—खे आकाशे लगुडादिप्रहारवत् । कुतो यतो यस्माज्ज्ञा-
ननिवृत्तिः सदसत्सदसदनिर्वचनीयप्रकाराऽस्ताभिरभ्युपगम्यते,
किन्त्वन्यप्रकारा पञ्चमप्रकाराऽभ्युपगम्यते । सदसदादिप्रकाराः किल
निवृत्तयो भावाभावयोरेव दृष्टाः । अज्ञानं पुनः सदसद्विलक्षणम्,
अतस्तन्निवृत्तिरपि तदनुसारिणी युक्तेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

रूपद्वयाङ्गीकृतितोऽपि युक्तिभि-

रज्ञानबाधस्य न चास्ति दूषणम् ।

स बाधको बाधतयाऽखिलस्य च

बाध्योऽपि बाध्यात्मजगत्स्वरूपतः ॥१२५॥

प्रकारान्तरेणापि तन्निवृत्तिं दर्शयति—रूपद्वयाङ्गीकृतित्व इति । निवृत्त्यपरपर्यायो बाधस्तस्य रूपद्वयाङ्गीकारात्, तत्र बाधत्वरूपेण अग्निरुपस्थानवत्कार्यस्य बाधको भवति, बाध्यात्मजगत्स्वरूपेण तस्यापि जगदन्तःपातित्वेन बाध्यत्वमस्तीति नानुपपत्तिरित्यर्थः ॥१२५॥

यथा श्रुतिर्द्वैतनिषेधकारिका

श्रुतित्वरूपेण जगन्निषेधिका ।

जगत्स्वरूपेण निषेध्यतां स्वयं

ब्रजेत्तथाऽज्ञाननिवृत्तिरिष्यताम् ॥ १२६ ॥

इममेवार्थं दृष्टान्तेन दृश्यति—यथेति । यथा द्वैतनिषेधकर्त्री श्रुतिः “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिरूपा श्रुतित्वरूपेण प्रमाणमूर्तन्यरूपेण सफलस्य नानाशब्दबाधस्य अज्ञानवत्कार्यस्य जगतो निषेधिका भवति, स्वयमपि श्रुतिर्नाम जगदन्तःपातित्वेन निषेध्यताम्—निषेधप्रतियो-
गिता प्रजैत् । तथाऽज्ञाननिवृत्तिरपोष्यतामिति न कोऽपि दोषः
इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

यच्चानुरूपो बलिरित्यतोऽपि चाऽ-

ज्ञानानुरूपास्य निवृत्तिरिष्यते ।

यथाऽस्त्यनिर्वाच्यमिदं तथैव साऽ-

निर्वाच्यरूपास्तु न नः क्षतिर्मनाक् ॥१२७॥

यद्वा, “यच्चानुरूपो बलिः” इति न्यायेनाज्ञानस्यानिर्वचनीयतां ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिश्च श्रुतिस्मृतिन्यायैरुपलभ्यानिर्वचनीयाज्ञानानुरूपेण सदसदादिप्रकारविलक्षणाज्ञाननिवृत्तिं परिकल्पयाम इति नाज्ञाननिवृत्त्यभावः, नापि द्वैतप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—यच्चानुरूप इति ॥ १२७ ॥

यद्वात्मरूपाऽस्तु निवृत्तिरस्य साऽ-

धिष्ठानरूपः परिकल्पितक्षयः ।

प्राक् सिद्धभावस्य विलक्षणाकृति-

निवृत्तिरिष्टा किल पश्चिमा यतः ॥१२८॥

अथवा ध्यात्मस्वरूपमेवाज्ञाननिवृत्तिरित्याह—यद्वेति । तत्र हेतुः—अधिष्ठानरूप इति । परिकल्पितस्याध्यस्तस्य वस्तुनः क्षयो विनिवृत्तिरधिष्ठानरूपैव किलेति । यतः सर्ववादिसम्प्रतिपन्नं पश्चिम-सिद्धभावविलक्षणनिवृत्तित्वं पूर्वसिद्धभावस्यैवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

प्रमाणजा वृत्तिरुदेति पश्चिमा .

या तत्र चैतन्यमखण्डमद्वयम् ।

आरूढमेवेदमनादिविभ्रमं

ह्यज्ञानमावाच्य विराजते स्वयम् ॥ १२९ ॥

ब्रह्मभावपरिणतान्तःकरणवृत्त्युपलक्षितरूपेणैव ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः,
नाविशेषितरूपेण । यथा घटविनाशोपलक्षितमेव भूतलं घटनिवृत्ति-
रित्यभिप्रेत्याह—प्रमाणजेति । या तत्त्वमस्यादिवाक्यज्ञा पश्चिमा
चरमा वृत्तिरुदेति, सत्र तस्यां वृत्तौ अद्वयमण्डलचैतन्यमाहृतमेवेद-
मनादिविभ्रमं वद्धेतुमज्ञानमावाध्य स्वयं स्वमहिम्नि विराजते । ह्येति
श्रुतिस्मृतिविद्वज्जनप्रसिद्धमेवदित्यर्थः ॥ १२६ ॥

अज्ञानवाधादखिलं भ्रमात्मकं

वृत्त्यादिरूपं स्वयमेव नश्यति ।

न तन्निवृत्तौ श्रम इष्यते पृथक्

स्वहेतुनाशे क च कार्यसत्यता ॥ १३० ॥

नैवावता ब्रह्मणः सविरोपस्वप्रसङ्ग उपलक्षरान्तःकरणवृत्तेः कारण-
विनाशेन निवृत्तौ तन्निवृत्त्युपलक्षणाभावाद् ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्ति-
रुपपन्नवरेत्पभिप्रेत्याह—भ्रमानेति । अज्ञानवाधात् सकलकार्यहेतु-
भूताज्ञाननिवृत्तेरखिलं वृत्त्यादिरूपं भ्रमात्मकं स्वयमेव हेतुनाशेन
नश्यति, ॥ तस्य निवृत्तौ पृथक् श्रम इष्यते । तत्रोपपत्तिमाह—स्वहेतु-
नाश इति ॥ १३० ॥

तस्मान्निजज्ञानत आसमन्ततः

स्वाज्ञानविध्वस्तिरवद्यवर्जिता ।

सिद्धा ततो ब्रह्मविदः स्वभावतो

जीवद्विमुक्तिस्थितिरद्वयात्मना ॥ १३१ ॥

तस्मात्तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तिसिद्धिरनवचेत्युपसंहरति—तस्मादिति ।
ततोऽज्ञानवत्कार्यविनिवृत्तेर्ब्रह्मात्मविदो 'ब्रह्मैवाहमस्मि' इत्येवं स्वात्मतत्त्वं
साक्षात्कृतवतः पुरुषधौरेयस्य स्वभावत एवानायाससिद्धा जीवत एवा-
द्वयात्मनाऽद्वयानन्दरूपेणावस्थितस्तत्त्वज्ञा मुक्तिरिति योजना ॥ १३१ ॥

नन्वप्यवस्थात्रययोग आत्मनः

स्वाज्ञानतो जीवनमेतदुच्यते ।

मुक्तिस्त्ववस्थात्रययोगकारणाऽ-

विद्यानवच्छेद इहात्मनि स्थितिः ॥१३२॥

एवमज्ञाननिवृत्तिं प्रसाध्याधुना सर्वानर्घनिवृत्त्युपलक्षितस्वस्वरूप-
मुखाविर्भावस्तत्त्वज्ञा जीवन्मुक्तिं प्रसाधयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—
नन्विति । जीवन्मुक्तिरिति प्रतीतिरेव प्रतिषिद्धा । तथा हि—
जीवने नाम आत्मनो निजाज्ञानकृतजागराद्यवस्थात्रयावच्छेद उच्यते ।
मुक्तिः पुनरवस्थात्रयतत्कारणाविद्यानवच्छेदे सति नित्यनिरतिशयानन्द-
चैतन्यब्रह्मरूपाविर्भाव इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

एवं सतीदं प्रतीपिद्धमेव तद्

यज्जीवतो मुक्तिरितिर्यते त्वया ।

दृष्टं क्व चैक्यं तिमिरप्रकाशयोः

क्व वा सहावस्थितिरेतयोर्भवेत् ॥१३३॥

ततः किमिलव आह—एवमिति । एवञ्च सति प्रतिपिद्धमेव
सदिदं यज्जीवतो मुक्तिरिति त्वया प्रमाणविदा ईर्यते । अत्यसम्भावित-
मिति दृष्टान्तेनाह—दृष्टमिति ॥ १३३ ॥

तयोद्ध्वर्धमायन्नमृतत्वमेत्यतः

श्रुतेः शरीरोल्कमतो हि योगिनः ।

या ब्रह्मनाड्याऽभिमताऽपवर्गता

विरुद्ध्यते सा वदतोऽन्यथा तव ॥ १३४ ॥

अत्र श्रुतिविरोधोऽपोद्धाह—सयेति । “तयोद्ध्वर्धमायन्नमृतत्वमेति” (क० ६ । १६, छा० ८ । ६ । ६) इति ब्रह्मनाड्याः शरीरा-
दुल्कमतोऽमृतत्वप्राप्तिः श्रुता, जीवन्मुक्तिपक्षे तु विरुद्ध्यते सा श्रुतिः ।
अन्यथा वदतो विरुद्धवादिनस्तत्रैत्यर्थः ॥ १३४ ॥

किञ्चात्मबोधस्तिमिरं निवर्त्तयं-

स्तत्कार्यदेहेन्द्रियमानसादिकम् ।

निवर्त्तयेच्चैव निवर्त्तते तदाऽ-

नाविद्यकं स्यात्तदिदञ्च वस्तु सत् ॥ १३५ ॥

वृषणान्तरमाह—किञ्चेति । आत्मबोधो ब्रह्मज्ञानं तिमिरमज्ञानं
निवर्त्तयस्तत्कार्यभूतं शरीरेन्द्रियादिकमपि निवर्त्तयेत् । यदि चाज्ञाने
निवृत्तेऽपि शरीरेन्द्रियादिकं न निवर्त्तैव, तर्हि तस्याज्ञानकार्यत्वासिद्धेः
परमार्थसत्त्वप्रसङ्गः । तद्वद्वाक्यद्वयानिरित्यर्थः ॥ १३५ ॥

न जीवतो मुक्तिरिह प्रमाणतो

भवेदतो युक्तमिदं मतं न ते ।

अत्रोच्यते जीवत एव मुक्तताऽ-

नङ्गोक्ते ज्ञानमसम्भवीत्यपि ॥ १३६ ॥

नहि जीवत एव मुक्तिर्भवतीत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमपीत्याह—
नेति । जीवतोऽवस्थात्रयवतो देहिनः सर्वव्यापारश्च कुर्वतः इह लोके
च मुक्तिः प्रमाणतो न भवेत् । अतो मतमिदं ते तव न युक्तमिति योजना ।
तदेतत्पूर्वपक्षं दूषयितुं प्रतिजानीते—अत्रोच्यते इति । जीवन्मुत्तेरनङ्गी-
करणे विद्यैवानुपपन्ना स्यादित्यर्थः ॥१३६॥

गुरुपदिष्टा परमात्मगोचरा

विद्याप्यसौ सिद्धयति शास्त्रयुक्तिभिः ।

न तत्त्वसाक्षात्कृतिमन्तरा गुरु-

र्धियोपदेष्टा भवतीह कश्चन ॥१३७॥

एतदेवोपपादयितुं भूमिकां रचयति—गुरुपदिष्टेति । आचार्यो-
पदिष्टा परमात्मविषयिणी विद्याप्यसौ शास्त्रयुक्तिभिः सम्यग्विचारवतः
सिद्धयति, “आचार्याद्वैव विदिता विद्या साधिष्ठं प्रापयति” (छा०
४ । ८ । ३) “आचार्यवान् पुरुषो वेद” (छा० ६ । १४ । २)
इत्यादिश्रुतिभ्यः, नह्यसाक्षात्कृतब्रह्मभावे विद्यागुरुर्भवतीत्यर्थः ॥ १३७॥

ब्रह्मापरोक्षैकरसं परोक्षधी-

र्भ्रमात्मिका तत्र न सम्भवेन्नयात् ।

नैवोपदेष्टुं निजतत्त्वदर्शनं

भ्रान्तः समर्थोऽस्ति गुरुः परोक्षधीः ॥१३८॥

नन्वेतु परोक्षज्ञानवानेवाचार्यः, तेनोपदिष्टा विद्या सेत्स्यतीत्यत
आह—अद्वेति । ब्रह्मण्यपरोक्षैकरसे परोक्षज्ञानस्य भ्रान्तित्वान्नहि

भ्रान्तस्त्वदर्शनमुपदेष्टुमीष्टे । तथा च निखिलजगद्गुरोर्भग-
वतोऽनुशासनम्—“उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः”
(गो० ४ । ३४) इति । तत्र ज्ञानिन इत्युक्तेः परोक्षज्ञानवतो गुरुत्वं
मा भूदित्याह—तत्त्वदर्शिन इति । एतावन्मात्राभिधानेऽप्युपाधिवि-
शिष्टब्रह्मोपासनया साक्षात्कुर्वन्नपि ब्रह्म विद्यागुरुः प्रसज्येत, तन्मा-
भूदित्याह—ज्ञानिन इति । अतो “ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इत्युभय-
विशेषणेन शब्दप्रमाणजनितो परोक्षज्ञानवन्तमेवाचार्य दर्शयतीति
द्रष्टव्यमिति भावः ॥ १३८ ॥

न च प्रमाणेन चिद्व्यामृते

साक्षात्कृतेऽज्ञानमिहाऽवतिष्ठते ।

अज्ञानभावाभ्य सकार्यमद्वय-

स्वरूपसाक्षात्कृतितो गुरुर्भवेत् ॥ १३९ ॥

तस्माद् दग्धाज्ञाना एव ज्ञानोपदेष्टार आचार्या भवन्तीत्याह—
न चेति । न च प्रमाणेन तत्त्वमस्यादिरूपेण चिद्व्यामृते प्रत्यगभिन्ने
ब्रह्मतत्त्वे साक्षात्कृते सति तत्राज्ञानमवतिष्ठते, अत्रराद्वादिविनिर्मुक्तमभ्य-
दिनवर्त्तिमार्त्तण्डमण्डलेऽन्धकारमिवेत्यर्थः । नह्यज्ञानबाधमन्तरा गुरुर्भ-
वतीत्याह—अज्ञानमिति ॥ १३९ ॥

ज्ञानाग्निनाऽज्ञानमले समूलतो

दग्धे हि तत्कार्यमशेषमप्यलम् ।

दग्धं शरीरेन्द्रियमानसादिकं

पश्यत्ययं सत्त्ववहिष्कृतं मुनिः ॥ १४० ॥

बाधितानुवृत्त्या जीवन्मुक्तव्यवहारो नानुपपन्न इत्याह—ज्ञानाभि-
नेति । सत्त्वबहिष्कृतमाभासमात्रशरीरमयं जीवन्मुक्तो मुनिस्तत्त्वावगन्ता
बाधितानुवृत्त्या पश्यतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

यथा पटो दग्ध इहावभासते
पटात्मना कञ्चन कालमेव सः
तथा शरीरेन्द्रियमानसादिकं
दग्धं तदाभासतयाऽवभासते ॥ १४१ ॥

स च दग्धोऽपि कार्यकारणसंघातो दग्धपट इव पटाकारेण कश्चित्
कालं सङ्घाताकारेणावभासते इत्याह—यथेति ॥ १४१ ॥

तथाप्यसौ दग्धसमस्तकारणा-
विव्यत्वतो दग्धमिदं समीक्षते ।
नाऽद्वैतनिष्ठस्य विदः क्षतिर्भवेत्
देहेन्द्रियादिप्रतिभासमात्रतः ॥ १४२ ॥

न वा व्यवहाराभासेन जीवन्मुक्तिक्षतिरित्याह—तथापीति । असौ
वत्त्वविद् दग्धा समस्ताऽनर्घवत्कारणाविद्या यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
वत्मादित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४२ ॥

तस्मादविद्याकृतसर्वदाहत-
स्तद्धेतुवत्स्यात्रयसद्भवर्जितः ।

सदाचिदानन्दपदेऽवतिष्ठते

जीवन् विमुक्तो न तु संसृतिं भजेत् ॥१४३॥

आभासमात्रावस्थादिसम्बन्धोऽपि वस्तुगत्या तत्त्वविदो नास्तौ-
त्याह—तस्मादिति ॥ १४३ ॥

तस्मात् स जीवन्नपि मुक्त एव स-

न्नाचार्य आत्मैक्यपदोपदेशकः ।

ज्ञानिन्ययं जीवनशब्द आमृतं

दग्धे पटेऽप्यस्ति पटप्रयोगवत् ॥ १४४ ॥

मन्त्रविद्याविर्भावसङ्केतुशास्त्रोपदेशान्यथालुपस्था सिद्धा जीवन्मुक्ति-
रित्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्माद् विद्वान् जीवन्नपि मुक्त एव
समाचार्यः, नाविद्वान्, नापि बद्धः । तत्र ज्ञानिनि जीवनशब्द-
प्रयोगोऽयम्, आ आमृतमिति च्छेदः, विदेत्तमुक्तिपर्यन्तं दग्धपटे
पटशब्दप्रयोगवत् । दग्धस्यापि कश्चित्कालं प्रतिभासमात् ।
अतो विद्योदयान्यथालुपपत्तिरेव जीवनमुक्तमेवाचार्यं गमयतीति
चात्पर्यार्थः ॥ १४४ ॥

नन्वस्य जीवान्तरदृष्ट्यभावतो

शुरोः कथं स्यादुपदेशयोग्यता ।

स्वाप्नं न कश्चित् प्रतिबुद्ध एव स-

न्बुद्धर्तुमन्यं मतिमान् प्रवर्तते ॥१४५॥

नन्वाचार्यस्यादग्धाविद्यातत्कार्यत्वात् तद्दृष्ट्या जीवान्तरस्याभास-
त्वाद् आरम्भमुत्तयैव तन्मुक्तिं जानन् कथं तं प्रति विमोक्षार्थं विद्यामु-
पदिशेत् ? नहि स्वप्नावस्थायामनेकै सह सागरे निमज्ज्य स्वयं
प्रतिबुद्धं पुनस्तानानोचयन्नपि उद्धर्तुमुत्सहते । उपदिशन्नपि मन्मुत्तयैव
मोक्षयसे मोक्षाय धृष्टम् यत्न मा कार्षीरित्युपदिशेदित्यभिप्रेत्य शङ्कते—
नन्विति ॥ १४५ ॥

अत्रोच्यते यावदयं स्मृतः सुधी-

र्निःसंशयात्मात्मनि नाऽवतिष्ठते ।

तावन्निजाज्ञानवशेन कल्पितं

गुर्वादिसर्वं व्यवहार ईक्षते ॥१४६॥

न तावदनेकजीवपक्षे काचिदनुपपत्तिः, प्रत्येकमज्ञानानां भेदात्
स्वप्नराज्ञानपरिकल्पितत्वात् साधारणासाधारणप्रपञ्चस्यानेकपुरुषदृष्टे-
न्द्रजालवद्वानपृथक्त्वापपत्तेश्च स्वज्ञानेन स्वाज्ञानमात्रनिवृत्तेरन्य-
प्रत्युपदेशोऽर्थवान्वेत्ययं तावदङ्गीकरणवादः । एकज्ञानवादे तु यावन्मुमु-
क्षोरङ्गस्य ॥ निर्विचिकित्सं विज्ञानमुदयमासादयति, तावत् स्वाज्ञान-
परिकल्पितं बद्धमुक्तगुरुशिष्यजीवेश्वरविद्याविद्यादिविभागजातमवभासते ।
तत्राचार्यं शिष्याविद्यावभासमानो यावदज्ञानमहप्रत्ययानुवृत्ते-
प्रमाणव्यवहारानुवृत्ते शास्त्रप्रामाण्यादेव जीवन्मुक्ताऽवभासते, न
जडतया, नाप्यज्ञातवयेति सर्वमनुपपन्नमित्यभिप्रेत्य समाधानं
प्रतिजानात—अत्रोच्यते इति । यावदयं सुधीः शुद्धान्तःकरणो मुमुक्षु-
र्निःसंशयात्मा सन् आत्मनि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि नावतिष्ठत कृतकृत्यतया
गलितकार्यकारणाविद्यो न भवति, तावत्कालपर्यन्तं निजाज्ञानेन
कल्पितमेव गुर्वादिसर्वमपि व्यवहारगोचरे ईक्षते इति योजना ॥१४६॥

स यावदज्ञानमहंप्रतीतितः

प्रमाणमेयादि यथावभासनम् ।

स्वाविद्यया कल्पितमेव सर्वतोऽ-

प्यव्याहतं पश्यतु तेन का क्षतिः ॥ १४७ ॥

एतदेव स्पष्टयति—स इति । स मुमुक्षुर्पाबद्धज्ञानं ब्रह्ममिति प्रतीतैः
सत्त्वात् प्रमाणप्रमेयादि स्वाविद्यया कल्पितमेव यथावभासं सर्वतो
निष्प्रत्यूहमव्याहतं पश्यतु । तेन भ्रान्तव्यवहारेण परमार्थवस्तुनः
का क्षतिः ? न कापीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

विद्योपदेष्टा गुरुरप्यविद्यया

शिष्यस्य यस्मादवभासतेऽक्षतः ।

जीवन् विमुक्तो निगमप्रमाणतो

नासम्भवस्तत्र मनागपीक्ष्यते ॥ १४८ ॥

“पञ्चाक्षरूपो हि वक्षिः” इति न्यायेन गुरुरपि तथैव भवि-
ष्यतीत्याह—विद्येति । विद्योपदेष्टा गुरुरपि शिष्यस्याऽविद्यया
यस्मादक्षतः उपदेशकरणसमर्थः जीवन् मुक्त एव निगमप्रमाणतोऽ-
वभासते । तत्र जीवन्मुक्तौ न मनागप्यसम्भव ईक्ष्यते दृश्यते इत्य-
शरयोजना ॥ १४८ ॥

तेनोपदिष्टं गुरुणा यथातथं

ब्रह्मात्मभावं सकलभ्रमोऽभ्रितम् ।

स्वविद्यया पश्यति तत्र मास्तु स

जीवान्तरादिव्रम आन्ध्यजोऽखिलः॥१४६॥

तत्त्वसाक्षात्कारदशायाम् न जीवान्तरादिविव्रमो न वा जगद्विव्रम-
स्तद्धेतोरज्ञानस्य विनिवृत्तेरित्यभिप्रेत्याह—तेनेति । आन्ध्यजः अज्ञा-
नजन्योऽखिलोऽपि भास्तिवत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४६ ॥

यथास्त्यहेर्निर्ल्वयिनीति वेदतो

जीवन् विमुक्तो निरहङ्कृतिर्मुनिः ।

स चक्षुरित्यादिगिरा सदेहवा-

निवाप्यदेहो गुरुरस्ति शास्त्रतः ॥ १५० ॥

अपि च न केवलार्थापस्यैव जीवन्मुक्त्यवगमः, श्रुतिश्च जीवन्मुक्तिं
दर्शयति—“तद्यथा अहिर्निर्ल्वयिनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमिदं
शरीरं शेते अथायमशरीरो मृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” (बृ० ४।४।७)
इति यथा “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव” इत्याद्या च
इत्यभिप्रेत्याह—यथेति । यथा अहैः सर्पस्य परित्यागात् प्राग् देहभावे-
नाहंबुद्धिप्राप्त्यायामपि परित्यागोत्तरमहिर्निवासे बल्मीके पतितायामपि
निर्ल्वयिन्या निर्मोक्तवचि यथा नात्मबुद्धिस्तद्वत्तत्त्वविदोऽपीति श्रुते-
रेकदेशार्थः ॥ १५० ॥

स्मृतौ स्थितप्रज्ञविनिर्णये स्फुटं

जीवन्विमुक्तो मुनिरित्युदीरितम् ।

अतो विदो जीवत एव सम्भवे-

न्मुक्तिः प्रमाणान्निगमात् स्मृतेर्नयात् ॥ १५१ ॥

स्मृतिश्च स्थितप्रज्ञलक्षणानि अद्वैत्पटुत्वामानित्वादिधर्मकलापं
गुणगतीतलक्षणञ्चावच्छाणा स्पष्टमेव जीवन्मुक्तिमाचष्टे इत्याह—स्मृता-
विति । अत एव विदुषो जीवनाभाले जीवन्मुक्तिमाचष्टे जीवन्मुक्तिरिति
प्रतीतिर्निगमस्मृतियुक्तिप्रमाणसिद्धेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

तयोद्ध्वर्त्तमायन्नमृतत्वमेत्यदो

न तत्परब्रह्मविदो गतौ परम् ।

उपासनासिद्धफलं वदत्यतो

जीवद्विमुक्तिं न च तन्निषेधति ॥ १५२ ॥

“तयोद्ध्वर्त्तमायन्नमृतत्वमेति” (छा० ८ । ६ । ५) इति श्रुतेः
कार्यब्रह्मप्राप्तिविषयत्वाद् न तद्वक्तव्यं परब्रह्मविदो जीवन्मुक्तिं प्रतिबध्ना-
तीत्याह—तयेति । अदो वचः ‘तत्परब्रह्मविदो निर्दिशेत्परब्रह्मात्मसा-
क्षात्कारवतो गतौ परं न भवति, उपासनया सिद्धं यत्फलं क्रममुक्तिरूपं
वद् वदति; न तज्जीवन्मुक्तिं निषेधतीति योजना ॥ १५२ ॥

स्वज्ञानमज्ञानमिदं निवर्त्तय-

न्निवर्त्तयत्येक कलेवरदिकम् ।

किन्त्वेतदारब्धफलस्य कर्मणो

मुक्तेषुवत् स्यादनुवृत्तिरामृतम् ॥ १५३ ॥

यत्पुनरुक्तम्—ब्रह्मज्ञानमज्ञानं निवर्त्तयत् तत्कार्यमपि निवर्त्तयतीति,
तत्तथैवाभ्युपगम्यते इत्याह—स्वज्ञानमिति । तथापि प्रारब्धफलस्य कर्मणो
मुक्तेषुवद्, आ अमृतं विदेहमुक्तिपर्यन्तमनुवृत्तिरस्त्येवेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

न तस्य कार्यप्रतिभासमन्तरा

स्यात्सम्भवोऽतो व्यवहारगोचरे ।

देहेन्द्रियादेः प्रतिभास इष्यतां

प्रदग्धवस्त्रप्रतिभासवन्नयात् ॥ १५४ ॥

तस्य च कार्यकारणसङ्घातप्रतिभासमन्तरेणासम्भवात् संस्कार-
निमित्तो देहेन्द्रियादिप्रतिभासोऽज्ञानशेषनिमित्तो वा दग्धपटन्याये-
नेति समाश्रयणीय इत्याह—नेति । तस्य प्रारब्धकर्मण इत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १५४ ॥

शास्त्रस्य बाधो वदतोऽन्यथा मते

प्रारब्धकर्माद्यवबोधकस्य ते ।

श्रुतिप्रमाणाद्यथावभासनं

देहेन्द्रियादिर्विद इष्यतां नयैः ॥ १५५ ॥

विपक्षे बाधकमाह—शास्त्रस्येति । प्रारब्धकर्मानुवृत्तिप्रापकस्य
शास्त्रस्य आदिशब्दादज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रापकस्य च बाधप्रसङ्ग-
अन्यथा वदतस्ते मते । ततश्चोभयविधप्रमाणविरोधपरिहाराय बाधि-
तस्यैव देहेन्द्रियादेर्दग्धपटन्यायेन विदुषोऽपि यथावभासनं प्रतिभास
व्यपपद्यते इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

आचार्यवान् वेद च तस्य तावदे-

वेत्यादिशास्त्राद्विदुषः श्रुतं स्फुटम् ।

शरीरपातस्य विलम्बकारणं

प्रारब्धकर्माप्यनुवर्तते त्विति ॥ १५६ ॥

कुतस्तर्हि प्रमाणात् प्रारब्धफलस्य कर्मणोऽनुवृत्तिरवगता ? इति तत्राह—आचार्यवानिति । “आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव पितरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये” (छा० ६ । १४ । २) इति विदुषोऽपि कश्चिदकालं शरीरपातस्य विलम्बकारणात् श्रुत्यैवाऽऽरब्ध-कर्मणोऽनुवृत्तिरवगता । लोके च मुक्तशरादेरपि कारणनाशात् पक्षत्प्रतिबन्धाद्वा विनाशप्रतिबन्धौ न दृश्येते, यद्यपि तत्र समवायिकारण-नाशादेर्भवत्येव नाशादि, तथापि हेतुविनाशोऽपि कार्याविनाशो भवत्येव दृष्टान्तः । स्मृतिरपि स्थितप्रज्ञलक्षणाभिधानेन प्रारब्धकर्मानुवृत्तिं दर्शयति, तथा चाह भगवान् वादरायणः—“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः” (ब्र० सू० ४ । १ । १५) इति । तस्माज्जीवन्मुक्तिः श्रुतिस्मृतिन्यायानुभवसिद्धा नापलपितुं शक्येति तात्पर्यार्थः ॥ १५६ ॥

तस्मादवयोष्मिक्तमुज्ज्वलं मतं

वेदान्तिनां जीवपरैक्यवादिनाम् ।

अखण्डवाक्यार्थधियो जनिर्यदा

मुक्तिर्भवेत् तत्क्षण एव निर्मला ॥ १५७ ॥

तस्मात्त्रिदुष्टं मतमद्वैतवादिनामिति सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मा-दिति । अवयोष्मिक्तं सर्वदोषविनिर्मुक्तपौरुषेयवेदान्तप्रमाणकत्वाद्

दोषविनिर्मुक्तम्, अत एवोच्चस्वच्छवस्तुविषयत्वादत्यन्तस्वच्छं
वेदान्तिनामौपनिषदानां जीवपरैक्यवादिनामद्वैतमेव तत्त्वमिति निश्चय-
बुद्धीनां मतं निर्दुष्टमिति । सिद्धमिति शेषः । अत एव तन्मत-
निष्ठानामधिकारिणामखण्डवाक्यार्थधियः अद्वैततत्त्वज्ञानस्योक्तरीत्या
यदा यस्मिन्नेव समये जनिहृत्पत्तिस्तत्क्षणे एव निर्मलस्वरूपावस्थान-
लक्षणा मुक्तिर्भवति, न साधनान्तरसमुच्चय कालविलम्ब वाऽपेक्षते
इत्यर्थः । “तमेव विदिस्वातिमृत्युमेति नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय”
(श्वे० ६ । १५) इति श्रुते । “सद्वैतत् पश्यन् नृपिर्बामदेव प्रतिपेदेऽहं
मनुरभव सूर्यश्च” (बृ० १ । ४ । १०) इत्यादिश्रुतेरचेति । तद् ब्रह्मै-
तत्प्रत्यक्तत्त्वमस्मीति पश्यन् तस्माज्ज्ञानाद् बामदेवो मुनीन्द्र शुद्ध ब्रह्म
प्रतिपेदे, इह तत्र ज्ञाने निष्ठन् दृष्टवान् आत्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्म-
स्वप्रकाशकानहं मनुरित्यादीन् मन्त्रान् वदशेति श्रुतेरर्थः । मोक्षस्य
कालान्तरभावित्वे एतच्छ्रुतिबाधः स्यादिति भावः ॥ १५७ ॥

न वा न चैतादृशबोधसम्भवः

कदाचिदित्थं ननु वाच्यमास्तिकैः ।

वेदान्तवाक्याच्युतदैशिकोक्तिषु

सद्भक्तिशून्यस्य तथैव दुर्मतेः ॥ १५८ ॥

मन्वेतादृशबोध एव नोत्पद्यते, दूरे तत्फल मुक्तिरित्याशङ्क्य
निराचष्टे—न वेति द्वाभ्याम् । आस्तिकैरिति । अस्ति ईश्वर पर-
लोको धर्मादिश्च शास्त्रमेव प्रमाणमितिवादिभिरेव न च वाच्यं कदा
चित् । नहि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमपलपन्त आस्तिका स्युरिति
भावः । तथा च तादृशदुर्मतेर्वेदान्तवाक्येषु अच्युते भगवति वासु-
देवे दैशिकोक्तिषु सूत्रकारभाष्यकारतदनुयायिसज्जनसूक्तिषु च

सद्भक्तिशून्यस्य चास्तिककल्पस्य [नास्तिककल्पस्य ?] तथैवास्ति एता-
दशबोधसम्भवाभाव एवास्ति । नहि वादशस्य दुर्मतेः शास्त्रेऽधिकार-
गन्धेऽपीत्यर्थः ।

“अश्रद्धाघानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ! ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुविष्टान्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

(गी० ६-३, ३-३२)

इत्यादि श्रीमद्भगवद्गीतासु समस्तजगदधीश्वरस्य भगवतोऽ-
नुशासनादिति द्रष्टव्यम् ॥ १५८ ॥

गोविन्दवेदान्तगुरुक्तिभक्तितः

सुधीः स्वबोधं लभते भ्रमापहम् ।

स एव शास्त्रेऽधिकृतो न चापरो

नराकृतिर्गर्दभशूकरैः समः ॥ १५९ ॥

इममेवार्थमन्वयम्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति—गोविन्देति ॥१५९॥

येध्यात ईशो हृदि नेघसुन्दरः

पीताम्बरः कौस्तुभरत्नकन्धरः ।

श्रीवत्सलक्ष्म्या वनमालयाऽञ्जितो

हरिर्न तेषां किमपीह दुर्लभम् ॥ १६० ॥

भगवद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थहेतुः, अत एव भगवद्वासुदेवानु-
सन्धानैकनिष्ठानां सर्व सुलभमित्यादरेण स एव ध्येयो नैरन्तर्येणैव-
भिप्रेत्याह—यैरिति ॥ १६० ॥

त एव धन्या भुवि पुण्यभागिनः

त एव धीराः श्रुतिसारविद्धराः ।

यैः श्रीपतिः श्रीगिरिशादिसेवितः

समाश्रितोऽनन्यधिया विशुद्धया ॥ १६१ ॥

भगवद्भक्तानेव महीकरोति—य इति । ते एव धन्याः कृतार्था भुवि पृथिव्यामधिकारिजने इति यावत् । पुण्यभागिनो यद्दानतप-
आदिकर्मानुष्ठानजनितपुण्यपुञ्जवन्तः पूर्वकाण्डे कृतकृत्या इत्यर्थः ।
ते एव धीरा अथ एव शुद्धान्तःकरयतया निवेकवैराग्यादिदार्ढ्येन
विपर्ययरक्षुब्धान्तःकरणा इत्यर्थः । तेनोपासनाकाण्डे कृतकृत्या
इत्यर्थः । श्रुतिसारविद्धराः श्रुतीनामुपनिषदां सारभूतं ब्रह्मतत्त्वं विद-
न्ति ये तेषु वराः—अमन्दिग्धाविपर्यस्ततया निश्चिताद्वैततत्त्वा अप्रति-
बद्धसाक्षात्कारवन्त इति यावत् । तेन ज्ञानकाण्डे कृतकृत्या इत्यर्थः ।
ते के ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यैरिति । यैः पुरुषधारेयैः श्रीपतिः
रमाकान्तो भगवान् वासुदेवः श्रीगिरिशादिसेवितः—श्रीः सर्वविभूत्यधि-
ष्ठात्री देवी, गिरिशः श्रीसदाशिवादिनाम्विभूषितः श्रीरुद्रः, आदिपदेन
ब्रह्मेन्द्रादयः शुकसनकादयश्च गृह्यन्ते तैः सेवितः, इत्थं भूतोऽनन्य-
धिया भगवान् वासुदेव एव तत्त्वम्, न ततोऽन्यत् किमपि वस्तु सदिति
निश्चयरूपया बुद्ध्या विशुद्धया मोक्षपर्यन्तं फलाभिलाषकलङ्कशून्यया
समाश्रितः—सम्यगर्च्यत्वेन ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चाश्रितः शरणीकृतस्ते
एवोत्तलक्षणा धन्या इति सम्बन्धः ॥ १६१ ॥

तस्मान्मुकुन्दाद्विसरोजसौरभे

स्वक्तं मनो यस्य स आशु तत्त्वमोः ।

ऐक्यं समाज्ञाय विमुच्यतेऽज्ञसा

वेदान्तसिद्धान्तविचारणात् सुधीः ॥१६२॥

तस्माद् भगवद्भक्तिसमासकचेतसो ब्रह्मज्ञानमनायासेन सिद्ध्य-
पीत्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्माद् यस्य मनो मुकुन्दस्याहृदिसरोज-
सौरभे चरणारविन्दसम्बन्धिसौष्ठवमाधुर्यसौन्दर्यरूपसुगन्धे समासकं
भवेत्, स सुधीस्तत्प्रसादलब्धसाधनचतुष्टयसम्पन्नः सद्गुरुरूपदिष्टवेदान्त-
सिद्धान्तविचारणादज्ञसाऽनायासेन सत्त्वमोस्तत्त्वंपदार्थयोर्महात्मानो-
रैक्यमखण्डवाक्यार्थमाशु शीघ्रमप्रतिबन्धेनैकस्मिन्नेव जन्मनि सम्यगा-
ज्ञाय—भयमहमस्मीति साक्षात्कृत्य विमुच्यते कृतकृत्यो भवतीति
योजना ॥ १६२ ॥

दृश्यातीतं दृशिमविषयं प्रत्यगात्मानमेकं

पूर्णानन्दं प्रकृतिविकृतिद्वैतशून्यं विशुद्धम् ।

देहाविभ्योऽनृतजडतयानात्मरूपेभ्य इष्टं

भिन्नं बुद्ध्वा जयति सुकृती नष्टसंसारबन्धः १६३

एवं शास्त्रार्थपरिज्ञानं भगवद्भक्त्यधीनमिति भगवद्भक्त्यनामनायासेन
सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति च दृढीकृत्य इदानीं भगवत्प्रसादलब्धतत्त्वसाक्षा-
त्कारवतो जीवन्मुक्तस्य स्वभावत एव भगवद्भक्तिनिष्ठत्वं प्रदर्शयिष्यन्
तस्य कृतकृत्यत्वं दर्शयति—दृश्यातीतमित्यादिपञ्चभिः । तत्रादौ पादरा-
खर्षणं बुद्ध्वा कृतकृत्यो भवति तन्निरूपयति—दृश्यातीतमिति ।
सुकृती भगवदाराधनजन्यपुण्यपुञ्जवान् नष्टसंसारबन्धः सन् जयतीति
सम्बन्धः । कथं जयति ? इत्यत्र आह—दृश्यातीतमिति । दृश्य-
मविषातत्कार्यं ततोऽतीतमतिक्रान्तं प्रत्यगात्मानं बुद्ध्वा जयति । ननु

स्थूलादिशरीरत्रयसम्बन्धसत्त्वे कथं दृश्यातीतत्वम् ? इति तत्राह—
 देहादिभ्य इति । अनृतजडतया स्वाग्रिकशरीरादिवत् मिथ्याजड-
 दुःखात्मकत्वेनानात्मरूपतया निश्चितदेहादिभ्यो भिन्नम् । तत्र हेतुः—
 दृशि तत्साचिषं तत्साचित्वेन ततो विलक्षणम् । ननु यथा देहादि-
 साचित्वेन प्रत्यगात्मा ततो भिन्नः, तद्वदेव तस्यापि कश्चिदन्यो ग्राहकः
 स्याद् इत्यत आह—अविषयमिति । अवेद्यत्वे सति अपरोक्षरूपमि-
 त्यर्थः । एतावता शोधितत्वंपदार्थं बुद्ध्वा जयति, तथापि सुखविल-
 क्षणत्वात् तस्य किं तद्वोधेन ? इति न; इत्याह—इष्टमिति । परप्रेमा-
 र्पदत्वात् सुखस्वरूपमित्यर्थः । एतावता शोधितत्वंपदार्थं बुद्ध्वा जयती-
 त्युक्तं स्यात् । •तथा च वेदान्तसिद्धैक्यज्ञानं कृथा भवेत्, तन्मा भूदित्यत
 आह—पूर्णानन्दमिति । अद्वयमानन्दं तत्पदार्थस्वरूपमित्यर्थः ।
 तत्रापि मायाद्युपाधिसत्त्वे तदैक्यं दुर्लभं स्यादित्यत आह—प्रकृति-
 विकृतिशून्यमिति । प्रकृतिः प्रपञ्चोपादानं माया, विकृतिर्बिम्बदादिः,
 वज्जन्मादिकारणत्वञ्च द्वैतं तद्विनिर्मुक्तमित्यर्थः । तत्र हेतुः—
 विशुद्धमिति । अखण्डार्थसिद्धार्थमाह—एकमिति । अखण्डवाक्यार्थ-
 भूतमद्वैततत्त्वं बुद्ध्वा जयति सर्वोपरि वरीवर्त्ति कृतकृत्यतया विराजते
 इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

कृतं कृत्यं तेन श्रुतिभिरुदितं यत्तदखिलं

परब्रह्मात्मैक्यं सकृदनुभवारूढममृतम् ।

भवेद् यस्यास्वाद्यं निरवधिसुखं शान्तकलनं

स जीवन्मुक्तोऽन्यापि नयति तत्त्वं निजधिया ॥ १६४ ॥

कृतकृत्यत्वमेव विशदयति—कृतमिति । यस्य ब्रह्मविदः श्रुतिभि-
 रुदितं परब्रह्मात्मैक्यं निरवधिसुखं, परिच्छिन्नानन्दस्वरूपम्, शान्त-

कलनमविद्यातत्कार्यकल्पनाविनिर्मुक्तम्, अमृतमलौकिकपीयूषं सकृदेक-
वारमनुभवारूढं सत् स्वाद्यमास्तादनीयं भवेत् । तेनाखिलम्, श्रुतिभि-
रुदितमित्यग्राप्यनुपज्यते, यत्कृत्यं ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं तदस्मिन्मेव
कृतम् । न किमपि कृत्यं तस्यावशिष्यते इत्यर्थः, “एतद् बुद्ध्या बुद्धि-
मान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत !” (गी० १५ । २) इति भगवद्वचनात् ।
न केवलं स्वयमेव कृतार्थः, किन्त्वन्यानपि कृतार्थाकरोतीत्याह—
स इति । स स्वयं जीवन्मुक्तोऽन्यानपि मुमुक्षून् निजधिया स्वात्म-
साक्षात्कारोपदेशेन तत्त्वमनारोपितं ब्रह्मैक्यं नयति प्रापयतीत्यर्थः ।
किमु वाच्यं तस्य कृतकृत्यत्वमस्तीति भावः ॥ १६४ ॥

यथा ब्रह्मादीनां क्वचिदपि न रागादिकलना

तथा तत्त्वज्ञस्योद्वयसुखनिधिरस्यस्य न च सा ।

यथा लीलाकृत्यं भगवत इहैवं निजविदो

न वृद्धिर्नो हानिः सुकृतकरणे वाऽप्यकरणे ॥ १६५ ॥

ननु ब्रह्मविदोऽपि लौकिकं शास्त्रीयं च कृत्यं दृश्यते एव; किमिति
कृतकृत्यत्वं तस्य ? इत्याशङ्क्य कृत्यहेतुरागादिकल्पनोच्छेदा-
त्तस्य मैवमिति दृष्टान्तेनाह—यथेति । यथा ब्रह्मादीनां ब्रह्मविद्या-
सम्प्रदायकर्तृणां क्वचिदपि निषये रागादिकलना नास्ति, तथा तत्त्व-
ज्ञस्यापि सा रागदिकलना नैवास्ति । तत्र हेतुगर्भं विरोपणम्—
अद्वयसुखनिधिरस्येति । ततः किमित्यत आह—यथेति । यद्बुद्
भगवतो भर्मादापुरुषोत्तमस्य श्रीवासुदेवस्य लीलाकृत्यं न तु किञ्चित्-
फलोद्देशेन लोकानुग्रहमन्तरेण,

“न मे यथास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नाऽनवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥”

(गी० ३ । २२)

इत्यादिभगवद्वचनात् । एवमिह व्यवहारभूमौ निजविदः आत्मज्ञस्य
सुकृतरूपे वृद्धिः किञ्चिदाधिक्यं नास्ति, न वाऽकरणे हानिरप्य-
स्तीत्यर्थः,

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥”

(गी० ३।१७)

“नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्धज्यपाश्रयः ॥”

(गी० ३।१८)

इति भगवद्वचनात् । तथा च निरुपचरितं कृतकृत्यत्वं तस्येति
भावः ॥ १६५ ॥

प्रारब्धकर्मफलभोगमृते न किञ्चित्

कृत्यं विदो निजधियोऽभिमतभेदबुद्धेः ।

कुर्वन् समाधिमथवा व्यवहारजालं

नाहङ्कृतिं स भजते परमात्मनिष्ठः ॥१६६॥

एतदेव पुन स्पष्टयति—प्रारब्धेति । निजधिया तत्त्वसाक्षात्का-
रेणोऽभिज्ञता त्यक्ता भेदबुद्धिर्येन तस्य विदो ज्ञानिनः प्रारब्धफलभोगम-
न्तरेण न किञ्चित् कृत्यमस्तीति सम्बन्धः । स वर्णितोत्कर्षो धीरः
समाधिं कुर्वन्वा व्यवहारजालं कुर्वन् लोकदृष्ट्या, स्वदृष्ट्या परमात्म-
निष्ठ एव सन्न क्वचिदपि अहङ्कृतिमहङ्करोमीत्यभिमानं भजते
इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

अध्यासपाशविलयान्निजसौख्यवाद्धौ

तिष्ठत्यपारमतिरुज्झितकर्मपाशः ।

रागादिदोषमपहाय समत्वबुद्ध्या

धीरः स्वभावत उदारगुणाधिनिष्ठः ॥१६७॥

ननु प्रारब्धप्रयुक्तो विदुषोऽपि व्यवहारसिद्धये देहागतद्वारः किं स्यात् ? नहि देहादाबहं ममेति द्विविधाध्यासमन्तरेण ज्ञानोपादानादिव्यवहारसिद्धिः । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः—“देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानहीनस्य प्रमादत्वानुपत्तां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” (म० सू० उपो०) इति । यदि च जीनान्यधानुपपत्त्येवाध्यासोऽभ्युपगम्यते, तर्हि सम्पन्नः पुनर्न्यहेतुरस्मदादिसाम्यापत्तेरित्याशङ्क्याह—अध्यासेति । अध्यास एव पाशो बन्धनरञ्जुलस्य भूलोच्छेदेन विलयादत एवो-
ज्झितो मूलबाधेन बाधितः कर्मपाशः धर्माधर्मौ बन्धनहेतुर्यस्य स च धीरो निश्चलमिच्छतिः रागादिदोषमकृत्तानर्घसमूहमपहाय त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या सर्वत्र तुल्यदृष्ट्या अपारमतिरननगाद्यापरिच्छिन्न-
निषयकसाक्षात्कारान्न निजमौल्यवाद्धौ स्वानन्दार्ग्ये तिष्ठति, न खदृष्ट्या तस्य काचित् प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा चास्य व्यवहारसिद्धि-
दोरुपश्रिता संशुगकीडन इव शिथिलतरेणैव तात्कालिकाभ्यामाभासेन भविष्यतीति भावः । एतभूतस्य तद्विदे भगवद्वनिः स्वाभाविको-
त्याह—स्वभावत इति । उदारा अग्निजदोषसंसर्गविनिर्मुक्ततया अपरिच्छिन्नप्रमादात्म्या ये गुणाः समप्रैश्वर्यादयस्तेषामद्विः मयुक्तो भगवान् रामुदेवस्तत्रैव स्वभावत एव तिष्ठः पर्यैश्वर्यो भवति,

“आत्मारामारय गुणयो निर्वन्वा अप्युदृष्टये ।

कुर्वन्त्यर्हतुर्कीं भक्तिमित्येभूतगुणो हरिः ॥”

(भाग० १ । ७ । १०)

इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १६७ ॥

यद्यप्यखण्डमतिरात्मपदान्न चान्यद्

ध्येयं समर्च्यमपि पश्यति नो तथापि ।

कीर्त्याद्यनेकगुणवार्द्धिमुकुन्दभक्तिं

कुर्वन् स्वभावत इहात्मनि तिष्ठतीति ॥ १६८ ॥

नन्वद्वैतात्मतत्त्वसाक्षात्कारे जाते सर्वभेदविभ्रमस्य बाधितत्वात्
कथं विदुषो भगवद्भक्तिनिष्ठस्वम् ? इति सन्नाह—यद्यपीति । अखण्ड-
मतिरद्वैततत्त्वसाक्षात्कारवाञ्छा आत्मपदात् स्वस्वरूपादन्यद् वस्तु ज्येय-
मवरय ध्यातुं याग्य न च पश्यति, नापि समर्च्यं वस्तुन्यत् पश्यति,
तथापि कीर्त्तिकाव्याद्यनेके ये गुणास्तेषां वार्द्धिं समुद्रं श्रीमुकुन्दस्य
भक्तिं स्वभावतः सन्नाहुरागेण तत्परस्वल्लक्षणां कुर्वन्नेनेहात्मनि अस्मिन्नेन
प्रत्यगभिन्ने भगवत्तत्त्वे तिष्ठति,

“उदारा सर्व एषैते ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम् ।

आस्थित स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा गतिम् ॥” (गी० ७। १८)

इति भगवद्बचनात् । सद्यः च भगवन्तं मुकुन्दमन्तरेण तस्यावलम्ब्य
एव नास्तीति तमेव परप्रेमास्पदत्वेनायमहमस्मीति साक्षात्कृत्य तद्रूपं
एव सन् तिष्ठतीति नाद्वैततत्त्वस्थितिविरोध इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

लब्ध्वा नृदेहमपवर्ग्यमधीत्य वेदान्

तत्प्रोक्तकर्महरिपूजनमेव कृत्वा ।

भक्तिं विधाय हरिपादयुगे विशुद्धां

बोधेन बन्धमपवाध्य लभेत भुक्तिम् ॥ १६९ ॥

विस्तरेणोक्तं शास्त्रार्थं श्रोतुबुद्धिसीकर्याय संक्षिप्य दर्शयति—
लब्धेति । अपवर्गद्वारं नृदेहमधिकारिशरीरं लब्ध्वा, शास्त्रोक्तविधिना
वेदानधीत्य, तत्प्रोक्तं वेदात्तं कर्म स्ववर्णाश्रमधर्मं हरिपूजनं भगव-
दाराधनलक्षणमेव कृत्वा, सम्यग् विधिवदनुष्ठाय, उत्कलभूतां प्रेमभक्तिं
हरिपादयुगे विधाय भिशुद्धां फलाहङ्कारवर्जितां कृत्वा, तत्प्राप्तिबलेनैव
लब्धबोधेनाद्वैतवत्त्वसाक्षात्कारेण बन्धं समूलमध्यासमपवाध्य मुक्तिं
स्वरूपावस्थितिं लभेतेत्यर्थः । यस्मादभ्यर्हितवतं ब्राह्मणादि जन्म
प्राप्य सर्वप्रयत्नैर्मग्नवक्रुद्धिद्वारा अद्वैतवत्त्वज्ञानमेव सर्वैः सम्पादनीयम्,
न विषयासक्तैरत्यन्तकर्मजडैर्वा भूत्वा सूत्रोक्तं जन्म शुनकसूकरादि-
जन्मवद् व्यर्थं नेयमिति ॥ १६८ ॥

एतावदेव निगमान्तफलावसानं

यद् दृश्यमूलमपवाध्य तरेद् भवान्निधम् ।

ब्रह्माद्वये निजमहिम्नि सर्वैव तिष्ठेत्

त्यक्तं त्यजन्निखिलमन्यदिदं भ्रमोत्थम् ॥१७०॥

एतावदेव सर्वश्रुतीनां परमरहस्यं इवमेवात्यन्तिकानयैनिवृत्ति-
परमानन्दावाप्तिस्तत्परमपुरुषार्थलाभाय कृतकृत्यत्वा, नावः परं
किञ्चिदन्येष्टव्यं ज्ञातव्यं प्राप्तव्यं वाऽवशिष्यते इति प्रदर्शनाय पुनर्यन्ध-
सम्भावनावारणाय पातण्डवाभ्यार्थस्थितिं दर्शयति—एतावदिति ।
निगमान्तानां वेदान्तानां फलावसानं परमपुरुषार्थमपवर्गवत्त्वज्ञानमो-
खदेव यद् दृश्यमूलमज्ञानं सकार्यमपवाध्य भवान्निधं संसारममुञ्चं तरेत्
तारणां ब्रह्माद्वये निजमहिम्नि सर्वैव नित्यमेव तिष्ठेत् । किं कुर्यात् इदं
भ्रमोत्थमात्मनोऽन्यत् सकलं दृश्यजालं त्यक्तं दृश्यः सत्तायून्यवया

नित्यमेव निरस्तसत्ताकं त्यजन्नेव तिष्ठेत्, “विमुक्तश्च विमुच्यते”
(क० २ । ५ । १) “निवृत्तश्च निवर्त्तते” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १७० ॥

वेदाम्बुधेः सुरगणार्चित ईश्वरोऽद्वा

ज्ञानामृतं भ्रमतमोहर उद्धार ।

प्रादुर्बभूव मथनात्तत आत्मतत्त्व-

चिन्तामणिः स हरिपादयुगेऽर्पितोऽस्तु ॥ १७१ ॥

एवं शास्त्रार्थं परित्यज्य वेदानोमस्य ग्रन्थस्य भगवच्छ्रीमन्मुकुन्द-
प्रसादजन्यस्वान्निर्दोषत्वमिति सूचयन् स्वकृतश्रमस्य सार्थक्याय ग्रन्थं
स्वेष्टदैवतस्य श्रीमन्मुकुन्दस्याविद्यादिदोषोन्छेदकस्मरणस्य पादारविन्द-
योः समर्पयति—वेदाम्बुधेरिति । ईश्वरो महादेवः सुरगणैर्ब्रह्मादिभि-
रर्थितः सन् शङ्कराचार्यनामा भूत्वा हरिर्वा व्यासरूपेण वेदाम्बुधेरत्य-
गाधतात्पर्यनिगमार्णवात् अद्वा सात्ताद् ज्ञानामृतं तत्त्वज्ञानसाधन-
भूतवेदान्तसात्पर्यनिर्णायकसूत्रभाष्यादिग्रन्थज्ञातमद्वैततत्त्वामृतपर्ययसन्न-
तया पीयूषतुल्यमुद्धार—वेदाम्बुधिं निर्मथ्य ततो निष्कृष्य सार-
मुद्धृतवानित्यर्थः । भ्रमतमोहर इतीश्वरविशेषणं शास्त्रोद्धारप्रयोजन-
सूचनार्थम् । ततः सूत्रभाष्याद्यमृतमथनात् ततोऽपि आत्मतत्त्व-
चिन्तामणिः प्रत्यकृतत्वचिन्तामणिरेतन्नामको ग्रन्थः प्रादुर्बभूव
आविरासीत् । स च प्रत्यकृतत्वचिन्तामणिर्हरिर्भगवतो वासुदेवा-
भिधेयस्य श्रीमन्मुकुन्दस्य पादयुगे चरणारविन्दयुगेऽर्पितोऽस्तु—तत्प्र-
सादान्मुमुक्षूणामविद्याकामकूर्मादिबाधेन परमानन्दपदे प्रतिष्ठाप्रदो
भवत्वित्यर्थः । प्रतिष्ठांम्बुधेः सकाशाद्देव प्राधनया भगवान् वासुदेवः
कूर्मादिरूपेण प्रतिद्विपीयूषं समुद्धार । तत्रामृतमथनं सर्वरत्नगिरो-
... कं ... म ... पादुरा ... म देव ... निवृत्त स्थले सम-

पितः । अचन्तु तद्वन्मन्त्रविन्द्याः नमर्तिता न तेन पूर्वमप्यदरोयो-
पोति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

सकलगुणसमुद्रं तापविध्वंसमेव

सुमतिकुमुदचन्द्रं सहस्रताकल्पवृक्षम् ।

भ्रमतिमिरदिनेशं जाड्यविच्छेदवह्निं

व्रजपतिसुकुमारं कृष्णमन्तः श्रयेऽहम् ॥ १७२ ॥

“मङ्गलाशानि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रचन्ते वीर-
पुरुषकाव्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्त्यप्येतारश्च मङ्गलसुखं यथा
स्तुः” (महा० भा०) इति महामाण्यादाहृतश्रुतिवचनाद् मध्यस्य प्रथम-
गमनादिमिद्वयं ऽन्तेऽपि सत्यज्ञानानन्दाद्वयसर्ववेदोत्तमाङ्गप्रतिपाद-
परमपुरुषवामुदेवानुमन्थानलचरा मङ्गलमाचरन्ति—सकलगुणसमुद्र-
मिति । प्रथमविशेषदीभूतरूपकं गानन्तरुत्पत्त्यागुणगताप्रयत्नेन, द्वि-
तीयेन तापत्रितयविध्वंसकत्वेन, तृतीयेन वैदान्तवाक्यजन्यप्रमाद-
कारणत्वेन, चतुर्थेन सनकादिसत्जनवृन्दाराध्यत्वेन तदाभयत्वेन च,
पञ्चमेनाज्ञानान्धकारोच्छेदकत्वेन, षष्ठेन वैदागाध्यासोत्प्रेक्षतामर्थ-
पाण्डित्यहेतुत्वेन, सप्तमेन तु भक्तवारसत्त्वशरण्यमौन्दर्यमागुर्य-
मारमर्यमौष्ठशान्त्यगुणगताधारत्वेनोपासयत्यमुषमिति द्रष्टव्यम् ।
इत्यमृतं भगवन्तं श्रीकृष्णं परमेश्वरत्वेन निरतिशयानन्दतानन्दकन्दं
मम्यगन्तः प्रत्यगभिन्नत्वेन संजये प्रथम इत्यर्थः ॥ १७२ ॥

ध्येयं सद्भिर्हृदि सुखभुवं देवदेवेकवर्णं

लक्ष्म्याकान्तं च जयवमुल्लेखजगल्लज्जितं यत् ।

मोहध्वान्तक्षयपटुरविं तत्त्वबोधप्रदीपं

वन्दे नित्यं जनिमृतिहरं श्रीशपादारविन्दम् १७३

पुनस्तस्य भगवतः पादारविन्दमन्तरनुसन्दधानो नमस्करोति—
ध्येयमिति । सद्भिः कर्मनिष्ठैरष्टाङ्गयोगनिष्ठैर्ज्ञाननिष्ठैश्च सत्पुरुषै-
रभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तये ध्येयमवश्यं ध्यातव्यं हृदि वद्वक्तिशोधितान्तः-
करणे ध्येयत्वमेवाह—सुखभुवमिति । ध्यातॄणां निरतिशयसुखस्य प्रादु-
र्भावस्थानम्, अत एव देवदेवैकवन्द्यं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्राधान्येन वन्द-
नार्हम्, तत्रैव हेत्वंन्तरमाह—सुखस्याक्रान्तमिति । सर्वविभूत्य-
धिष्ठात्र्या देव्या श्रियाऽऽक्रान्तं सेव्यत्वेन समाभितं भवजयबप्रभृति-
पेढशस्त्रक्षयैश्चतुर्विंशतिलक्षैर्वा यदस्ति मोहध्वान्तक्षयेऽज्ञाना-
न्धकारविनाशे साक्षात्प्रचण्डभास्करं यतस्तत्त्वबोधस्यानारोपितचिद्रू-
पस्य ब्रह्मणः प्रदीपं साक्षादवबोधकम्, अत एव जनिमृतिहरं संसारब-
न्धोच्छेदकं तच्छ्रीपतेर्लक्ष्मीनाथस्य श्रीमन्मुकुन्दस्य पादारविन्दं वन्दे
प्रद्वीभावेनाश्रयामीत्यर्थः ॥ १७३ ॥

वेदान्तानतियत्नतो निजधिया वीक्ष्यादराच्छ्रीपते-
राचार्यस्य कृपांशतोऽतिगहनान्निष्कृष्य तेभ्यो मया ।
प्रत्यक्तत्त्वमणिर्ह्ययं विरचितः श्रीकृष्णपादाब्जयोः
सेवायै न तु कारणान्तरकृते स श्रीपतिः प्रीयताम् १७४

अस्य ग्रन्थस्य विरचनमपि भगवच्छुश्रूषार्थमेव; न ॥ ख्यात्यादिसि-
द्धये इत्याह—वेदान्तानिति । श्रीपतेः श्रीमन्मुकुन्दस्याचार्यस्य भगव-
त्पादाभिषेयस्य भगवद्भाष्यकारस्य च करुणया आदरादत्यन्दाभिनिवेशाद्
भक्तिरूपाभिजधिया निजेन भगवता कृष्णेन दत्तया बुद्ध्या स्वात्मतत्त्व-

विषयिण्या वा वेदान्तानुपनिषदस्तद्भाष्यतट्टीकादिसहितान् अतिवन्नतो
गुरुमुत्तादध्ययनादिप्रयत्नेनातिगहनानतीवगम्भीरतात्पर्यकानपि वीक्ष्य
पूर्वपरपर्यालोचनेन विचार्य, तेभ्यः वेदान्ततद्भाष्यतन्निबन्धेभ्यो
निष्कृष्य अतिविस्तृतेभ्यः सारभागमुद्धृत्य मया कृष्णपादारविन्दम-
करन्दाभिलाषिणाऽयं प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिर्ग्रन्थः, श्रोक्यास्य भगवतो
वासुदेवस्य पादाब्जयोः सेवायै वासुद्दिश्यैव विरचितो ग्रन्थः,
न तु फारशान्तरकृते पूजाख्यातिश्लाभादिसिद्धये नैव कृत इत्यर्थः ।
यत्पादान्नसेवासुद्दिश्य कृतः स श्रोपतिः स्वीयेन कारुण्येनैव प्रीयताम्—
दानोद्धरणं सीशीत्यमनुनृत्यैव प्रोशात्वित्यर्थः ॥ १७४ ॥

प्रत्यक्तत्त्वविवेचनेऽनुभिरयं प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणि-
धोरैः शान्तिदमादिभूषणधरैः संस्थापनीयो हृदि ।
तन्भूपासुविभूषितैर्धर्मतमःसम्भृतशोकादिकं
दारिद्र्यं प्रविनाश्यते सकलनं मोक्षःफलं प्राप्यते ॥ १७५ ॥

सुसुभिरस्यादरेण स्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमापनयया विचारणी-
योऽयं ग्रन्थ इत्यभिप्रेत्याह—प्रत्यगिति । प्रत्यक्षत्वं वेदादिभ्यो
विरिष्य तानुमिच्छुभिः शान्तिदास्यादिभूषणभूषितैर्ग्रन्थं प्रत्यगात्म-
चिन्तामणिर्हृदि सम्यग् दृष्टप्रयत्नेन स्थापनीयः । किमर्थम् ?
इत्याकाङ्क्षायामाह—तद्वृत्तिः । तस्य चिन्तामणेर्या भूषा गोभा यया
सुसु विभूषितैः सम्यग् विचारोपायद्वैतैर्धर्मतमःसम्भृतशोकादिकं
मरुतमशानतरकार्याप्यासजनिवगोकाणुपलाप्यमनपेतिरष्टं संसार-
बन्धात्म्यं दारिद्र्यं प्रकरोत्य भूलोभ्येन विनाश्यते वाप्यते । यत्र द
निवृत्तप्रयत्नेन मोक्षः फलं निरतिशयानन्दार्थिभिरनुभूतं फलं प्राप्यते
इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अयं प्रत्यक्चिन्तामणिरमृतसाम्राज्यफलदो

ह्यविद्यादारिद्र्यं सकलमपहत्याऽद्वयधिया ।

हरेः पादाम्भोजद्वयकरुणया संविरचितः

सतां हृद्यो भूयाद्विगलितभिदाभ्रान्तिमनसाम् १७६

प्रसिद्धचिन्तामणेः सकाशादस्योत्कर्षमुक्तमपि श्रोतुरुच्युत्पादनार्थं पुनर्दृढयति—अयमिति । अयमत्यन्तविलक्षणगुणगणालङ्कृतः प्रत्यक्चिन्तामणिरमृतं यत् साम्राज्यं सद्रूपं फलं प्रददातीति तथा अविद्या काम-कर्मादिक्लेशरूपदारिद्र्यं सकलं निःशेषमद्वयतत्त्वविषयकज्ञानजनकत्वेनापहत्यापबाध्यैव तथा सोऽयं हरेः पादाम्भोजयुग्मस्य करुणया विरचितः सन् सतां सज्जनानां विगलिता विलयं प्राप्ता भिदा भ्रान्तिः “अहमिदं ममेदं नेदं मम” इति भेदभ्रमो यस्मात्तादृशं मनो येषां स्वीयपरकीयभेदशून्यतया करुणार्द्रचित्तानां हृद्यो हृदयंगमो भूयादित्याशीःप्रार्थना ॥ १७६ ॥

श्रीमत्कृष्णपदाम्भोजमकरन्दरसाशिषा ।

सदानन्दयिदा प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः कृतः ॥१७७॥

सुमुमुक्षुजनाज्ञानदारिद्र्यक्षयकार्ययम् ।

भूयाच्चीमन्मुकुन्दाद्भिप्रेमभक्तिरसोद्भवात् ॥ १७८ ॥

इति प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणौ द्वादशं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ १२ ॥

पददेव श्लोकद्वयेन पुनः प्रार्थयति—श्रीमत्कृष्णपदाम्भोजेति ।

श्लोकद्वयं निगदय्यादयातम् ॥ १७७—१७८ ॥

मन्दस्मितान्वितमुखः कल्याणलोकः

श्रीदाममुख्यसपिभिर्विहरन्निरीक्ष्यः ।

सूर्यात्मजापुलिनसैकव आदरेण

स्वान्ते ममास्तु सततं व्रजराजसूनुः ॥ १ ॥

चेतो विहाय सकलं कलनेकरूपं

दुर्यं परिश्रममयं सुखलेशशून्यम् ।

शान्त्यास्पदे रसनिधौ विमलस्वभावे

कृष्णे रमस्व सततं परसौख्यमूर्तौ ॥ २ ॥

क सकलनिगमान्तैरप्यगम्यं हि सत्त्वं

क च परिमितबुद्धिर्मादृशोऽद्वा सद्यापि ।

जयति जगदधोगस्यैव कृष्णस्य नित्यं

लघुरपि सुकटाक्षो मृत्यु वद्धारदत्तः ॥ ३ ॥

वेदान्तवचनमधिगम्य गुरोः श्रुत्वा

रामात्परं न किमपीति सदैकबुद्धिः ।

विद्वन्मणिरिधिं शिवलाल इति प्रवीत-

स्तेनानमीरित इमं कृतवान्निबन्धम् ॥ ४ ॥

एतेन वेदजनको जगतामधोरो

वेदान्तवेपनिजतत्त्वं वद्धारकीर्तिः ।

प्रीयानु माधव बदेतु सदैव वस्मिन्

भक्तिः परा व्यवहिता पुरुषार्थमूमिः ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभित्तापिमदानन्दविद्वत्कृतायां

प्रत्यकूतचिन्तामणिदिव्याख्यायां स्वप्रभाभिषायामराण्डार्था-

परपर्यायप्रच्छास्यैक्यमपूग्नाभिधं द्वादशी प्रकरणं

समाप्तिनगमत् ॥ १२ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दाभिमदोज्जु ।

प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिटीकायां प्रसङ्गादुद्धृतानां
श्रुत्यादीनामकारादिवर्णानुक्रमेण
सूचीपत्रम्

अ

	पृ०	पं०
अयमे येन्मधु विन्देत	१६५—६	
अक्षर्यं वै पातुर्मास्य०	३४—२१	
अक्रूरत्वमिवन्दने	१२०—१२	
अजामेकाम्	३०४—६	
अजो ह्येको जुपमाणेऽतुरोते	३०४—७	
अज्ञानेनायुतं ज्ञानम्	{ २६६—१७	
	{ ३०४—१७	
अक्षोरणीयान्	१७—८	
अतोऽन्यदार्त्तम्	६६—६	
अत्रायं पुरुषः स्वयंभ्योतिः	२४—१५	
अयं धराः	२०३—१	
अनन्यत्वं क्यतिरेकोणाभावः	११३—२	
अनारब्धकार्यं एव तु	३३१—१३	
अनीशया शोचति मुह्यमानः	{ ३०४—५	
	{ ३०४—१७	
अनृतेन हि प्रत्यूहाः	३०४—१५	
अनेन जीवेन आत्मनालुप्रविश्य	१६—१२	
अन्यदेव विदिषादयो०	२५—६	

	पृ०	पं०
अपूर्वानपरं ब्रह्म	११६—	६
अमयं सर्वभूतेभ्य	१२८—	३
अयमात्मा	२६७—	१६
अर्धं व्यजति पण्डित	२४८—	२
अलङ्कारो ह्ययमत्माकम्	१०६—	१६
अवचनेनैव प्रोवाच	१६०—	१६
अवशेनापि यन्नास्ति	४६—	१६
अविद्याया अविद्यात्वम्	१०६—	२३
अविद्याया, परम्पारम्	३१२—	२
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्	१४२—	४
अश्रद्धाना पुरुषा	३३३—	३
असङ्गो नहि सृजते	{	७८—७
		११५—१६
असङ्गो ह्ययं पुरुष	{	७८—७
अयुक्तम्		७६—१७
अस्मान्मायौ सृजते विश्वमेतम्	{	७६—१८
		१८६—१
अस्य महतो भूतस्य	{	२०५—१७
		२२०—१८
अर्धं प्रकाशितं	{	२३८—२०
		२६७—१६
	अथ	
आचमनार्थे पाणिपाद०	{	५१—२०
आपादवान् पुरुषो वेद		३२०—१३
		३३१—६

	५० पं०
आचार्यादिव विदिता विद्या	३२२—१२
आत्मन एव इदं सर्वम्	८७—१५
आत्मनस्तु कामाय सर्वम्	२२२—१४
आत्मा कर्मादिरूपश्चेत्	२—३
आत्मारामाश्च मुनयो	३३८—२२
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः	{ ६—१ ८—३ २२२—१८
आत्मा वा इदमथ एक	८४—२
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्	१०—१३
आत्मीयातन्दः	१६६—११
आत्मीयेदं सर्वम्	८०—१८
आदरेण यथा स्तौति	१२६—६
आद्यानाभ्यविष्ठायाम्	१०२—१२
आनन्द आत्मा	{ १६६—११ १६७—११ १६७—१७
आरुरुक्षोर्मुनेर्प्रागम्	४४—१८
आवृत्तिसकृदुपदेशात्	{ ६०—१० ६२—५
आश्रयत्वविषयत्वभागिनी	२८४—१८
आसुप्तेराश्रयेः कालम्	५४—१८

इ

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्

१५८—१७

प्र० पं०

एष लोकाधिपतिः

{ १२४—१३
१३६—१

एष वशी

{ १२४—१०
१३६—२

एष सर्वस्थेशानः

{ १२४—११
१३६—२

एष सर्वेश्वरः

{ ११५—४
१३६—६

एष हि दृष्टा

४—२०

एषास्य परमा गतिरेषाऽस्य

१२—१०

एषोऽणुदात्ता जैवता वेदितव्यः

१७—५

खे

श्रीमित्येवं ज्ञायथ आत्मानम्

६—३

फ

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्

४—८

कर्मणीय हि संसिद्धिः

४६—७

कामः सङ्कल्पो विधिकृत्सा

११८—१५

क्रमेणोपयदाञ्छायाप्त

१०२—१०

फलेशकर्मविपाकाशयिष्यता

६०—५

लीत्रज्ञं चापि मां विद्धि

{ ११५—७
१७८—१२

ग

गच्छत्सिष्ठतो वापि

५४—१६

गम्भीरांस्तानमेदेन

८८—३

च

चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते

६५—१

ज

जन्माद्यस्य यतः

११३—१८

जन्मान्तरेषु यदि

५८—१

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि

४६—१८

ज्ञानेन तु तदज्ञानम्

३१२—४

त

त इमे सत्याः कामा.

३०४—१६

तच्चिन्तनं तत्कथनम्

६१—१४

ततः शमादिस्थापनसम्पद्

३५—१३

तत्तु समन्वयात्

१३५—१३

तत्त्वमसि

{ ६०—४
७२—१३
१३०—१०
१७८—११

तत्प्रमादात् परां शान्तिम्

{ १२८—६
१२८—४

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानम्

४३—१८

तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविगतं

{ १६—१३
११५—१

तदनन्यत्वमागम्यशब्दादिभ्यः

१०७—१८

तदभिप्यानात् तिरादितम्

११७—३

	५० पं०
तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम्	८१—२०
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	१७४—१
तदेतद् ब्रह्मापूर्वम्	१०५—२०
तदेपां प्राणानां विज्ञानेन	५—१२
तदेतत् बहु स्यात्	११४—१०
तद्द्वयया अहिमिर्त्वयिनी	३२८—११
तद्धेतत्परयन्मृषिर्वाग्मदेवः	३३२—८
तद्द्वयथेह कर्मचिठो लोकः	{ ३४—२३ २२१—१६
तद्वा अस्यैतदाप्तकामम्	१२—६
तद्विजिज्ञासस्व	११३—२१
तद्विधानविबुधायाम्	१०२—८
तन्स्त्रीपतिपदं पुरुषं	२४२—१४
तमेव चायं पुरुषं प्रपद्ये	१२८—२
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति	४४—१
तमेव शरणं गच्छ	१२६—३
तयोर्ब्रह्मायन्नमृतत्वमेति	{ ३२१—५ ३२६—११
	{ २४—८ २८—१०
तरति शोकमात्मवित्	{ २२०—२३ ३०४—१६
	{ ३१२—१ ३१२—५
तत्त्वविज्ञां वितताम्	५०—१२
तर्काप्रतिष्ठानात्	

तस्माच्छान्तो दान्त उपरतः
 तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यम्
 तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
 तस्य प्रियमेव शिरो मो०
 तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचम्
 तस्याभिध्यानात् योजनात्
 तेषां न पुनरावृत्तिः
 तेषामहं समुद्धर्ता
 तेषामेवानुकम्पार्थम्

पृ० पं०

३६—१

५७—१०

८०—१५

११४—१२

२३—६

५१—२०

११०—२३

२२१—१५

११७—१४

४२—७

द

ददामि बुद्धियोगं तम्
 दर्शनपर्यवसानानि हि
 दृश्यते त्वमया दुर्धृष्या
 देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्
 देशना लोकनायानाम्
 देहेन्द्रियादिष्वहं
 देवी ह्येषा गुणमयो
 द्विधेरं द्वौतमित्याहुः
 हे विद्ये वेदितव्ये

{ २—८
 २५८—१०

६२—६

२४२—५

११०—४

८८—१

३३८—७

५५—१५

१८०—१६

१८६—२१

ध

ध्यायतीव लेजायतीव
 ध्यायन् कृते यज्ञम् यज्ञैः

१०—१२

४८—२२

न	पृ०	पं०
न स्वस्वमृतत्वमित्यभेदे	११३—	३
न चान्यत् किंचन सिपत्	८४—	८
	८१—	२०
न तस्य कार्यं करणं च	१०५—	२१
	११०—	११
	१८८—	१
न मे पार्थोस्त्रि कर्तव्यम्	३३७—	२२
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि	८४—	२
न विज्ञातेर्विज्ञातारम्	१८१—	१
न शूद्राय मतिं दद्यात्	४८—	१४
	५१—	६
नानुपमं प्रादुर्भावात्	८०—	१६
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	११—	३
नान्यः पन्था विद्यते	४६—	१२
नारूपे सुखमस्ति	१६६—	१४
निवृत्तश्च निवर्त्तते	२८—	१
	३४२—	२
निष्फलं निष्किर्यं शान्तम्	७८—	१६
	३२—	२१
	५८—	१६
नैति नैति	८०—	७
	८१—	१०
	१३२—	२
नैह नानास्ति किञ्चन	६८—	५
	११३—	६

तस्माच्छदान्तो दान्त उपरतः

तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यम्

तस्माद्वा पतस्मादात्मनः

तस्य प्रियमेव शिरो मे०

तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचम्

तस्याभिध्यानात् योजनात्

तेषां न पुनराकृतिः

तेषामहं समुद्धर्ता

तेषामेवानुकम्पार्थम्

पृ० पं०

३६—१

५७—१०

८०—१५

११४—१२

२३—६

५१—२०

११०—२३

२२१—१५

११७—१४

४२—७

द

ददामि बुद्धियोगं तम्

दर्शनपर्यवसानानि हि

हरयते त्वमया बुद्ध्या

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्

देवानां लोकनाथानाम्

देहेन्द्रियादिष्वहं

दैवी ह्येषा गुणमयी

द्विधैरं ह्यीवमित्याहुः

हे विद्ये वेदितव्ये

{ २—८
२५८—१०

६२—६

२४२—५

११०—४

८८—१

३३८—७

५५—१५

१८०—१६

१८६—२१

ध

ध्यायन्तीव लेलायतीव

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः

१०—१२

४८—२२

न

पृ० पं०

न खल्वसृजत्वमित्यभेदे

११३—३

न पान्यत् किंचन मिषत्

८४—८

न तस्य कार्यं करणं च

८१—२०

१०५—२१

११०—११

१६६—१

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यम्

३३७—२२

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि

८४—२

न विज्ञातेर्विज्ञातारम्

१६१—१

न शूद्राय मतिं दद्यात्

४८—१४

५१—६

नानुपमृष्ट प्रादुर्भावात्

६०—१६

नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा

११—३

नाम्यः पन्था विद्यते

४६—१२

नाल्पे सुप्तमस्ति

१६६—१४

निवृत्तश्च निवर्त्तते

९६—१

३४२—२

निष्कर्तं निष्कर्ष्यं शान्तम्

७६—१६

नैति नैति

३२—२१

७६—१६

८०—७

८१—१०

१३२—२

नेह नानास्ति किंचन

६६—५

११३—६

नैव तस्य कृतेनार्थो

पृ० पं०

{	३३८—६
{	१५७—१३
{	२२८—६
{	२७४—१३
{	३१७—१४

प

परमेष्ठी ब्रह्मणे ब्रह्म
पराश्वि खानि ध्यतृणत्
परिचर्या चोत्तरेषाम्
पश्यतः श्वेतिमारूपम्
ब्रह्मानघन एव
प्रत्यक्प्रवणता

२०३—२
१४२—३
५२—३
२१८—३
२३८—१२
४५—१०

ब

बालाप्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
बालाप्रशतभागस्य
बुद्धितत्त्वचिदाभासौ
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय

१७—७
१७—६
६४—१७
७३—१५
६४—१८

ब्रह्मविदाप्नोति परम्

{	२८—१०
{	२२०—२१
{	२२४—१७

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति

२२०—२१
५४—१३

	पृ०	पं०
ब्रह्मवेदं विश्वम्	८५	—७
ब्रह्मवेदं सर्वम्	{	८५—१८
		८७—१६
ब्राह्मणप्रवृत्तं चात्र		४७—५

भ

भिक्षापर्यं चरन्ति	५७—११
भिरते हृदयमन्त्रिः	२२०—२४
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः	{ २२१—१
	{ ३१२—३
सृज्यभरणम्	५२—२
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	१२६—७

म

मनसैवेदवाप्तव्यम्	{	२४२—६
		२४२—१७
मानेन ये प्रपद्यन्ते	{	१२८—२
		३१२—४
		७६—१७
मायान्तु प्रकृतिं विधातु	{	८६—२
		१०५—१२
		१२४—५
		२७३—१३
		१११—१
मायामात्रन्तु कातन्व्येन		२२१—१
मायामेवां तरन्ति ते		१११—४
माया होषा मया सृष्टा		

	पृ०	पं०
मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य	५०—	४
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	{ १७८—	१
	{ २२८—	७
य		
यच्चालुरूपो बलिः	३२७—	१३
यच्च कामसुखं लोके	३५—	४
यजेत दद्याद् जुहुयात्	{ ३—	१६
	{ ४—	१०
यतो वा इमानि भूतानि	{ ७४—	१५
	{ ११३—	१४
	{ १६०—	२०
	{ २२७—	१४
यतो वाचो निवर्त्तन्ते	{ २३७—	१
	{ २४१—	६
	{ २४७—	११
यतः सर्वाणि भूतानि	११३—	१६
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्	११—	१३
यत्र नान्यत्पश्यति	{ ८७—	६
	{ ७६—	१०
यत्र हि द्वैतमिव भवति	११—	११
यत्साक्षादपरोक्षात्	२४४—	१
यन्नामकीर्त्तनं भक्त्या	४६—	१४
यद्विचारासहिष्णुत्वम्	११०—	१
यमेवः वृणुते तेन ह्यभ्यः	{ २—	८
	{ ११६—	२०

पृ० पं०

यः स्वात्मरतिरेव ह्यात्

३३८—४

यस्मादवार्त्तसंघत्सरो

३२—५

यस्य देवे परा भक्तिः

२—७

११६—२१

१३५—४

१५८—१०

यत्थैते चत्वारिंशत्संस्काराः

४३—१७

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो

३३३—४

येपान्त्वन्तगतं पापम्

६८—३

१८४—१२

यो ब्रह्मार्थं विदधाति

१३६—४

यो विज्ञाने तिष्ठम्

१८४—१०

१२८—१७

र

राजसूतोः स्मृतिग्राही

२७—१३

ख

वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्

१०७—१७

विज्ञावाचरमरे कोन विजानीयाए

११२—१५

२४—२३

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

१५७—१०

१५८—१२

विज्ञानं यज्ञं वनुते

५—१

५—१३

१५—१६

	पृ० पं०
वित्तात् पुत्रः प्रियः पुत्रात्	१७४—४
विमुक्तश्च विमुच्यते	{ २६—१ ३४२—१
वेदान्तविज्ञानमुनिरिचत्तार्थाः	{ २३७—४ २४७—१०
वेदान्तवाक्यजज्ञान०	२४६—६
घीहीनवहन्ति	६२—३

श

शब्दगन्धरसानाञ्च कीदृशी	२६४—६
शब्दब्रह्मणि निष्णातः	१८७—५
शान्तो दान्त उपरतः	५७—५
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि	३—१६
शास्त्रयोनित्वात्	१८६—३
शुद्धे महाविभूत्याख्ये	१२४—१७
शूद्रश्चतुर्थो वर्णः	५१—१८
श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः	१२०—६
श्राद्धकर्म	५२—१
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्	{ ५१—४ ५२—१६
श्रीविष्णोः श्रवणे परी०	१२०—१०
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः	२२२—२०

स

स एको मानुष भ्रानदः	१७७—१०
स एको ब्रह्मण भ्रानन्दः	१७७—१०

	पृ० पं०
सहृदेव प्रपन्नाय	१२८—४
स चानन्त्याय कल्पते	१७—११
सद्य लब्धचाऽभवत्	८५—६
सत्यकामः सत्यसहकल्पः	{ १३०—१८ १३५—२२
	{ ७२—१२ १३६—३
	{ १५७—१० १५७—१७
सत्यं ज्ञानममन्तं ब्रह्म	{ १५८—८ १५८—११
	{ २२३—१८ २२४—२२
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	{ ८४—१ १४६—१३
	{ १४८—१८ १५०—६
सहृष्येन युक्तमद्य	१०२—१४
सर्वत्र पञ्चभूतानि	१८०—२०
सर्वधर्मान् परित्यज्य	{ ४२—१४ १२८—१
सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म	{ ८०—१८ ११३—५
	{ ११४—६ १३१—२०

	पृ०	पं०
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	१३५—	१६
सर्वोपधस्य पूरयित्वा	६२—	—६
स विश्वकृत्	{	८०—१६
		१३६—४
सहकार्यान्तरविधिः पक्षेण		५७—७
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च		११०—१२
सार्वविभक्तिकस्तसिः		६६—५
सुषुप्तिकाले सकले विलीने		१७६—१४
सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा		१०६—२१
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः		६—२
स्थितोऽप्यसौ चिदाभासौ		६५—३
स्याद्वादः सर्वधैकान्त्य०		१०२—१६
स्वदारतुष्टिः		५२—२
स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येण०		६४—१५
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च		११०—४

ह

हर्षशोकौ जन्ममृत्यू २४—६

प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिश्लोकांनामकारादि- क्रमेणानुक्रमशिका

पृ० स्तो०

अ

अकप्रमोक्षाख्य०	२—३
अखण्डप्रत्यगात्मैक्य०	२५८—२०५
अखण्डानन्दमद्वैतम्	१६०—१
अखण्डैकरसमहा०	२३२—१२६
अख्यातिवादेऽप्यविवेकतो	३१५—१२१
अग्नेरिवौष्ण्यम्	१२—२१
अङ्गुल्यभाविनाभ्यानाम्	१६५—१६
अङ्गुल्यभाविबाह्यानाम्	१६५—१७
अङ्गुल्यभाविबाह्येष्व०	२०४—५२
अच्छिन्नप्रव्यवहारस्ते	२००—३६
अज्ञातमज्ञानमपीप्यते	२८८—५६
अज्ञानकार्यम्	२८४—५३
अज्ञानजानिर्वचनीय०	३१०—१०६
अज्ञानमाशार्च्यम्	६४—४७
अज्ञानमद्वैतचिदात्म्यम्	२६६—८०
अज्ञानमप्यावरणात्मकम्	२८६—८८
अज्ञानमात्मावरकम्	२८५—५५
अज्ञानमित्यत्र	२७६—४०
अज्ञानयोगात् प्रथमम्	२८४—७५

	पृ० श्लो०
अज्ञानबाधादखिलम्	३१६-१३०
अज्ञानबाधोत्तर०	६२-४४
अज्ञानविष्वस्तिता०	३१६-१२४
अतः पुराणादधि०	५०-१८
अतः प्रमाणं श्रुति०	३०६-१०१
अतश्च जीवाश्रय०	२८८-६३
अतीव ह्युद्धः परमेश्वरः	२६६-२३
अतोऽत्र कृतियोग्येष्व०	२१६-८६
अतोऽधिकारी	३८-६६
अतो न कुत्रापि	२६५-१४
अतो न चास्मन्मत०	१५४-३४
अतोऽनादितया वेदो०	१६८-३३
अतोऽन्यदार्त्तम्	३०-५२
अतोऽपि ज्ञानस्तमये	२८१-५०
अतो ब्रह्मविवर्त्तत्वात्	२०६-७३
अतो ब्रह्माद्वये मानम्	२०६-७६
अतो महान्तः श्रुति०	१८४-१०२
अतो सुमुह्यः	२६-५१
अतो लक्षणयाऽखण्ड	२५७-२०३
अतो विप्रतिपत्तिर्न	२५३-१८७
अतो विवेकी जड०	१८३-६६
अतो वेदान्तवाक्योत्था	२४०-१४१
अतोऽस्त्यविद्याविषये	२७१-२६
अतोऽस्त्यविद्या०	२६६-८७
अत्रोच्यते जगदिदम्	८३-१३

	५० श्लो०
अत्रोच्यते सदकलम्	७६—६
अत्रोच्यते मानशिरोमणेः	१४६—२४
अत्रोच्यते यावदयम्	३२६—१४६
अत्रोच्यते श्रौतमतम्	२६८—२१
अथ वंशगुपक्रम्य	२०२—४७
अथात्मचैतन्यमिदम्	२८०—४७
अथानुमानतल्लघ्न	१८२—७
अथापि त्रिन्वप्रतित्रिन्व०	२६३—६
अथाभ्युपेयेव स जीव	२७०—२६
अपेति कल्पेव	१४७—१६
अथो जगत्प्रतिविम्ब०	१४२—५
अद्वैतमेव निगमान्त०	१३७—७३
अधिगतनिगमार्थो	१८८—११३
अध्यासपाशविनयात्	३३८—१६७
अध्यासमात्मनि	११२—३६
अध्यामहानिः कन०	६१—४२
अध्यासद्वानौ प्रयतेव	१५६—६०
अनन्तापारमित्याद्या०	२३६—१३६
अनादित्वेऽपि वेदस्य	२०६—४५
अनादविद्याकथितम्	१६०—४५
अनादविद्यावृत्त०	२७५—३८
अनादविद्यापरि०	६०—४०
अनीशुषा गोचरि	३०४—६८
अनुमानादिना चेतस्यात्	१८६—२६
अनेकतन्मात्रिण०	७०—४८

अनेरुजन्मोद्भव०	पृ० श्लो०
अनेकपुण्यार्जित०	१८८-१११
अनेकोपाधिसम्बन्ध०	५५-२६
अन्त्ये मृपा रज्जुफणि०	२५०-१७६
अशोद्धवेऽत्राश०	३०८-१०६
अन्यथा निरचये सिद्धे	२०-३४
अन्याश्रमे ब्रह्मणि	१६५-१६
अन्येन निर्दुष्टसुचक्षु०	५४-२६
अन्योन्यसम्बन्धवशात्	१४४-११
अपरोक्षतयात्मानम्	२६५-७६
अपरोक्षभ्रमस्यास्य	२४६-१६३
अपरोक्षस्वभावस्य	२४०-१४२
अपि चापौरुषेयत्वे	२४४-१५८
अप्यगोचरभूता ये	१६४-१५
अबाधितप्रत्ययसाधकत्व०	१६८-३०
अभावरूपा क्षमते कथम्	३१५-१२२
अमूर्त्तवस्त्वात्मनि	२६६-१८
अयं प्रत्यकृचिन्तामणि०	२६३-१०
अयोग्यविषये पुंसे	३४६-१७६
अर्थापत्त्यनुमानाभ्याम्	२०३-५०
अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्	२३५-१३०
अविद्ययाऽध्यस्तम्	२२८-११०
अविद्यावृत्तिबाधस्य	११-१६
अविद्ययोद्भावितामेत०	२२८-११३
अशेषविश्वम्	१८०-६२
	१७६-६१

असङ्ग आत्मन्यपि
असङ्गस्यापि वाक्योत्प०
असंस्कृतमनस्तद्वत्
अस्मीति बुद्ध्या
अस्य महतो भूतस्य
अहं सुखंति प्रति०

पृ० श्लो०
१८२—६८
२३०—१४८
२४१—१४६
३३—५८
२०५—५८
१६८—६३

आ

आकाशवायुशुचि०
आ वात्मयोऽं गुरुशिष्य०
आचार्यवान् वेद च तस्य
आत्मत्वमेतस्य सुखस्य
आत्मन्यवस्थात्रयम्
आत्माकाशादिवहेदे
आत्मादिव्यवहारस्य
आद्ये सद्याविधं वेदे
आनन्द आत्मा न मित्रे
आनन्द आत्मेति बचः
आवोधं चिन्तनध्याने
आराधनं बहुविधम्
आराधितं भगवती०
आविर्गमं देहयुगम्
आस्तित्वयुद्धिः श्रुतिः

११६—४६
३०१—६३
३३१—१५६
१६५—५७
११—२०
२००—३८
२०१—४३
१६७—२६
१६६—५६
१६७—६१
२२२—६५
१२७—५८
१२६—५७
२७—६६
१८५—१०८

इ

इन्द्रादेरपि सम्बन्धः

४७

१८६—३५

	पृ० श्लो०
इतरागोचरत्वे सत्या०	२४२-१५०
इति प्रवाहरूपेण	२०८-७२
इत्यादिवेदान्तगिरा	३२-५६
इष्टसाधनविज्ञान०	२१६-६०
इष्टसाधनविज्ञान०	२१५-८८

ई

ईशानीशप्रणीतत्वम्	२०३-४८
-------------------	--------

उ

उच्चारणोपलब्धन्य०	२०८-६८
उपाधियुक्त ह्यवभास०	१५६-३८
उपाधिरेकस्तत०	३०१-६२
उपाधिःशून्यस्य चिद०	२६७-८२
उभयत्राऽद्वय प्रत्यक्	२३२-१२५

वृ

ऋचो यजूपि सामानि	१६४-१४
------------------	--------

श

एकधैवानुद्रष्टव्यम्	२२७-१०६
एकमेवाद्वितीयं चेत्	२०६-५६
एकाग्निसम्बन्धवशात्	२६६-७६
एकार्थवाचकत्वेऽपि	२५४-१८६

एतावदेव निगमान्त०
एवं च वेदवचसाम्
एवं विवेके सति
एवं सतीदं प्रतिषिद्धमेव

५० श्लो०
३४१-१७०
१३५-७१
३३-५६
३२०-१३३

क

कथंविदेकस्य
कर्घं सदा मानमिदम्
कर्तुः सतः कृत्य०
कर्तृत्वभोक्तृत्व०
कर्तृत्वमस्मिन्ननुभूति०
कर्तृत्वमेवास्य
कार्यं च विधमपि
कार्यकारणवैधुर्यात्
कार्यान्विताभिधायित्वम्
कार्या मनुष्यवपुषा
किञ्च वाक्यप्रमाणात्वा०
किञ्च वाङ्मनसादीनाम्
किञ्चात्मवोधमिरम्
किञ्चात्मरूपत्वमितीष्यते
किञ्चाद्वये मानमपीष्यते
किञ्चाद्वितीयं ह्यपेता
किन्त्वभावादुपायस्य
किन्त्वयं वर्णसङ्घातो
कुर्वन् समार्थि यदि

२६२-६६
१४७-१८
४-६
२६-४६
५-७
७-१२
१०६-२६
२००-३७
२११-८१
१२३-५३
२३१-१२१
२४५-१६७
३२१-१३५
१६४-५५
१४८-२२
१४८-२०
२१३-८४
२०७-६५
३७-६४

	पृ० श्लो०
कृतं कृत्यं तेन श्रुतिभिः	३३६-१६४
कोशेषु तादात्म्यभनम्	२७-४५
कांशा हि विज्ञानमय.	२२-१७
कोऽसौ स जीवस्त्विति	३०३-६६
क्रियाकारकयोर्द्रव्य०	२११-५६
क चात्मतत्त्वं	१६-३३
क चैष जीवः परतन्त्र०	२६१-४
क धर्मपापादिवशो	२६२-५
क वस्तु एषोऽखिल०	२६२-७
क भूतसघातदृढाभि०	२६२-६
कावियक विश्वम०	२८-४८
चित्तङ्कुरादिरचनाम्	८३-१२

ग

गुणाश्च दोषाः परमात्म०	२७६-३६
गुरुपदिष्टा परमात्मगोचरा	३२२-१३७
गृहाश्रमे यैर्जनकादिभि.	५६-३१
गोविन्दवेदान्तगुरुक्तिभक्तिः	३३३-१५६

घ

घटाद्युपाधेर्गगनादिवस्तुना	२६४-७४
----------------------------	--------

च

चिदात्मभावेन तयोः स्वरूपतो	२६८-२२
----------------------------	--------

ज

जगज्जनिस्थानलया यतो	७२-६२
---------------------	-------

पृ० पं०

सगज्जनेः पूर्वमरणमद्वयम्	१५०—२५
सदे न वाश मृतावृतिः	३०६—१:१
सदे वपन्ने ममस्तनूनपात्र	१८०—८३
अहं स्तपेत्ताऽनरमानरूपिणि	६४—४८
जलस्य सर्वमिदमस्तपुत्र	८४—१५
जानेऽपरोक्षे वरमात्म०	५८—३७
जीर्णारामादपानादेः	२००—४०
जीर्णारामादपानादां	१८२—६
जीवाश्रयं ब्रह्मपदम्	२८०—६४
जीवाश्रयवैशेष्यम्	२८८—६२
ज्ञानं तद्वैशेष्यम्	१२०—४८
ज्ञानाभिनाऽज्ञानमज्ञं समूलतो	२८३—१४०

त

त एव धन्या भुवि पुण्य०	३३४—१६१
तद्य ज्ञानं न वैकामात्	२५५—१८३
तच्छिष्यन्तने तदकथनम्	६१—४१
तत् सुखाद्योऽपि नरोद्यमः	१७१—७२
ततोऽनन्तादिशब्दानाम्	२२८—११४
ततो न भेदेऽप्यनयोः	२६८—६५
ततोऽन्य एवात्मन ईश्वरात्	२०७—१८
ततोऽपरः प्राथम्यः	२१—३५
ततोऽपि त्रिम्बप्रतिबिम्ब०	२७०—२७
ततो भेदभ्रमसि०	२५५—१८४
ततो महावाक्यविचारतत्त्वरो	१८७—१०८

पृ० श्लो०

ततो वेदेऽप्रमाणं ते	१८३—८
ततोऽस्त्यविद्याप्रतिबिम्बितम्	२७२—३१
तत्त्वमस्ययमाश्माहम्	२३८—१३७
तत्त्वंपदार्थपरमेश्वर०	११८—४४
तत्त्वंपदार्थपरिशोधन०	१३६—७२
तत्र देशनिमित्तो वा	२०७—६६
तत्र वेदान्तशान्यानि	२३७—१३४
तत्र सत्यादिशब्दा ये	२३१—१२२
तत्राज्ञाननिवृत्तिः स्यात्	२३७—१३३
तत्रापि गोविन्दपदान्मुञ्ज०	१८८—११२
तत्रापि लक्षणाभावात्	२५०—१७७
तत्राप्यात्मप्रणीतत्वम्	१८६—२४
तत्सेवयैव विमले	११८—४५
तथाऽल्लण्डार्थनिष्ठः स्यात्	२३३—१२८
तथा च तत्पदस्यैव	२५७—२०१
तथा च तद्धेतुक०	३०८—१०५
तथा च मानवृत्तेः प्राग्	२५३—१८६
तथा चात्रापरोक्षैक०	२४४—१५७
तथा चेत्तर्हि वेदान्त०	२४६—१६६
तथा तत्त्वमसीत्यत्र	२३२—१२४
तथा तत्त्वमसीत्यादि	२३२—१२७
तथा तयोस्तत्त्वमसीति	२७५—३४
तथात्मरूपस्य सुखस्य	१७०—७०
तथाद्वयं ब्रह्म	१८—३२
तथाद्वयेऽध्यक्षमपीष्यते	१५५—३७

	पृ० श्लो०
वद्यानुमानं च पुरा प्रदर्शितम्	१५४—३५
वद्यापि सर्ववेदान्त०	२३५—१३२
वद्याप्यसौ दग्धसमस्त०	३२४—१४२
वयेन्द्रियाणामनृतद्वयभ्रमा०	१४२—६
वयैव पापक्षयहेतुरस्य	५०—१६
वदद्वयं कीदृशमित्यखण्डितम्	१५६—४२
वदेवदप्यत्र न साम्प्रक्षे यतः	१४३—७
वदैकनिष्ठस्य	२७४—३५
वसेतुरानन्दमयः	२२—३८
सद्गुण शक्तिशबलम्	११४—३८
सद्गुणैस्तैजातविशेषकवोधतः	१८४—१०३
समेवमात्मानमिति	४६—१०
सरति सकलरोगम्	३११—११२
सर्वाणादितया वेदे पौरुषेय०	१८—३१
सयोर्ध्वमायजसूतत्वमेत्यतः	३२१—१३४
सयोर्ध्वमायजसूतत्वमेत्यदे	३२८—१५२
सत्माधिदाश्रयतया	१०५—२८
सत्माजनिष्ठितिलया	११३—३७
सत्मात्प्रमाणं न सदद्वये	१४५—११
सत्मात्प्रमाणं श्रुतिवाक्य०	१५३—३२
सत्मात्प्रवर्तके वाक्ये	२१३—८५
सत्मात्स जीवजपि	३२५—१४४
सत्मात्सुखस्यात्मगुणत्व०	१६६—५८
सत्मात्सुखं ब्रह्म विदद्वयात्मकम्	१७७—८७
सत्मादखण्डैकरसम्	३००—६१

	पृ० श्लो०
न च प्रपञ्चस्य मृषात्व०	३१३-११६
न च प्रमाणेन चिदद्वया०	३२३-१३६
न च वेदस्य विच्छिन्न०	२०१-४१
न आणुमात्रं न शरीर०	१६-२६
न आत्मनो वातिशया०	१७३-७६
न आत्मविज्ञानमृते	४३-४
न आनुभावकत्वं वा	२५६-१६८
न आन्यत्रान्यधर्मस्य	२०८-६६
न आप्यवच्छेद इहोचितो०	२६६-१७
न आप्यविद्याकृतभेद०	१६६-६०
न आप्यविद्या परमात्मनो	२६५-१५
न आप्रमाणं श्रुतिमौलि०	१५२-२६
न आम्बरस्येव जलादि०	२६५-१६
न आर्थिकान्वयो नापि	२१२-८२
न आर्थिकादेरपि नास्य	५०-१७
न आसङ्गस्य सम्बन्धा०	२४६-१७३
न आत्यविद्याश्रय	२६७-८१
न चैकता स्यादपि	१५३-३३
न चैकपदवैयर्थ्यम्	२५४-१६०
न चैकवस्तुन्यपि	१६३-५२
न चैकार्थतयाऽप्यत्र	२५५-१६५
न चैकेन पदेनैव	२२५-६६
न चैतद् दृष्टमिदं वा	१६५-२०
न चैवं भावनाधीन०	२४१-१४४
न जीवतो मुक्तिरिह	३२१-१३६

न तस्य कार्यप्रतिभास०	पृ० श्लो०
न तावदनुमानेन पौरु०	३३०—१५४
न धर्मधर्मित्वमपीष्यते	१६६—२३
ननु प्रपञ्चस्य चिदद्वयं मतम्	१५७—३६
ननु ब्रह्मविवर्तत्वे	१५६—४३
ननृक्तिरेषा भवतामसङ्गता	२०६—६३
ननृक्तिरेषा भवतामसङ्गता	१६३—५१
ननुचितं ब्रह्मसुखं	२६१—३
ननुच्यते वेदविरुद्धमेतत्	१६१—४७
नन्वत्र श्रवणादीनाम्	३—४
नन्वत्र संन्यासपदै	२४०—१४३
नन्वद्वये साधकमानमस्ति	४५—८
नन्वप्यभिधानसद्वच्ये	१४१—३
नन्वप्यवस्थाप्रययोग०	१४३—६
नन्वयं पौरुषेयोऽस्ति	३२०—१३२
नन्वस्ति किं प्रमाणं ते	१६१—३
नन्वस्तु चैतनतया परमेश्वरोऽयम्	१६३—८
नन्वस्तु भावात्मकमावृतेः	८२—११
नन्वस्तु यद्वादि विशुद्धि०	२८६—५७
नन्वस्तु शुद्धात्मचिदाश्रयम्	५३—२४.
नन्वस्तु शुद्रस्य तदात्म०	३०७—१०३
नन्वस्त्वात्मवदेवायम्	४७—१२
नन्वस्त्व जीवान्तरदृष्टरभा०	१६२—५
नन्वेकमेवाद्वयमित्यमागमे	३२५—१४५
नन्वेवमीशितुः सिद्धौ	१४६—१६
	१६४—१२

	पृ० श्लो०
नन्वेव भेदव्यवहार एकचित्	१४५—१३
न ब्रह्म तस्याश्रय	२८७—५८
न यावदात्मावगतिः	२७५—३७
न रूपगन्धाम्बरवायु०	२६४—१२
न रूपतो वाश्यवदासता	१६६—६६
न रूपधर्मोऽप्यवदासता	१७०—६८
न रूपसामान्यमपीयमिष्यते	१६६—६७
न वा केवलशब्दात्	२४२—१४८
न वा न चैतादृशबोधसम्भवः	३३२—१५८
न वा निर्दिश्यते सत्य०	२२६—१०५
न वा परस्मादति०	१०—१८
न वा प्रमाणगम्यत्वा०	२३०—१२०
न वा प्रवर्त्तकद्वार०	२१४—८६
न वा लक्षण्या तत्रा०	२५६—१८६
न वा लक्ष्यपदार्थे स्यात्	२५०—१७६
न वा ब्रह्मन्तराभावात्	२२६—११६
न वा विचारोऽपि	८—१४
न वा सत्यत्वज्ञानत्व०	२५०—१७८
न वानृतद्वैतविशेष०	१५१—२८
न वास्तवाद्वैतसत्तः	१५१—२७
न वास्त्यविद्याश्रयताम्	२८६—८६
न वास्त्य सत्त्वे	८—१३
न वेदविषयत्वेऽपि	२४७—१६८
न सन्न चासन्न च तद्	२८६—५६
न संश्रुतमनो नापि	२४१—१४७

	पृ० श्लो०
• न सात्त्विक्यतिरेकेण	२५२-१८३
न साक्ष्यधर्मैण	१५-२७
न सिद्धवस्तुप्रतिपादकम्	१४८-२१
न स्यात् प्रमाणसिद्धत्वे	२५२-१८४
नहि बोधनिवासस्य	२५७-२००
नहि बाह्यवन्तरे वेदे	२०६-६१
नह्यप्रियं चाशेष आस्पदम्	१०३-७७
नष्टुपाधेः प्रवेशोऽस्ति	२५१-१८१
नानादिभावात् परिहार०	२८५-७८
नानैकजीवात्ममते	३०२-८४
नापि स्वाभाविकः कश्चित्	२०७-६७
नाप्यस्ति भ्रमसिद्धस्य	२५३-१८५
नाभावतोऽस्य अनिरस्य०	८८-२६
नार्यं शमावाप्तुमवः	२८१-५१
नारायणात् प्राग् विमुक्तो०	६६-५३
नास्ति विप्रतिपत्तिर्वा	२५२-१८२
नाहङ्कृतेर्न तदुपाधिकस्य	२८५-७७
नित्यं विभु सर्वगतम्	३१-५५
निःशेषमेदबाधेना०	२३१-१२३
निःश्वासवद् वेद जनिः	१८५-१०५
निरस्तसर्वसामान्य०	२३५-१३१
निर्दुष्टोऽप्यैरूपेयत्वात्	१८९-२
निर्भेदवत्त्वमिदमात्म०	८१-८
नृपात्मजो व्याधकुले	१८-३१
नेदं हि सत्यमपि	१०८-३२

पृ० स्तो०

६६—२५ .

नेशः क्षमोऽप्यकरणो०

१००—२७

नैको भवेद्बहुविधो यदि

८६—१७

नैवानुमानबलतः

प

पदानामेव संसृष्ट०

२१७—६१

परं ब्रह्मविदानोती०

२२३—६७

पदमात्रं प्रमाणं नो

२५४—१६१

पुत्रस्ते जात इत्यादा०

२१४—८७

पूर्वपूर्वसमानैव

२०८—७१

पूर्वसिद्धस्य वेदस्य

१६८—३२

प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र

२३४—१२८

प्रतिप्रयोगं वर्णानाम्

२०६—७४

प्रत्यक्षमानं जडवस्तुगोचरम्

१४१—४

प्रत्यक्षमानादवभासते

१४३—८

प्रत्यकृतत्वविवेचनेऽसुभि.

३४५—१७५

प्रत्यक् परद्वैतसुखा०

१२६—६०

प्रत्यक्परब्रह्म०

४३—३

प्रत्यग्वुभुत्साजनने

४४—६

प्रत्यग्वुभुत्साप्रतिबन्धकम्

४५—७

प्रपद्यन्ते ये मां हृदि

३११—११३

प्रमाणजा वृत्तिरुदेति

३१८—१२६

प्रमाणज्ञानमेवात्र

२५५—१६२

प्रमाणमृतवाक्यत्वाद् वेदः

१६६—२१

प्रमाणमप्रमाणां वा

२५३—१८८

प्रमाणान्तरयोग्यार्था०

पृ० श्लो०

प्रमाण्याप्तं प्रमाणं द्वि

२०३—४६

प्रलयेऽपि स्वरूपेण

२४५—१६०

प्रातिभास्तिकद्वयस्य

२०१—४२

प्रारब्धकर्मफलभोगसृते

२२६—११७

प्रेयस्तदेतस्सुखवित्तदेहतः

३३८—१६६

१७३—७८

ब

बद्धिर्मुखं यस्य जनः

१७८—८६

बिम्बवत् प्रदिविम्बेषु

२५१—१८०

बुद्धेर्विशुद्धिः

३८—६५

बुद्धेस्त्वद्यैकाम्यमखण्ड०

७०—५६

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात्

२३०—११६

ब्रह्मणस्तद्गुणानाञ्च

२२८—१११

ब्रह्मणि स्वं स्वमाकारम्

२२४—१०२

ब्रह्मणोऽस्वप्रकारात्वे

२२८—११२

ब्रह्मशब्दस्य च स्वार्थ०

२२७—१०६

ब्रह्मशब्दार्थमाश्रय

२२६—१०३

ब्रह्मात्मता वेदगिरा

१४—२४

ब्रह्माद्वयत्वात् परमार्थवस्तु

२६३—७३

ब्रह्माद्वयं सकलकारणम्

७७—४

ब्रह्मापरोक्षैकरमं परोक्षधीः

३२२—१३८

ब्रह्मास्ति सर्वज्ञमिति

२८८—६०

ब्रह्मेदमित्यपि समानपद०

८५—१६

ब्रह्मैकमेव न ततो व्यति०

८४—१४

पृ० श्लो०

ब्रह्मैकमेवास्ति तदेव
 ब्रह्मैक्यबोधोदयमुत्तमम्
 ब्रह्मैक्यसाक्षात्कृति०
 ब्रह्मैव जीवात्मतया

२८३—७२
 ५७—३३
 ३७—६३
 १६—२८

॥

भिदा सजातीयमुखाम०
 भेदानुमानमपि वेदविरोधतो
 भेदोऽप्यसङ्गिनि कथं न च
 भ्रमकलितमशेषम्
 भ्रमक्षयानन्तरमीक्ष्यते
 भ्रान्त्यैकरूप०

१५०—२६
 ८७—१६
 ६२—२३
 ३६—६७
 २८५—५४
 २८६—६३

॥

सर्वं प्रमात्रभिन्नत्वम्
 मनोमयः कोश इतो
 मानस्वरूपस्य न सत्यता
 मानान्तरस्य वेदान्तैः
 मानान्तराविरोधेन
 मायायत्रच्छेदमतेऽपि
 मायाप्रधानमिदमस्य
 मायाभये जगति नास्ति
 माया यदाश्रिततया
 मायाश्रयः स च
 मायासहायमस्त्रिजम्

२४४—१५५
 २१—३६
 ३१३—११७
 २४८—१७०
 २४८—१७२
 २७३—३३
 ८७—२०
 १०६—३३
 १२३—५४
 १३०—६३
 ८२—१०

	पृ० श्लो०
मायास्त्यनादिरखिल०	८८—२१
मालेयं तव कण्ठेऽस्ति	२२१—६४
मिथ्याकर्मविशिष्टानाम्	२०८—७०
मिथ्यात्वज्ञादूय०	२२५—१००
मुखादिविन्म्वप्रतिविम्ब	१६८—६५
मुख्यार्थानुपपत्तिश्च	२४८—१७१
भूलक्षानामुभानन्तु	२०५—५५
मैवं कथं वाक्यमिदं सद०	१४७—१७
मैवं न चरन्ममत्वं सत्तम्	१६०—४५
मैवं न भेदव्यवहार	१४६—१५
मैवं न वर्णमात्रं ओ	२०७—६४
मैवं प्रसिद्धो रजतादि०	१४४—१०
मैवं यतो लोक इष्टेष्ट्यवे	१६२—४८
मैवं लोके मयः शब्दात्	१८५—१८
मोक्षसाधनभूतस्य	२४५—१५८

य

य एक आनन्द इति	१७७—८६
य एक एवेश्वर०	२६०—१
य एव साक्षी निजसत्तया	६५—५०
यच्चानुरूपो बलिरि०	३१७—१२७
यजेत दद्यादिति	१५—२५
यज्ञादिकं चित्तचिशु०	४४—५
यं तत्पदार्थमस्ति०	७६—२
यतः समुद्भूतमिदं जगत्	२६०—२

पृ० श्लो०

यतोऽदृष्टादिकं सर्वम्	१८३—१०
यतोऽन्विताभिधायित्वम्	२११—७८
यतोऽन्विताभिधायित्वे	२१८—८२
यतो वाचो निवर्त्तन्ते	२२७—१०८
यतो विशिष्टानुभवानुसार्यम्	२७७—४२
यत्कस्य कस्मिन्निति	३००—६०
यत्कृपालेशमात्रेण	२५८—२०७
यत्पादपक्षे रतिरेव	४१—१
यत्प्रवर्त्तकविज्ञान०	२१२—८३
यत्स्वाह यज्ञं तनुते	१५—२६
यथा घटादिप्रतिभास	६३—४५
यथा च तज्जोभयथेति	१२—२२
यथा जडेऽच्छे मुकुरे	२७१—३०
यथा तमो देशविशेष०	३००—८८
यथा नृणादेरपि साधको	६६—५१
यथान्धकारे घटबोध०	६३—४६
यथा पटो दग्ध इहा०	३२४—१४१
यथाप्तवाक्यं लोकेऽस्ति	१८६—२२
यथा ब्रह्मादीनां क्वचिद०	३३७—१६५
यथाम्बुसूर्यादिकमूर्त्त०	२६४—१३
यथा यथाऽध्यासवशेन	१८१—८४
यथा यथा भक्तिरुदार०	७१—६०
यथोल्कैः समध्यस्त०	२४८—१७५
यथा बुभुक्षुर्लविचिन्त्य	३६—६१
यथा श्रुतिर्द्वैतनिषेध०	३१७—१२६

	४० श्लो०
यथास्वहेर्निर्व्वयिनीति	३२८-१५०
यथा हि निम्बप्रतिविम्ब०	२६-४३
यथेह दृष्टं प्रतिविम्ब०	२७१-२८
यदा गुणगुणित्वेना०	२२७-१०७
यदा पद्मेमपदम्	१७८-८८
यदापि युद्धौ प्रतिविम्ब	२७२-३२
यदा मुखं स्वात्मबपु०	१६४-५३
यदैकजीवोऽभ्युपगम्यते	२८१-६८
यन्नक्तिर्दानो गहने	२-२
यपदि दृष्टं श्रुतिगोचरं वा	३१-५४
यद्यप्यलण्डमविरा०	३४०-१६८
यद्वात्मरूपास्तु निवृत्ति०	३१८-१२८
यन्नामसंकीर्त्तनमेव	४८-१५
यन्नोह नानेति मुखश्रुते०	१५८-४०
यस्मात्तयोः प्रवृत्तेर्हि	२५६-१८६
यस्मादलण्डमदत्तो०	७५-१
यस्माद्विशुद्धमतयो	१२८-६१
यस्यात्मवत्त्वैक्यमति०	२८०-६६
यावन्न कृष्णपदपद्मयो	११७-४३
यावन्न आत्मभिपदा	१११-३४
यावन्न सत्त्वं श्रुतिसार०	२८-५०
युष्मदायनित्यत्व०	३०-५३
यैरीशरोपासनया	५५-२८
यैर्भ्याव ईशो हृदि	३३३-१६०
यो द्वैविभि. स्वमति०	१२७-७४

यो ब्रह्माणमिति श्रौती
यो ब्रह्माणं पुरा सृष्टौ

पृ० श्लो०

२०२—४६

१८४—१३

र

रूपद्वयाङ्गीकृतितोऽपि

३१७—१२५

ल

लक्षणावसरे भिन्ना
लक्षणीवेह वाक्यार्थ०
लब्ध्वा नृदेहमप०
लोकेऽपि रज्ज्वादि०
लोके सृष्टादि सविकार०
लौकिकस्यापि वाक्यस्य

३२५—१०१

२२८—११५

३४०—१६८

३१२—११४

७८—५

२४३—१५२

व

वाक्यं परब्रह्म स्वयम्
विकल्पजालं परिहृत्य
विक्षेपनाशाय विचार०
विक्षेपहानिर्यदि
विद्यार्थकर्मण्यधिकार
विद्या सती ब्रह्म सद०
विद्येप्सवो येऽधिकृता
विद्योपदेष्टा गुरु०
विनाऽऽत्मवेधं न
विना देहादिसम्बन्ध०
विरुद्धधर्मान्वितयोः

१८६—१०६

७१—६१

५४—२५

५५—२७

४८—१४

३०७—१०४

४६—११

३२७—१४८

२८०—४८

१८८—३६

२६२—८

	४० श्लो०
विरुद्धयोरभेदस्य	२४७—१६८
विवेकविज्ञानविवर्जिता	२८१—६७
विवेकवैराग्यशमादि०	६२—४३
विवेकिनः शान्तधियो०	१८३—१०१
विशिष्टपुरुषेणादौ	१८६—२५
विशिष्टसम्बन्धगताव०	२६७—८३
विशुद्धबुद्धामृतनित्य०	८—१५
विश्वं समस्तमजड०	१२१—५०
वेदमूर्त्तं मनो मद्धा०	२४६—१६४
वेदसर्गश्रुतिः पूर्व०	२०२—४५
वेदस्य चिद्विवर्तस्त्वे	२०६—६२
वेदस्याभ्ययनं सर्वम्	२०१—४४
वेदान्तवाक्यश्रवणे	५८—३४
वेदान्तवेद्यं परमात्म०	१—१
वेदान्तशास्त्रेऽपि समाधि०	५—८
वेदान्तसिद्धान्तविनोय०	१८७—११०
वेदान्तानवियमनो	३४४—१०४
वेदान्त्युपेः सुरगणार्घ्य०	३४२—१७१
वेदे ह पुनरुक्त्यापि	२०५—५६
वेदेऽयमात्मा त्वमसीति	२६७—२०
वेदे विशिष्टविज्ञान०	१८२—४
वैराग्यधर्म्मियश०	१२६—५६
वैराग्यवीर्येण शमादि०	३५—६०
वैराग्यनोधोपरविश्रयम्	६८—५७
व्यभिचारि मनस्तत्प्राप्त	२४५—१६१

श

शक्तिः कार्यान्विते ह्येव	२१०—७७
शब्दजन्यं हि संसर्ग०	२०४—५३
शब्दप्रमाणमूलत्वात्	२४१—१४५
शब्दराशि स्वयं वेदम्	१६३—११
शब्दस्य वृद्धव्यवहार०	१५२—३१
शब्दे पुमान् प्रक्षणि	१८७—१०७
शारीरकन्यायवस्तु	५२—२१
शारीरके स्पष्टमुदीरितम्	४८—१३
शास्त्रस्य बाधो वदतो	३३०—१५५
शास्त्रस्य सार्थक्यमपीष्यते	१७२—७४
शास्त्रार्थवत्त्वादिति	४—५
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिः	६—६
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरप्यविद्या	१३—२३
शुकादिमुक्तिश्रुतिरद्वये परा	३०२—६५
शुद्धः स एव भगवान्	१३०—६२
शुद्धः स्वयं विगतदोष०	७६—३
शोकं वरत्नात्मवित्	३०४—६६
श्रीमत्कृष्णपदाम्भोज०	३४६—१७७
श्रुतिमौलिगिरामेव	२४२—१४६
श्रुतिरमृतिन्यायबलेन	३१२—११५
श्रुतौ मनोधर्मतया	१५८—४१
श्रुतौ नृपादेर्विहितो न यद्यपि	५६—३०
श्रुतौ सुमुखोरपि सायनेष्वयम्	५७—३२
श्रातव्यमन्तव्यविधेः	३६—६२

श्रुत्याऽनुमानेन च सिद्ध्यति
श्रुत्युक्तलिङ्गवत्ततो

पृ० ग्लो०
१५५—३६
८६—१८

स

स एक एवास्ति
स एव भेदव्यवहार०
स एव मायाम्
सकलगुणसगुणं चाव०
सकलमिदमखण्डं भेद
सकार्याज्ञानविष्वस्ति
सं चैकवोधात् परमेश०
सतः स्वरूपेण घटादि०
सती स्वतः सिद्ध्यति
सत्यज्ञानादिशब्दा ये
सत्यं ज्ञानमनन्तं तद्
सन्देहहान्या विपरीतभावना
स पञ्चकोशोभ्यः
स मुकुन्दपदाम्भोजम्
सम्भवत्पर्यवत्त्वं
सम्भवव्यभिचाराभ्याम्
सम्भावितारोपकलङ्क०
सम्पक् शुठार्थमननेन
स यावदज्ञानमदम्
सर्वज्ञादिगिरा विश्वम्
सर्वप्रपञ्चस्य मृपात्व०
सर्पमात्मनि विशने

२५—४१
१४५—१४
२६—४२
३४३—१७२
१३८—७५
२४५—१६२
६७—५४
३१३—११८
३०८—१०७
२३७—१३५
२२४—८८
५८—३६
२३—३६
२५८—२०६
२२६—१०४
२४३—१५१
१५२—३०
५८—३५
३२७—१४७
२३८—१३८
३१५—१२३
२०६—६०

पृ० श्लो०

सर्वस्य विश्वस्य	३२—५७
सर्वात्मना सकलकारणता	८०—७
सर्वात्मताऽस्य निगमान्तवचः०	१३१—६५
सर्वेश्वरोऽखिलगुरुः	११४—३६
स श्रोपतिः स्मितकटाक्ष०	१३२—६७
संयोग एव परमाणुषु	६४—२४
संसर्गबुद्धिं कुरुते	१८२—६७
संसाररोगपरिपोडित०	१२२—५१
साकल्यतोऽखिलगुणा	१२४—५५
साक्षादेव प्रमाणं स्युः	२२०—६३
साक्षाद् ब्रह्मापरोक्षं यत्	२४३—१५४
सा चैदनादिर्भवतेष्यते	३१०—११०
साधारणो धर्म उदार०	५१—२०
सा बुद्धिवृत्तिः श्रवणादिजा	६५—४६
सामर्थ्यमस्ति यदि	१०७—३१
सार्वज्ञ्यसिद्धिः परमात्मनः	२६८—८५
सुखं च साध्यम्	१६४—५४
सुखं पुमर्थ न	१७४—७६
सुखस्वभावस्वमनन्तयस्तुनो	१६१—४६
सुखस्वभावोऽतिशयानुपाधिक०	१७२—७५
सुखस्वरूपस्य चिदात्मनः	१७१—७१
सुखं स्वमात्मानमखण्ड०	१८३—१००
सुखात्मनोर्नास्ति मिदा	१६७—६२
सुखात्मनोर्भेद इहास्त्य०	१७५—८२
सुखापयोचे पुरुषार्थ एव	१६२—४६

सुखार्थमेवाऽयमदनिशम्

पृ० श्लो०

सुखावमर्शो न च दुःखहानगः

१६५—५६

सुप्तोत्थितस्यापि सुखं यथा

१७६—८४

सुप्तः समुत्थाय

१७५—८३

सुमुमुक्षुजनाज्ञान०

२७७—४१

सृष्टिस्थितिप्रत्यय०

३४६—१७८

सृष्ट्वेदमाविशति सत्र

११६—४१.

सृष्टेः पुरात्यसदिदं यदि

१३१—६४

सृष्टी स्थितप्रज्ञविनिर्णये

१०६—३०

क्षगादियोगेन यदाव०

३२८—१५१

स्यादेतदेवं यदि

१७१—७३

स्यादेतदेवं यदि

६—१०

स्वकर्मक्षेत्रं जनकादयः

२८२—७१

स्वच्छे पदार्थे प्रतिबिम्ब०

४६—८

स्वज्ञानमज्ञानमिदं निर्वर्त्त०

२६४—११

स्वतोऽसङ्गत्य चिदातोः

३२८—१५३

स्वप्ने पुनस्वप्नवकुचरा०

२४८—१७४

स्वप्ने यथाऽप्यगजयान०

२८१—४८

स्वप्नेयानुसारित्य०

११२—३५

स्वप्नेशान्ति शब्दोऽर्थे

२४३—१५३

स्वयंप्रकाशत्वमागच्छ०

२०३—५१

स्वयंप्रकाशत्वमुपै नृणाम्

३०५—१००

स्वयंप्रकाशाऽनुमय०

१७६—८५

स्वयं मदानन्दयनो

२४—४०

स्वरूपवोधेन यदावृत्ति०

२६—४४

१६२—५०

५० श्लो०

स्वरूपभूतस्य सुखस्य	१७५—८१
स्वाज्ञानतो जातमपार०	४२—२
स्वातन्त्र्यमस्ति न जडस्य	८१—२२
स्वातन्त्र्यमेकस्य विपर्ययो	२७४—३६
स्वातन्त्र्यमेव परमेश्वर०	१२५—५६
स्वाध्याययज्ञतपश्चादि०	११८—४७
स्वान्ते स्थितो यमयिता	१२८—५६
स्वात्मप्रपञ्चवदिदं निगमा०	८१—५६
स्वाभाविकं चेदिदम्	७—११
स्वाभाविकामृतमुत्ता०	१३४—६६
स्वाभाविको महेशस्य	१६८—३४
स्वाविद्याऽऽवृत्तधियाम्	१२१—४६
स्वा वैष्णवीमल्लहेतु०	१३३—६८

शुद्धिपत्रम्

अष्टद्वयम्	शुद्धम्	पृ० पं०
कर्तृत्वे मोपपद्यते	कर्तृत्वेमोपपद्यते	६—४
नन्वस्त्वकर्ता भोक्ता च	नन्वस्त्वकर्ताऽभोक्ता च	११—१
तत्साक्षितया ज्ञानवत्कार्यं	तत्साक्षितयाऽज्ञानवत्कार्यं	१२—१२
निर्घृतो	निर्घृतो	१३—६
निर्घृतः	निर्घृतः	१३—११
साक्षित्वादिवाच्य	साक्षित्वादेवाच्य	१६—३
निरपेक्ष	निरपेक्ष-	२४—१६
प्रकाररूपौ	प्रकाररूपौ }	
विज्ञातारमरेकेन	विज्ञातारमरे केन	२४—२३
कथमेतादृग्	कथमेतादृग्	२५—८
०पासात्मात्मकं	०पासात्मकं	२६—१६
विनिषेधतो	निषेधतो	३२—१३
स बोधा०	स बोधा०	३६—१८
यथादिविशुद्धिकारणं	यथादि विशुद्धिकारणं	५३—१५
दृष्ट फलत्वादपि	दृष्टफलत्वादपि	६२—१
स्वयंप्रकाशेन	स्वयंप्रकाशे न	६३—६
घटादि-	घटादि-	६३—१२
प्रतिभासे	प्रतिभासे }	
न स र्वैतन्यमेव	न स र्वैतन्यमेव	६५—६
पान्तेति विशुद्धि०	पान्तेति विशुद्धि०	६६—१५

अशुद्धम्	शुद्धम्
०मारभमाणो	०मारभमाणोऽ-
भिन्ननिमित्तो०	भिन्ननिमित्तो० }
स्वधा समहिमो०	स्वधाममहिमो०
स्थितोऽयमयिता	स्थितो यमयिता
तत्रैव द्वैतावबोधे	तत्रैवाऽद्वैतावबोधे
अनुपत्तिदर्शनात्	अनुपत्त्यदर्शनात्
चिद्धातोर्बुद्धः०	चिद्धातोर्बुद्धः०
ब्रह्मणो भूर्त्तत्वाद्	ब्रह्मणोऽभूर्त्तत्वाद्
तस्य ज्ञानाश्रयत्वं	तस्याऽज्ञानाश्रयत्वं
स्वाज्ञानाद्	स्वज्ञानाद्
विरोधे नैव	विरोधेनैव
वा ज्ञानमन्यत्	वाऽज्ञानमन्यत्
जीवेश्वरता जगद्भ्रमः	जीवेश्वरताजगद्भ्रमः
यथाऽस्त्यहेनिर्त्वं०	यथाऽस्त्यहेनिर्त्वं०

पृ०	पं०
७५—	१२
७६—	२२
१२८—	११
१३६—	१३
२०७—	६
२४६—	५
२७१—	५
२८८—	१३
२८३—	११
२८५—	६
३०१—	१६
३०३—	१४
३२८—	६

अच्युतग्रन्थमालातः प्रकाशितानां पुस्तकानां सूचीपत्रम्

(क) विभागे

(१) भगवन्नामजौमुदी—श्रीलक्ष्मीधरविरचिता श्रीमद-
नन्तदेशनिर्मितप्रकाशटीकासहिता आचार्य्यनरगोस्वामिश्रीदामोदर-
लालशास्त्रिभिः सम्पादिता मू०—॥२॥ भा०

(२) श्रीभगवद्भक्तिरसायनम्—श्रीमधुसूदनसरस्वतीवि-
रचितम् । प्रथमोपप्लेसे मूलरुद्रचितया टीकया शेषद्वयोपप्लेसे आचार्य्य-
प्रवरगोस्वामिश्रीदामोदरलालशास्त्रिभिर्विरचितया प्रथमप्रपया टीकया
सहितम् मू०—॥३॥ भा०

(३) शुद्धसूत्रम्—श्रीमदहर्षिकात्यायनप्रणीतम् । वेदाचार्य्य-
श्रीविद्याधरशर्मैरचितया सरलया वृत्त्या सहितम् मू०—॥४॥ भा०

(४) कात्यायनश्रौतसूत्रम्—श्रीमन्मदहर्षिकात्यायनप्रणी-
तम् । वेदाचार्य्यश्रीविद्याधरशर्मैरचितया सरलया वृत्त्या समेतम्
मू०—॥५॥ भा०

(५) प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः—[प्रथमो भागः] श्रीसदा-
नन्दविद्वद्विरचितः ग्रन्थरुद्रचितया स्वापन्नस्वप्रभाष्यव्याख्यया सहितः
मू०—॥६॥ भा०

(६) भक्तिरसामृतसिन्धुः—श्रीरूपगोस्वामिविरचितः श्री-
जीवगोस्वामिकृतदुर्गमसङ्गमनीटीकापेतः मू०—॥७॥ भा०

(७) प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः—[द्वितीयो भागः] श्रीसदा-
नन्दविद्वद्विरचितः ग्रन्थरुद्रचितया स्वापन्नस्वप्रभाष्यव्याख्यया सहितः
मू०—॥८॥ भा०

मू०—॥९॥ भा०

(८) तिथ्यर्कः—श्रीदिवाकरविरचितः मू०—१॥) ६०

(ख) विभागे

(१) खरहनखरहखाद्यम्—श्रीद्वयप्रणीतम् । पण्डित-
प्रवरश्रीचण्डीप्रसादसुकुलकृतहिन्दीभाषानुवादयुतम् मू०—२॥) ६०

(२) काशीकेदारमोहान्त्यम्—पं० श्रीविजयानन्दत्रिपा-
ठिसाहित्यरञ्जनकृतहिन्दीभाषानुवादयुतम् मू०—२॥) ६०

प्राप्तिस्थानम्—

(१)

अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,

काशी

(२)

गीता प्रेस, गोरखपुर

(८) तिथ्यर्कः—श्रीदिवाकरविरचित मू०—१॥) रु०

(ख) विभागे

(१) खण्डनखण्डखाद्यम्—श्रीहर्षप्रणीतम् । पण्डित
प्रवरश्रीचण्डीप्रसादमुकुलकृतहिन्दीभाषानुवादयुतम् मू०—२॥) रु०

(२) काशीकेदारमाहात्म्यम्—प० श्रीविजयानन्दत्रिपा
ठिसाहित्यरत्नकृतहिन्दीभाषानुवादयुतम् मू०—२॥) रु०

प्राप्तिस्थानम्—

(१)

अच्युतग्रन्थमालाकार्यालय,

काशी

(२)

गीता प्रेस, गोरखपुर

